

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Chauhan, Nayana S., 2007, રાજકોટ જીલ્લાની પસંદ કરેલ સહકારી બેંકોની
અસરકારક કાર્યક્ષમતાનો અભ્યાસ, thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/70>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study,
without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first
obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any
format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title,
awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

મહાશોધ નિબંધ
(THESIS)

“રાજકોટ જિલ્લાની પસંદ કરેલ સહકારી બેંકોની અસરકારક
કાર્યક્ષમતાનો અભ્યાસ”

"ANALYSIS OF PROFITABILITY IN RAJKOT DISTRICT
CO-OPERATIVE BANKS"

સંશોધક:
નયના ચૌહાણ
(બી.કોમ., એમ.કોમ.)

રજૂઆત સંદર્ભ
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ વાણિજ્ય વિદ્યાશાળામાં પીએચ.ડી. પદવી માટે

માર્ગદર્શક:
ડૉ. ગીરીશ સી. ભીમાણી
રીડર ઈન મેનેજમેન્ટ
એમ.બી.એ. ડિપાર્ટમેન્ટ
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૫ (ગુજરાત)

ઓક્ટોબર - ૨૦૦૭

:: પ્રમાણપત્ર ::

આથી હું પ્રમાણિત કરું છું કે પ્રસ્તુત મહાનિબંધ સારાંશ “ રાજકોટ જીલ્લાની પસંદ કરેલ સહકારી બેંકોની અસરકારક કાર્યક્ષમતાનો અભ્યાસ ” શ્રીમતી નયનાબેન એસ. ચૌહાણ દ્વારા સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી વાણિજ્ય વિદ્યાશાખામાં પીએચ.ડી. પદવી માટે મારા માર્ગદર્શન હેઠળ તૈયાર કરીને રજૂ કરવામાં આવેલ છે. મારી જાણકારી અને માન્યતા પ્રમાણે આ સંશોધન આ કે અન્ય કોઈ યુનિવર્સિટીમાં કોઈપણ પદવી કે શૈક્ષણિક ઉપાધિ માટે રજૂ કરેલ નથી.

માર્ગદર્શક
ડૉ. ગીરીશ સી. ભીમાણી
રીડર ઈન મેનેજમેન્ટ
એમ.બી.એ. ડિપાર્ટમેન્ટ
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૫ (ગુજરાત)

:: નિવેદન - ૧ ::

આથી લું જાહેર કરું છું કે “રાજકોટ જીલ્લાની પસંદ કરેલ સહકારી બેંકોની અસરકારક કાર્યક્ષમતાનો અભ્યાસ” શીર્ષક અંતર્ગત લું જે મહાનિબંધ રજૂ કરું છું તે એક મૌલિક સંશોધન છે. તેના વડે મેં અગાઉ કોઈપણ યુનિવર્સિટીમાં કે બોર્ડની કોઈપણ વિદ્યાશાખામાં કોઈપણ પ્રકારની પદવી કે શૈક્ષણિક ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરેલ નથી.

સ્થળ : રાજકોટ

તારીખ :

સંશોધક

શ્રીમતી નયનાબેન એસ. ચૌહાણ

:: નિવેદન - ૨ ::

પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં નાણાકીય અને ઉત્પાદકીય કામગીરીનું પૃથ્થકરણ અને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ માટે મહદ્ અંશે ગૌણ માહિતી અને સહાયક માહિતીનો સંયુક્ત ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. ગૌણ માહિતી અને સહાયક માહિતીમાં વિવિધ જીલ્લા સહકારી બેંકોના વાર્ષિક અહેવાલો અને પ્રગટ કરાયેલી માહિતી, મેનેજરો, અધિકારીઓ, સંચાલકોનાં અભિપ્રાયો, વિવિધ સંદર્ભ પુસ્તકો, સામાયિકો, સરકારી પ્રકાશનો, સેમીનારોમાંથી પ્રાપ્ત થતી માહિતી તેમજ ગુજરાત રાજ્ય સહકારી સંઘ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ આ મહાનિબંધ માટે કરેલ છે.

સ્થળ : રાજકોટ

તારીખ :

સંશોધક

શ્રીમતી નયનાબેન એસ. ચૌહાણ

आ मढानिबंध

परमकृपालु कुणदेवी, ढोडीयार माताने तथा पूज्य माता-पिताने तेमज मारा
जवनसार्थीने तथा पूजनीय मारा सासु-ससरा अने मारा पथदर्शक डो. गीरीशबाठ
बीमागुी साडेबने.....

अर्पागु

ઝ્ઞાણસ્વીકાર

જીવનનાં ઘડતરમાં શિક્ષણની સાધના મૂલ્ય બહુ મોટું છે. આવી સાધના કરવા માટે સર્વે સાનુકૂળતા થાય તેવી પરમકૃપાળુ પરમાત્માની ઈચ્છાથી આ કાર્ય થઈ શક્યું છે. માટે શું મારા ઈષ્ટદેવનું સ્મરણ કરું છું. શૈક્ષણિક સંશોધન, સામાજિક જીવનને સાથે રાખીને થઈ શક્યું છે તે માટે હું મારા ગુરૂજી તેમજ મારા વડીલોનું આ તકે ઝ્ઞાણ સ્વીકાર કરું છું.

આ સંશોધન વિષય અભ્યાસના કાર્યમાં પ્રારંભથી અંતિમ તબક્કાનાં પ્રત્યેક સ્તરે પૂરી આત્મીયતાપૂર્વેક સતત માર્ગદર્શક શ્રી પ્રા. ડૉ. ગીરીશ સી. ભિમાગી સાહેબનો અંતઃકરાણપૂર્વેક આભાર માનું છું. જે હું ઝ્ઞાણ સ્વીકાર શબ્દોથી માનવા ખરેખર અસમર્થ છું.

મારા આ સંશોધન અભ્યાસ માટે અને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે પ્રોત્સાહિત કરનાર મારા વડીલ શ્રી ડૉ. પી. એલ. ચૌહાણ (પ્રોફેસર અને હેડ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, એમ.બી.એ. વિભાગ), ડૉ. દક્ષાબેન ગોહિલ (એસીસીએટ પ્રોફેસર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, કોમર્સ વિભાગ)ને આદરપૂર્વેક વંદન કરું છું.

સહકારી ક્ષેત્રના સંશોધન વિષયના સંદર્ભમાં જરૂરી માહિતી, અહેવાલો અને તે અંગેનું માર્ગદર્શન આપવામાં જેમનો પૂરતો સહયોગ રહ્યો છે તેવા રાજકોટ જિલ્લાના સહકારી બેંકોના અધિકારીશ્રીઓ તેમજ નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ કો-ઓપરેટીવ મેનેજમેન્ટ (ગાંધીનગર)ના ડૉ. એસ. ઓ. જુનારે સાહેબ તેમજ બાવરવા સાહેબ જે ખાસ કરીને વ્યક્તિગત રસ લઈને મદદરૂપ થયા તે બદલ હું તેમનો સહકાર કેમ ભૂલી શકું.

- નયના એસ. ચૌહાણ

“ બેંક વાદળો જેવી છે સમુદ્રના જળને ઉપાડીને દૂર દૂર તપતી ધરતી ઉપર વાદળો વરસાદ રૂપે તે જળને સીંચીને ધરતીની ખ્યાસ બુઝાવી પ્રજાને સમૃદ્ધ જીવન આપે છે. બેંકો પાણ એક સ્થળેથી બચત રકમને સ્વીકારીને બીજી જગ્યાએ સમયસર તે રકમનું આયોજન કરે છે. આ વ્યવસ્થાને કારણે હજારો હાથોને કામ મળે છે. ઉત્પાદન વધે છે. વ્યાપાર ખીલે છે. અટકેલા કામો પુશ થાય છે. પ્રજા તથા દેશ લીલી થાય છે. આજના સમયમાં પ્રજા જીવનમાં નાણાં એ રૂધિર છે તો બેંકો તેને ભ્રમણ કરાવનાર હૃદય બંધ પડે તો રૂધિરાભીસરાણ બંધ થઈ જાય. સહકારી નિયંત્રણની બેંકો જે કાર્યો નથી કરી શકતી તે કાર્યો શીઘ્રતાથી તથા ઓવા પ્રોસેસથી આવી બેંકો કરી શકતી હોય છે. એટલે તેનું મહત્વ સવિશેષ છે જ.

- સ્વામી સચ્ચિદાનંદજી

આભારદર્શન

મારા આ શોધ નિબંધને પ્રસ્તુત કરતાં અત્યંત હર્ષની લાગણી અનુભવું છું. આ વિદ્યાકાર્યના આરંભે વિદ્યાની દેવી સરસ્વતીનાં ચરાગારવિન્દમાં મારા સાષ્ટાંગ પ્રણામ. આ સંશોધન વિષય અભ્યાસનાં કાર્યમાં પ્રારંભથી અંતિમ તબક્કાના પ્રત્યેક સ્તરે પૂરી આત્મીયતાપૂર્વક સતત માર્ગદર્શક ડૉ. જી. સી. ભીમાણી સાહેબનો અંતઃકરાણપૂર્વક આભાર માનું છું. જે હું ઋણસ્વીકાર શબ્દોથી માનવા અસમર્થ છું.

મારા આ સંશોધન અભ્યાસ માટે મને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે પ્રોત્સાહિત કરનાર મારા વડીલ શ્રી ડૉ. પી. એલ. ચૌહાણ (પ્રોફેસર અને હેડ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, એમ.બી.એ. વિભાગ) ડૉ. દક્ષાબેન ગોહિલ (એસોસીએટ પ્રોફેસર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, કોમર્સ વિભાગ)ને આદરપૂર્વક વંદન કરું છું.

આ પૃથ્વી પર મને જન્મ દઈને વિદ્યાભ્યાસ ના પથનું માર્ગદર્શન કરીને મને હરહંમેશ જીવનમાં આગળ વધવાની પ્રેરણા, આત્મવિશ્વાસ, શ્રદ્ધા અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડનાર મારા પ્રાતઃ સ્મરણીય પરમ પૂજ્ય માતા-પિતાને આ ગ્રંથ સાદર સમર્પિત કરું છું. આ ઉપરાંત મારા દરેક કાર્યમાં શુભેચ્છક અને સહાયક બનનાર મારા પ્રિય અનુજ, કલ્પેશ એસ. ચૌહાણને તો ક્યારેય ન જ ભુલી શકાય.

મારા જીવનમાં સફળતા અને સંધર્ષનાં સમાન ભાગીદાર અને હંમેશાં મારા રક્ષક, સહાયક અને દરેક મુશ્કેલીમાં સાથે રહેનારા મારા જીવનસાથી, મારા પતિદેવ શ્રી દિપક કે. રાઠોડની પાણું હું અત્યંત ઋણી છું કે જેના સહકાર વિના કદાચ હું આ મંઝીલને પ્રાપ્ત ન કરી શકી હોત.

શૈક્ષણિક સંશોધન સામાજિક જીવનને સાથે રાખી થઈ શક્યું છે. તે માટે મારા શ્વસુર પક્ષનાં વડીલો, મારા દાદાજી સસરા, સ્વ. માવજીભાઈ રાઠોડ, મારા દાદીજી સાસુ સ્વ. લક્ષ્મીબેન માવજીભાઈ રાઠોડ અને જેમણે વલુને હરહંમેશ દીકરી માની છે અને મારા કાર્યમાં હંમેશાં પ્રેરણાદાયક બન્યા છે. તેવા મારા માતા-પિતા સમાન શ્વસુર શ્રી કિશોરભાઈ માવજીભાઈ રાઠોડ, શ્રીમતી શારદાબેન કિશોરભાઈ રાઠોડને સાદર પ્રણામ કરું છું. આ ઉપરાંત મારા ભાઈ સમાન (મિતેષ)ની પાણું આભારી છું.

:: અનુક્રમણિકા ::

પ્રકરણ ક્રમાંક	વિગત	પાન નંબર
❁	પ્રમાણપત્ર	
❁	આભાર દર્શન	
૧.	સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ	૧ થી ૬૭
૨.	ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ	૬૮ થી ૧૧૯
૩.	ગુજરાત રાજ્યનાં સહકારી અને સરકારી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ	૧૨૦ થી ૧૩૧
૪.	બેંકિંગ ઉદ્યોગનો વિકાસ	૧૩૨ થી ૧૭૨
૫.	સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારનો સંક્ષિપ્ત સાર	૧૭૩ થી ૨૨૭
૬.	પસંદ કરેલ સહકારી બેંકોની નફાકારકતા, નાણાંકીય સંચાલન અને કાર્યક્ષમતાની માપણી	૨૨૮ થી ૪૦૮
૭.	તારણો અને સુચન	૪૦૯ થી ૪૧૬
❁	સંદર્ભસૂચિ	

પ્રકરણ-૧ સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ

૧. પ્રસ્તાવના:

સમગ્ર વિશ્વ પ્રવૃત્તિમય જાગૃણ છે. આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવા માટે માનવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે. તે સર્વે પ્રવૃત્તિમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ મહત્વની હોય છે. મર્યાદિત સાધનો અને અમર્યાદિત સાધનોના સંદર્ભમાં અનેક ક્ષેત્રમાં અને વિવિધ પ્રસંગોએ માનવીએ બુદ્ધિપૂર્વકના નિર્ણયો લેવા પડે છે. સાધનોનો કરકસરપૂર્વક ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરી મહત્તમ સંતોષ પ્રાપ્ત કરવાના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા તે પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે માનવ પ્રગતિના વિવિધ તબક્કાઓમાં વિવિધ આર્થિક પદ્ધતિઓ વિકસી છે. સ્થળ અને સમયની અસર નીચે આર્થિક પદ્ધતિઓમાં અને તેની વિચારધારાઓમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. વિશ્વમાં આજે અનેક પ્રકારની આર્થિક પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે. આ પદ્ધતિઓમાં “મૂડીવાદી પદ્ધતિ”, “સમાજવાદી પદ્ધતિ”, “સામ્યવાદી પદ્ધતિ”, “અંકુશ પદ્ધતિ”, “ગાંધીવાદી પદ્ધતિ” અને “સહકારી પદ્ધતિ” મુખ્ય છે.

આર્થિક ક્ષેત્રે જે વિવિધ સમાજ રચનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી અને એનાં જે વિશિષ્ટ સ્વરૂપો વિકાસ પામ્યા છે, તેમાં “સહકાર” એક વિશિષ્ટ ભાત પાડતું સંગઠન છે. આર્થિક પ્રશ્નોનો સાચો ઉકેલ મેળવવા સ્વાશ્રય, પરસ્પર સહાય, સમાનતા અને કરકસર જેવા સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ સહકારમાં થાય છે.

સામાન્ય વ્યવહારમાં સહકારનો અર્થ “સાથે કામ કરવું” એવો થાય છે. પરંતુ આ અર્થ સંકુચિત છે. વસ્તુના ઉત્પાદનના કાર્યમાં ઉત્પાદનનાં ચારે સાધનો જમીન, શ્રમ, મૂડી અને નિયોજક સાથે મળીને કામ કરે છે. ઉત્પાદનના સાધનોના સંયુક્ત પ્રયાસ સિવાય વસ્તુનું ઉત્પાદન શક્ય બનતું નથી. છતાં તેને સહકારના સ્વરૂપે ઓળખી શકાય નહીં. કેમ કે આમાં ઉત્પાદન કરવા માટે ઉત્પાદનનાં દરેક સાધનો ઉત્પાદનમાંથી વધુમાં વધુ હિસ્સો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેવી વહેંચણીમાં સમાનતા રહેતી નથી. માટે ઉત્પાદનની ક્રિયાને સહકારી પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખી શકાય નહીં.

સહકારમાં માનવીથી શરૂઆત થાય છે અને માનવી જ કેન્દ્રમાં અને લક્ષ્યમાં રહે છે. મૂડીવાદમાં પૈસો જ કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે. માણસ તો માત્ર તેના પૂરક તરીકે ગૌણ સ્થાન ધરાવે છે. જ્યારે સામા પક્ષે સહકારમાં તો માનવ ગૌરવ કેન્દ્ર સ્થાને આવે છે, અને તેથી જ નાણાંકીય ફાયદાઓ સાથે ગુણવત્તાયુક્ત સેવાઓની અપેક્ષા હોય છે. સહકાર વર્તમાન અર્થશાસ્ત્ર કે માનવ અર્થશાસ્ત્ર છે. દેશમાં વધારે ને વધારે ઉત્પાદન થવા સાથે તેની વહેંચણી પણ સપ્રમાણ થાય, દેશવાસીઓની આર્થિક સામાજિક સ્થિતિ સુધરે તેઓને વધુ ને વધુ તકો મળે વગેરે માટે રાજકીય વિચારકો અને અર્થશાસ્ત્રીઓ માનવ અને કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્રના એક પાસા તરીકે સહકારને આર્થિક આયોજનમાં મહત્વ આપે છે.

સહકારી ક્ષેત્રે માનવીનાં મહત્વનું મૂળથી જ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

૧:૧ સહકારનો અર્થ:

માનવજાતિનો ઈતિહાસ તપાસતાં એવું સ્પષ્ટપણે જાણવા મળેલ છે કે માનવીએ જીવનાર્થે તથા તેના રક્ષણાર્થે “સહકાર”નો આશ્રય લીધો હતો. “સહકાર” લીધા વિના પ્રગતિ શક્ય નથી. ભારતની તો એ સંસ્કૃતિ છે. સમાજ અને સંસ્કૃતિ પરસ્પર સહાયનું પરિણામ છે. જરૂરિયાત સંતોષવા, જરૂરિયાત સમયે પરસ્પર મદદ રૂપ થવું એ પ્રથા ખૂબ જૂની છે. સમગ્ર વિશ્વની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ સહકારથી ચાલે છે.

“સહકાર” એટલે સાથે મળીને કાર્ય કરવું એવો સરળ અર્થ નીકળે છે. માનવ જાતિની ઉત્પત્તિ સાથે “સહકાર” વાગાયેલ છે. સહકાર મનુષ્યની જીવન પદ્ધતિનું અનિવાર્ય અંગ છે.

સહકારનો ખ્યાલ માનવજાતના અસ્તિત્વ જોડેલો જ પ્રાચીન ગાણવી શકાય. એકમેકના સહકાર વડે જ સમગ્ર વિશ્વ ધબકી રહ્યું છે. અર્થશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ સહકાર સહકારી પ્રવૃત્તિએ આર્થિક પ્રવૃત્તિ છે. અર્થશાસ્ત્રની ભાષામાં તેનો વિશિષ્ટ અર્થ છે. બધા જ પ્રકારનાં સાથે મળીને કરેલા કાર્યોને “સહકાર” અથવા સહકારી પ્રવૃત્તિ ન કહી શકાય.

અર્થશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ “સહકાર” શબ્દ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો વ્યવહાર સુચવે છે. કુલકાર્ણીના જાણાવ્યા પ્રમાણે સહકાર એ વ્યાપાર કરવાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે. હોરેસ પ્લેકેટનાં મત અનુસાર સહકાર એ પરસ્પરની મદદથી થતી સ્વાશ્રયની યોજના છે. શ્રી બેદીના મંતવ્ય અનુસાર સહકાર એ સ્વાશ્રયને વધુ અસરકારક અને વ્યવહારૂ બનાવવા માટેની પદ્ધતિ છે.

હરિકાઈના આ યુગમાં શક્તિશાળી ટકે એ સૂત્રના આધારે ધનવાન વધુ ધનવાન અને ગરીબ વધુ ગરીબ બને છે. આ પરિસ્થિતિમાંથી બચવા ઝાઝા હાથ રળિયામાણા એ ઉકિતના આધારે નબળાઓનું સંગઠન રથી લાભ પ્રાપ્ત થાય એવી વ્યવસ્થા “સહકાર” પૂરી પાડે છે. “એક બધાને માટે અને બધા એક માટે” (Each for all and all for each) એ સહકારનું સૂત્ર છે. સહકારથી લોકોને પરસ્પર સહાયના જુસ્સાથી સાથે મળીને કામ કરવાની પ્રેરણા મળે તો સહકારથી સારી વસ્તુઓ વધુ સારી રીતે મેળવી શકાય. “સહકાર” માં લોકો નિશ્ચિત ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે નિશ્ચિત સિદ્ધાંતોને આધારે સંગઠિત થાય છે.

૧:૨ વ્યાખ્યાઓ:

સહકારનો ખ્યાલ માત્ર આર્થિક ક્ષેત્રે જ નહીં, સામાજિક ક્ષેત્રે અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ વિસ્તર્યો છે. તેમજ સહકારી પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ અને કાર્યક્ષેત્ર ક્રમશઃ બનતું ગયું છે. તેથી અર્થશાસ્ત્રીઓ, ધારાશાસ્ત્રીઓ અને અન્ય વિચારકો અને વિધાનોએ જુદા જુદા હેતુઓ માટે જુદા જુદા સમયે સહકારની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપવા પ્રયત્નો કર્યા છે, પરિણામે સહકારના અર્થને સર્વ વિગતે અને સર્વ સ્વીકૃત રીતે આવરી લે એવી કોઈ એક જ વ્યાખ્યા આજ સુધી રજૂ થઈ નથી. સહકારની એક જ વ્યાખ્યા પર્યાપ્ત નથી તેથી સહકારની કેટલીક અગત્યની વ્યાખ્યાઓની રજૂઆત કરવી જરૂરી છે.

૧) જી. પી. વારબસ:

સહકાર એ ગ્રાહકોના સ્વેચ્છાપૂર્વકના કાર્ય માટેના સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલા અને કેટલાક ચોકકસ નિયમોના પાલનથી તેમની તાત્કાલિક જરૂરિયાતો પ્રત્યક્ષ રીતે પૂરી પાડવાનું સંગઠન છે. તેનું સંચાલન શક્ય તેટલું પ્રજાકીય હોવું જોઈએ.

વ્યાખ્યામાં સહકારી પ્રવૃત્તિને ગ્રાહકોના શરતના કરાર પર રચાયેલી પ્રવૃત્તિ ગણવામાં આવી છે. સહકારી બેંક તંત્ર સેવા માટે છે, નફા માટે નહીં. સ્વહિતની સાથે સાથે હિત 'સહકાર' માં રહેલું છે તે પરસ્પરના સહકારની સ્વયંજનના છે. આમાં "સહકાર" માટેનો ચોકકસ હેતુ છે, તેના નિયમો હોય છે. તેનું સંચાલન લોકશાહી ઢબે જોઈએ તેવું સૂચન કરતી આ વ્યાખ્યા છે.

" Co-operation is the voluntary association of consumers into a Society. Controlled as democratically as possible, for the purpose of directly supplying their immediate needs by observing certain definite and generally accepted rule of action. J.P.Warbase.

What is Co-operation ? Chap-III P. 23.

૨) એચ. કાલ્વર્ટ:

" સહકાર એ એવું સ્વૈચ્છિક સંગઠન છે કે જેમાં વ્યક્તિઓ સમાનતા પાયા પર તેમના સામાન્ય આર્થિક હિતોના પુરસ્કાર માટે માનવીઓ તરીકે સાહકચર્યમાં આવે છે. "

કાલ્વર્ટની વ્યાખ્યામાં 'સહકાર' એ એક આર્થિક હિલચાલ છે. વિવિધ આર્થિક સંગઠનોમાં સહકારી સંગઠનનું સ્વરૂપ ઉમેરાય છે. આ સંગઠનના સિદ્ધાંતોમાં સ્વેચ્છાપૂર્વકનું સભ્યપદ અને સમાનતાના સિદ્ધાંતોની વિશિષ્ટતા છે તેમજ આવું સંગઠન તેના સભ્યોની આર્થિક સ્થિતિમાં ઉત્તરોત્તર સુધારો કરવાના પ્રયત્નોનો નિર્દેશ કરે છે. આ વ્યાખ્યામાં માનવની માનવ તરીકેની વર્તણૂક કરવાનો આદેશ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.

૩) શ્રી હોલીઓક:

સહકાર એ સ્વૈચ્છિક સંગઠન છે, જેના વડે કોઈપણ વ્યાપારી સાહસને લગતા એકમો પર સભ્યો સમાનતાના ધોરણે તેના વહીવટીમાં ભાગ લઈ શકે છે ને નિયંત્રણ રાખી શકે છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી મૂડીવાદી સ્વરૂપની આર્થિક પદ્ધતિને કારણે જે દૂષણો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તેનો પડઘો આ વ્યાખ્યામાં પડે છે. મૂડીવાદી સ્વરૂપની પદ્ધતિમાં સંયુક્ત શેર કંપનીનું સંગઠન અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આમાં નફાનો હિસ્સો મૂડિપતિ પાસે જતો અને આર્થિક એકમ પર મૂડિપતિઓનું વર્ચસ્વ રહેતું. પરિણામે ગ્રાહક અને મજૂરોના થતા શોષણમાંથી પ્રજાને મુક્ત કરવા માટે સમાનતા અને ન્યાયી વહેંચણી માટે, સહકારી સંગઠનો રચાયાં. આ સંગઠનો સ્વૈચ્છિક છે, તેમજ તેના વહીવટમાં રસ લઈ વ્યાપારમાં સક્રિય ભાગ લઈ શકાય તેવી વ્યાખ્યાનું સર્જન થાય.

(Quoted by Kulkarni)

૪) સી. આર. ફે:

સહકાર એ સંયુક્ત વ્યાપાર માટેનું એક સંગઠન છે. આવા સંગઠનનો ઉદ્ભવ નિર્બળ વ્યક્તિઓ દ્વારા થાય છે. અને તેનું સંચાલન નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી થાય છે. સંયુક્ત વ્યાપારના સંગઠનના સભ્યપદની જવાબદારીઓ સ્વીકારવા તૈયાર થાય તે બધા સભ્યો જેટલા પ્રમાણમાં પોતાની સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી તરીકેની ફરજો બજાવે અથવા જેટલા પ્રમાણમાં મંડનો ઉપયોગ કરે તેટલા પ્રમાણમાં તેના લાભ મેળવે છે.

સી. આર. ફે.ની વ્યાખ્યા ચોકકસ પ્રકારના સહકાર - બ્રિટનની સહકારી મંડળીની પ્રવૃત્તિને ધ્યાન રાખી આપવામાં આવી છે. બ્રિટનમાં રોશડોલના એ નિઃસ્વાર્થ ભાવનાથી પ્રેરાઈને પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી સંગઠનનું સભ્યપદ માટેનું પ્રવેશદાર દરેક માટે ખુલ્લું રાખવામાં આવ્યું હતું.

આ વ્યાખ્યામાં ગ્રાહક સહકારી મંડળીમાં વહેંચણી કેવી રીતે થાય છે તેનો પણ નિર્દેશ છે. આ સંસ્થામાં વ્યક્તિની મૂડીના પ્રમાણમાં નહીં પરંતુ તેણે મંડળીના કરેલા

ઉપયોગના પ્રમાણમાં નફાની વહેંચણી થતી. (આર્થિક રીતે નબળી વ્યક્તિઓએ સંયુક્ત પ્રયાસો દ્વારા ઉભું કરેલું આ સંગઠન છે. તેની સ્પષ્ટતા બે છે.) ફે. ના મત પ્રમાણે સહકારી મંડળી પાસે ગ્રાહકો પાસેથી નાણાં આવે છે. અને તેમાંથી પ્રાપ્ત નફો પણ તેમના ગજવામાં જવો જોઈએ. આ વ્યાખ્યાની એ મર્યાદા છે કે આમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના સ્વૈચ્છિકપણાના સિદ્ધાંતનો નિર્દેશ જોવા મળતો નથી. એનો અર્થ એવો થતો નથી કે સ્વૈચ્છિકપણાના સિદ્ધાંતની અગત્યતા ઓછી છે.

(Co-operation at Home and broad)

૫) એમ. ટી. હેરીક:

પોતાના સાધનો, શક્તિ કે બન્ને સંયુક્ત વહીવટી હેઠળ પરસ્પર માટે વાપરી તેમાંથી થતા નફા કે નુકશાનની સામૂહિક જવાબદારી લઈ સ્વૈચ્છિક રીતે સંગઠિત થયેલા માનવીઓના પુરૂષાર્થને સહકાર કહેવાય.

આ વ્યાખ્યામાં સહકાર પરસ્પર સહાયના સિદ્ધાંત પર રચાયેલો છે. આમાં વ્યક્તિઓનાં સાધનો અને શક્તિની પરસ્પર સહાયનો નિર્દેશ છે. છતાં નફો કે નુકશાન બધા સભ્યોની સહીયારી જવાબદારી બને છે. આ વ્યાખ્યામાં સહકારના આર્થિક ઉદ્દેશને સ્પષ્ટ રીતે આવરી લેવામાં આવ્યો છે. સહકારી સંગઠનમાં સ્વૈચ્છિક રીતે સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી થઈ શકાય છે.

૬) શ્રી રોલેન્ડ:

સહકારને વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદ જેવી આત્યંતિક પદ્ધતિઓના મધ્યમ માર્ગની પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાવે છે.

સહકારની સમાજ વિકાસમાં રહેલી વ્યક્તિગત અને સામાજિક અસરને ધ્યાને લઈને તેઓએ સહકારની મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ બન્ને વચ્ચેની મધ્યમ માર્ગની સામાજિક આર્થિક પ્રવૃત્તિ તરીકે વર્ણવેલ છે.

૭) શ્રી સેલીગમેન:

સહકારને હરિકાળને ત્યજનારી અને વચગાળાના સર્વ પ્રકારના લોકોને દૂર કરનાર એક સાધન તરીકે ઓળખાવે છે.

૮) શત તાલ્માકી:

સહકારને માત્ર વ્યાપારી પ્રવૃત્તિ તરીકે ન ગણતાં વ્યાપારની સાથે સેવાની ભાવના જોડાયેલા હોય તેવા સંગઠન તરીકે ઓળખાવે છે. સહકારથી મનુષ્ય વફાદારી, ભાતૃભાવ અને સામુહિક ભાવનાઓ ખીલેલી જ્યાં ખરા અર્થમાં સહકાર છે.

૯) મેકલેગન સમિતિ:

સાહુકાર અને બળવાન લોકોને જે ભૌતિક લાભો મળે છે તે લાભો એકાંકી અને નૈતિક વિકાસથી પોતાની શક્તિ અનુસાર મેળવી શકે અને તે વડે પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિ પૂર્ણ વિકાસ કરી શકે છે.

આ સમિતિએ ઈ.સ. ૧૯૧૪-૧૫ માં “ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ” એ વિશે અભ્યાસ કર્યા બાદ સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિની અર્થસૂચક સમજૂતી દર્શાવેલ છે. ઉપરની વ્યાખ્યાને આધારે આ સમિતિએ સહકારને લોકોના જૂથ પ્રયત્નોથી મળતા લાભોના સંદર્ભમાં વાગવેલ નિર્બળ, ઓછી આવકવાળા લોકો કે જેની પાસે નૈતિકતા સહાયની ભાવના, કામ કરવાની શક્તિ વગેરે છે. તેવા સમાજના વર્ગને જે લાભો મળી શકતા નથી. તેમનામાં તેઓની આવી કુદરતી - નૈસર્ગિક શક્તિઓનો સર્વત્ર વિકાસ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ તરીકે સહકારી પ્રવૃત્તિને ઓળખાવેલ છે.

૧૦) સરકારી આયોજન સમિતિ - ૧૯૪૬:

સહકાર એ એક એવું સંગઠન છે કે જેમાં, લોકો પોતાના આર્થિક હિતોનાં ઉત્કર્ષ માટે સમાનતાના ધોરણે સ્વૈચ્છિક રીતે જોડાય છે.

૧૧) પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ:

સહકારી પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય હેતુ માત્ર ભારતમાં અલગ અલગ આર્થિક આયોજન અંગે અભ્યાસના હેતુથી નિમાયેલ આ સમિતિએ સહકારને આર્થિક હિતોનાં ઉત્કર્ષ

માટેનું સંગઠન તરીકે દર્શાવીને સમાનતાનું ધોરણ, જોડાણ માટેની સ્વૈચ્છિક, વગેરે સહકારના આવશ્યક તત્વો આ પ્રવૃત્તિના પાયામાં રહેલી વિશિષ્ટતાઓ છે તેવું અર્થઘટન કરેલ હતું.

૧૨) ડૉ. (શ્રીમતી) ઈ. એમ. હોગ:

સહકાર એટલે એવા પ્રકારનું સંગઠન કે જેમાં માણસો સ્વૈચ્છિક રીતે જોડાય છે. આ જોડાણ આર્થિક હિતોનાં સંવર્ધન માટે સમાનતાના ધોરણો હોય છે.

ભારતની અને અન્ય વિશ્વના દેશોની સહકારી પ્રવૃત્તિનો તોણીએ રસ અને ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરેલ હતો. તેણીએ સહકારનું અર્થઘટન શ્રી એચ. કલ્વર્ટની સહકાર વિશેની સમજૂતી સાથે મળતું આવે એ રીતે કરતા એ બાબત પર ખાસ ભાર મૂકેલ છે કે સમાનતાના ધોરણે સહકારથી કાર્ય કરવું, અને આર્થિક હિતોનું સંવર્ધન તથા જાળવણી એ સહકારી પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય હાર્દ છે. તેમાં જોડાવા વિશે કોઈ દબાણ કે ફરજિયાતપણ ન હોતા તે સ્વૈચ્છિક હોય એ જરૂરી છે.

૧૩) પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ:

સહકારી પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય હેતુ માત્ર બેંક કે શાખાની વ્યવસ્થા કરવી તેટલો જ નથી. પરંતુ ગામડાના સમગ્ર અર્થતંત્રને સહકારી બનાવવાનો છે. તેમની મારફતે આપણે સમગ્ર જીવનમાં પરિવર્તન લાવવાનું કાર્ય કરવાનું છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિ વડે માનવ જીવનમાં સમગ્ર રીતે પરિવર્તન આવે છે. તેમજ ગ્રામ્ય અર્થતંત્રને સહકારી બનાવવાની વ્યવસ્થા વડે સમગ્ર અર્થતંત્રમાં પરિવર્તન લાવી શકાય. એવી બાબત પર તેઓએ ભાર મૂકતા જાણાવેલ છે કે સહકારી પ્રવૃત્તિના મુખ્ય હેતુમાં માત્ર બેંક કે અન્ય શાખાઓ ખોલવી અને આર્થિક પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા કરવાની બાબતોનો જ સમાવેશ થતો નથી. પરંતુ વિશાળ અર્થમાં તે ગ્રામ્ય સ્તરેથી સમગ્ર દેશમાં વિવિધ પાસાંના આર્થિક વિકાસ સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિ.

૧૪) બી. એન. આલુજ:

તેઓએ સહકાર શબ્દને ડીક્ષનેરી ઓફ કોમર્સ આલુજ પબ્લીકેશન ચોથી આવૃત્તિ ૧૯૯૦ પાના નં. ૭૫ માં નીચે મુજબ વાગવિલ છે.

" Co-operation means productivity of a business cannot be increased without close and personal Co-operation between management and work man. Specialisation delegation of authority. Encouragement to personal initiative, freedom act within their powers are essential for better efficiency workers."

૧૫) સર હોરેસ પ્લન્કેટ:

સહકાર એ વધારે સારો વ્યાપાર વધારે સારી ખેતી અને વધારે સારું જીવન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેઓએ સહકારને "Self help made effective by organisation " તરીકે ઓળખાવે છે.

તેમણે સહકારને એક સ્વાશ્રય અને પ્રયત્નોની ઉર્થી પ્રાપ્તિનાં સંદર્ભમાં વાગવિલ છે. મૂળભૂત રીતે તેમણે આયર્લેન્ડમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનાં સંદર્ભમાં સહકારના હેતુઓ રાખી વ્યાપારમાં, ખેતીમાં, અને જીવનમાં કેવી રીતે વધુ સારા પરિણામો પ્રાપ્ત કરી શકાય, તે બાબતથી સહકાર વિશે ખ્યાલ આપેલ છે.

૧૬) આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંગઠન:

આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંઘ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ સહકારી સંચાલન અને વહીવટ (કો-ઓપરેટીવ મેનેજમેન્ટ એન્ડ એડમીનીસ્ટ્રેશન) માં જાણાવ્યા પ્રમાણે સહકાર એ એક એવી વ્યવસ્થા છે કે જેમાં સામાન્ય રીતે સાધનો ધરાવતી વ્યક્તિઓ લોકશાહી પદ્ધતિના નિયંત્રિત વ્યાપારતંત્ર દ્વારા કોઈ સમાન આર્થિક હેતુની પ્રાપ્તિ માટે સ્વેચ્છાથી સંગઠિત થાય છે. દરેક સભ્યશક્તિ પ્રમાણે જરૂરી મૂડીમાં ફાળો આપી નફા-નુકશાનની જવાબદારી ઉપાડે છે.

આ સંગઠન દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ સહકારી વ્યવસ્થા અને વહીવટ નામના પુસ્તકમાં ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. તેના આધારે સહકાર એક એવી

પ્રવૃત્તિ છે કે જેમાં એવા સભ્યો હોય છે કે જેમની પાસે મર્યાદિત આર્થિક સાધનો હોય છે. તેઓ કોઈપણ જાતના દબાણ વગર સ્વૈચ્છાએ આ પ્રવૃત્તિમાં પોતાને ભાગે આવતી જરૂરી મૂડી રોકી જોડાય છે. અથવા પોતાની શક્તિ મુજબ તેમાં વધુ મૂડી રોકાણ કરી ફાળો આપે, સમગ્ર ધંધાનું સંચાલન લોકશાહી નીતિ - નિયમોનુસાર તથા પોતાના અભિપ્રાય - વિચાર વગેરેને આધારે કરે છે. તેઓ ધંધાના નિયમ સંબંધી લોકશાહી રીત-રસમ અપનાવે છે. ધંધાકીય સાહસની પ્રવૃત્તિમાંથી નફો થાય અથવા નુકશાન જાય. દરેક સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સામુહિક રીતે તે મેળવે અથવા ભોગવે છે. એ રીતે સહકાર આર્થિક હેતુ સિદ્ધ કરે તેવી હેતુલક્ષી પ્રવૃત્તિ છે.

૧૭) પ્રો. એચ. એલ. કાઝી:

સહકારી હિલચાલ મૂળમાં આર્થિક હિલચાલ હલવા છતાંયે, તે નૈતિક બળ ધરાવે છે.

તેઓ એ સહકારી પ્રવૃત્તિ અને આર્થિક પ્રવૃત્તિનો મૂળભૂત સંબંધ સ્પષ્ટ કરતા દર્શાવ્યું છે કે વાસ્તવમાં સહકારી પ્રવૃત્તિમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિની મુખ્ય અસર હોવા છતાંય તે સહકારી મૂલ્યો, સહકારી ધોરણો, સહકારી કામગીરી, સભ્યોના સંબંધો, સંચાલકોના વલણો વગેરેમાં આર્થિક, સામાજિક અને સમગ્ર રીતે નૈતિક જવાબદારીના તત્વને સ્વીકૃત કરે છે. સામૂહિક રીતે પાલન કરે છે અને તે અર્થમાં તે આર્થિક બાબતો સહિત અન્ય બિન આર્થિક બાબતોને પહોંચી વળવાની એક વિશિષ્ટ શક્તિ કે બળ ધરાવે છે.

૧૮) શ્રી એચ. વુલ્ફ:

સહકારી પ્રવૃત્તિને પરિણામે આળસુ, ઉદ્યમી બને છે. ઉડાઉ, કરકસરીઓ બને છે. દાઝડીઓ પોતાની વર્તાણુંક સુધારી સૌમ્ય બને છે. અભાણ અભ્યાસી બને છે, અને ગરીબાઈ દૂર કરી ઉચ્ચ જીવન ધોરણ પ્રાપ્ત કરે છે. આ બધું આશ્ચર્ય જગતની વાર્તા જેવું લાગે છે. છતાં સારી રીતે સહકારી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરાય તો આ હકીકત બને છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિથી કેવો સામાજિક, આર્થિક વિકાસ શક્ય છે તેની પ્રતિતિ કરવાથી ઉપરોક્ત સહકારની સમજૂતી આપીને તેઓએ સહકારનાં નૈતિક મૂલ્યો અને

સિદ્ધાંત નિષ્ઠા જાળવીને જે આ પ્રવૃત્તિ થાય તો ખરેખર તેના શ્રેષ્ઠ ફળ સમાન મળે છે. તેવું અર્થઘટન કરેલ છે.

૧૯) પ્રા. ડબલ્યુ. પી. વોટકિન્સ:

સહકાર એ એક વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા છે કે જેમાં લોકશાહી હકકો સાકાર બને છે. તે વ્યક્તિવાદી અથવા ઈજારાશાહી સ્વરૂપની વ્યવસ્થાની પ્રતિક્રિયા તરીકે સમાયેલા સામ્યવાદ કે શાહી સમાજવાદને દાબવાનું માત્ર સાધન નથી, તેનું નક્કર તત્વ પરસ્પરને મદદરૂપ થવાનું છે. અને તેમાં કેટલાંક સિદ્ધાંતોનો આધિકાર થાય છે. ઉપરોક્ત વ્યાખ્યામાં ખાસ કરીને ઈજારાશાહી કે એકલ -દોકલ વ્યક્તિ પર આધારિત આર્થિક - ધંધાકીય પ્રવૃત્તિના વિરોધરૂપે અન્યોન્યને લોકશાહી ઢબે મદદરૂપ થવાનું સૈદ્ધાંતિક રીતે સ્વીકૃત થયું હોય તેવી સામુહીક પ્રવૃત્તિ માટેની વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા તરીકે, સહકારની ઓળખ આપવા પ્રયાસ થયો છે. આ વ્યાખ્યા સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત માટેના સંજોગો અને સહકારી પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતાને ધ્યાને લઈ ખરા અર્થમાં સામાજિક પ્રવૃત્તિ માટેના એક આદર્શ તરીકે સહકારના અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.

૨૦) શ્રી વી. એસ. મહેતા:

જેમની આર્થિક જરૂરિયાતો સમાન હોય અને જેઓ સમાન આર્થિક ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે એકઠા થતા હોય તેવી વ્યક્તિઓના સ્વૈચ્છિક સંગઠનને પ્રોત્સાહન મળતું હોય એવી વિશાળ પ્રવૃત્તિનો માત્ર એક વિભાગ સહકારી ધિરાણ છે.

તેઓએ આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો લાવતી પ્રજાની એક સ્વૈચ્છિક પ્રવૃત્તિ તરીકે સહકારનો પરિચય આપેલ છે. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા ભારતની સહકારી ધિરાણ પ્રવૃત્તિને લક્ષ્યમાં રાખી આપવામાં આવેલ હોવા છતાં તેમાં સહકારના વિવિધ પાસાંઓને સ્પર્શવાનો પ્રયાસ થયો છે. પરંતુ મૂળભૂત સહકારી ધિરાણ - નિયમન કે અંકુશ - નિયંત્રણ સંબંધી કોઈ વિશેષ ઉદ્દેશ્ય થયો નથી.

૨૧) ડૉ. કે. એમ. કાલ્જી:

સહકાર એ આત્મસહાય તેમજ અન્યોન્ય સહાય છે. જેઓ આર્થિક રીતે સદ્ધર નથી અને પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહી શકતા નથી. તેઓનું આ સંયુક્ત સાહસ છે. આથી આવા સંગઠનોમાં તેઓ નફો મેળવવાની દ્રષ્ટિથી નહીં પરંતુ પૂરતા આર્થિક સાધનો મેળવીને તેમની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો કરવાની દ્રષ્ટિથી જોડાય છે. તેઓએ ભારતમાં પ્રચલિત સહકારનાં વિશિષ્ટ પ્રકાર “સહકારી ધિરાણ મંડળીઓ” ક્ષેત્રે વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે સહકારને એક સંયુક્ત સાહસ તરીકે વર્ણવ્યું હતું. તેમાં જોડાતા લોકો સામાન્ય રીતે આર્થિક દ્રષ્ટિએ નબળા અને સ્વનિર્ભર ન હોય તેવા વર્ગના હોય છે. તેઓનો આ પ્રવૃત્તિ માટેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આર્થિક રીતે સદ્ધર થઈ, આત્મનિર્ભર બનવાનો હોય છે. નફાનો ઉદ્દેશ અહીં મુખ્ય હોતો નથી. તેમ છતાં સામાન્ય નફાની વહેંચણી દરેક સભ્યો વચ્ચે સમાન રીતે થાય તે અહીં મહત્વનું હોય છે. જે કે તેમણે સભ્યોની જવાબદારી, ફરજ તથા અધિકારો વિશે અને સહકારી મંડળીઓની આવી ધિરાણ પ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ - નિયંત્રણનાં મુદ્દાઓને દર્શાવેલ નથી.

૨૨) પ્રો. કે. આર. કલકર્ણી:

સહકાર એ વ્યાપાર કરવાની એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે. તે આર્થિક નબળા લોકોનું સંગઠન છે, કે જેમાં ગરીબોને માત્ર સ્વમાનભેર જીવન જીવવાનો અધિકાર મળી શકે એવી વ્યવસ્થા છે.

તેઓએ સહકારને એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં આર્થિક જીવનલક્ષી પ્રવૃત્તિ માટે નબળા લોકોના વ્યાપારી સંગઠન સ્વરૂપે વર્ણવેલ છે.

૨૩) ડૉ. એસ. કે. સિંહા:

જીવનની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચવા માટે બીજા આપણને મદદ કરે તેવી ભાવનાની નહીં પણ બીજાઓને આપણે મદદ કરીએ એવી ભાવનાઓની જરૂર છે. આજ સિદ્ધાંતને ‘સહકાર’ કહેવામાં આવે છે.

૨૪) ગાંધીજી:

“ સહકાર એ એક છેડે નફાના હેતુ વાળા સાહસ અને બીજા છેડે આત્મ વિનાનો રાજ્યવાદ આ બન્ને વચ્ચેનો સોનેરી માર્ગ છે.”

અહીં સહકાર અંગેની તેમની પરિકલ્પના, પ્રેમ, અહીંસા, ચરિત્રતા અને પ્રગતિશીલ લક્ષ્ય પર આધારિત છે. સહકારી સમિતિઓ કેવળ ગ્રામોદ્યોગોનાં વિકાસને માટે જ નહીં પરંતુ ગ્રામવાસીઓમાં સામૂહિક પ્રયાસની ભાવનાનો વિકાસ કરવા માટેની આદર્શ સંસ્થાઓ છે.

૨૫) સ્વ. શ્રી વૈકુંઠભાઈ મહેતા:

સમાન જરૂરિયાત વાળા વ્યક્તિ જોઈએ તેમની જરૂરિયાતોની પ્રાપ્તિ અર્થે જોડાઈ છે. એવા લોકોમાં સ્વૈચ્છિક મંડળને ઉત્તેજન આપતી વ્યાપક પ્રવૃત્તિનું એક પાસું એ “સહકાર” છે.

આમ, ઉપર દર્શાવેલી વ્યાખ્યાઓ પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે સહકારી હિલચાલ એ આર્થિક હિલચાલ છે. તેની શરૂઆત તેના સભ્યોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાના હેતુથી થઈ છે. પરંતુ “સહકાર” નો સાચો ખ્યાલ તેની સૈદ્ધાંતિક વિચારણાની સાથે તેની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની વિચારણાથી આવી શકે.

સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ માત્ર આર્થિક મદદ કે ભૌતિક સાધનો મેળવવા કે આપવા પૂરતો જ મર્યાદિત નથી. આજે તો સહકારના આદર્શો અને તેની કામ કરવાની રીતોને લીધે તે એક નૈતિક હિલચાલ પણ બની થઈ છે. સહકારી પ્રવૃત્તિમાં માનવીમાં રહેલી સદ્ભાવનાઓનો વિકાસ સાધી માનવીનું નૈતિક ધોરણ ઉચું લાવવા માટેની એક વ્યવસ્થા છે. ભૌતિક સાધનોની વૃદ્ધિ સાથે નૈતિક જવાબદારીની ભાવનાનો સમન્વય જરૂરી છે. તેને સિદ્ધ કરવા, જે પ્રયત્નો થાય, તેનાં સંગઠનમાં સભ્યોની સામેલગીરી, સાથ-સહકાર, અન્યોન્યમાં વિશ્વાસ, ભ્રાતૃભાવ પ્રેમ - સ્નેહ, ઉદારતા, સમાનતા, એકતા, સ્વાશ્રયપાણુ વગેરે જેવા સ્વ-વર્તનલક્ષી ધોરણો અને ગુણોની અપેક્ષા કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે. ઉપરાંત સહકારી પ્રવૃત્તિના પાયામાં સેવાવૃત્તિ, સમન્યાય,

સ્વશાસન, સ્વાશ્રય, સમાનતા, બંધુત્વ, કરકસરતા, પરસ્પર સહાયની ભાવના, અને સંઘશક્તિ સંબંધી મૂળભૂત ખ્યાલો રહેલા છે.

સહકાર દ્વારા સમાજને આર્થિક અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે પ્રવૃત્તિની એક નવી પદ્ધતિની ભેટ પ્રાપ્ત થઈ છે તેમ છતાં સહકારમાં મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ જેવા અર્થતંત્રને અંકુશીત કરતા કોઈ વાદનો સમાવેશ થતો નથી. પરંતુ દેશ કે સમાજની આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં તેનું મહત્વ છે. અર્થતંત્રના ઔદ્યોગિક ખેતી અને હસ્ત ઉદ્યોગ સંબંધી વિવિધ વ્યવસ્થાઓમાં તે એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. સહકારમાં મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ બન્નેના સારા તત્વોનો સભાગ સમન્વય કરી સહકારી પ્રવૃત્તિ વિકસાવી દેશના અર્થતંત્રને વ્યાપાર, ધંધા, વાણિજ્ય તેમજ અન્ય કૃષિ આધારિત આર્થિક પ્રવૃત્તિ વિકસાવી દેશના અર્થતંત્રને વ્યાપાર, ધંધા, વાણિજ્ય તેમજ અન્ય કૃષિ આધારિત આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં અને સમાજની આર્થિક જરૂરિયાતોની પૂર્તિરૂપે, સહકાર અમુક સહાય, બળ તેમજ સમાજસેવા પૂરી પાડે છે.

સહકાર એક વ્યવસ્થા, ઔદ્યોગિક, વ્યાપારિક, વ્યવસાયિક સ્વરૂપે, ભાગીદારી અને રાજ્ય સરકાર સંચાલિત અથવા જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીઓ સંચાલિત એક વ્યવસ્થા જેવા સ્વરૂપે દર્શાવવી ઉચિત અને વધુ યોગ્ય લેખાશે.

વર્તમાન સમયમાં દરેક દેશમાં આર્થિક પદ્ધતિ પ્રજ્ઞના સુખ દુઃખમાં કે પ્રગતિમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

૧:૩ સહકારની ભાવનાનો ઉદ્ભવ:

જગતના જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા સમયે જે તે વખતની પરિસ્થિતિમાં જન્મ પામીને સહકારી પ્રવૃત્તિને આજ સુધીમાં જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ‘સંઘે શક્તિ’ ‘ઝાઝા હાથ રળિયામાણા’ (Union is Strength) વગેરે ઉક્તિઓ આપાણે સહકારનું મહત્વ સમજાવે છે. પરસ્પર સહાયની ભાવના એકબીજાને મદદ કરવાની ટેવને આધિન છે. વ્યક્તિ સમાવિષ્ટ માટે અને સમવિષ્ટ વ્યક્તિ માટે એ સિદ્ધાંત હેઠળ સહકારી ભાવના ધોષાઈ છે, આમ છતાંય વર્તમાન સમયમાં આ ભાવના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં નજરે પડે છે. આદિવાસી

સમાજમાં મજૂરી - કામદારોની બાબતમાં, ગામડાના ખેડૂતોની બાબતમાં પરસ્પર સહાયની ભાવનાએ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કર્યા હતાં.

૧:૪ સહકારની લાક્ષણિકતાઓ:

સહકારની વધુ સ્પષ્ટ ઓળખ થાય તેવા તેના પ્રવૃત્તિ સંદર્ભમાં સંકળાયેલા તત્વો કે લક્ષ્ય મહત્વના ગણાય છે. તે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

* સમાનતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ :

સહકારી વ્યવસ્થા લોકશાહી ઢબની હોવાથી તેમાં જોડાયેલ સર્વે સભ્યોને સમાન રીતે વિકાસ અને પ્રગતિ માટે તકો રહે છે. અહીં વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે કોઈ જ્ઞાતિ સંઘ કે અન્ય ધર્મ આધારિત વર્ગ ભેદ નથી. અહીં સંપત્તિ, મૂડી, રોકાણ, વળતર, મહેનાગણતું વગેરે અંગે સમાનતાનું અર્થઘટન એવા પ્રકારનું છે કે તેમને સમાન કક્ષાએ સમાન રીતે મંડળીની કે અન્ય સહકારી પ્રવૃત્તિની સ્વતંત્રતા મળે છે. કોઈપણ જાતના પક્ષપાત વગેરે દરેકને કામગીરીમાં સામે થવાની, રસ લેવાની, કામ કરવાની તકો સમાન છે. એવું અહીં પ્રવૃત્તિનાં વિવિધ હેતુઓની સિદ્ધિ માટે પાયામાં હોય છે. તેમ છતાં દરેક સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી પોતાના મૂડી રોકાણ મૂડી તથા હિસ્સાનાં સંદર્ભમાં નફો-નુકશાનમાં ભાગીદાર બને એવું પણ નક્કી થયેલું હોય છે.

* સંઘશક્તિના નામે એકતારૂપી બળ :

વિવિધ ધ્યેય સિદ્ધિ માટે એક અગત્યના બળ તરીકે સંઘશક્તિ અને એકતા એ સહકારની આગવી ઓળખ છે. મૂડી કે સત્તા કરતાં સંઘશક્તિરૂપી એકતા સહકારી પ્રવૃત્તિને પાયામાંથી જ મજબૂત અને પરિણામલક્ષી બનાવે છે. વિશાળ અર્થમાં, એકતા અને સંઘશક્તિમાં માનવ મૂડી, આર્થિક સત્તા અને સમજ્યુક્ત વિવેક, વગેરે સમાવિષ્ટ છે. આ પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપ, પ્રકાર અને હેતુને અનુરૂપ મૂડી રોકાણ, વહીવટી સત્તા, ધંધા-વ્યાપાર કે અન્ય આનુષંગિક વ્યવસ્થા તેની સાથે સંકળાયેલા છે. જો દરેક અંતે સભ્યોની સંઘશક્તિ અને એકતાને આધારે સહકારી પ્રવૃત્તિનાં એક મોટા બળ તરીકે ઉપસી આવે છે.

- * એક સ્વૈચ્છિક સંગઠન તરીકે સહકારી પ્રવૃત્તિ :
- સહકારી પ્રવૃત્તિ સ્વૈચ્છિક જોડાણોનાં સિદ્ધાંતને મહત્વ આપે છે. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી થવા માટેની ઓછામાં ઓછી શરતો સાથે તેને અનુસરવાના અન્ય નિયમો ઠરાવવામાં આવેલ હોય. તેનું પાલન થતું હોય, અને એ રીતે જે વ્યક્તિ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી થવા ઇચ્છે તો તે સંગઠન કે મંડળ આર્થિક તેમજ ગૌણ હિતનાં સંદર્ભમાં વિવિધ હેતુઓ સાથે સહકારની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરે છે. આ એક એવા પ્રકારનું સંગઠન કે મંડળ છે કે જેમાં બિનશરતી અને સ્વૈચ્છિક જોડાણ હોય છે. તેથી તે મરજ્યાત, સ્વૈચ્છિક અને સભ્યોની તેમાં જોડાણની ઇચ્છા ઉપર આધારીત સંગઠન છે. તેમ છતાં પણ જ્યાં વિશાળ “સામાન્ય હિત” જાળવવું સમાજ માટે આવશ્યક હોય ત્યાં અપવાદરૂપે સહકારી સંગઠનમાં “ફરજ્યાતપાણું” જોવા મળે છે.
- * આર્થિક હેતુ માટેનાં સંગઠન તરીકેની ઓળખ :
- સહકારી પ્રવૃત્તિનું અર્થઘટન પણ આ બાબત અંગે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે કે, આ પ્રકારના રચાતા સંગઠનો મુખ્યત્વે કરીને ધંધા-વ્યાપાર તથા ઔદ્યોગિક અથવા કૃષિ, ડેરી કે પશુપાલન આધારિત અન્ય ગૃહ-હસ્ત કારીગરી સંબંધી વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ તરીકે વધુ પ્રચલિત છે. આવી પ્રવૃત્તિ નૈતિક, રાજકીય કે સામાજિક સંદર્ભમાં વિવિધ જરૂરિયાતો, અન્ય કે બિન આર્થિક શોષણ સામે સંગઠનના નામે હોય છે. ત્યારે ત્યાં સહકાર પાયામાં હોવા છતાં તેની મૂળભૂત ઓળખ અહીં એ સંદર્ભ નથી. તે બિન આર્થિક વિવિધ જરૂરિયાતોની પૂર્તિ કરવા માટે રચાતા મંડળ, કે મંડળીઓ અથવા સંગઠન સ્વરૂપે અહીં સમજવામાં આવતું નથી કારણ કે મોટા ભાગનાં લેખકો, કાર્યકરો અથવા સહકારનાં અભ્યાસીઓએ નોંધ્યા મુજબ આર્થિક હેતુઓની સિદ્ધિ માટે રચાતું મંડળ એવી સહકારી પ્રવૃત્તિની ઓળખ વધુ છે.
- * એક સર્વવ્યાપી ખ્યાલ તરીકે સહકાર :
- વિશ્વના દરેક દેશોમાં સહકારનો વ્યાપ અને ફેલાવો વિવિધ રીતે વધતે-ઓવે અંશે જોવા મળે છે. જે સમયે, સ્થળે અને સંજોગોલક્ષી ફેરફારોને આધારે જરૂરિયાતના સંદર્ભમાં

વિકસેલો વિવિધ સ્વરૂપ ધરાવતો સમાન એક ખ્યાલ છે. એવો નિર્દેશ વિવિધ દેશોની સહકારી પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરતા જાણાય આવે છે.

- * જીવનનાં ઉચ્ચતમ આદર્શોની પ્રાપ્તિ જેવી બિન આર્થિક બાબતો :
બિન આર્થિક પ્રવૃત્તિ સાથે સહકારને સીધો સંબંધ છે. એવું તેની અમુક સમજૂતીઓને આધારે સ્પષ્ટ થાય છે જેમ કે સહકાર વડે જીવનના ઉચ્ચતમ આદર્શો, ઉચ્ચ કોટીનું જીવન, જીવી શકાય તેવા પ્રેમ, વિશ્વાસ, ઉદારતા, ન્યાયશીલતા, સહાયની ભાવના જેવા અગત્યના ગુણો-આદર્શો સમાજમાં સ્થાપીત કરી સહકારની સાથે સાથે વ્યક્તિગત ચારિત્ર્યનું અને જીવન ધોરણનું ઉચ્ચતમ રીતે ઘડતર થાય તેવા પ્રયાસો તે સહકારની એક વિશિષ્ટ ઓળખ છે.
- * ન્યુનતમ સભ્યસંખ્યા :
સહકારી મંડળી કે અન્ય સહકારી સ્વરૂપે સંસ્થા, સંગઠન રચવા માટે ઓછામાં ઓછા અમુક સભ્યો (સહકારી કાયદા દ્વારા નક્કી થયેલા) હોવા જરૂરી ગણાય છે. ભારત સહિત વિશ્વના અન્ય દેશોમાં આ માટે ન્યુનતમ સભ્યસંખ્યા દર્શની સહકારીકાયદા અન્વયે નક્કી થયેલી છે. તેનું પાલન થાય તે રીતે સહકારી પ્રવૃત્તિની કામગીરી શરૂ કરી શકાય છે.
- * સામાન્ય નફાના ઉદ્દેશની સાથે-સાથે મુખ્ય ઉદ્દેશ સભ્યોનો આર્થિક ઉત્કર્ષ :
સહકારી પ્રવૃત્તિ માટે વિવિધ ઉદ્દેશોમાં આર્થિક ઉદ્દેશ સાથે જે મુખ્ય બાબત સંકળાયેલી છે તે સહકારી પ્રવૃત્તિ વડે તેમાં જોડાયેલાં સર્વે સભ્યોનું આર્થિક ઉત્કર્ષ છે. નફાના ઉદ્દેશની સાથે સાથે આ મુખ્ય ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનું અને સમાન રીતે સભ્યોનો આર્થિક ક્ષેત્રે વિકાસ થાય તે રીતે સભ્યોનું હિત જાળવવાનું કાર્ય અહીં પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય હાર્દ છે.
- * “સ્વશાસન અને લોકશાહી સંચાલન-વ્યવસ્થા” :
સહકારી પ્રવૃત્તિનાં સંદર્ભમાં મંડળી, બેંક, સંગઠન કે સંસ્થા સ્વરૂપે એકમનું સંચાલન વહીવટ અને તે સંબંધી સમગ્ર વ્યવસ્થાકીય રચનાઓ લોકશાહી ઢબે કરવામાં આવે છે. તે એની મૂળભૂત લાક્ષણિકતા છે. જે મુજબ આ પ્રકારની વિવિધ પ્રવૃત્તિ માટે સમાન

મતાધિકાર, સમાનતક, મહત્વનાં નીતિ વિષયક નિર્ણયો કાયદાની મર્યાદામાં સામાન્ય સભા વાળી સભ્યોની અનેલી બેઠકમાં બહુમતીથી, પુખ્તચર્ચા વિચારણાને આધારે, અમુક ચોકકસ નિર્ણયો ઠરાવો સભ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી કારોબારી સભ્યોની બેઠકમાં સંપૂર્ણપણે લોકશાહી યુક્ત રીતે લેવાય છે. આમ અહીં સભ્યોનું સ્વશાસન અને લોકશાહી પ્રવૃત્તિનાં પાયાર્માં છે.

- * વિચાર, વાણી અને વર્તન સ્વતંત્રતાનો આદર્શ :
દરેક વ્યક્તિ કે જે આ મંડળીનો સભ્ય હોય તેને પોતાનો વિચાર અભિપ્રાયો, સૂચનો રજૂ કરવાનો અધિકાર છે તે માટે તેમને સ્વતંત્રતા છે. પરંતુ મહત્વની બાબત એ છે કે તેમની રજૂઆત સમૂહના હિતમાં હોય, સભ્ય કલ્યાણ માટે હોય સમગ્રને ફાયદો હોય, કોઈ વ્યક્તિગત નુકશાન ન થાય તેમ ન હોય તેવા ઉચ્ચ આદર્શો જળવાય રહેવા જોઈએ. ટૂંકમાં વિચારવાણી અને વર્તન અંગે સભ્યો પાસેથી અપેક્ષા હોય છે કે સભ્ય વ્યક્તિગત આ સંદર્ભે સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસમાં સક્રિય ભાગ લે અને બાધક ન બને.
- * કરકસરને અપાતું પ્રાધાન્ય અને તેનું પરિણામ :
સહકારી એકમોમાં તેના સભ્યોના વિશાળ આર્થિક હિતના સંવર્ધનની અનિવાર્યતા ધ્યાને લેવામાં આવે છે. તેથી જ પ્રવૃત્તિ માટે, હેતુ સિદ્ધ માટે બિન જરૂરી ગેરવ્યાજબી અને યોગ્ય આર્થિક આયોજન વગરનો કોઈપણ પ્રકારનો ખોટો ખર્ચ નહીં કરવાનું વલાણ અખત્યાર કરવામાં આવે છે. કરકસરનું અર્થઘટન ખર્ચ પર પ્રતિબંધ એવું નહીં કરતાં વ્યાજબી, યોગ્ય અને લાભ યોગ્ય ખર્ચ વડે પ્રવૃત્તિના હેતુઓ સિદ્ધ કરવાની ટેવ અને ભાવના સભ્યોમાં વિકસે, તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.
- * આવક અથવા નુકશાન અંગે ન્યાયી વહેંચણી પર ભાર :
જાહેર તેમજ ખાનગી કંપનીઓની જેમ સહકારી મંડળીમાં શેરના ધોરાણે ડિવિડન્ડ વહેંચવાને બદલે દરેક સભ્યને તેના શેરનાં પ્રમાણમાં ડિવિડન્ડ વહેંચી આવકની અસમાનતા ઘટાડવામાં અને આવકની ન્યાયી વહેંચણી કરવામાં સહકાર અગત્યનો ફાળો

આપે છે. સભ્યો સાથેના આર્થિક વ્યવહારોનાં પ્રમાણમાં સભ્યો વચ્ચે ડિવિડન્ડ વહેંચવા માટે અહીં ભાર મૂકવામાં આવે છે.

* સ્વાશ્રયનો મહામંત્ર :

“સ્વાશ્રય” તે સહકારી પ્રવૃત્તિની આગવી લાક્ષણિકતા છે. સ્વાશ્રય નામના મહામંત્ર વડે, શ્રમ, જાત, મહેનત, સતત કાર્ય, વગેરે આર્થિક વિકાસ માટેનાં ઉત્તેજ અને અસરકારક પ્રયાસોના પરિણામરૂપ પરાવલંબન, આળસ, અન્ય પર આધારિત રહેવાની વૃત્તિને દૂર કરી, એક સ્વાશ્રયી સંગઠનની આગવી ઓળખ સહકારમાં ઉભી થાય છે.

* નિશ્ચિત કાર્ય વિસ્તાર અને કામગીરીની ક્ષેત્ર સીમા :

સહકારી મંડળી કે સહકારી સંગઠન કયા હેતુ માટે રચાય છે. તેની સ્પષ્ટતા ઉપરાંત તેના કાર્ય વિસ્તાર, કાર્ય પ્રદેશ અને કાર્યસીમા વિશેની સ્પષ્ટતા પણ જરૂરી હોય છે. કારણ કે, સહકારી મંડળીની કાર્યવાહીમાં સભ્યો સક્રિય રસ અને ઉત્સાહથી કામગીરીમાં ભાગ લે એ માટે પ્રવૃત્તિનું સીમાક્ષેત્ર, કાર્ય વિસ્તારની મર્યાદા સ્પષ્ટ કરવી હિતાવહ ગણાય છે. પરંતુ વર્તમાન સમયે આ ક્ષેત્રના જે ઝડપથી વ્યાપ અને કાર્યવિસ્તારો વધતા જાય છે તેને લીધે નિશ્ચિત કાર્ય સીમા તદ્દન સંકુચિત કે અંકુશિત રહી ન શકે. તેથી જ તાલુકા, જિલ્લા, રાજ્ય કે રાષ્ટ્રિય સહકારી સંઘો વગેરે આજે આ નિશ્ચિત કાર્ય વિસ્તાર કે કાર્ય સીમા ઉપરાંત પણ વિવિધ પ્રવૃત્તિ કે કામગીરીમાં વ્યસ્ત જોવા મળે છે.

* રાજ્યની સહાય :

રાજ્ય જે રીતે સહકારી કાયદા વડે જરૂરી નિયંત્રણ અને નિયમનની સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયેલ છે. તેવી જ રીતે તે રાજ્યની સહાયના રૂપમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રકાર અને સ્વરૂપને આધારે જરૂરી નાણાંકીય સાધનો અને જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા માટે રાજ્ય કક્ષાએ, જિલ્લા કક્ષાએ, તાલુકા કક્ષાએ કે ગ્રામ્ય કક્ષાએ, મંડળી, બેંકને વિવિધ નિધી મારફત પૂરી પાડે છે. દેશમાં આ પ્રકારની આર્થિક મદદ માટે વિવિધ વ્યવસ્થા અલગ અલગ ધોરણો નક્કી થયેલા જોવા મળે છે. જે કે સહકારમાં અને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં “સ્વાશ્રય”ને મહત્વ આપવામાં આવે છે. તેમ છતાં આર્થિક રીતે નબળી વ્યક્તિઓ

આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાતી હોવાથી સહકાર માટેની સરકારી મદદ આવશ્યક ગણાય છે. ખાસ કરીને રાજ્ય સરકારનો આ માટે મુખ્ય આશય સહકારી મંડળીઓને પગભર બનાવવાનો હોય છે. રાજ્યની મદદ એક સહાયના રૂપમાં માત્ર નાણાંકીય જનહોતા, ધારાકીય, વહીવટી અને ટેકનીકલ સ્વરૂપની હોય છે.

* પ્રસિદ્ધિ, કેળવણી અને શિક્ષણ :

આ ત્રણેય સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે આવશ્યક રીતે વાણાણેલાં તત્વો છે. પ્રસિદ્ધિ વડે સહકાર તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું ખુલાપાણું રજૂ કરે છે. સભ્યોના ઉત્સાહ - ઉમંગ અને વિશ્વાસ માટે સંચાલન, વહીવટ, તથા હિસાબ, વગેરેથી સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ અંગે સહકારી એકમે નકકી કરેલી નીતિ વડે દરેક સભ્ય સમક્ષ ખુલાપાણાંની બાબત રજૂ કરે છે. કેળવણી અને શિક્ષણ વડે સહકાર માત્ર ધંધાદારી વ્યવસ્થા જ નથી, પરંતુ એક ઉચ્ચ આદર્શ છે અને તેથી સહકારી શિક્ષણ વ્યવસ્થા સહકારી સંઘ પ્રવૃત્તિનાં એક અંગ તરીકે જોડાયેલી છે. જેમાં સહકારી દરેક પ્રચાર અને પ્રસારનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સહકારી શિક્ષણ વ્યવસ્થા એક તાલીમ શાળા રૂપે સહકારી પ્રવૃત્તિની સફળતા માટેનાં ઉચ્ચ આદર્શોને મૂર્તિમંત કરવા એક પાયાનાં ગૌરવંતા યથાર્થ સ્થાને હવે જોવા મળે છે.

* રાજકીય વલાણ અને રાજકીય હિતોથી દૂર :

રાજકીય વિચારણા, રાજકીય કાર્યરચનાને આધારે રાજકીય હેતુઓ સહકારી પ્રવૃત્તિઓ વડે સિદ્ધ ન થાય, રાજકીય વાતાવરણ અને વલાણ ફેલાતું અટકાવવામાં સહકારી પ્રવૃત્તિમાં એક સિદ્ધાંત વડે રાજકારણથી સહકારી પ્રવૃત્તિને સભ્યપદને અને સભ્યોને અલિપ્ત રાખવામાં આવે છે. રાજકીય પક્ષોનું હિત વધારવા માટે સંસ્થાકીય રીતે સહકારી સંસ્થાઓનો ઉપયોગ ન થાય તેવા પ્રકારની નીતિ-રીતિ અખત્યાર કરવામાં આવે છે. કારણ કે સહકારી સંસ્થાઓનું ધ્યેય સભ્યોનાં આર્થિક ઉત્કર્ષની સાથે સાથે સામાજિક અને નૈતિક સુધારણાઓ સંબંધી પણ હોવાથી, તેમાં રાજકીય હિતોની ભેળસેળ ન થાય તેવો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. જે કે વર્તમાન સમયે સહકારી પ્રવૃત્તિનાં વિકાસ, અને પ્રગતિ

સાથે આ આગ્રહ દુરાગ્રહ બનેલ છે. તેથી રાજકારણથી સહકારી પ્રવૃત્તિને દૂર રાખવાનો પ્રયાસ દુષ્કર લેખી શકાય.

* વર્તમાન સવેતન સેવા વ્યવસ્થા અને માનદ્ સેવાનો ખ્યાલ :
સહકારી પ્રવૃત્તિમાં સંચાલકોએ સભ્યોએ યથાયોગ્ય માનદ્ સેવાઓ આપવી જોઈએ એવો ખ્યાલ પ્રારંભમાં સહકાર વિશે પ્રચલિત હતો. તે સમયે કદાચ સહકારના અર્થઘટન મુજબ આ માન્યતા, સમજ, સંજોગોનુસાર વ્યાજબી મનાતી હશે. વર્તમાન સમયે આવી સેવા આપવાની અગાઉ જરૂરિયાત મુજબ માની લીધેલી સમજ કે માન્યતા “સવેતન” સહકારી પ્રવૃત્તિનાં સંદર્ભમાં બદલાયેલી છે. જો કે તેમ છતાં પ્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં સંકળાયેલ સ્વીકૃત નેતાગીરી, ઉચ્ચ સંચાલન આજે પણ સેવાનાં સંદર્ભમાં જ આ પ્રવૃત્તિ કરે છે. પરંતુ સામાન્ય હિસાબી બાબતો, રોજીંદો વહીવટ, વ્યવસ્થાક્રીય વગેરે અંગે આજે “સેવા” ને બદલે “સવેતન” અભિગમ જોવા મળે છે. તેને લીધે સહકારી મંડળીની તથા સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા સંચાલકો, સંશોધકો અને વ્યવસ્થાપકો તેને એક વ્યવસાયનાં સંદર્ભમાં મૂલવે છે. અને એવું માને છે કે જો દેશની સેવા કરતા ધારાસભ્યો, લોકસભાના સભ્યો તથા અન્ય લોકશાહીમાં માનનારા વેતન મેળવતી હોય આવા સહકારી આગેવાનો, સંચાલકો, સહકારી ક્ષેત્રનાં નિષ્ઠાંતો પણ તેમાંથી કેવી રીતે બાકાત રહી શકે ? આમ માનદ્ સેવાના દ્રષ્ટિકોણને બદલે સવેતન સહકારી પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા અર્વાચીન સમયની સહકારી માંગ હોય, પ્રવૃત્તિની કાર્યક્ષમતા, સતત કાર્યશીલતા, સ્પર્ધાત્મક વલાણ તથા હેતુઓની સિદ્ધિ માટેના પ્રયાસોના સંદર્ભમાં આજે આ વ્યવસ્થા ટીકાપાત્ર બનવાને બદલે આવકારપાત્ર બની છે.

* સહકારની ભૂમિકા નિયંત્રિત ઘટક તરીકે :
સહકારી પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ, દેખરેખ અને નિયમન અંગે સરકાર જાગૃત રહે છે. રાજ્ય સરકારના સહકારી ખાતા દ્વારા વિવિધ સહકારી સ્વરૂપનાં ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિ ઉપર વહીવટ, સંચાલન તથા વ્યવસ્થા સંબંધી માર્ગદર્શન, કાયદાકીય વીધી, હિસાબી બાબતો, વગેરે અંગે દેખરેખ રાખવા સહકારી મંડળીની કાયદેસર રીતે નોંધણી, વહીવટી પ્રાણાલિકા

અને હિસાબોની રજૂઆત સંબંધી વિવિધ સહકારી કાયદાઓ પ્રત્યક્ષ રીતે લાગુ પાડ્યા બાદ તેના સરકારી અમલદારોની મદદથી પરોક્ષ રીતે વિવિધ સહકારી કાયદાઓ પ્રત્યક્ષ રીતે લાગુ પાડ્યા બાદ તેના સરકારી અમલદારોની મદદથી પરોક્ષ રીતે વિવિધ નિયમનો અંકુશ વિગેરે રાખવામાં આવે છે. સહકારી પ્રવૃત્તિનો વહીવટ સભ્યોનાં હાથમાં હોવા છતાં રાજ્ય સરકાર અહીં એક નિયંત્રક ઘટક તરીકેની ભૂમિકા ભજવીને સમગ્ર જનસમાજનું વિશાળ હિત જાળવે છે. તેમ છતાં અહીં મહત્વની બાબત એ છે કે આ નિયંત્રક ઘટક વડે સમગ્ર સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉપર સભ્યો, સમાજ અને અન્ય માનવીય જરૂરિયાતોની પૂર્તિ સંબંધી જો અંકુશ આવી જાય તો વાસ્તવમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો પડથો પડતો નથી. તેથી સહકારી એકમો સામાન્ય જનસમાજની માંગ, અપેક્ષા તેનાથી અળગા પડે, તે રીતે આ નિયંત્રક ઘટકો ન હોતા એક પ્રવૃત્તિનાં વિશાળ જન હિતાર્થે હોય એજરૂરી છે.

* નફાનો ખ્યાલ, ઉદ્દેશ અને જરૂરીયાત :

સહકારી સભ્યો સેવાભાવથી કાર્ય કરતા હોવા જરૂરી છે. પરંતુ તેનો અર્થ માત્ર સેવા એવો નથી. સેવા સાથે સંકળાયેલું વ્યાજબી વળતરનું તત્વ નફાના ઉદ્દેશને પણ ધ્યાને લે છે. તે ગૌણ ઉદ્દેશ તરીકે હોવા છતાં પણ સહકારી એકમો તેનું મૂલ્ય જાણે છે. પરંતુ મૂડીવાદી સંગઠનોની જેમ નફો એ જ માત્ર મુખ્ય હેતુ નથી. તેને લીધે જ નફાની બાબતમાં નફાની વહેંચણી અંગે સહકારી એકમોની પદ્ધતિ અને નીતિ તદ્દન અલગ જ હોય છે. વધુ નફો કરી પ્રમાણમાં શેર હોલ્ડરોને ડિવિડન્ડ વહેંચવું એવો નફો કરવાનો અર્થ અહીં થતો નથી. સહકારમાં માલિક અને નોકર જેવા વર્ગો પડેલા હોતા નથી, પરંતુ સમાન હકક અને દરજ્જા ધરાવતા બધા જ સહકારી સભ્યો નફા માટે હકકદાર હોય છે. આમ અહીં નફાનો ખ્યાલ અને ઉદ્દેશ એક અલગ જ છે. જેમાં સભ્યોનો આર્થિક ઉત્કર્ષ સમાનતાનાં પાયા ઉપર કરવાનો હેતુ છે. ભારતની સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા એક લેખકનાં જાણીતા મુજબ જો સહકારી મંડળીને યોગ્ય રીતે ચલાવવામાં આવે તો બીજા

કોઈ વ્યાપારી સંસ્થાની જોમ તેમણે પણ નફો પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. જે તેને નફો નહીં મળે તો તેનો અર્થ એ થાય કે તેની વ્યવસ્થા અને સંચાલનમાં ક્યાંયે કંઈક ખોટું થઈ રહ્યું છે. સહકારી મંડળીના કાર્યક્ષમ વહીવટ માટે નફો આવશ્યક ગણાતો હોવા છતાંય એ તેનું એક માત્ર ધ્યેય રહેતું નથી, પરંતુ નફા સાથે સંકળાયેલું ધ્યેય તેની ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ વહેંચણી છે. આમ સહકારી એકમો માટે નફાવૃત્તિની અવગણના ન થવી જોઈએ. નફાથી મંડળીના કે અન્ય જે તે એકમોના સભ્યોને પણ કાર્યપરાયાણ બનાવાનું એક પ્રેરકબળ પ્રાપ્ત થઈ રહે છે.

- * વર્તમાન સવેતન વ્યવસ્થા અને માનદ્ સેવાનો ખ્યાલ :
- સહકાર વિશે પ્રારંભમાં એવો ખ્યાલ હતો કે સહકારી પ્રવૃત્તિમાં સંચાલકોએ સભ્યોએ યથાયોગ્ય માનદ સેવાઓ આપવી જોઈએ, તે સમયે કદાચ સહકારના અર્થઘટન મુજબ આ માન્યતા, સમય સંજોગોનુસાર વ્યાજબી મનાતી હશે. વર્તમાન સમયે આવી સેવા આપવાની અગાઉ જરૂરીયાત મુજબ માની લીધેલી સમજ કે માન્યતા “સવેતન” સહકારી પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં બદલાયેલી છે. જે કે તેમ છતાં પ્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં સંકળાયેલ સ્વીકૃત નેતાગીરી, ઉચ્ચ સંચાલન આજે પણ સેવાના સંદર્ભમાં જ આ પ્રવૃત્તિ કરે છે. પરંતુ સામાન્ય રોજાંદો વહીવટ, હિસાબી બાબતો, વ્યવસ્થાકીય વગેરે અંગે આજે “સેવા” ને બદલે “સવેતન” અભિગમ જોવા મળે છે. તેને લીધે સહકારી મંડળીની તથા સહકારી એકમોની પ્રવૃત્તિ રસયુક્ત, કાર્યક્ષમતા યુક્ત સમયસરની અને સરળ બની શકે છે. તેથી સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા સંચાલકો, વ્યવસ્થાપકો અને સંશોધકો તેને એક વ્યવસાયના સંદર્ભમાં મૂલવે છે અને એવું માને છે કે જે દેશની સેવા કરતા ધારાસભ્યો, લોકસભાના સભ્યો તથા અન્ય લોકશાહીમાં માનનારા વેતન મેળવતી હોય ત્યારે આવા સહકારી આગેવાનો, સંચાલકો, સહકારી ક્ષેત્રનાં નિષ્ણાંતો પણ તેમાંથી કેવી રીતે બાકાત કરી શકે ? આમ માનદ્ સેવાના દ્રષ્ટિકોણને બદલે સવેતન સહકારી પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા અર્વાચીન સમયની સહકારી માંગ હોય. પ્રવૃત્તિની

કાર્યક્ષમતા, સ્પર્ધાત્મક વલણ, સતત કાર્યશીલતા તથા હેતુઓની સિદ્ધિ માટેના પ્રયાસો સંદર્ભમાં આ વ્યવસ્થા આજે ટીકાપાત્ર બનવાને આવકાર પાત્ર બની છે.

૧:૫ સહકારી પ્રવૃત્તિનાં આદર્શો:

૧. **એકતા** : સાથે મળીને એટલે કે એકબીજા સાથે યોગ્ય રીતે સહકાર આપવાથી કાર્ય ઝડપથી થાય છે અને ભુલચુક વગરનું થાય છે. જ્યેથી અસરકારક પરિણામ મેળવી શકાય. આમ સહકારમાં સમુહ શક્તિ છે. સંઘશક્તિ છે. જ્યેનાથી કોઈપણ કાર્ય સરળ બનાવી શકાય.
૨. **સર્વદેશીયતા** : સહકારી પ્રવૃત્તિ બધે જ શરૂ કરી શકાય જ્યાં જ્યાં માનવીની વસ્તી હોય. આવી પ્રવૃત્તિ માટે કોઈપણ સ્થળ કે દેશની સીમાઓ નથી. જ્યેથી જ્યાં માનવ વસ્તી હોય ત્યાં આ પ્રકારની સહકારી મંડળી સ્થાપી શકાય. આથી લગભગ દુનિયાના બધા જ દેશોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે.
૩. **સમાનતા** : સહકારમાં સમાનતા જોવા મળે છે. તેમાં વ્યક્તિ તરીકે જોડાય છે. તેમાં સ્ત્રી કે પુરૂષ વચ્ચે કાળા કે ગોરાનાં પક્ષીય રાજકારણ, જૂથવાદ, ઉચ્ચનીચ, ધનીક કે ગરીબના ભેદભાવ જોવા મળતા નથી. તેમાં બધા જ સમાન છે.
૪. **સ્વતંત્ર** : સાથે મળીને કામ કરવાનો અર્થ પોતાનું વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર ગુમાવતો નથી. દરેક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર છે અને પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ ધરાવે છે અને પોતાનું આચરણ કરવાનો દરેકને હકક છે. અહીં કોઈપણ વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ પર જોર કરી શકે નહીં. બધી જ વ્યક્તિ અહીં સ્વતંત્ર નિર્ણય લઈ શકે છે.
૫. **બંધુત્વ** : સહકારી મંડળીમાં જોડનારે બીજા સભ્યો સાથે એક કુટુંબનાં ભાઈઓ હોય એવી રીતે કાર્ય કરવું જોઈએ. આ રીતે સમુહ દ્રષ્ટિ કેળવીને બધા કાર્ય કરે તો મંડળીની પ્રગતિ થાય.
૬. **શિક્ષણ** : સહકારી મંડળીએ લોકશાસનની પાઠશાળા છે. મંડળી તરફથી સભાસદોને સહકારી પ્રવૃત્તિ અંગે સામાન્ય શિક્ષણ ધંધાનું વ્યવહારૂ જ્ઞાન વગેરે મળે એવી વ્યવસ્થા થાય છે. આ રીતે સભાસદોનું બૌદ્ધિક સ્તર ઊંચું જાય તેવા પ્રયત્નો થાય છે. શોષણ અને

પ્રતિકાર કરવાની તેમની તાકાત વધે છે અને સમગ્ર સમાજ એ રીતે નવી સમાજ રચના કરવા શક્તિ મેળવે છે.

૭. **ન્યાય** : મંડળીનું સભાસદો સાથેનું કામકાજ નિષ્પક્ષતાની રીતે ચાલે છે. સભાસદોને સરખા ગણવામાં આવે છે અને બધાને ન્યાય થાય છે. દરેકને ન્યાય મળે એવી રીતે આવકની વહેંચણી થાય છે.
૮. **પ્રમાણિકતા** : સહકારી સંસ્થાના સભ્યો કે કર્મચારીઓ કે સંચાલકો પ્રમાણિકપણે વર્તે એ હાલના સંદર્ભમાં અનિવાર્ય બન્યું છે. જ્યેથી બધા જ સભ્યો જાગૃતિ કેળવે.

૧:૬ સહકારના વિવિધ સિદ્ધાંતો:

વિશ્વના વિવિધ દેશોમાં સહકારનો જે રીતે ઉદય થયો છે અને જે રીતે તેની ઉત્ક્રાંતિ અને વિકાસ થયો છે. તે બધી જ વિગતોને ધ્યાનમાં લેતાં તેમાંથી સહકારનાં સિદ્ધાંતની તારવાણી કરી શકાય. સહકારી મંડળીઓને પાણુ ખાનગી પેઢીઓની માફક પોતાનાં નિયમો બનાવવાની છૂટ હોય છે છતાં કેટલાંક સિદ્ધાંતો અને કેટલાક વ્યવહારુ બાબતોને સહકારી સંસ્થાઓએ વળગી રહેવું પડે છે. વિવિધ દેશની સહકારી પ્રવૃત્તિના આદ્યસ્થાપકોને સહકારી પ્રવૃત્તિઓના જે અનુભવો થયા તેના આધારે સહકારી સિદ્ધાંતો ઘડાયેલા છે.

શ્રિદાનના રોશડેલના સહકારી પ્રવૃત્તિને લગતા આદ્યસ્થાપકોએ મંડળી સ્થાપવાનો તાત્કાલિક ઈરાદો તથા ઉદ્દેશો અંગેનું નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમણે તેમની પ્રવૃત્તિને આવરી લે તેવા સિદ્ધાંતો પ્રસિદ્ધ કર્યા ન હતા. પરંતુ મંડળી ચલાવવાના વ્યવહારમાંથી તારવેલા કેટલાક સિદ્ધાંતોને તેઓ અનુસરતા હતા. સમય જતાં અનેક દેશોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના બીજાં રોપાયાં.

“સહકાર” શબ્દ સંસ્કૃતના “કૃ” ધાતુમાં “સહ” ઉપસર્ગ જોડવાથી બન્યો છે. જેનો શાબ્દિક અર્થ “સાથે મળીને કામ કરવું, એકમેકનો ટેકો લેવો, એકબીજાને મદદ કરવી”, એજે થાય છે. આ દ્રષ્ટિએ, “સહકાર” શબ્દના અર્થમાં જ “પરસ્પર સહાય” નો ભાવ આપોઆપ આવી જાય છે. તેથી એને “સહકારના પાયાનો સોનેરી સિદ્ધાંત” કહી શકાય.

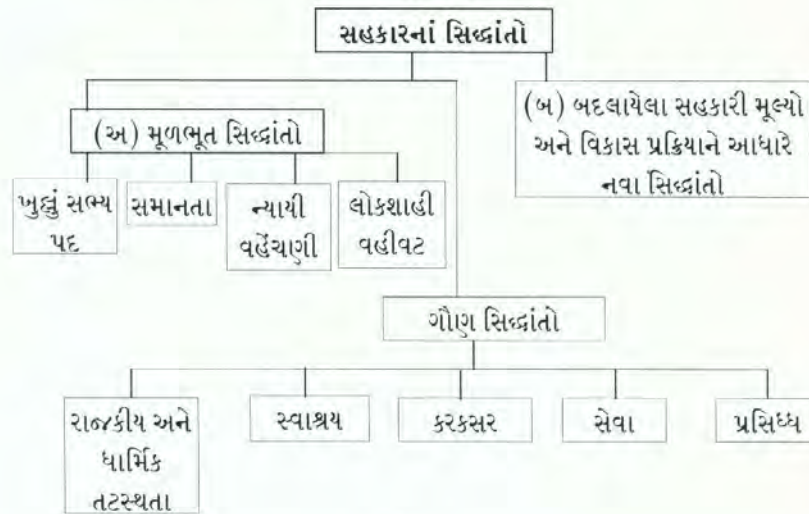
સહકારના વિવિધ હેતુઓ મુજબ વિવિધ સહકારી સ્વરૂપો વિકસ્યા છે. સહકારના વિવિધ હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે વિવિધ પ્રકારની સહકારી વ્યવસ્થાનો જરૂરીયાત મુજબ વિકાસ

થયો છે. તેમાં આવશ્યકતા અનુસાર વિવિધ પરિવર્તનો અને બદલાવ જોવા મળે છે. સહકારી એકમોના સંચાલન વહીવટ માટે અમુક ચોક્કસ પ્રથા, પ્રણાલિકા, કાયદાનુસાર પણ વિકસીત થયેલ છે. સહકારના સિદ્ધાંતો જે તે સમય સંજોગોની પરિસ્થિતિ મુજબ નક્કી થયા હોય, બદલાયા હોય કે ફેરફારો કરવામાં અમુક પરિબળો અગત્યનાં બન્યા હોય તે સ્વાભાવિક છે. સામાન્ય સહકારના સિદ્ધાંતોનો અમુક અંશે પરિચય સહકારના અર્થ અને લક્ષ્યાગોને આધારે જાણી શકાય છે. પરંતુ જે રીતે સહકારનાં સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક અને શૈક્ષણિક મૂલ્યો બદલાયેલા છે તે જોતાં, તેમજ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા જે ઝડપે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં થઈ રહી છે તે સહકારી ક્ષેત્રમાં પણ પ્રવૃત્તિનાં વ્યાપ, વિસ્તાર અને સંશોધનો પરિવર્તન લાવનારાં બની રહ્યાં છે.

આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે સ્થપાયેલી વિવિધ પ્રકારની સહકારી મંડળીઓના અનુભવ ઉપરથી સહકારી પ્રવૃત્તિનાં સિદ્ધાંતો રચાયા અને સિદ્ધાંતોમાં ઉમેરો પણ થયો. આ સિદ્ધાંતો વિશે નિષ્ણાંત અર્થશાસ્ત્રીઓ અને સમાજ સુધારકોનો મતભેદ જરૂર હોઈ શકે. પરંતુ આ મતભેદ કોઈ મૂળભૂત સ્વરૂપનો હોઈ શકે નહીં. સહકારના સિદ્ધાંતો ઉપર વિશદ ચર્ચા અને રજૂઆત થયેલી હોવાથી આધુનિક સહકારી પ્રવૃત્તિના સિદ્ધાંતોથી માહિતગાર બનવું જરૂરી છે. જે નીચે મુજબ છે.

સહકારનાં સિદ્ધાંતોને નીચેની બે રીતે વર્ગીકૃત કરી શકાય.

ચાર્ટ : ૧

(અ) મુળભૂત સિદ્ધાંતો:

ઈંગ્લેન્ડની રોશડેલ સહકારી મંડળીના સ્થાપકોએ, સૌ પ્રથમ સ્થાપના પછીનાં સમયે સહકારી પ્રવૃત્તિનાં અનુભવને આધારે પ્રાથમિક સિદ્ધાંતો જાણાવેલ હતા. જેમાં ખુલ્લું સભ્યપદ, લોકશાહી વહીવટ, ન્યાયી વહેંચણી, મૂડી પર મર્યાદિત વ્યાજ, રોકડેથી વેચાણ, સમાનતાના સિદ્ધાંતો આપવામાં આવેલ હતા. જેનો વિશ્વનાં અન્ય દેશોમાં પણ વિકાસ થયો હતો.

(International Co-operative Alliance I (A) આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારી સંઘની ઈ.સ. ૧૮૮૫માં સ્થાપના બાદ પેરીસ મુકામે ઈ.સ. ૧૯૩૭માં આ સંઘની એક સમિતિએ ઉપરોક્ત રોશડેલ સ્થાપકોના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર થાય તેવો એક અહેવાલ રજૂ કરેલ જેમાં :-

(૧) ખુલ્લું સભ્યપદ:

સામાન્ય જરૂરિયાતો સંતોષવાના હેતુ અર્થે સહકારી સંસ્થાનો ઉદ્ભવ થાય છે. પોતાની જરૂરિયાતોને સંતોષવા અને પરસ્પરની મદદથી સૌની પ્રગતિ સાધવા સ્થપાયેલી સહકારી સંસ્થાનું સભ્યપદ સૌને માટે ખુલ્લું હોવું જોઈએ. સહકારી પ્રવૃત્તિનાં વિશ્વના દેશોના અનુભવને આધારે આ સિદ્ધાંત સહકારના પાયમાં છે. જે મુજબ સહકારી પ્રવૃત્તિનાં જે તે સ્વરૂપમાં મંડળી, મંડળ, બેંક કે અન્ય સંગઠનમાં વ્યક્ત કોઈપણ પ્રકારનાં ભેદભાવ વગર જોડાઈ શકે છે. તેમને જોડાણ માટે ધાર્મિક કે રાજકીય કોઈ વિચારણા મુજબની વિચારસરણી અવરોધક બનતી નથી. સહકારી પ્રવૃત્તિ સભ્યો માટે અને સભ્યો પૂરતી જ અસ્તિત્વમાં આવે છે. સહકારી પ્રવૃત્તિના સભાસદો પોતાના લાભાર્થે જ કાર્ય કરે છે, અન્ય માટે નહીં, સહકારી પ્રવૃત્તિઓ સભ્યોના સ્વાર્થની જ કાળજી રાખે છે. એમ કહી શકાય. આવી સ્વાર્થવૃત્તિના સમાધાન અર્થે બિનસ્વાર્થની ભૂમિકા પર સહકારી સંસ્થાઓનું સભ્યપદ ખુલ્લું રાખવું જોઈએ. એવો ખ્યાલ ઉદ્ભવ્યો છે. જેને સહકારી સંસ્થાની જરૂર જાણાતી હોય, જે સભ્ય તરીકે જોડાવા ઈચ્છા રાખતો હોય, જે લાભ મેળવવાની સાથે જોખમ અને જવાબદારી ઉપાડવા તૈયાર હોય તેને

જ્ઞાતિ, ધર્મ, રંગ, જાતિ, વંશ કે અન્ય ભેદભાવ રાખ્યા સિવાય સહકારી સંસ્થામાં દાખલ થવાની છૂટ હોવી જોઈએ. આમ મુક્ત પ્રવેશનો ખ્યાલ સહકારનું ક્ષેત્ર સર્વ લોકો માટે ખુલ્લું છે. રોબર્ટ અને તેના અનુયાયીઓ મુક્ત સભ્યપદના સિદ્ધાંતને ઓળખી શક્યા ન હતા, તેથી ઈંગ્લેન્ડમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ વિકસાવવાના તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. તેના અનેક કારણોમાંનું અગત્યનું એક કારણ મુક્ત સભ્યપદના સિદ્ધાંતનો અભાવ હતો. મુક્ત પ્રવેશનો અર્થ ગમે તેને પ્રવેશ આપવો એવો થતો નથી. સહકારી સંસ્થામાં દાખલ થનાર વ્યક્તિની માનસિક પરિસ્થિતિની ચકાસાગી કરવી પડે છે. આ ઉપરાંત રહેકાણ, ધંધો, સભ્ય ફી, આપવાની શક્તિ વગેરે બાબતોને આધારે કેટલીક વાર સહકારી સંસ્થાના પ્રવેશ પર મર્યાદા મૂકવામાં આવે છે. જે વ્યક્તિ સહકારી સંસ્થા સાથે હરિકાઈ કરે તેને, અને જેને કારણે સહકારી સંસ્થામાં અયોગ્ય તત્વ દાખલ થાય, તેવી વ્યક્તિઓને સહકારી સંસ્થામાં જોડાતી અટકાવી શકાય. સહકારમાં સ્વૈચ્છિકપણું, ખુલાપણું વધુ હકારાત્મક રીતે અર્થઘટીત થતું હોય ત્યારે ફરજિયાતપણાનો સિદ્ધાંત વિસંવાદી બાબત બની જાય છે અને સહકારનાં મૂળમાં જ સ્વૈચ્છિક બાબત સ્વીકૃત હોય, આ “ફરજિયાત સહકાર”નો સિદ્ધાંત અનિવાર્ય હોય ત્યારે જ પૂરતી સમજણ, સ્પષ્ટતા પછી ઉપયોગી બનાવાય તો સહકારનાં એક સિદ્ધાંત તરીકે તે સફળ બની શકે.

(૨) ન્યાયી વહેંચણી:

સહકારી સંસ્થા જે નફો કરે તેની વહેંચણી શી રીતે કરવી એ પણ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. સહકારી સંસ્થાઓની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટે મૂડીની જરૂર હોય છે. આ માટે શેર દ્વારા કે યોગ્ય વ્યાજના દરે મૂડી મેળવવાની રહે છે. ન્યાયનો સિદ્ધાંત એવી અપેક્ષા રાખે છે કે મૂડીનો ઉપયોગ થતો હોવાથી યોગ્ય વળતર મળવું જોઈએ. છતાં નફાની વહેંચણી સભાસદોના મૂડીના રોકાણના પ્રમાણમાં થઈ શકે નહીં. કારણ કે સહકારી ક્ષેત્રે મૂડીનું વર્ચસ્વ વધવું જોઈએ નહીં. શેર હોલ્ડરોને આપવામાં આવતું ડિવિડન્ડ મૂડી રોકાણમાં જોખમનું તત્વ હોવાથી ચાલુ વ્યાજના દર કરતાં કંઈક વધારે હોવું જોઈએ. એવું મહદ અંશે સ્વીકારવામાં આવે છે. ડિવિડન્ડ અયોગ્ય રીતે કે ઊંચા દરે અપાતું રોકવા માટે

સહકારી કાયદાઓ દ્વારા એની ગુરૂત્તમ મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવે છે અને કાયદાની રૂએ રજીસ્ટ્રારને ડિવિડન્ડ નીચા દરે અપાય તેમ કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે. સહકારી સંસ્થા દ્વારા આપવામાં આવતું ભાડું, વેતન, વ્યાજ, ડિવિડન્ડ વગેરે આખા બાદ જે નફો રહે તેમાંથી કાયદેસરની અનામત રકમ અને સોસાયટીની નાણાકીય સ્થિતિ સંગીન કરવા માટેનું ફંડ બાદ કરતાં જે અધિશેષ રહે તેની વહેંચણીમાં મજૂરો પ્રત્યે પક્ષપાત બતાવવામાં આવે છે જ્યારે સહકારી સંસ્થામાં દરેક સભ્યે નફામાં જેટલા પ્રમાણમાં ફાળો આપ્યો હોય તેટલા જ પ્રમાણમાં સભ્યને નફામાંથી હિસ્સો મળવો જોઈએ એમ માનવામાં આવે છે. દરેકને સમાન લાભ પ્રાપ્ત થાય, એકના ભોગે બીજાને નુકશાન ન જાય તેમજ તેમની શેર મૂડીનાં પ્રમાણ મુજબ આવી વહેંચણીનું અર્થઘટન નફા કે વધારાનો ઉપયોગ નીચેની ત્રણ રીતે કરવો એવું પણ દર્શાવે છે : (૧) સહકારી મંડળીના ધંધાના વિકાસ માટે (૨) સભ્યો માટે સામાન્ય સેવાઓની સગવડ ઉભી કરવા માટે અને (૩) સભ્યો સાથે આર્થિક વ્યવહારનાં પ્રમાણમાં સભ્યો વચ્ચે વહેંચવા માટે. આ મુજબ સભ્યોને જે લાભાંશ વહેંચાય તે મંડળીઓનાં હેતુ-સ્વરૂપ અને પ્રકાર અનુસાર અલગ અલગ રીતે હોય છે. જેથી વારબસે કહ્યું છે કે “નમ્મ ને દુનિયાનો વારસો મળશે એવી યુક્તિ સાથે સહકારને કંઈ સંબંધ નથી, પરંતુ ‘સહકાર’ એમ તો ઈચ્છે છે કે ધનવાન તરફ પક્ષપાત રાખીને ગરીબને ટાળી શકાશે નહીં”. ન્યાયી વહેંચણીને કારણે સહકારી સંસ્થાના દરેક સભ્યને ન્યાય મળે છે. સભાસદની સંસ્થા પ્રત્યેની વફાદારી પોષાય છે અને આથી સંસ્થાનો સફળતાપૂર્વક વિકાસ થાય છે. આ સિદ્ધાંતથી જ રોશડેલ મંડળીની કામગીરી સફળતાને વરી હતી.

(૩) લોકશાહીનો સિદ્ધાંત:

સહકારી પ્રવૃત્તિ એ લોકપ્રવૃત્તિ છે. આમાં સમાનતાના પાયા પર લોકો એકત્રિત થાય છે, સહકારી પ્રવૃત્તિ સભ્યોની, સભ્યો માટે અને સભ્યો વડે ચાલતી સંસ્થા છે. સહકારી પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ ઈંગ્લેન્ડમાં રોશડેલ મંડળીઓનું સંચાલન, વહીવટ, લોકશાહી પ્રાગાલિકા ઉપર આધારિત હતા તેમાં દરેક સભ્યને માત્ર એક મતનો અધિકાર, સભ્ય જે

કાળો આપે તેને યથાયોગ્ય સ્વીકારવો તે અંગે કોઈ વર્ગ ભેદ કે અન્ય ભેદભાવ રાખવા નહિ. આમ લોકશાહી વહીવટ એ સહકારી સંસ્થાઓનો આદર્શ છે. ‘એક વ્યક્તિ એક મત’ એ સહકારી સંસ્થાનો સ્વીકૃત આદર્શ છે. સાચા અર્થમાં તેનો વહીવટ સભ્યો દ્વારા સભ્યોને લીધે સભ્યો માટે છે. સંચાલન વહીવટ અને વ્યવસ્થામાં અહીં સભ્યની મૂડીને મહત્વ ન આપતાં, તેના સભ્યપદને મહત્વ આપવામાં આવે છે. સંયુક્ત મૂડી કંપનીઓના સંચાલન વહીવટ જેવી પ્રાણાલિકા અહીં હોતી નથી. તેથી જ તે સહકાર મૂડીપતિઓનાં સંગઠન કરતાં વ્યક્તિઓનાં સંગઠન તરીકે વધુ પ્રચલિત બને તે ઉપર આ સિદ્ધાંત ભાર મૂકે છે. સહકારી વહીવટમાં વ્યક્તિઓ તરીકે સભ્યોનો વહીવટ પર કાબુ હોય છે. જ્યારે સંયુક્ત મૂડી કંપનીઓમાં જેના શેર વધુ હોય તેનો કાબુ હોય છે.

સહકારી મંડળીની સંચાલન વહીવટી કામગીરી માટે બધા જ સભ્યોની સામાન્ય સભામાં, નિયમાનુસાર કારોબારી સમિતિ અથવા વ્યવસ્થાપક સમિતિ રચવામાં આવે છે. ચૂંટણી પ્રક્રિયા વડે આ વિધિ નિષ્પન્ન થાય છે. ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી જ પ્રતિનિધિત્વ રૂપે, સહકારી મંડળીનાં વિવિધ હોદ્દાઓ, સમિતિઓ રચી, જે તે દેશના સહકારી કાયદાને આધીન રહીને મંડળીનું સંચાલન અને વહીવટ કરે છે.

લોકશાહી પ્રાણાલિકા મુજબ સભ્યને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં રસ લઈને વહીવટ અંગે, પ્રશ્નો અંગે તથા હિસાબ અંગે, તેમજ અન્ય માહિતી સંદર્ભે પૂછપરછનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. સહકારી સંસ્થાની કારોબારી સમિતિ ઉપર સાધારણ સભાનો અંકુશ હોય છે. વ્યવહારમાં લોકશાહીને બદલે આપખૂદશાહી, સંચાલનમાં ચોકકસ કેન્દ્રિત વ્યક્તિઓનું મહત્વ તેના વલાણ વર્ચસ્વની પ્રવૃત્તિ પર અસર સામાન્યતઃ દેખાય આવે છે. ઈતિહાસ પાણ એ વાતની સાથે સાક્ષી પૂરાવે છે કે વાસ્તવમાં લોકશાહી ઢબનો દેખાવ, સિદ્ધાંતની ઉપરછણી સ્વીકૃતિ, સામે ચોકકસ વ્યક્તિ જૂથ અને રાજકીય વાતાવરણની અસર સંપૂર્ણપણે લોકશાહી વ્યવસ્થાને કઠિન, અવ્યવહારૂ અને અવાસ્તવિક બનાવે છે. જો સભ્યો અજ્ઞાતહોય, જૂથવાદ કે અન્ય રાજકીય કાવાદાવામાં સામેલ હોય, અશિક્ષિત હોય, તો સહકારનો આ એક ઉમદા સિદ્ધાંત માત્ર એક નિયમ કે કૃત્રિમ વ્યવસ્થા બને છે.

સહકારના મૂળભૂત હેતુને સિદ્ધ કરવા માટેના પ્રયત્નોને બદલે સ્વહિત-બુથહિત અગત્યના બનતા અંતે પ્રવૃત્તિ ઉપર તેની વિપરીત અસરોને લીધે સહકારનું અર્થઘટન બદલાઈ જવાની શક્યતા વધે છે. તેથી જ લોકશાહી ઢબે સંચાલન વહીવટ કરવા જોઈએ, થવા જોઈએ એ બાબત પણ એક સિદ્ધાંત તરીકે અનિવાર્યપણે સ્વીકૃત થઈ વ્યવહાર બને એ જરૂરી છે.

(૪) સહકારી શિક્ષણ:

સહકારની પ્રવૃત્તિના હેતુઓ, પ્રવૃત્તિની સાચી ઓળખ તથા સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રચાર-પ્રસાર માટે સહકારી શિક્ષણનો સિદ્ધાંત અપનાવવામાં આવેલ છે. સહકારી સંઘો અને તાલીમ સંગઠનો, ઉચ્ચ આદર્શો, સામાજિક અને સહકાર યુક્ત જીવન પ્રણાલી તેમજ સહકારી ધંધાદારી વ્યવસ્થા વગેરે સંબંધી વિવિધ કાર્યક્રમો આપી શકે એ માટે અનિવાર્ય જરૂરિયાત રૂપે આ સિદ્ધાંતની આવશ્યકતા રહે છે.

સહકારી એકમોની કાર્ય પદ્ધતિ, સહકારી ફિલસૂફી, સહકારી હિસાબી રજૂઆત તથા તેની તપાસ, સહકારી કાયદા કાનૂનોની સમજણ તથા અન્ય હેતુલક્ષી પ્રવૃત્તિઓની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેમજ, સહકારી તાલીમ, સહકારી વ્યવસ્થા તંત્રીય રચના સંચાલન તથા સામાન્ય વહીવટ માટે સરળતા વગેરે આ સિદ્ધાંત વડે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. સહકારી પ્રવૃત્તિ સંબંધી સમસ્યાઓ, વિરોધ-વિટંબાણોના ઉકેલ નિરાકરણ માટે સહકારી શિક્ષણ અનિવાર્ય ગણાય છે. સહકારી શિક્ષણ જ સહકારી સંશોધન થકી પ્રવર્તમાન સહકારી જ્ઞાન, સમજ અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમની પૂર્તિ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. સહકારી પ્રવૃત્તિ વિશે સમાજને, સહકારી સભ્યોને આ સિદ્ધાંત વડે વિશેષ અભિરૂચી સાથે રસ લેતા કરવામાં આવે છે. જે મુજબ સહકારી આગેવાનો, નેતાઓ કે સંચાલકોએ આ સિદ્ધાંત દ્વારા સહકારી પ્રવૃત્તિની અસરકારકતા વધારવાની એક અગત્યની ફરજ બજાવવાની હોય છે.

એક પાયાના સિદ્ધાંત તરીકે, સહકારના આદર્શોને સફળ બનાવવામાં સહકારી શિક્ષણનું મહત્વનું યોગદાન છે. આ સિદ્ધાંત વિશાળ અર્થમાં સહકારી સભ્યોને તાલીમ-

પ્રશિક્ષણ આપવા, તથા શાળા-કોલેજ કક્ષાએ સહકાર અને તેની પ્રવૃત્તિ અંગે એક વ્યવસ્થિત જ્ઞાન-સમજ આપતા વિષય તરીકે સ્વીકૃત કરવા પર ભાર મૂકે છે. ઉપરાંત સહકારી એકમોની સ્થાનિક, તાલુકા-જિલ્લા અને રાજ્ય તથા રાષ્ટ્રીય -આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રની વિવિધ પ્રવૃત્તિ અને વર્તમાન સહકારી વલણોની માહિતીની વિસ્તૃત સમજ આ સિદ્ધાંત વડે સફળ બનાવાય છે. તેથી આ સિદ્ધાંત સહકારી પ્રવૃત્તિની હેતુલક્ષી બાબતોની સિદ્ધિ માટે એક આવશ્યક સાધનના રૂપમાં પ્રયોજવામાં આવે છે. સહકારી સંગઠનો આ સિદ્ધાંતનાં સંપૂર્ણ ઉપયોગી લાભો પ્રાપ્ત કરી, સહકારી સંગઠનો તેને વ્યવસ્થિત અગત્યતા આપીને એકમોની પ્રગતિ, સફળતા, વર્તમાન વિગેરે અંગે માહિતી આપે છે. તે માટે થતા સમગ્ર ખર્ચને હિસાબોમાં એક આવશ્યક ખર્ચ તરીકે “શિક્ષણ ફાળા”ના સંદર્ભમાં ફાળવે છે.

(પ) મૂડી પર મર્યાદિત વ્યાજ:

સહકારી પ્રવૃત્તિ એક આર્થિક સંગઠન હોય, આર્થિક પ્રવૃત્તિ માટે મૂડીની જરૂરીયાત રહે છે. પરંતુ અહીં મૂડી કે નાણાં પ્રત્યેનું સંગઠનનું વલણ વિશિષ્ટ જોવા મળે છે. તે સંગઠનના માલિક તરીકે નહીં પરંતુ એક આર્થિક વ્યવસ્થાના સાધન તરીકે છે. તેથી સહકારી એકમોને ધંધો ચલાવવા અને અપેક્ષિત હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે જ્યારે જ્યારે મૂડીની જરૂરીયાત ઉપસ્થિત થાય ત્યારે એક ધંધાકીય સાહસ તરીકે બાહ્ય પ્રાપ્તિ સ્થાનો પાસેથી મૂડી અથવા નાણાં મેળવવામાં આવે તો તેમની ઉપર પ્રચલિત દરે વ્યાજ ચૂકવવું પડે છે. પરંતુ જો સહકારી સંગઠનના સભ્યો સહમત થઈ ઠરાવ કરી જરૂરી મૂડી પૂરી પાડવા સંમત થાય તો મૂડી પર સામાન્ય વ્યાજ આપવાથી વધુ નાણાંકીય બોજ કે જવાબદારી ઉઠાવવી પડતી નથી. સામાન્ય સર્વ સંમતિ હોય તો આવી મૂડી ઉપર એકમ વ્યાજ ન પાગ ચૂકવે. પરંતુ સહકારી પ્રવૃત્તિની લાંબાગાળાની તથા સભ્યોના આર્થિક ઉત્કર્ષની પરિસ્થિતિમાં આ બાબત શક્ય ન હોય, મૂડી પર મર્યાદિત વ્યાજનું પ્રમાણ નક્કી કરવું આવશ્યક બને છે. આ સિદ્ધાંત તે બાબત પર ભાર મૂકે છે. જોને લીધે સંગઠનનાં સભ્યો એકત્રિત રીતે કરકસરનાં માર્ગ દ્વારા એકમની જરૂરીયાતો ઓછા ખર્ચે,

બાલ્ક દેવા વિના સંતોષી શકે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી શકાય. આ માટે સભ્યોની શેર મૂડી પર તથા સભ્યોની બચત ઉપર વ્યાજ અંગે અંકુશાત્મક મર્યાદા વડે શેર ખરીદીનું પ્રમાણ નિયંત્રિત કરી શકાય અને સિદ્ધાંતની એક અન્ય સારી અસર રૂપે મૂડીને બદલે સભ્ય વ્યક્તિને પ્રાધાન્યતા આપી શકાય.

(૬) સહકારી સંસ્થાઓ વચ્ચે સહકારનું મહત્વ:

સહકારી સમાજની દિશામાં દેશ ઝડપથી પ્રગતિ કરી શકે એ હેતુથી ગ્રામ્ય કક્ષાએથી રાષ્ટ્ર કક્ષા સુધી અને અમુક અંશે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષા સુધી વિવિધ સહકારી સંસ્થાઓ વચ્ચે યોગ્ય સહકાર ધંધાકીય સંકલન વ્યવસ્થાના નામે પ્રવૃત્તિઓની એકવાક્યતા, એકરૂપતા જાળવી શકાય, એ આ સિદ્ધાંત પાછળનો આશય છે. વર્તમાન સમયે અનેકવિધ સહકારી સ્વરૂપો વિવિધ પ્રકારે વિવિધ હેતુસર, કાર્ય વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ વિવિધ સહકારી સંસ્થાઓમાં વિસ્તરેલાં જોવા મળે છે. વિવિધ સંગઠનોની સંખ્યામાં પણ ઝડપીથી વધારો થઈ રહ્યો છે. તેઓનાં દરેક કાર્યો, હેતુઓ તથા પ્રવૃત્તિલક્ષી સંકલન તથા વ્યવસ્થાનાં સંદર્ભમાં આ સિદ્ધાંત આવશ્યક ગણી શકાય. અહીં સહકારના એક અગત્યનાં તત્વ, આર્થિક સહકારને ધ્યાને લઈએ તો આર્થિક બાબતોમાં સહકારી એકમોમાં એકબીજા પ્રત્યે કોઈ દબાણ, ખેંચતાણ કે કોઈ પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિ ઉભી કર્યા સિવાય અન્ય સહકારી એકમોને સંસ્થાઓને બજાર ભાવે અને શક્ય હોય ત્યાં સુધી ઓછા અથવા રાહત ભાગે વસ્તુઓ સેવાઓ કે ધિરાણ પુરું પાડવાનું સહકારી વલણ અપનાવવું. એ જ રીતે હરિક્ષાઈની પરિસ્થિતિમાં સહકારી સંસ્થાઓનાં અસ્તિત્વ સંબંધી કોઈ સમસ્યાઓ ન ઉદ્ભવે તે હેતુ માટે સહકારી ધોરણે સમાન હરિક્ષાઈ, ધંધાકીય વફાદારી, ધંધાની ગોઠવાણ સંબંધી સંકલન વ્યવસ્થા ગોઠવવી. સહકારી સંગઠનોમાં સંકલન યુક્ત સહકારની ભાવના વિકસાવવી. દરેક સહકારી સંસ્થાઓ વચ્ચે પરસ્પર સહકારનાં સિદ્ધાંત વડે દેશને ઝડપથી નૂતન સહકારી સમાજ રચનાની દિશામાં આગળ ધપાવી શકાય.

આ સિદ્ધાંતો સહકારનાં મૂળભૂત પાયાના કર્વે પંચે આપેલા સિદ્ધાંતો છે. તે ઉપરાંત સહકારી પ્રવૃત્તિનાં સંદર્ભમાં નીચેના જેવા કેટલાક અન્ય આધારરૂપ સિદ્ધાંતો પણ આપી શકાય.

૧) સમાનતા:

સમાનતાનો સિદ્ધાંત સામાજિક, આર્થિક અને પ્રવૃત્તિમાં હિસ્સેદારી, એમ ત્રણ બાબતોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે જોવા મળે છે. સામાજિક-સમાનતા એટલે દરેક માનવી સમાન અધિકારથી સહકારી પ્રવૃત્તિનાં સંગઠનમાં સભ્યપદ મેળવી શકે અને જોડાઈ શકે તે માટે કોઈ જ્ઞાતિ, ધર્મ, ઊંચનીચ, રાજકીય કે સામાજિક અસમાનતા સભ્યપદની કાયદેસર લાયકાતનાં આંતરિક તથા બાહ્ય નિયમોને અવગણી શકે નહીં, તેથી સભ્યપદ માટેની જરૂરી લાયકાત એ સામાજિક-સમાનતાની પૂર્વશરત છે. આર્થિક-સમાનતાનું અર્થઘટન, સભ્યપદ માટેની આર્થિક ક્ષમતા કે શક્તિના ભેદભાવને કોઈ તત્વ ન હોતું, સભ્યપદ માટે આર્થિક રીતે અસદ્ધર નબળાં, ગરીબ તથા સદ્ધર, ધનવાન જેવા કોઈ, વગ ભેદ ન હોવા એ બાબત સૂચવે છે. ઉપરાંત પ્રવૃત્તિમાં હિસ્સેદારી મુજબ સમાનતા એટલે સભ્યના શેરમૂડીના ફાળાની દ્રષ્ટિએ નફા-વહેંચણી નુકશાન સામુહિક ભાગે સમાન રીતે સહન કરવા, લોકશાહી પ્રણાલિકાનુસાર મતાધિકારની સમાન તક આપવી. અન્ય સહકારી પ્રવૃત્તિનાં ક્ષેત્રમાં સમાન રીતે દરેકને ભાગ લેવાનો, રસ લેવાનો, તથા સમજણ મેળવવાનો અને માહિતી જાણવાનો સમાન અધિકાર આ સહકારી સમાનતાનો સિદ્ધાંત દર્શાવે છે.

૨) કરકસરવૃત્તિને પ્રાધાન્ય અને પ્રોત્સાહન:

સહકારી પ્રવૃત્તિમાં સંસ્થાગત અને સભ્યગત કરકસરનાં સિદ્ધાંતનું પાલન આ પ્રકારનાં ગુણ તથા ટેવને વિકસાવવાનું સૂચવે છે. સહકારી સભ્ય તરીકે આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના લોકોમાં કરકસરનો ગુણ ખીલવી તેઓને ખોટા, બિનજરૂરી ખર્ચમાંથી, ખર્ચાળ હરીફાઈમાંથી તથા મૂડીવાદનાં અનિષ્ટોમાંથી બચાવવા માટે આ બાબત એક સિદ્ધાંત તરીકે અપનાવવાનું અને તેને પ્રોત્સાહન તથા પ્રાધાન્ય આપવાનો અહીં પ્રયાસ

થાય છે. સહકારી એકમોની આર્થિક સમસ્યાઓ હળવી બને, અને સહકારી રાહે આ રીતે ધંધો વિકસાવી સભ્યોની વ્યક્તિગત આર્થિક પરિસ્થિતિ તથા જીવન ધોરણમાં સુધારો થાય, આપણાં દેશમાં આ પ્રકારનાં સિદ્ધાંતની પ્રાથમિક આવશ્યકતા રહે છે. કારણ કે મંડળીઓ કે અન્ય સહકારી એકમોમાં આ સિદ્ધાંતનો વ્યાપક યોગ્ય અને અર્થચૂર્ણ અમલ નહિવત્ છે. સહકારી લોકોમાં આ ટેબ અથવા ગુણ વિકસે તે જરૂરી છે.

૩) સ્વાશ્રયયુક્ત પ્રવૃત્તિ:

સહકારની લાક્ષણીકતા એ પરસ્પર સહાય છે. તેના દ્વારા સહકારી સભ્યો અને પ્રવૃત્તિમાં જોડનાર દરેક એકબીજા સાથે મદદની ભાવનાથી વર્તીને સામુહિક હિત સંબંધી થતી વિવિધ પ્રવૃત્તિમાં સહકારયુક્ત વલાણુ અપનાવે છે. સ્વાશ્રયની ભાવના વડે આત્મ નિર્ભરતા પ્રાપ્ત કરે છે. મર્યાદિત સાધન સંપત્તિવાળા સભ્યો સામુહિક સ્વાશ્રયથી લાભપ્રદ ધંધો વ્યવસાય ચલાવી શકે તેવી મૂળભૂત સહકારી ભાવના, પરસ્પર આર્થિક અને સામાજિક સહાયનાં સંદર્ભમાં ખીલવે એમ આ સિદ્ધાંત સૂચવે છે. “દરેક બધાને માટે અને બધા દરેકને માટે”નો સિદ્ધાંત કેળવીને સભ્યોમાં ઉચ્ચ જીવનધોરણની પ્રાપ્તિ અર્થે આત્મનિર્ભરતા તથા સ્વાશ્રયના ગુણો વિકસાવવાનાં હેતુ રહેલા છે.

૪) સેવાનો આદર્શ:

સેવાની ભાવનાના સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ સ્વાશ્રયના સિદ્ધાંતમાં સ્પષ્ટ હોવા છતાં “સેવા”ને સહકારી ધોરણે એક આદર્શ અને કાર્ય પદ્ધતિના સંદર્ભમાં દર્શાવેલ છે. તે દ્વારા નૈતિક અને સામાજિક સહકારી પ્રવૃત્તિ વડે સભ્યોનું મહત્મ કલ્યાણ સાધવાનો હેતુ, સિદ્ધ કરવા સૂચવવામાં આવેલ છે. અહીં સહકારી પ્રવૃત્તિનું સંચાલન માત્ર નફા માટે જ નહીં કરતા સેવાનાં સંદર્ભમાં આર્થિક હેતુઓની સિદ્ધિ માટે આર્થિક ઉત્કર્ષ વડે સભ્યોનાં બહુવિધ કલ્યાણને લક્ષમાં લેવાની બાબત પર ભાર મુકવામાં આવે છે.

૫) પ્રસિદ્ધિ:

સહકારી પ્રવૃત્તિ વિશે સામાન્ય પ્રજાજનમાં કોઈ ખોટા પૂર્વગ્રહો ન ઉદ્ભવે, સહકારી ભાવનાનો વિકાસ થાય, રસ, ઉત્સાહ અને ઉમંગ વધે, એ માટેના એક

આવશ્યક પગલાં તરીકે, સહકારી પ્રવૃત્તિની વિવિધ બાબતોની પ્રસિદ્ધિ અને જાહેરાતો કરવાની પ્રથા અપનાવવાનું આ સિદ્ધાંત દ્વારા સૂચન કરવામાં આવે છે. સહકારી પ્રવૃત્તિનાં વિવિધ કાર્યો આયોજનો તથા ધ્યેયો કેટલે અંશે સિદ્ધ થઈ શક્યા. તે વિશે સહકારી સભ્યોને પ્રવૃત્તિ અંગે જાણકારી મળી શકે, અને તેઓનો સહકારી સંગઠનમાં આર્થિક તથા બિન આર્થિક વિશ્વાસ શ્રદ્ધેયતા અને અભિરૂચી ટકી રહી શકે એવો પ્રચાર-પ્રસાર કાર્યક્રમ નક્કી કરે તે મુજબ વિવિધ પ્રસિદ્ધિ કરવાનું વલાણ અહીં સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ થાય છે. એ માટે નિયમિત સમયનાં કાર્યક્રમનું આયોજન, સામયિકોનું પ્રકાશન તથા સભ્યદીઠ કે વ્યક્તિગત અને સામુહિક માહિતી - સંચાર કાર્ય આંતરીક અને બાહ્ય એમ બન્ને રીતે કરવું. સામાજિક જાહેરાતો વિગેરે માટે પ્રક્રિયા કરવા વિશે અહીં સ્પષ્ટતાઓ કરવામાં આવેલ હોય છે. આ સિદ્ધાંત સહકારી પ્રવૃત્તિને અસરકારક કાર્યક્રમ અને સફળ બનાવવા પર ભાર મૂકી, તેના પરિણામોનું પ્રસિદ્ધિની મદદથી ઝડપી વિસ્તરણ અને વિવરણ કાર્ય સરળ બનાવે છે. લોકોનો સહકારી સંગઠનોમાં વિશ્વાસ અને પ્રવૃત્તિની સાર્થકતાની જાણ પ્રસિદ્ધિ વડે વધુ અસરકારક રીતે સંપાદિત થઈ શકે છે. આમ, સહકારી પ્રવૃત્તિનું સામાજિક મહત્વ, લાભો અને કાર્યની ફલશ્રુતિ કે પ્રગતિની જાણકારી આજનાં શિક્ષણ અને પ્રસિદ્ધિનાં અન્ય ઉપલબ્ધ માધ્યમોની મદદથી વ્યવહાર અને સરળ બનેલ છે. આજે સહકારી પ્રવૃત્તિની વિચારધારાનો ફેલાવો, પ્રવૃત્તિનાં નૈતિક મૂલ્યો, સહકારી સંગઠનનો સમસ્યાઓ - સિદ્ધિઓ - વિકાસ તથા સંગઠનના આર્થિક પ્રવાહોની જાણકારી, માનવ સંશોધન ક્ષેત્રે સહકારી વિકાસ વગેરે પ્રસિદ્ધિને આભારી છે. તેથી આ સિદ્ધાંત ખરા અર્થમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની પ્રગતિની પારાશીશી રજૂ કરે એ રીતે અમલી બનવો જોઈએ.

૬) રાજકીય અને ધાર્મિક તટસ્થતા:

વિશ્વના મોટા ભાગના દેશોનો સહકારી ઇતિહાસ દશવિ છે કે જ્યાં ધર્મ, રાજકરણ અને વર્ગ-ભેદને સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે સામેલ કરવામાં આવેલ છે ત્યાં સહકારી પ્રવૃત્તિ અને સહકારના ધ્યેયોની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળતા મળી છે. જેમાં

ઈટાલી, બેલ્જિયમ, ફ્રાંસ, જર્મની ઉદાહરણ રૂપે દર્શાવી શકાય છે. તેમ છતાં રાજકારણ સાથે સહકારી પ્રવૃત્તિને રાજકીય હેતુઓને બદલે કલ્યાણ અને સહકારનાં હેતુ સાથે જોડવામાં આવે તો સહકારી પ્રવૃત્તિ ખરા અર્થમાં સફળ બની ધ્યેયો સિદ્ધ કરી શકી હોવાનું પણ વિશ્વના ઘણા દેશોમાં જોવા મળેલ છે. આ સિદ્ધાંત સફળતાપૂર્વક ઉપયોગી બનાવનાર, આર્થિકવેન્ડની સહકારી પ્રવૃત્તિ તેનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. શ્રી ભે. પી. વારબસ પણ આ સિદ્ધાંતની હિમાયત કરે છે, અને તેને સહકારની દીર્ઘકાલીન સફળતા તરીકે વર્ણવે છે.

સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિની એક લાક્ષણિકતા છે કે તેમાં કોઈપણ ધર્મ, રાજકારણ અને સામાજિક વર્ગભેદને સ્થાન નથી. સૈદ્ધાંતિક વિચારસરણીઓ પણ સહકારને ધર્મ અને ધાર્મિક મંડળો, રાજકીય વાતાવરણ અને રાજનેતાઓનાં વર્ચસ્વ તથા સામાજિક જ્ઞાતિ આધારિત વર્ગ - વર્ગભેદથી દૂર રાખવા અંગે હિમાયત કરે છે. તેથી સહકારી પ્રવૃત્તિની અસરકારકતા માટે તથા રાજકારણ અને ધર્મથી તેને પર રાખવા અંગેનો આ સિદ્ધાંત એવું સૂચવે છે કે સહકારી સંગઠનોના લાંબા ગાળાના તથા અન્ય હિતવર્ધક ધ્યેયોની સિદ્ધિ માટે સહકારી સભ્યોએ - નેતાઓએ તથા સહકારી સંચાલકોએ સહકારને ધર્મ અને રાજકીય વાતાવરણથી અલગ રાખવું તે અંગે સંપૂર્ણ તટસ્થતા કેળવવી. સહકારી પ્રવૃત્તિ માટેનાં સિદ્ધાંતોમાં આ એકમાત્ર વર્તનલક્ષી બાબત સહકારી ધ્યેયને સહકારી ધોરણે જ સિદ્ધ કરવા ધર્મ, રાજકારણ અને વર્ગ વર્ગ ભેદને બાજુએ મૂકી તે અંગે તટસ્થતા કેળવવા ઉપર ભાર મૂકે છે.

આમ, સહકારના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો ઉપર મુજબ જુદી જુદી છ મુખ્ય બાબતોને પ્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં સ્પષ્ટ કરે છે.

(બ) બદલાયેલા સહકારી મૂલ્યો અને વિકાસ પ્રક્રિયાને આધારે નવા સિદ્ધાંતો:

(International Co-operative Alliance-ICA) આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારી સંઘના પ્રેસીડન્ટ શ્રી લાર્સ માક્સ દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૮૮ માં સ્વીડનના સ્ટોક હોમમાં સહકાર કોંગ્રેસમાં યોજાયેલી તેની કાર્યસૂચીમાં પાયાનાં સહકારી મૂલ્યો અને બદલાયેલા સહકારી

પરિપ્રેક્ષ્યોના સંદર્ભમાં સિદ્ધાંતોના વિષયની ચર્ચા મુખ્ય હતી. કારણ કે આગામી વર્ષમાં સહકાર ક્ષેત્રે જે નવા પડકારો ઉપસ્થિત થયા છે, થઈ રહ્યા છે અને થવાના છે. તે સંદર્ભમાં સહકારી સિદ્ધાંતોનું વિશ્લેષણ કરવા આ સંઘના તજજ્ઞોની એક સમિતિની નિમણૂંક કરવાનું નક્કી થયેલ હતું અને ઈ.સ. ૧૯૯૨માં આ સંઘની કોંગ્રેસ યોજાય ત્યારે તેને લગતા અહેવાલરૂપ મુદ્દાઓ, તારણો, ભલામણો અંગે સંશોધન - પ્રકલ્પ રજૂ કરવાનું નક્કી થયેલ. આ પ્રકલ્પ અંગેની સંપૂર્ણ જવાબદારી પ્રકલ્પ સંચાલક તરીકે સ્વીડનનાં સ્વેન એક બુકને સોંપવામાં આવેલ હતી. ટ્રોરીયો ખાતે મળેલ આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારી કોંગ્રેસમાં આ અંગે તેઓએ અહેવાલ રજૂ કરેલ ત્યારે નીચે મુજબ જણાવેલ હતું.

“સહકારી મંડળીઓ સહકારી મૂલ્યોનું ત્યારે જ પ્રતિબિંબ પાડે જ્યારે તેઓ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટેની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરે, તેઓ લોકશાહી પ્રક્રિયા અપનાવે, તેઓ તેમના તમામ માનવ સાધનો વિકસાવે. તેઓ સામાજિક - જવાબદારી અદા કરે અને તેઓ રાષ્ટ્રિય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રિય કક્ષાએ સહકારનો અમલ કરે.”

શ્રી સ્વેન એક બુકની ભલામણો તેમજ ટોકિયો કોંગ્રેસમાં થયેલ પરિચર્યા વિચારણાઓનાં આધારે આંતરરાષ્ટ્રિય સહકારી સંઘે કેનેડાનાં શ્રી ઈઆન મેકડીર્સનની ૧૯૯૫માં માન્યેસ્ટરમાં યોજનારા આંતરરાષ્ટ્રિય સહકારી સંઘની શતાબ્દી પ્રસંગે મળનાર કોંગ્રેસમાં ચર્ચા-વિચારણા અને સ્વીકાર માટે આ વિષય ઉપર વધુ સંશોધન અને અભ્યાસ કરીને ભલામણો કરવા માટે નિયુક્ત કરી હતી.

* નવા સહકારી સિદ્ધાંતોની પુનઃ વિચારણા માટેના જવાબદાર કારણો :

ઈ.સ. ૧૯૯૫માં ૧૭ થી ૨૩ સપ્ટેમ્બર, માન્યેસ્ટર ખાતે ICA ની મળેલી આ કોન્ફરન્સમાં ૧૧૦ દેશોના ૫૧૦૦થી વધુ પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો. ભારતમાંથી ૨૫ જેટલા પ્રતિનિધિઓએ ત્યાં હાજરી આપેલી. મુખ્ય બાબત એ હતી કે ૧૯૬૬ પછી ૩૦ વર્ષના સમયગાળામાં વિવિધ દેશોની પરિસ્થિતિ બદલાય ગઈ હતી. નવી આર્થિક નીતિ, વૈશ્વીકરણ, ખાનગીકરણ અને ઉદારીકરણના નવા સંદર્ભમાં વધી

ગયેલા મૂડીવાદના મહત્વ સામે સહકારી ક્ષેત્રે સિદ્ધાંતોમાં પુનઃવિચારણા આવશ્યક બની હતી. તેઓએ આ માટે નીચેના કારણો દર્શાવ્યા હતા :-

- ૧) તાજેતરના આર્થિક પ્રવાહો અને પરિવર્તન સંદર્ભ.
- ૨) વિકાસ સાથે સુસંગતતા જાળવવા.
- ૩) થયેલા આર્થિક સુધારા સામે પ્રવૃત્ત રહેવા.
- ૪) સહકારી પ્રવૃત્તિ સામે ઉભા થયેલા પડકારોનો સામનો કરવા.
- ૫) સ્પર્ધાત્મક પરિસ્થિતિમાં પાર ઉતરવા.
- ૬) સભાસદોની ઘટતી જતી સંખ્યા અને અપેક્ષા સંતોષવા.
- ૭) વધતા જતા સહકારી પ્રવૃત્તિના વ્યાપ અંગે.
- ૮) અભૂતપૂર્વ ટેકનોલોજીકલ વિકાસ સાથે તાલ મિલાવવા.
- ૯) લોકશાહી સ્વતંત્રતા અને સ્વાધિનતા માટે.
- ૧૦) સામાજિક જવાબદારી અદા કરવા.
- ૧૧) સહકારી સંસ્થાઓએ વ્યવસાયી સંચાલન દ્વારા આર્થિક સંસ્થા તરીકે અગ્રેસર રહેવા.
- ૧૨) સહકારી પ્રવૃત્તિઓમાં નૈતિક મૂલ્યો જાળવવા.

સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે સંલગ્ન ભાવિ માટે પાયાના મૂલ્યો કયા હોવા જોઈએ અને એ પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં સહકારી સિદ્ધાંતો કયા હોવા જોઈએ ? એ વિશે શ્રી બુકે સહકારી એકમો માટે કાર્યવાહીલક્ષી પાયાના મૂલ્યો સંબંધી સૈદ્ધાંતિક રૂપરેખા તૈયાર કરી જેમાં નીચેની વિગતો દર્શાવી છે :-

- (૧) સહકારી સંશાધનોનો પરિચય અને સંચય: જેમાં મૂળભૂત મૂલ્યો એટલે સ્વાશ્રય અને પરસ્પર મદદ જેને આધુનિક ભાષામાં સંચય-એકત્રિકરણ, સ્વાયતતા સ્વતંત્રતા, ભાગીદારી, એકતા અને સામાજિક ગતિશીલતા કહી શકાય.

- (૨) **આર્થિક લોકશાહી:** લોકશાહી મૂલ્યોમાં મૂળભૂત શ્રદ્ધા અને આસ્થા ધરાવતી સહકારી પ્રવૃત્તિ માટે આર્થિક લોકશાહીના સંદર્ભમાં વિવિધ નિર્ણયો, વિકાસ કાર્યક્રમો, વગેરે અંગે મંડળી નાના કે મોટા પ્રકારનાં નિર્ણયો લેવાની લોકોને સમાન હકક અને શક્તિથી જોડવા માટેની બાબતને ઉત્તેજન આપશે. સહકારી સંસ્થાઓમાં રાજકીય અને આર્થિક ક્ષેત્રો બાબતના કોઈ તફાવત કે ભેદ પાડવામાં નહિ આવે, પરંતુ વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિને લોકશાહી રીતે સહકારી ક્ષેત્રે હાથ ધરવામાં સમાનતા અને એકતા વડે લોકો માટેની લોકો દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિનાં નામે તેને આર્થિક લોકશાહી તરીકે સંભવિત બનાવવામાં આવશે.
- (૩) **માનવ સાધન:** સહકારી ક્ષેત્રે માનવ સંસાધન અને શિક્ષણ વિકાસ કાર્યની આવશ્યકતાને મહત્વ આપવું. શિક્ષણને વિશદ્ અર્થમાં સહકારી સંસ્થા સામાજિક પ્રગતિ માટે, સામાજિક સમાનતાની વૃદ્ધિ માટે તેમજ લોકોની સામાજિક - સાંસ્કૃતિક ઉર્ધ્વતા તેમનાં પોતાના હાથમાં અસરકારક રીતે લેવા માટે આવશ્યક પૂર્વશરતરૂપે ગણવામાં આવે છે. એ રીતે શિક્ષણ અને માનવ સંસાધન ક્ષેત્રને અહીં પાયાના મૂલ્ય તરીકે ગણવામાં આવશે.
- (૪) **સ્વાતંત્ર્ય મુક્તિ:** સ્વૈચ્છિકતા અને ખુદ્દાપાણાના મૂલ્યો સંબંધી આ બાબત જબરદસ્તી દબાણ, ઈચ્છાવિહીન જોડાણ વગેરેથી લોકોને સહકારી સભ્ય બનવા માટેની પ્રક્રિયામાંથી મુક્ત રાખે તેના પર ભાર મૂકે છે. જે મુજબ સહકારી સંસ્થાઓએ વ્યક્તિની તથા સમાજની, ઈચ્છાશક્તિને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. તમામ માટે શક્યતઃ અંશે આ બાબત મુક્તિ અને ખુદ્દાપાણું હોવું જોઈએ. માનવ મુક્તિની પ્રક્રિયામાં અને અર્થતંત્રના વિકાસની બાબતમાં સહકારી સંસ્થાઓએ આ મૂલ્યોનું જતન થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.
- (૫) **સામાજિક જવાબદારી:** એક અગત્યનાં નૈતિક મૂલ્ય તરફ સહકારી પ્રવૃત્તિનો દ્રષ્ટિકોણ હોવા સાથે આ બાબતને સાંકળીને સમાજના વિભિન્ન વર્ગોમાંથી દરેકને માટે અન્યોનાં શોષણથી પર રહીને લોકો તેમના જીવન ધોરણને સમૃદ્ધિ તરફ લઈ જાય એ પ્રકારનાં સહકારી સંસ્થાકીય વિકાસને ઉત્તેજન આપવામાં આવશે. વિશાળ સમુદાય તથા સમગ્ર

સમાજનાં સામાન્ય અને વિશિષ્ટ હિતમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી જોઈએ. માત્ર નફો કે આર્થિક ફાયદાઓનાં સંદર્ભમાં તે ન થવી જોઈએ.

- (૬) **વૈશ્વિકતા:** સમગ્ર વિશ્વનાં વિવિધ પ્રાંત-ક્ષેત્રનાં લોકો પરસ્પર એકબીજાથી સહકારી પ્રવૃત્તિ વડે જોડાય ને અગત્યની તમામ જરૂરિયાતો સંતોષવા ધીરે ધીરે વૈશ્વિક પ્રયાસ કરે. સહકારનું વૈશ્વિકતા સંદર્ભનું મૂલ્ય હાલમાં અર્થતંત્રીય સામાજિક તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારી પ્રવૃત્તિનાં વલણો જેતાં સહકારી સંસ્થાઓ માટે મૂળભૂત, પાયાનું અત્યાવશ્યક ગણી શકાય. સહકારીકરણની અભિવ્યક્તિ તરીકે આ પાયાનું મૂલ્ય તાતી વૈશ્વિક જરૂરિયાતો સંતોષવા વધુ મહત્વની બાબત બની રહે છે.

* **સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૫માં માન્યેસ્ટર ખાતે આઈ.સી.એ. દ્વારા વૈશ્વિક સ્તરે અમલી બનાવાયેલા નવા સહકારી સિદ્ધાંતો:**

- (૧) **સહકારી સંસ્થાઓ વચ્ચે સહકાર (Cooperation among Co-operatives)**

સહકારી મંડળીઓ તેમના સભાસદોની અત્યંત અસરકારક અને ઉપયોગી સેવા કરે છે. સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય માળખાઓ મારફતે સાથે મળીને કામ કરીને સહકારી પ્રવૃત્તિને સંગીન બનાવે છે. જુદી જુદી હરોળ અને સ્તરની સહકારી મંડળીઓ વચ્ચે, સંસ્થાઓ વચ્ચે સંકલન-સમન્વય-સમર્થન અને જોડાણ અત્યંત જરૂરી છે. “ગુજરાત કો-ઓપરેટીવ મિલ્ક માર્કેટીંગ ફેડરેશન” ગુજરાતી ૧૨ જેટલા દૂધ ઉત્પાદક સહકારી સંઘોની ડેરીઓએ સહકારી સંસ્થા વચ્ચે અપનાવેલ સહકાર વડે ઉત્તમ વિતરણ વ્યવસ્થા ઉભી કરી છે.

- (૨) **સ્વૈચ્છિક અને ખુલ્લું સભ્યપદ (Voluntary and Open Membership)**

સહકારી મંડળીઓ એ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ છે. તેમાં જ્ઞાતિના, જાતિના, સામાજિક, રાજકીય કે ધાર્મિક કોઈપણ ભેદભાવ વગર જેઓ મંડળીની સેવાઓનો ઉપયોગ કરવા શક્તિમાન હોય અને જેઓ સભાસદ તરીકે જવાબદારીઓ અને ફરજો બજાવવા તૈયાર હોય તેવી તમામ વ્યક્તિઓ માટે સહકારી મંડળીઓનું સભ્યપદ ખુલ્લું છે.

(૩) સ્વાયતતા અને સ્વતંત્રતા (Autonomy and Independence)

સહકારી મંડળીઓ તેમના સભાસદો દ્વારા અંકુશિત અને નિયંત્રિત સ્વાશ્રયી સંસ્થાઓ હોય તેઓ સ્વાયત્ત છે. જો તેઓ સહકાર સહિત બીજી સંસ્થાઓ સાથે કરારમાં પ્રવેશ કરે અથવા બાહ્ય સાધનોમાંથી મૂડી ઉભી કરે ત્યારે તેઓ તેમનાં સભાસદો દ્વારા લોકશાહી અંકુશની ખાત્રી આપતી શરતો ઉપર આમ કરે છે. સહકારી મંડળીઓ બહારથી મૂડી ભંડોળ ઉભું કરે તો તેઓ તેમના સભાસદો દ્વારા લોકશાહી નિયંત્રણ અને તેમની સ્વાયત્તા એ બે શરતોને આધીન રહીને તેમ કરી શકે. આમ, સહકારી સંસ્થાઓના માળખામાં સભાસદ કેન્દ્રમાં હોય તે રીતની સ્વતંત્રતા અને સ્વાયત્તા હોવી જોઈએ.

(૪) સભાસદોનો લોકશાહી અંકુશ (Democratic Member Control)

સહકારી મંડળીઓએ લોકશાહી સંસ્થાઓ છે. જોઓનું નિયંત્રણ તેમના સભાસદો કરે છે. તેઓ મંડળીની નીતિઓ ઘડવામાં, નિર્ણયો લેવામાં સક્રિય રીતે ભાગ લઈ શકે છે. ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ તરીકે કે નિમાયેલા હોદ્દેદારો, પુરૂષો કે મહિલાઓ, મંડળીના દરેક સભાસદોને જવાબદાર છે. પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓમાં સભાસદોને એક વ્યક્તિ - એક મત મુજબ સમાન અને સરખા મતાધિકાર છે. ગ્રામ્ય, જીલ્લા, રાજ્ય કે રાષ્ટ્રસ્તરે જોવી અન્ય સહકારી સંસ્થાઓ પણ લોકશાહી પદ્ધતિએ સ્થાપવામાં આવે અને સંચાલન પણ લોકશાહી પ્રણાલીકાએ જ કરવામાં આવે છે.

(૫) સભાસદોની આર્થિક સહ ભાગીદારી (Members Economic Participation)

સભાસદો સમાન રીતે પોતાનો હિસ્સો આપે છે અને તેમની સહકારી મંડળીની મૂડી ઉપર લોકશાહી રીતે અંકુશ તેમજ નિયમન રાખે છે. સભ્યપદની એક શરત તરીકે તેમણે આપેલ મૂડી ઉપર તેઓ મર્યાદિત વળતર મેળવે છે. ઉપરાંત (૧) સભાસદોને મંડળી સાથે તેમણે કરેલા વ્યવહારના પ્રમાણમાં લાભ આપવા તેમજ ખરીદ વેચાણના પ્રમાણમાં ફાળવાણી કરવા. (૨) મંડળીના વિકાસમાં, મંડળીને મજબૂત બનાવવામાં અનામત ભંડોળ રૂપે, મકાન ભંડોળ રૂપે, વિસ્તૃતિકરણ માટે ભંડોળ રાખવા. (૩)

સભાસદો દ્વારા માન્ય રાખવામાં આવેલ અન્ય બીજી પ્રવૃત્તિઓને સહાય-ટેકો આપવા માટે (૪) સભાસદોના મૂડી ભંડોળ પર મર્યાદિત વ્યાજ વળતર આપવા માટે. આવા એક અથવા બધા જ હેતુસર નફાની ફાળવણી કરવામાં આવે છે.

(૬) **શિક્ષણ, તાલીમ અને માહિતી (Education, Training & Information)**

સહકારી સંસ્થાઓ, તેમના સભાસદો, ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ, મેનેજરો, કર્મચારીઓ, બિન સભાસદો, યુવકો અને યુવતિઓ, વગેરે માટે શિક્ષણ અને તાલિમનો પ્રબંધ કરે છે. જેથી તેઓ તેમની સહકારી મંડળીના વિકાસ માટે પોતાનો ફાળો અસરકારક રીતે આપી શકે. સહકારી શિક્ષણ અને માહિતી વડે તેઓ સમાજને પોતાની સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ, તેના ઉદ્દેશો, લાભો, સિદ્ધિઓ, મૂલ્યો, વગેરેથી સુમાહિતગાર રાખે અને ખાસ કરીને યુવાવર્ગ કે જેઓ ભાવી નેતાઓ છે તેમને માટે તથા મત પ્રદર્શિત કરતા નેતાઓને વખતોવખત સહકાર અંગે સારી સમજ આપવા તથા સંસ્થાઓને લોકપ્રિય અને કાર્યક્ષમ બનાવવા, સર્વવ્યાપી એવા તાલીમ કાર્યક્રમોનું આયોજન અમલીકરણ વડે સહકારી કર્મચારીઓને સજ્જ કરવા વગેરે અનેકવિધ હેતુસર આ સિદ્ધાંતનું પાલન આવશ્યક ગણાશે.

(૭) **સમાજ પરત્વે ઉત્તરદાયિત્વ (Concern for Community)**

સહકાર પરત્વેની આ સિદ્ધાંતની ભાવના પૂજ્ય ગાંધીજીની આદર્શ વિચારસરણીનું પ્રતિબિંબ વ્યક્ત કરે છે. સહકારી પ્રવૃત્તિ સામાન્ય માનવીને તેનો આત્મ ગૌરવ, સન્માન અને મોભો પુનઃસ્થાપિત કરી આપે તેમજ સમાજના નાના માનવીઓ અને સમસ્ત દેશના સામાજિક વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા અદા કરવા માટે દરેક દરેક સભાસદને તક પૂરી પાડે એ સહકારી પ્રવૃત્તિનું સામાજિક સર્વાંગી વિકાસનું અંતિમ ધ્યેય છે. જેમાં સામાજિક ન્યાય, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક, આરોગ્ય વિષયક, પર્યાવરણલક્ષી, કુદરતી સાધન સંપત્તિની જાળવણી સંદર્ભ અને ઔદ્યોગિક પ્રદુષણ મુક્ત અભિયાનમાં શક્ય તેટલો વધુ ફાળો આપે તેમજ ગરીબી, પછાતપણું સામાજિક-આર્થિક અસમાનતા

દૂર થાય તે સંદર્ભના પ્રયત્નો, એ ખરા અર્થમાં સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી અને નિષ્ઠા ગણાશે.

આમ સહકારના નવા સિદ્ધાંતોનો વ્યવહારમાં અમલ માટે સ્વજવાબદારીનું તત્વ મહત્વનું પાસું બનશે જે એકવીસમી સદીના ઉબરે ઉભેલી સહકારી પ્રવૃત્તિને વિશાળ સામર્થ્ય અને શક્તિ આપશે જ.

આ ઉપરાંત સહકારી સંસ્થાઓનો અર્થ જ મૂળભૂત રીતે લોકો વચ્ચે “સહકાર” સમાન જરૂરિયાતો, સમાન ધ્યેય અથવા આર્થિક-સામાજિક મુદ્દાઓ કે સમસ્યા પરત્વે સહકારી અભિગમ અપનાવવાની બાબતને ઉત્તેજન આપવાનું કહે છે. આ પ્રકારનાં મૂલ્યો સહકારના મૂળ પાયામાં છે. અને અન્ય મૂલ્ય વિષયક પાયાઓમાં પાણ એનો સમાવેશ થઈ જ જાય છે. ભારતનાં સંદર્ભમાં સહકારી પ્રવૃત્તિમાં નૈતિક મૂલ્યો અને તેની માવજત માટેનાં સિદ્ધાંતો, સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ જે રીતે થઈ રહ્યો છે, તે જોતાં નીચે મુજબની બાબતોને ધ્યાને લઈ શકાય.

- (૧) **વફાદારી:** એક ઉચ્ચ આદર્શ અથવા ગુણ તરીકે, સહકારી સંસ્થા પ્રત્યેની વફાદારીનું તત્વ એકમની પ્રગતિ, વિકાસ અને ખરા અર્થમાં હેતુ સિદ્ધમાં ફાળાડપ બની શકે તે બાબત કેળવવાની આવશ્યકતા છે. વર્તમાન સમયે આર્થિક અવિશ્વાસ, ભ્રષ્ટાચાર, નાણાંકીય કૌભાંડો, કાયદા કાનુનની છટકબારી વગેરે જોતાં પ્રમાણિકતાના ગુણ સાથે સહકારી મૂલ્યોની માવજત પ્રજ્ઞના ઉત્કર્ષ માટે વફાદારીની ભાવના આપણા કરતા અન્ય વિદેશી સહકારી વાતાવરણમાં વધુ સારી છે.
- (૨) **સ્વધર્મ:** મુજબ સહકારી બંધારણીય રીતે વિવિધ હોદ્દેદારો અને સભ્યોના નિયમો, દરેકની ફરજ-જવાબદારી કોઈપણ જાતના હિચક્રિયાટ કે તેમાં આઘાપાછા થયા વગર તેમણે બજાવવી અને એ અર્થમાં ધર્મને પાયામાં સ્વ વડે રાખવો.
- (૩) **મૂડી સર્જન બચત અને કરકસર:** સહકારી સંસ્થાઓના વિકાસ માટે મૂડીસર્જન - મૂડીસ્ત્રોત અને બચતના પાસા ઉપર અન્ય ઉત્પાદનના એકમો જેટલું જ પ્રાધાન્ય વિકાસદરના સંદર્ભમાં છે. એકમની નાણાંકીય સધ્ધરતા પૂરતું ધિરાણ મધ્યસ્થ સહકારી

બેંકો અને સહકાર ખાતા મારફત રાજ્ય સહકારી નીધીના રૂપમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ ઉપરાંત મૂડી સર્જન માટે સહકારી એકમોને બાહ્ય આધાર તરીકે જાહેર ધાપાણો જાહેર શેર મૂડી મેળવવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે તેવી કાયદાકીય છૂટછાટ મળવી જરૂરી બનેલ છે. આંતરીક સ્ત્રોત તરીકે સહકારી એકમોએ સ્વબચતને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ. સ્વબચત બે રીતે શક્ય બનાવી શકાય. અને સભ્યોને બચત માટે આકર્ષક વ્યાજ દર યોજનાને આધારે આકર્ષવા, સ્વમૂડીનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરી બચતના સાધનોના નામે કરકસર કરવી વપરાતી મૂડીની સામે વળતરના શ્રેષ્ઠ માર્ગો પસંદ કરવા વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અપનાવી ખર્ચ-લાભ વિશ્લેષણો, કરકસરયુક્ત નિર્ણય પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ કરી ખોટા, બિનજરૂરી ખર્ચાની ટેવ ન વિકસે તે માટે “કરકસર”ને સહકારી મંડળીમાં મૂડી સર્જન અને બચત એવા બે ભાઈઓ સાથે ત્રીજો જવાબદાર ભાઈ બનાવવો જોઈએ.

- (૪) સ્વાયત્તા અને સ્વાશ્રયત: સહકારી એકમો સામાન્ય રીતે પોતાનાં પગ પર ઉભા કરી શકે. આત્મનિર્ભર અને એ હેતુથી સ્વાશ્રયતા જરૂરી છે. સ્વાયતતાનું અર્થઘટન, સહકારી પ્રવૃત્તિમાં સરકાર કે અન્ય કોઈની દખલ યા નિયંત્રણ ન હોય તેવું થાય છે. આપણા દેશમાં બંધારણીય રીતે સહકારી કાયદાનું નિયંત્રણ છે. તેથી તેને લીધે સ્વાયત્તા પર ઘણી વખત વિવિધ અસર થતી હોય છે. પરંતુ વિદેશની સરખામણીએ પ્રજાની સામાન્ય સમજણ, જ્ઞાન, વફાદારી અને પ્રમાણીકતા અંગેના ધોરણો કે વાસ્તવિકતા નિમ્ન કક્ષાએ છે. તેથી કાયદાકીય નિયંત્રણો આવશ્યક છે. પરંતુ જે સહકારી એકમો સંપૂર્ણ સ્વાશ્રય હોય, સહકારી કે અન્ય મદદ વગર ચાલતા હોય તેઓને માટે બિનજરૂરી નિયંત્રણો ન હોવા એ સારી બાબત ગણાય. ગુજરાતમાં આવી ઘણી સહકારી મંડળીઓ કાર્યરત છે. આમ સરકારી અને સહકારી નિયંત્રણોનું અંતિમ લક્ષ્ય સહકારી એકમને સ્વાયત્ત અને સ્વાશ્રયયુક્ત બનાવવાનું હોય તે માટે શિક્ષણ-તાલીમ અને લોકનિષ્ઠા જ વધુ આવશ્યક ગણી શકાય.

- (પ) ધ્યેય, નિષ્ઠા, પરોપરાકવૃત્તિ અને ત્યાગ ભાવના: આ જીવનલક્ષી મૂલ્યોને પાણ ભારતીય સહકારી પ્રવૃત્તિનાં સંદર્ભમાં નવેસરથી વિકાસ થાય તેવા પ્રયાસો જરૂરી છે. જેમાં ધ્યેયનિષ્ઠા સંદર્ભમાં ધનપ્રાપ્તિ, સેવા અને કલ્યાણ સંબંધી સમગ્ર જીવન નિર્વાહ કરવું. આજીવિકા અને સેવાની નિષ્ઠા વડે બધાના ભલામાં આપણું ભલું. બધાના સુખમાં આપણું સુખ, અને બધાના શ્રેયમાં આપણું શ્રેય પાણ આવી જાય એવા મૂલ્યો વડે કર્મયોગથી સંસ્થાને પ્રગતિશીલ બનાવી શકાય. પરોપકારવૃત્તિનાં સંદર્ભમાં સહકારી કાર્યકરે આત્મગૌરવ-સ્વમાન વગેરે જેવા માલિકીપાણાંનાં ભાવ સાથે અન્યની ઉત્કર્ષ કામગીરી, કોઈપાણ જાતના પૂર્વગ્રહ-નિરાભિમાન, અહમ કે ખોટા ગર્વ વગર નિષ્કામ ભાવનાથી કરવા, ઉત્તમ માલિકીપાણાની ભાવનાથી સમગ્ર સમાજનું આર્થિક, અને સામાજિક હિત સાધવું. ત્યાગની ભાવના પરોપકારી કાર્ય માટેની પૂર્વશરત ગણી શકાય. આર્થિક, માનસિક, શારીરિક અને સાચા દીલથી જે સહકારી પ્રવૃત્તિ માટે ત્યાગ હોય તો તેનાથી તેનું મૂલ્ય અથવા કિંમત અંકાય છે તેથી તે માટે કોઈ નૈતિક મૂલ્યોની જાળવણીનો સિદ્ધાંતો “સહકારી માનવ”ના ખ્યાલથી જ અમલી બની શકે.
- (દ) સહકારી નૈતિક મૂલ્યોની જાળવણી માટે તાલીમ અને શિક્ષણ: જેમ શિક્ષણ વગરની અન્ય કોઈ પ્રવૃત્તિ નભી શકતી નથી. તેમ સહકારી પ્રવૃત્તિ પાણ તેમાંથી બાકાત રહી શકે નહીં. વર્તમાન સમયે આપણા દેશમાં જેની તાતી જરૂરીયાત ઉભી થયેલ છે “તે સહકારી પ્રવૃત્તિ અને નૈતિક મૂલ્યો” વિકાસનાં સંદર્ભમાં આવશ્યક બન્યા છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં તેના મહત્વ મુજબ તેની સમજ આવશ્યક બની છે. સહકારી સભ્યો સામાન્ય શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે અને એ રીતે સહકારી પ્રવૃત્તિમાં સામેલ થઈ સમગ્ર પ્રવૃત્તિના અહેવાલ-પ્રચાર-પ્રસાર કાર્ય સાથે સંચારિત અને સન્નિષ્ઠ થાય તે જરૂરી છે. આ માટે સહકારી તાલીમ શિક્ષણ અંગે એક અલગ અભિયાન આવશ્યક બનાવવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયે સહકારના ક્ષેત્રમાં નીચેના જેવા સંચાલકીય અને અર્થશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો પાણ આવશ્યક ગણી શકાય.

(૧) ઈષ્ટતમ પરિસ્થિતિનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવો:

જ્યારે વિકાસ માટે સહકારી સંસ્થાઓ રચવામાં આવતી હોય ત્યારે, તેવી સંસ્થાઓનું કદ ઉત્પાદન, વિતરણ અને અન્ય બાબતો ઈષ્ટમ થાય તો જ વધારાના લાભો પ્રાપ્ત કરી શકાય. તેથી સહકારી પ્રવૃત્તિમાં આ બાબતોમાં લાગુ પડતા સાધનક્ષેત્રનું આદર્શ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી તેનું વિતરણ વિસ્તરણ થવું જોઈએ. જ્યાં જ્યાં આ સિદ્ધાંતની અવગણના થઈ છે, ત્યાં ત્યાં સહકારી સંસ્થાઓ પ્રવૃત્તિની સફળતાની દ્રષ્ટિએ નિષ્ફળ નીવડી છે. અથવા સદ્વરતા પ્રાપ્ત કરી શકી નથી, અને અન્ય બાહ્ય સાધનો કે મદદ ઉપર મદાર રાખતી થઈ છે. તેમાં પણ જેમણે ઈષ્ટતમ ઉત્પાદનનાં સિદ્ધાંતને અવગણ્ય છે તેવા એકમો લઘુ સમયમાં નામશેષ થયા છે.

(૨) સંચાલનમાં વ્યાપારી ઢબનો સિદ્ધાંત:

મૂળભૂત રીતે સંચાલન સાથે સંકળાયેલો આ સિદ્ધાંત આર્થિક બાબતો સાથે સાંકળવામાં આવે તો વ્યાપારી ઢબનું અનુસરણ વર્તમાન વ્યાપારી વ્યવસ્થાનાં ફાયદાઓ જોતાં અનિવાર્ય ગણાય છે. સહકારી સંસ્થાઓએ ન્યુનતમ ખર્ચે કે પડતરે અધિકતમ અધિશેષ મેળવી શકાય. તેવું આર્થિક આયોજન અને માનવીય સંચાલન કરવું જોઈએ. વ્યાપારીકરણનાં આવશ્યક બધા જ તત્વોનો સંચાલનમાં શ્રેષ્ઠતમ સૂમેળ કરી એવી રીતે હેતુ સિદ્ધ કરવું જોઈએ કે જેથી સહકારી સંસ્થા આર્થિક દ્રષ્ટિએ કાર્યક્ષમ બની રહે. સ્વબચત નીતિ અપનાવવા અંગે સહકારી એકમો એ સહકારનાં અન્ય હેતુલક્ષી મૂલ્યોની હિદ્દાજત થઈ રહે તે રીતે વર્તવું જરૂરી બને છે. તેથી નફો કમાવવાના દ્રષ્ટિકોણથી આર્થિક-સંચાલકીય વ્યાપારી ઢબનું પાલન કરવા કરતાં સહકારી ઢબે આર્થિક-વ્યાપારીકરણ સાધી સંસ્થાના વિકાસ અર્થે અધિકતમ અધિશેષનું પુનઃરોકાણ અને બચત સંબંધી યોગ્ય નિર્ણય લઈ નફાખોરીથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આમ, સહકારનાં સિદ્ધાંતો જોતાં સહકારની સૈદ્ધાંતિક બાબતો સાથે તમામ વિવાદ-ચર્ચા કે સમસ્યાઓનાં નિરાકરણ કે ઉકેલ મળી રહે છે. પરંતુ ટેકનોલોજી, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ ઝડપથી બદલાતી રહેતી હોય સહકારી

મૂલ્યોમાં વિવિધ પરિવર્તનો નજર સમક્ષ હોય ત્યારે સહકારી સિદ્ધાંતો, સ્થિર, દ્રઢ અપરિવર્તનશીલ રહી શકે કે કેમ ? તે નિર્વિવાદ હકીકત છે. સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે સ્પર્શતી બાબતોના સંદર્ભમાં સહકારના સિદ્ધાંતોની ઉપર દશવિધી પરિસ્થિતિ સમયાનુક્રમે નીચેની બાબતો સામે પરિસ્થિતિજન્ય યોગ્ય બદલાવ જરૂર માંગે છે.

- (૧) ખાનગી ક્ષેત્રનાં મોટા ઔદ્યોગિક, વ્યાપારી અને નાણાંકીય નિગમો તરફ વધતી જતી હરીફાઈ-સ્પર્ધાત્મક તીવ્રતાની અસરો.
- (૨) ઝડપથી થતો ટેકનોલોજીકલ વિકાસ જેને કારણે મૂડી રોકાણની સતત વધતી જતી આવશ્યકતા.
- (૩) નેતાગીરી અને માનવ સંસાધન ક્ષેત્રે થતો જતો વિકાસ વગરે.
- (૪) ઝડપી નિર્ણયશક્તિનાં સંદર્ભમાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં વ્યવસાયી વહીવટની આવશ્યકતા મુજબ સત્તાપરસ્તી, જે બજારની ઝડપથી બદલાતી જતી પરિસ્થિતિઓને પહોંચી વળી શકે.

ઉપરોક્ત બાબતો જેતાં સહકારના સિદ્ધાંતોમાં બદલાવ જરૂરી હોય ત્યારે જે સહકારનાં પાયાનાં મૂલ્યોને લક્ષમાં લેવામાં નહીં આવે તો સહકાર ખરા અર્થમાં સહકાર નહીં રહે. આમ સહકારનાં સિદ્ધાંતોને હવે (૧) પાયાનાં સહકારી મૂલ્યો અને (૨) પાયાનાં સહકારી વહીવટી વ્યવહારો તથા નિયમોના સંદર્ભમાં દર્શાવવાના રહે છે.

૧:૭ સહકારી પ્રવૃત્તિનાં ફાયદા:

ભારતીય સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ૧૯૦૪થી શરૂ થઈ હતી. પરંતુ તેની સ્થાપના ૧૯૦૯માં થઈ હતી. ૧૯૦૪ બાદ આજ સુધી અનેક સફળતાઓ પ્રાપ્ત કરી છે. દેશના વિવિધ પ્રકારનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ મહત્વનું યોગદાન આપે છે. આ સફળતા પ્રાપ્ત થતા તેને લીધે અનેક લાભો પણ મળે છે જે આ પ્રમાણે છે :-

- (૧) વર્તમાન સમયમાં પ્રાથમિક સહકારી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જ ગ્રામ્યો કે સભ્યોની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષવા પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. તે આ સંદર્ભમાં ધ્યાનમાં લેવું આવશ્યક છે.

- (૨) સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા નબળા વર્ગોને ધિરાણની સવલતો પૂરી પાડવામાં આવે છે. નાબોર્ડની યોજના દ્વારા ખેડૂતોનાં લાભાર્થે ગોબરગેસ તથા ગોડાઉનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલ છે.
- (૩) સહકારી પ્રવૃત્તિથી થતા લાભોને પરિણામે સમાજમાં લોકોની આવક અને ખરીદીની શક્તિમાં વધારો થાય છે. પ્રજામાં જાગૃતિ અને ચેતનાનો સંચાર કરવામાં પાયાનું કાર્ય સહકારી પ્રવૃત્તિ કરે છે.
- (૪) કેટલાક સ્થળોએ શાહુકારો અને સહકારી મંડળીઓ બન્ને સાથે અસ્તિત્વ ધરાવતી થઈ હોવાથી શાહુકારોને તેના વ્યાજના દર અગાઉની તુલનામાં નીચે લાવવા મજબુર કર્યા. અમુક વિસ્તારોમાં શાહુકારોનું અસ્તિત્વ રહ્યું જ નથી. આ સહકારી પ્રવૃત્તિને આભારી છે.
- (૫) પશુપાલન, પશુ ઉછેર, ખાણદાણ, પશુ, પ્રજનન વગેરે બાબતોમાં સંશોધનો અને ઉભા થતા પ્રશ્નોને ઉકેલવાનાં પ્રયાસો, સરકારી અને સહકારી સંસ્થાઓ કરી રહી છે.
- (૬) ખાંડ કારખાના વિસ્તારમાં આર્થિક અને સામાજિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ પણ વિસ્તરતી રહી છે.
- (૭) ખેતીના વિકાસ માટે સહકારી પ્રવૃત્તિ પુરતી છે. ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવા અંગે યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી ખેતી વિકાસમાં વૈજ્ઞાનિકતા લાવવાનું કાર્ય સહકારી પ્રવૃત્તિને આભારી છે.
- (૮) અનેક પ્રકારનાં દૂષણો સામે નબળો વર્ગ સંગઠીત થઈ પોતાના હિતોનું રક્ષણ સહકારી પ્રવૃત્તિઓમાં કરી શકે છે.
- (૯) ગુજરાતનાં આર્થિક વિકાસમાં સહકારી બેંકીંગ ક્ષેત્રનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. ખેડૂતોને તેમના ઘરઆંગણે નાણાંકીય સુવિધાઓ અને ખેત સામગ્રીઓ પૂરી પાડવા સહકારી પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ કારગત નીવડ્યો નથી.

૧:૮ સહકારી પ્રવૃત્તિની મર્યાદા:

દુનિયામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં જે પણ પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યાં ઘણા ક્ષયદાઓ હોય છે. પણ આ ક્ષયદાઓ સાથે એવી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ નથી. જેની મર્યાદા ન હોય. સહકારી પ્રવૃત્તિનાં પણ ઘણા ક્ષયદા છે. તેની આટલી બધી લોકચાહના હોવા છતાં તે મર્યાદા રહિત નથી. સહકારી પ્રવૃત્તિની મુખ્ય મર્યાદાઓ નીચે મુજબ છે:-

- એ) સહકારી પ્રવૃત્તિની મુખ્ય મર્યાદા નિષ્ણાંત સંચાલનનો અભાવ છે. સહકારી પ્રવૃત્તિનાં સંચાલન મંડળમાં નિમાણૂંક પામતી વ્યક્તિઓની કોઈ લાયકાત હોતી નથી.
- બી) સહકારી પ્રવૃત્તિએ નબળા વગોસ્ની બનેલી શક્તિ છે. તેને મજબુતાઈ પુરી પાડવી હોય તો રાજ્યએ પુરેપુરી સગવડ અને નાણાંકીય સહાયતા આપવી જોઈએ.
- સી) સહકારી પ્રવૃત્તિમાં મંડળીનાં સંચાલક ઉપર માત્ર હિસાબી અંકુશ સિવાય અન્ય કોઈપણ જાતનો અંકુશ હોતો નથી. જે ભ્રષ્ટાચારને પોષે છે. તેથી આવી વ્યક્તિ મંડળી અને રાજ્યનાં હિતને ધ્યાનમાં લેતાં જ નથી.
- ડી) સહકારી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જ રાજ્યોનો કે દેશનો આર્થિક વિકાસ કરવો અશક્ય છે. સહકારી પ્રવૃત્તિઓ બધા જ દેશોને પહોંચી વળતી નથી. કારણ કે દરેક દેશોનાં ઘતા રાજ્યો હોય છે. તેનાઘણા જીલ્લાઓ અને ત્યારબાદ તાલુકાઓ મળી સંખ્યા ઘણી વધી જાય છે અને બજેટ ઘટી જાય છે. આમ સમગ્ર અર્થતંત્રને આવરી લેવું અશક્ય છે.
- ઈ) નફો એ સફળતાનો માપદંડ છે જ્યારે ભારતીય સહકારી પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે ખોટ કરતી જેવા મળે છે. અલબત્ત સહકારી પ્રવૃત્તિના કોઈ ઉદ્દેશ્ય નફો કરવાનો હોતો નથી. આનો અર્થ એ પણ નથી કે સહકારી પ્રવૃત્તિ ખોટ કરે.
- એફ) વિવિધ પ્રકારની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં બિનકાર્યક્ષમતા જેવા મળે છે. ખાનગી સાહસની જેમ સહકારી પ્રવૃત્તિમાં કાર્યક્ષમતાથી કાર્ય કરવામાં આવતા નથી.
- જી) સંકલનના અભાવે સહકાર મેળવવો અને પ્રજાનો યોગ્ય વિશ્વાસ મેળવવો શક્ય નથી. અમુક જ ચોકકસ પ્રવૃત્તિમાં જેઓને રસ હોય તેઓ તેવી પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે.

એચ) ભારતમાં ઘણી જગ્યાએ સહકારી પ્રવૃત્તિ રાજકીય પ્રવૃત્તિનો એક ભાગ બની જાય છે. કેટલાક રાજકીય પક્ષો સહકારી પ્રવૃત્તિની પાછળ પોતાના પક્ષને મજબૂત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રાજકીય ધ્યેયોને હાંસલ કરવા સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઉપયોગ થાય છે.

૧:૯ સહકાર અને સહકારી-પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દગમ અને વિકાસ:

પ્રાચીન સમયના ઇતિહાસ મુજબ જે તે સમયે વિકસેલી આર્થિક વ્યવસ્થાના અમુક દુષણોને પરિણામે, વ્યક્તિ, ગ્રાહક, ઉત્પાદક કે વેચનાર દરેકને જ્યારે કોઈને કોઈ પ્રકારે શોષણથી સહન કરવું પડ્યું ત્યારે, સમાન સંબંધિત વ્યક્તિઓના જૂથો આવા શોષણમાંથી મુક્ત થવા અને સાથે મળીને પોતાના સમાન હિતો, જરૂરિયાતો વગેરે સિદ્ધ કરવા જે વિવિધ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તેમાંથી સહકારનો ઉદ્ભવ થયો.

સમગ્ર વિશ્વમાં સહકારી વિચારધારાનો ઇતિહાસ, પ્રાચીન અને ઘણો જૂનો છે. સામાન્ય અર્થમાં કહી શકાય કે સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિનવ ઇતિહાસ માનવજાત જેટલો જૂનો છે. તેમ છતાં સમયની દ્રષ્ટિએ તેના ઉદ્દગમ અને વિકાસને મુખ્ય બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય.

એ) પ્રાચીનકાળમાં સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિ.

બી) અર્વાચીન સહકારી વિચાર ધારા અને વિકાસ.

એ) પ્રાચીન કાળમાં સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિ:

પ્રાચીનકાળમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ અને સહકારી પદ્ધતિનાં સંદર્ભમાં સહકારી વિચારધારાનો ફેલાવો વેચાર અને તેને લગતી આર્થિક સામાજિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધિત હતો તે નીચેની વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૧) રોમનકાળ:

રોમનકાળમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ, હસ્તકારીગરોની સહકારી મંડળીના નામે થતી હતી. રોમન સત્તાની પડતી અને જીસસ ક્રાઈસ્ટની સહકારી વિચારસરણી, રોમનકાળમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ગણાય છે. જે મુજબ રોમન સલ્તનત પછીના સમયે યુરોપમાં સ્વરક્ષણ, સામાજિક જીવન વગેરેમાં સમાજને

માર્ગદર્શન રૂપ તથા સલામતીરૂપ સહકારી તત્વ, સામાન્ય પ્રજાથી માંડીને પાદરી સહિતનાં દરેકમાં સ્વીકૃત થયેલું હતું.

૨) ઈજીપ્ત:

ઈજીપ્તમાં થયેલા પ્રાચીન અભ્યાસોમાંથી પણ જાણી શકાય છે કે, ત્યાં કલાકારો અને કારીગરોની સહકારી મંડળીઓ સ્વહીત માટે કાર્યરત હતી. જો કે એ પ્રશ્ન અનુતર રહેલ કે ત્યાંની સરકારે આવી સહકારી પ્રવૃત્તિ સ્વલાભ માટે શરૂ કરાવી હતી કે ત્યાંની પ્રજાએ સ્વહિત માટે આવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી.

૩) ગ્રીકકાળ:

ગ્રીકકાળમાં ગ્રીસમાં ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગમાં લોકો મૃત્યુબાદ ધાર્મિક-વિધી, અંતિમવિધી વગેરે જેવા સાંસ્કૃતિક-ધાર્મિક કાર્યો માટે આર્થિક સહાયનાં સહકારી હેતુ માટે સંદર્ભે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ધરાવતી સહકારી મંડળીઓમાં જોડાતા હતા.

૪) ખ્રીસ્તી:

ખ્રીસ્તી યુગની શરૂઆત પહેલાંના લગભગ ૨૦૦ વર્ષ અગાઉ, ચીન અને તેના અન્ય પડોશી દેશોમાં વિવિધ ધિરાણ મંડળીઓ, સહકારી તત્વો, સહકારી નિયમો વગેરેને આધારે કાર્યરત હતી. ખ્રીસ્તી આદર્શોમાં સહકારના તત્વો વાણાયાં છે.

૫) ઈસ્લામ:

ઈસ્લામ ધર્મના અભ્યાસ અને પવિત્ર કુરાન ગ્રંથમાં મહંમદ પેગમ્બરે દર્શાવેલા વિચારો મુજબ પ્રાચીન સમયમાં સહકારના નિયમો, સિદ્ધાંતોને આધારે વિવિધ સહકારી હેતુઓની સિદ્ધિના સંદર્ભમાં, ત્યાં વિવિધ સહકારી સંસ્થાઓ પ્રજાની આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ ઊંચે લાવનારી સંસ્થાઓ ગણાતી હતી.

૬) હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો:

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં પાણ સહકારને લગતા વિવિધ સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ છે. તેથી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં પાણ વિવિધ સ્વરૂપની સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ, વ્યાપાર જોવી બાબતો સાથે વિકસ્યો હતો તેવા નિર્દેશ મળે છે. જોમ કે, મન:સ્મૃતિ ગ્રંથમાં સહકાર અને સહકારી વિમા વ્યાપાર પ્રવૃત્તિ વિષેના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

આમ, ઈસ્લામ અને હિંદુ ધર્મના શાસ્ત્રોમાં પાણ સહકારને લગતા સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

૭) મધ્યયુગ:

મધ્યયુગમાં રચાયેલી હસ્તકારીગરોની સહકારી મંડળીઓ ચોકકસ ધ્યેય સિદ્ધિ માટે સહકારી ધોરણે કાર્યપ્રવૃત્તિ કરતી હતી. તેમજ મધ્યયુગનાં અંતિમ સમય પછી ૧૫મી સદીમાં વેપાર-ઉદ્યોગક્ષેત્રે આવેલી ક્રાંતિ, વિવિધ વીમા યોજનાઓ, વગેરેના સંદર્ભમાં સહકારી સ્વરૂપનાં વિવિધ સાહસોની સ્થાપનાં થયેલી હતી. તે સમયની આવી સહકારી પ્રવૃત્તિને અમુક અંશે અર્વાચીન સહકારી સંઘોની પ્રવૃત્તિ સાથે સરખાવી શકાય.

ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ચીનમાં બચત અને ધિકારણ મંડળીઓ સ્થપાયેલી હતી.

બેબીલોનીયન સમયમાં નાના ખેડૂતો અને હસ્તકારીગરોની સહકારી પ્રવૃત્તિ વિકસી હતી. જેમાં સહકારનાં તત્વોને મળતી વેચાર પદ્ધતિ અને ધિકારણ મંડળીઓની રચના, એ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી.

૧૭મી સદીનાં પૂર્વાધ પછી પ્રશિયા અને જર્મનમાં યુદ્ધને લીધે જે વિનાશકારી અસરો રૂપે સમૃદ્ધિ નાશ પામી હતી, જમીન, કૃષિ, વિગેરે ક્ષેત્રે પુન:રચના માટે નાણાકીય સમસ્યાઓ ઉભી થઈ હતી, તેના ઉકેલ રૂપે ત્યાંના વેપારીઓએ પ્રશિયાના ફેડરીક ધી ગ્રેટને, સહકારી યોજના સમજાવી, તેનાં સાથે

અને સહકારથી જમીન, જમીનગીરી, મોર્ટગેજ બેંકની પ્રથા, વગેરે જેવી સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થયેલ હતી.

બી) અર્વાચીન સહકારી વિચારધારા અને વિકાસ:

અર્વાચીન સહકારી વિચારધારાને આધારે સહકાર અને સહકાર પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ, વેપારી ક્રાંતિ, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને લોકોનાં વિચારોમાં આવેલી ક્રાંતિ તથા આર્થિક સ્વતંત્રતાલક્ષી ખ્યાલનો વિકાસ જેવી બાબતો સાથે સંકળાયેલ ગણાય છે. વિશ્વનાં વિવિધ દેશોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત બાદ મંડળી, સંગઠન, સંઘ સ્વરૂપે રાજ્ય, તેમજ રાષ્ટ્ર અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ખૂબ જ ઝડપથી વિકસી હતી. જે નીચે મુજબ નીચે પ્રમાણે સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ દર્શાવી શકાય :-

બી-૧) વિશ્વમાં સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિ.

બી-૨) ભારતમાં સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિ.

બી-૩) ગુજરાત રાજ્યમાં સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિ.

વ્યાપારી સંગઠનમાં એક આર્થિક સ્વરૂપ તરીકે સહકારી પ્રવૃત્તિનો સૌ પ્રથમ ઉદ્ભવ ઈંગ્લેન્ડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી થયો હોવાના નિર્દેશો મળે છે. ખ્રિસ્તનમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ દરમ્યાન મજૂરોનું આર્થિક શોષણ થવા લાગ્યું હતું. તેઓ માલિકોની દયા ઉપર જીવન જીવતા હતા. તેમની સ્થિતિ દયાજનક હતી. આ શોષણ અને અવાજ ઉઠાવવા મજૂર મંડળોની સ્થાપના થઈ. પરંતુ તેઓ વેતન વધારો મેળવી શક્યા નહીં. આથી મિલ મજૂરોને આર્થિક રીતે રાહત મળે તે હેતુથી સહકારી ધોરણે ખરીદીનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. મિલ મજૂરોને તેમના જીવન જરૂરીયાતની ચીજવસ્તુઓ વ્યાજબી ભાવથી મળી રહે તે માટે સામુહિક ખરીદી કરીને તેનું સભ્યોમાં વિતરણ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં સૌ પ્રથમ પ્રયાસો ઈંગ્લેન્ડમાં રોબર્ટ ઓવને (ઈ.સ. ૧૭૭૧-૧૮૫૮)માં શરૂ કર્યા હતા. પરંતુ સહકાર ક્ષેત્રે કોઈ ચોકકસ નિયમો, સિદ્ધાંતો, વિગેરેનાં અભાવે અમુક નિષ્ફળતાઓ મળતા સહકારી પ્રવૃત્તિનો વ્યવસ્થિત વિકાસ થઈ શક્યો ન હતો.

ઈ.સ. ૧૮૪૦ થી ઈ.સ. ૧૮૬૦ના સમયગાળા દરમ્યાન ઈંગ્લેન્ડમાં આ ઉપરાંત શ્રી કાર સૌંડર્સ, ડો. વિલિયમ કિંગ, શ્રી કેથેરાઈન વેબ તથા શ્રી હાઉરથ ચાર્લ્સ જેવા સહકારી નિષ્ણાંત આગેવાનોએ ઈંગ્લેન્ડમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિચારનો વિવિધ સિદ્ધાંતો, યોજનાઓના આધારે વ્યવસ્થિત વિકાસ કર્યો હતો. જેમાં તે સમયની “લેબર કોલોનીની યોજનાઓ”, “લેબર એક્સચેન્જીસ”, “રેશીયલ ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર્સ” વગેરે સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રતિબિંબ સમા હતા. ઈ.સ. ૧૮૫૨ અને ઈ.સ. ૧૮૬૨માં ખ્રીસ્તી સમાજવાદીઓ તથા અન્ય સહકારી આગેવાનોના પ્રયાસોને લીધે બ્રિટનની પાર્લામેન્ટમાં સહકારી મંડળી રચવા અંગેના તથા મર્યાદિત જવાબદારી વાળી સહકારી મંડળીઓના સંચાલન વહીવટ સંદર્ભમાં કાયદાઓ પસાર થયા હતા.

ઈટાલી, વિશ્વના દેશોની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં એક અભ્યાસ પ્રેરક અને મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ૧૫મી સદીમાં આ દેશમાં ડેરી મંડળીઓ હતી. ઈ.સ. ૧૮૫૦ પછી ઈટાલીમાં દરેક પ્રકારની સહકારી મંડળીઓના વિકાસ અને નવીનતમ પ્રકારે અને વ્યવસ્થિત રીતે ખેતીવાડી, મજૂરકલ્યાણ, સહકારી બેંકીંગ વગેરે ક્ષેત્રોમાં રીસોર્ગમિન્ટોનો ફાળો મુખ્ય અને ઉન્સાહ પ્રેરક હતો. પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધ પહેલાં અંદાજે ૮,૦૦૦ જેટલી વિવિધ સહકારી મંડળીઓ હતી. “મજૂરોની કરાર મંડળીઓ” વિશ્વને અને ઈટાલીને સહકારી પ્રવૃત્તિને ઉત્તમ ભેટ છે. ઉપરાંત લેબર કોન્ટ્રેક્ટ સહકારી મંડળીઓ ઈ.સ. ૧૮૩૩માં નુલો બાલ્ડીની એ ઈટાલીની પાર્લામેન્ટનાં સદસ્ય તરીકે રહીને સહકારી પ્રવૃત્તિનાં આઘસ્થાપક તરીકે સ્થાપી હતી. એ જ રીતે લુગી લુઝાટી એ નાગરિક સહકારી બેંકો સ્થાપી હતી. ડો. વુલ્મા બર્ગે સ્થાપેલી “ગ્રામ બેંકો” ખૂબ જ પ્રચલિત બની હતી. ઈટાલીની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં ત્યાંની સરકારે ઊંડો રસ દાખવી પ્રારંભથી જ વિવિધ ઉત્તેજનો અને સહાયતા પૂરી પાડી હતી. દેશમાં વિવિધ સમયે કાયદાકીય સલામતી, નિયંત્રણો તથા વિવિધ શૈક્ષણિક સંકુલોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ અંગે પ્રચાર અને પ્રસાર કાર્યમાં રસ લેનારાં મોટા ભાગનાં ત્યાંના રાજકીય વ્યક્તિઓ હતા.

આમા રાજકીય પ્રવૃત્તિ અને સહકારી પ્રવૃત્તિનું મિશ્રણ એ ઈટાલીની આગવી વિશેષતા બની રહેલ.

ઈ.સ. ૧૮૬૦માં જર્મનીમાં વિવિધ આર્થિક શોષણ તેમજ વ્યાજબોરીના વિરોધમાં કૃષિ, ગૃહઉદ્યોગ અને નાગરિક સહકારી બેંકિંગ પ્રવૃત્તિનાં સંદર્ભમાં, ફેડરીક ડબલ્યુ. રેફ્રીઝન, તેમણે તથા તેનાં સમકાલીન શ્રી સુલ્ઝડેલીઝ સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી હતી. ઈ.સ. ૧૮૬૪માં તેઓએ પોતપોતાનાં વિસ્તારમાં વિવિધ સ્વરૂપની સહકારી મંડળીઓ રચી હતી. ફેડરીક ડબલ્યુ રેફ્રીઝને, સહકારી ધિરાણના વિચારનો ફેલાવો કરવામાં પોતાની સમગ્ર કારકિર્દીનો ભોગ આપ્યો હતો. તે સમયે જરૂર નેટલી ધિરાણ સંસ્થાઓ અને સંઘોની રચના થઈ હતી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન જર્મનીમાં હજારો “રેફ્રીઝન બેંકો” કાર્યરત હતી. એ જ રીતે શ્રી સલ્ઝ ડેલીઝની સહકારી વિચારધારામાં ઈંગ્લેન્ડની પ્રોવીડન્ટ મંડળીઓની કામગીરીની અસર દેખાય છે. તેમણે ૧૯૦૦ નેટલી સહકારી ધિરાણ મંડળીઓની રચના કરી હતી અને “પોસ્ટલ સેવિંગ્સ બેંકો”ની સ્થાપનામાં અગ્રીમ ફાળો આપ્યો હતો. જર્મનીમાં હીટલરનાં શાસન કાળ દરમ્યાન થયેલા સહકારી કાયદા સંદર્ભના સુધારાઓ નોંધપાત્ર રીતે તે સમયની સહકારી પ્રવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

સ્વીડનમાં સહકારનું તત્વ એક નવી સામાજિક વ્યવસ્થા તરીકે સ્વીકૃત થયેલું હતું. ઈ.સ. ૧૮૫૦માં વિવિધ સહકારી મંડળીઓ રચવામાં આવી હતી. ઈ.સ. ૧૮૪૮માં ફ્રાન્સમાં શરૂ થયેલી સહકારી પ્રવૃત્તિની અસર સ્વીડનના લોકો માટે પ્રેરણા રૂપ હતી. બ્રિટન, જર્મન અને સ્વીડન આ ત્રણેય દેશોમાં જર્મનીના સુલ્ઝડેલીઝની બેંકોની કામગીરીની અસર ત્યાંની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં દેખાતી હતી. ઈ.સ. ૧૮૫૬ થી ૧૮૬૯ દરમ્યાન સ્વીડનમાં શ્રી અબ્રાહમ રંડબેકના સહકારી આગેવાન અને રાજકીય કાર્યકર તરીકેના વ્યવસ્થિત પ્રયાસોને લીધે ગ્રાહક સહકારી પ્રવૃત્તિ વિકસી હતી. સ્વીડનમાં સહકારી છૂટક ધંધા સાથે સંકળાયેલી પ્રાથમિક મંડળીઓ જે “કોન્સુમ” તરીકે ઓળખાતી હતી. તે અને “કે. એફ.” નામથી જાણીતું બનેલ “કો-ઓપરેટીવ

ફોરબન્ડેટ” કે જે સ્વીડનની ગ્રાહક સહકારી મંડળીઓનું રાષ્ટ્રિય મહામંડળસંઘ છે તે અને વિવિધ સહકારી વીમા યોજનાઓ વિકાસ સહકાર પ્રવૃત્તિના વિકાસ તરીકે ઉદ્દેશનીય હતો. આ ઉપરાંત સહકાર વિષય સંદર્ભમાં શિક્ષણ તાલીમ અને પ્રચાર પ્રસાર માટે શાળાકીય, પત્રશાળા સ્વરૂપના, સંસ્થાકીય એકમો અને વર્તમાનપત્રો ગ્રંથનિર્માણ ઉપરાંત વિવિધ પ્રાદેશીક સહકારી કેન્દ્રો-કાર્યાલયોને લીધે સ્વીડનની સહકારી પ્રવૃત્તિ, તંદુરસ્ત, પ્રભાવશાળી અને આદર્શવાદી તથા વાસ્તવવાદી બની શકતી હતી. સ્વીડનની અગત્યની રાષ્ટ્રિય સંસ્થાઓ જેવી કે (૧) ફોક્સામ-સ્વીડીશ ઈન્સ્પેક્ટોરેન્સ સોસાયટી (૨) સ્વીડીશ ટેનામેન્ટ સેવિંગ્સ એન્ડ બિલ્ડિંગ સોસાયટી (૩) ફેડરેશન ઓફ કો.ઓ. સ્વીડીશ ફાર્મર્સ (૪) સ્વીડીશ કો. ઓ. યુનિ. અને હોલસેલ સોસાયટી (કે.એફ.).

કેનેડાની સહકારી પ્રવૃત્તિ આજથી લગભગ ૧૫૦ વર્ષ જેટલો સમય જૂની છે. ઈ.સ. ૧૮૫૦-૫૧ માં ક્યુબેકમાં સહકારી વિકાસની શરૂઆત ખેડૂતોની પરસ્પર અગ્નિ વીમા કંપનીની સ્થાપના સંબંધી પ્રવૃત્તિથી થઈ હતી. સહકારી વીમા વ્યવસ્થા અને ત્યારબાદ જીંદગીના વીમાની વ્યવસ્થા ક્ષેત્રે પણ સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થયો હતો. ઈ.સ. ૧૮૬૧માં સ્ટેલારટોનમાં પ્રથમ ગ્રાહક સહકારી ભંડારની રચના કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતા ખાણીયાએના પ્રયાસોને કારણે થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૦૦માં આલ્ફોન્ઝે ડેસ જર્ડીસે કેનેડામાં સહકારી ધિરાણ અને બચત મંડળીઓની સ્થાપના કર્યા બાદ આજે પણ ત્યાંના અર્થતંત્રમાં તેવી મંડળીઓનો ફાળો મહત્વનો છે.

આ પહેલા નોવાસ્કોટીયા જાતીઓના ગ્રાહક સહકારી ભંડારો રચવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પહેલા જ આ બધા જ સહકારી ભંડારો વિસર્જિત થઈ ચૂક્યા હતા. સીડની માર્થન્સમાં ઈ.સ. ૧૯૦૬માં બ્રિટીશ -કેનેડીયન સહકારી મંડળી રચવામાં આવી હતી. જે કેનેડાની જૂનામાં જૂની અને સફળ સહકારી મંડળી ગણાય છે. ઈ.સ. ૧૮૯૦ થી ઈ.સ. ૧૯૦૦ વચ્ચે કેનેડાની સરકાર દ્વારા દૂધ અને મલાઈનું સહકારી ધોરણે વેચાણ કરવાની પ્રથમ સગવડ મળી હતી. ઈ.સ. ૧૮૮૭ માં અને ઈ.સ. ૧૯૦૬ માં કેનેડામાં સહકારી કાયદા ઘડવામાં આવ્યા હતા. માર્ચ ૧૯૦૯ માં કેનેડામાં સહકારી

સંગઠનોના વિકાસ અંગે આંતરરાષ્ટ્રિય મંડળી સ્થાપવાના સંદર્ભમાં સહકારી સંઘ સ્થાપવા માટે હેમીલ્ટનમાં સહકારી નેતાઓનું એક જૂથ મળ્યું હતું. કેનેડામાં કૃષિ સહકાર ઉપજનું વેચાણ અને પૂરવઠાની ખરીદી ખેડૂતોને ગૃહવપરાશની ચીજો, વીજળી, ધીરાણ, વીમો, વગેરે સેવાઓ નિર્વિઘ્ને મળી શકે તે માટે તથા એડૂતોની ધંધાકીય સોદાબાજી વધે તેવા સહિયારા પ્રયાસો વડે ખેડૂતોની વિવિધ સહકારી મંડળીઓમાં વૃદ્ધિ થઈ હતી. “ડોમીનીયન ગ્રાન્ડ” કે જે કેનેડીન ખેડૂતોનું સંગઠન છે, તેમણે સહકારી પ્રવૃત્તિને વેગ આપ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૧૫માં ક્યુબેકમાં ખેડૂતોની વેપાર કરનારી સહકારી ખરીદ વેચાણ મંડળીઓ, વીમો, વીજળી, ગૃહનિર્માણ તથા ઉત્પાદન સહકારી મંડળીઓ, ધિરાણ સંઘો, માછીમારોની સહકારી મંડળીઓ જેવા મળે છે. “એન્ટીગોનીશ પ્રવૃત્તિ” શરૂ કરનારી સહકારી આગેવાન ફાધર કોડીએ પ્રૌઢ શિક્ષણ અને સહકારી શિક્ષણ અને સહકારી શિક્ષણને જોડીને ત્યાંના લોકોના પ્રશ્નો-સમસ્યાઓનાં ઉકેલરૂપ, સ્વાશ્રયનાં કાર્યક્રમોને સફળતાપૂર્વક સહકારી ધોરણે દર્શાવ્યા હતા. કેનેડાની યુનિવર્સિટીઓમાં “સહકાર” ને એક વિષય તરીકે વાણિજ્ય, શિક્ષણ, વિનયન, અને વિજ્ઞાન જેવી વિદ્યાશાખામાં ફરજિયાત અને મરજિયાત વિષય તરીકે મહત્વ આપવામાં આવેલું છે. ઉપરાંત તેમનાં માટે સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય સુવિધા, આકાશવાણીના કાર્યક્રમો, તાલીમ, વગેરે ક્ષેત્રોમાં સારી એવી પ્રગતિ જેવા મળે છે.

ડેનમાર્ક એ નાનકડો એવો દેશ છે. પરંતુ સહકારી મંડળીઓ તથા ડેર ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે આજે સમગ્ર વિશ્વમાં સુવિખ્યાત બન્યો છે.

ડેનમાર્કમાં ડેરી, કૃષિ અને જમીન તથા ગ્રાહક સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ ઈંગ્લેન્ડને અપવાદરૂપ ગણતા સૌથી વધુ અસાધારણ હતો. ડેનમાર્ક, ખેતીપ્રધાન, ખેડૂતોનો નાનો દેશ ગણાય છે. ઈ.સ. ૧૮૬૧ થી ૧૮૬૬માં જટલેન્ડજેડેના વિસ્તારમાં એક પાદરી ખ્રિસ્તીએ ત્યાંના લોકોની રોટીની સમસ્યાનાં સંદર્ભમાં ઈંગ્લેન્ડમાં શરૂ થયેલા સહકારી સ્ટોર્સની રચના કરી હતી. ડેનમાર્કમાં ખેતી અને ડેરી ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે સહકારી પ્રવૃત્તિ એક સમાન ભૂમિકામાં ઉપર ઈ.સ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૨ માં થઈ હતી. શ્રી

સ્ટીવર એન્ડરસન સહકારી ડેરી પ્રવૃત્તિના આદ્યસ્થાપક અને પ્રણેતા હતા. ત્યાંની આર્થિક મંદીનાં સમય દરમ્યાન ખેડૂતોમાં સહકારી ધિરાણ મંડળીઓ, લોકપ્રિય બનતા ઈ.સ. ૧૮૫૦ ના સમયગાળામાં વિકસી હતી. ઈ.સ. ૧૮૮૦માં મંદી તીવ્ર બનતા ત્યાંની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં એક પ્રકારનો વૃદ્ધિગત ઉદ્દાગો આવ્યો હતો. શ્રીમતિ ઈ. એમ. હોગના જાણવાનુસાર ડેનમાર્ક જે બહુમતી ગણતંત્રિયાનો દેશ હતો તે સહકાર દ્વારા ૯૭ % થી વધારે જમીનવાળા ખેડૂતોનાં દેશમાં ફેરવાઈ ગયો હતો. સર હોરેસ પ્લનકેટે ડેનમાર્કની સહકારી પ્રવૃત્તિ અને પદ્ધતિઓ તથા પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા ત્યાંનો ખાસ પ્રવાસ કર્યો હતો. ડૉ. સ્ટામ્યા કે જે યુગોસ્લેવીયાના રહીશ અને રાષ્ટ્રસંઘનાં ચીનમાં કૃષિ સલાહકાર હતા તેઓએ પણ ડેનમાર્કની કૃષિ સહકારી પ્રવૃત્તિનો સફળતાના મૂળમાં ડેનમાર્કની સમાજ વ્યવસ્થા, ત્યાંની સંસ્કૃતિ, વિવિધ સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ, લોકશાળાઓ, વગેરે મુખ્ય હોવાનું જાણાવ્યું હતું. આ ઉપરાંત ડેરી ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે સંપૂર્ણપણે સમૃદ્ધ અને ડેરી ઉત્પાદનમાં અગ્ર એવા ડેનમાર્કના લોકો માટે ડેરી ઉદ્યોગોના ઉત્પાદન અને વેચાણ વ્યવસ્થા માટે સહકારી પદ્ધતિ જ મુખ્ય માર્ગ અથવા વિકલ્પ ગણાય છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિ, ગરીબ ઓછી આવક ધરાવતા અને ખેતીવાડી દેશોમાં જ વિકસી અને અગત્યતા ધરાવે છે. એવું નથી. અમેરીકા જેવા મૂડીવાદી, સમૃદ્ધ, ઔદ્યોગિક અને શિક્ષણનો ફેલાવો ધરાવનાર લોકશાહી દેશોમાં પણ જુદા જુદા પ્રકારની મંડળીઓ વિશ્વનાં અન્ય દેશોને પણ પ્રેરક છે. આજથી લગભગ ૨૫૦ વર્ષ પહેલાંનાં દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાંથી વિવિધ જાત કોમના લોકો અહીં વસવાટ કરવા આવ્યા તેમણે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક ખેતી માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા. ત્યારબાદ ખાનગી વૈયક્તિક ખેતી પ્રથા પણ શરૂ થઈ હતી. અમુક ખાસ ખેતી વિષયક કામગીરી સહકારી ધોરણે આજે પણ કાર્યરત રહી છે. “ફીલાડેલ્ફીયા કોન્ટ્રીબ્યુટર શીપ ફોર ઈન્સ્યોરન્સ ઓફ હાઉસીંગ ફોમ લોસ ઓફ ફાયર” એવા લાંબા નામથી ઈ.સ. ૧૭૫૨માં પ્રથમ અમેરીકન સહકારી આગેવાન ગણાતા. “બેન્જમીન ફેકલીને” પ્રથમ સહકારી મંડળીની

સ્થાપના કરી હતી. ત્યારબાદ ઇ.સ. ૧૭૯૪માં બાલ્ટીમોરમાં બુટ-ચંપલનું કારખાનું સહકારી ધોરણે શરૂ થયું હતું. વર્તમાન સમયે જેને મજૂરોની ઉત્પાદન મંડળી કહે છે તેનો જન્મ આ મંડળીથી થયો હતો.

અમેરીકામાં ઇ.સ. ૧૮૧૦ આસપાસ ખેડૂતોની સહકારી મંડળીઓ રચવામાં આવી હતી. તે સમયે આવી મંડળીઓને ફાયદાકારક કોઈ કાયદાઓ ન હતા. ઇ.સ. ૧૮૧૬માં બચત બેંકોની સ્થાપના બાદ પરસ્પર બચત મંડળીઓ વિકસી હતી. ઇ.સ. ૧૮૪૫માં બોસ્ટનમાં ગ્રાહક સહકારી મંડળીની રચના થઈ હતી. જે વર્કિંગમેન પ્રોટેક્ટીવ યુનિયન હતું. જે અમેરીકાની ગ્રાહક સહકારી મંડળીની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત માત્ર હતી. અમેરીકાની કૃષિ સહકારી પ્રવૃત્તિમાં સારું યોગદાન આપ્યું છે. ઇ.સ. ૧૮૫૦ થી ૧૮૬૦ વચ્ચે નહેર મંડળીઓ પાણી વિતરણ સંબંધી કાર્યો સાથે સહકારી ધોરણે કાર્યરત હતી. ઇ.સ. ૧૮૬૦ પછી અમેરીકામાં આંતર વિગ્રહને લીધે ગૃહવપરાશની ચીજોના વધેલા ભાવો સામે ઘણી ગ્રાહક સહકારી મંડળીઓ રચવામાં આવી હતી. ઓક્સફોર્ડ પ્રોવીડન્સ બ્રીલ્ડિંગ એસોસિએશન કે જે અમેરીકાની પ્રથમ શહેરી બચત અને લોન સહકારી મંડળી હતી તેની સ્થાપના ઇ.સ. ૧૮૬૧માં થઈ હતી. તેમાંની મોટા ભાગની મંડળીઓનું ઇ.સ. ૧૮૭૦માં વિસર્જન થયું હતું. ઇ.સ. ૧૮૮૭માં અમેરીકામાં મજૂર ઉત્પાદન મંડળીઓનો વિકાસ થયો હતો. ઇ.સ. ૧૮૭૧માં શિકાગોમાં પ્રીન્ટર્સ કો-ઓપરેટીવ એસોસિએશનની રચના થઈ હતી. અમેરીકામાં ઇ.સ. ૧૮૭૧માં રાષ્ટ્રીય ગ્રેન્જ પ્રવૃત્તિ સક્રિય બન્યા બાદ ઓલીવર કેલી નામના સહકારી આગેવાન ખેતી વિષયક સ્થાનિક ખરીદ-વેચાણ-ક્લબ્સ રચી હતી. ઇ.સ. ૧૮૭૭માં અમુક દવાવાળાઓના આર્થિક લાભોના હેતુઓ વાળી મંડળીઓ કાર્યરત હતી. આર્થિક લાભોના હેતુઓ વાળી મંડળીઓ કાર્યરત હતી. ઇ.સ. ૧૮૮૦માં ન્યુયોર્કમાં પ્રથમ સહકારી વસવાટની શરૂઆત થઈ હતી. ઇ.સ. ૧૮૯૦માં ખેડૂતોની અગ્નિ વીમા મંડળીઓ (ફાયર ઇન્સ્યોરન્સ સોસાયટીઝ) રચવામાં આવી હતી. ઇ.સ. ૧૯૦૯માં માન્ચેસ્ટરમાં આલ્ફ્રેડ ડેસ્જર્ડોન્સની પ્રેરણાથી પ્રથમ ધિરાણ સંઘની રચના કરવામાં આવી હતી. આમ, આંતર

વિગ્રહ પછી અમેરીકાની સહકારી પ્રવૃત્તિ વધુ સ્થિર થઈ હતી. ફીનલેન્ડ અને નોવેના લોકોએ આમાં નમૂનેદાર ફાળો આપ્યો હતો. તેઓએ મૂળભૂત રીતે સહકારી વિચાર લાવી તેનો ઝડપી વિકાસ કરવામાં ખૂબ જ સુંદર ફાળો આપ્યો હતો.

અમેરીકામાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી પ્રાદેશીક સ્થાનિક મંડળીઓની રચના ઝડપી બની હતી. ડૉ. જી. પી. વારબશની સહકારી પ્રવૃત્તિની સેવા, સહકારી શિક્ષણ, લોકસંપર્ક, કાનુની પ્રવૃત્તિને લગતા સંગઠનો અગત્યનાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં કાયદા સહકારી પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે તેવા હતા. ખેડૂતોની સહકારી મંડળીઓ રચવામાં લેન્ડ-ગ્રાન્ટ કોલોની એ આ સમયમાં સુંદર ફાળો આપ્યો હતો. અમેરીકન પ્ર.સીડન્ટ રૂઝવેલ્ટના અમેરીકન મંદી સમયના “ન્યૂડીલ” તરીકેનાં પ્રયાસો સહકારી પ્રવૃત્તિનો તે સમયનો વિકાસ સૂચવે છે. ઈ.સ. ૧૯૩૫માં મજૂર-માલિકો અંગે કાયદો પસાર થયા બાદ મજૂર સંઘોની સ્થાપના તેની કામગીરી અને પ્રગતિ વિગેરે જોતાં સહકારી પ્રવૃત્તિમાં વેગ આવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં એડવર્ડ એફિલને ભારતીય ગ્રામ્ય વિસ્તારોની મુલાકાત બાદ અમેરીકામાં ધિરાણ સંઘોની સહકારી પ્રવૃત્તિને વિકસાવી અને સમગ્ર વિશ્વમાં અગ્રીમસ્થાન અપાવ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૩૬-૩૭માં ગ્રામ્ય વીજળીકરણ કાયદો પસાર થયા બાદ સહકારી ધોરણે ખેડૂતોને ઘણા લાભલ પ્રાપ્ત થયા હતા.

ખેડૂતોની સહકારી મંડળીઓની વૃદ્ધિ ઈ.સ. ૧૯૪૫ અને ઈ.સ. ૧૯૫૫ના સમયગાળા દરમ્યાન વૃદ્ધિ થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૬૩ માં અમેરીકામાં પ્રથમ સહકારી અખબાર “બર્કલી સમાચાર સહકાર” ની રચના થઈ હતી. આ અખબારમાં કર્મચારી તરીકે આંકડાશાસ્ત્રી, પ્રોફેસર, નવલકથાકાર, સમાચારતંત્રી અને બીજા અધિકારીઓ હતા. સેવા સહકારી મંડળીઓમાં અમેરીકા નાણાં ધીરનારી, વીમા મંડળી અને જાહેર સેવાઓ (જેમાં ટેલીફોન, વીજળીશક્તિ, વગેરે) ઉત્પાદન, જમીન સંરક્ષણ અને પરચુરાણ સેવાઓ પુરી પાડતી સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉલ્લેખનીય છે. પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટનાં અંગત રસને લીધે અને ખેતીવાડી સેક્ટરની હેવરી વાર્સના મહત્વના ફાળાને કારણે ખેતી, ખેડૂતો તથા અને કૃષિ વિષયક સહકારી સાહસોનો વિકાસ અમેરીકન અર્થતંત્રમાં

સફળતાપૂર્વક અસરકારક રહ્યો છે. ઉપરાંત અમેરીકામાં પ્રચલિત બનેલ વિદ્યાર્થીઓની સહકારી મંડળીઓ, કારકિર્દીના સંદર્ભમાં અમેરીકાની યુનિવર્સિટીઓમાં સહકારી ક્ષેત્રે શિક્ષણ, તાલીમ અને અભ્યાસનો વિષય બની હતી. અમેરીકામાં સહકારી સંશોધન અને સેવા વિભાગ આજે પણ સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિ વિશે સતત કાર્યરત છે.

સમગ્ર વિશ્વમાં ઈઝરાઈલની સહકારી પ્રવૃત્તિએ નામના જગાવી છે. ઈ.સ. ૧૯૪૮માં ઈઝરાઈલને સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ અસ્તિત્વમાં આવેલ ઈઝરાઈલ રાજ્યમાં ઈ.સ. ૧૯૬૬માં આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારી સંઘે દશવિલ માહિતીને આધારે કુલ વસ્તીના લગભગ ૪૧ % જેટલી વસ્તી સહકારી પ્રવૃત્તિની કામગીરી સાથે સંકળાયેલી હતી. મૂળભૂત રીતે ઈ.સ. ૧૯૪૮ પછીના સમયથી શરૂ થયેલી સહકારી પ્રવૃત્તિનું ઉઠીને આંખે વળગે એવું મુખ્ય તત્વ ત્યાંની કૃષિ અથવા ખેતી વિષયક સહકારી પ્રવૃત્તિ છે. “કિબુત્ઝામ” એ સહીયારી ખેતી વાળું સંયુક્ત કોમી જીવન છે. જેમાં ૨૩૦ અને સભ્ય સંખ્યા ૬૦ થી ૨૦૦૦ સુધી દરેક કિબુત્ઝામાં હોય છે. “માશાવીમ” એ કૃષિ સહકારી કામદારોનો વસવાટ છે. અને જેમાં મોશાવ ૩૫૦ જેટલાં દરેકમાં ૧૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીની સભ્ય સંખ્યા હોય છે. કિબુલ્ઝ કરતા મોશાવ વધુ લોકપ્રિય છે. કિબુલ્ઝ સહકારી સામુહિક જીવન વ્યવસ્થા સૂચવે છે અને મોશાવ વ્યક્તિગત ધોરણે સહકારી જીવન વ્યવસ્થા સૂચવે છે અને વેચાણ અને ખેડાણ સહકારી મંડળીઓ કૃષિ વિમા વિષયક સહકારી પ્રવૃત્તિઓ, ઈઝરાઈલના ખેતી અને કૃષિ ક્ષેત્રનાં વિકાસનાં પાયા છે. એ જ રીતે છેલ્લા ૪૫ વર્ષમાં તથા કૃષિ ઉપરાંત ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન, સેવાઓ, વેચાણ અંગે, વાહન વ્યવહાર અંગે કાર્ય કરતી સહકારી મંડળીઓ, સહકારી ઓડીટ સંઘો, સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ અસાધારણ છે. ઈઝરાઈલનઈ એક કહેવત છે તે મુજબ “ત્યાં માણસ સંપાર્ણપણે સહકારમાં જન્મે છે. સહકારી જીવન જીવે છે અને સહકારી ક્ષેત્રમાં મૃત્યુ પામે છે.” આ કહેવતને યથાર્થ કરે તેવી સહકારી પ્રવૃત્તિને કારણે જ વિશ્વના સહકારી કાર્યકર્તાઓ, આગેવાનો, અભ્યાસુઓ વગેરે માટે ઈઝરાઈલ સહકારી

આકર્ષણનું કેન્દ્ર અને સહકારી અભ્યાસનું સ્થળ બન્યું છે. અન્ય દેશો માટે પણ આ દેશની સહકારી પ્રવૃત્તિ વિચાર પ્રેરક અભ્યાસનો વિષય અને દિશા સૂચન છે.

વિશ્વનાં અન્ય દેશોની સહકારી પ્રવૃત્તિનાં ઉદ્ભવની સરખામણીએ ચીનમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ બહુ જુનો નથી. ચીનમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ, વિશેષ કરીને હસ્તકારીગરી, હસ્ત કૌશલ્ય અને ગૃહ ઉદ્યોગો તેમજ ઔદ્યોગિક સહકારી પ્રવૃત્તિના નામે વધુ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ઈ.સ. ૧૯૨૦ પછી થયો હતો. ડૉ. સન - યાત્સેને ચીનની સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆતમાં એક સહકારી વિચારધારા રજૂ કરી લોકોને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપતાં પુસ્તક “લોકોનાં ત્રણ સિદ્ધાંતો” માં તેમણે સહકારી પ્રવૃત્તિ અંગે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા બાદ, અર્વાચીન મહાન ચીની તરીકેની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. ૧૯૧૨ માં તેમણે રાષ્ટ્ર નીતિમાં આયોજીત સહકાર ક્ષેત્રે સહકારી અર્થશાસ્ત્ર શો ભાગ ભજવી શકે તેનો ખ્યાલ આપી. તેમને વિવિધ સહકારી મંડળીઓની રચના કરવાની શરૂઆત કરી હતી. તેમને ઈ.સ. ૧૯૧૯માં પ્રોફેસર સાંગાહી સીહેને રાષ્ટ્રીય સહકારી બચત બેંક સ્થાપવામાં મદદ કરી હતી. ઈ.સ. ૧૯૨૮માં સહકારી સિદ્ધાંતો અને તેના વિકાસ માટે, ઉત્તેજર આપવાના હેતુસર, સહકારી સંઘની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૩૧ માં યાંગત્સે દ્વારા સહકારી પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૩૧ માં ૨૦૦૦ સહકારી મંડળીઓ, ઈ.સ. ૧૯૩૮ માં ૬૪,૦૦૦ અને ઈ.સ. ૧૯૪૪ માં આશરે ૮૨,૦૦૦ સહકારી મંડળીઓ અને ૧૯૫૦ના અરસામાં ૧,૮૫,૦૦૦ ઉપરાંત મંડળીઓ હતી. અને તેમાં પણ ઈ.સ. ૧૯૪૧ પછીના સ્વતંત્ર ચીનમાં તેનો નોંધપાત્ર ઝડપે વિકાસ થયો હતો. ચીનની ઔદ્યોગિક અથવા ઉત્પાદકોની સહકારી મંડળીઓ કે જે “ઈન્ડસ્ટ્રી” ના નામે ઓળખાય છે. તે મૂળભૂતરીતે ઈ.સ. ૧૯૩૭ ની ચીન-જાપાન લડાઈનું પરિણામ છે. આ યુદ્ધને લીધે ઉપસ્થિતિ થયેલા પ્રશ્નોનાં ઉકેલરૂપ સાહેસાંગાહી સમિતિએ આવી પ્રવૃત્તિની અગત્યતા ત્યાંની પ્રજાને સમજાવી હતી. એક બ્રિટીશ, એક અમેરીકન અને એક ન્યુઝીલેન્ડ વાસીની સહકારી ધોરણે કામગીરીની શરૂઆત એ આ પ્રકારની સહકારી પ્રવૃત્તિનું પ્રાથમિક પાસું હતું. આમ ઔદ્યોગિક

સહકારી મંડળીઓ, એ મૂળમાં આર્થિક સંગઠનો છે. તેમણે સામાજિક દિશામાં પણ સારું કામ કર્યું છે. ચીનમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે રાજ્યે પણ ઘણી સહાય કરી હતી, જેમ કે કરવેરામાં રાહતો, નાણાં સહાય મંડળીની રચના, તેની પ્રગતિ તથા નિયંત્રણ અને સંકલન તથા શિક્ષણના હેતુસર મધ્યસ્થ કાર્યાલયો, પ્રાદેશિક કાર્યાલયો અને જીલ્લા કક્ષાએ, સહકારી ડેપોની સ્થાપના કરી હતી.

સામ્યવાદી દેશ રશિયામાં, સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆતથી જ ઐતિહાસિક, સામાજિક અને આર્થિક એમ વિવિધ પરીબળોએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. ત્યાંની ઝાર સરકારને આ પ્રવૃત્તિમાં ઝાઝો રસ ન હતો. તેથી તેના સમયમાં સહકાર અને તેની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન મળેલું નહીં. રશિયા-જાપાન વચ્ચેના યુદ્ધને લીધે ખોરાકી ચીજવસ્તુની વહેંચણી અંગે સહકારી પ્રવૃત્તિ પ્રચલિત થયા બાદ યોગ્ય રીતે વિકસી હતી. ઈ.સ. ૧૯૧૭ ની ઓક્ટોબર ક્રાંતિ પછી આ ક્ષેત્રે ઘણો ઝડપી વિકાસ થયો હતો. રશિયન ભાષામાં જેને “કોલખોઝ” કહે છે તે અંગે વેબસ્ટર તેના શબ્દકોશમાં વ્યાખ્યા આપે છે. એ મુજબ “કોલખોઝ” એ સમુહમાં કામ કરતા અને નફાની વહેંચણી કરતા મજૂરોનો સ્વતંત્ર સંઘ છે. તે ખેડૂતોને પ્રેરણા - પ્રોત્સાહન રૂપ સામૂહિક ખેતી સ્વરૂપે પણ ઓળખાય છે. સામૂહિક સહકારી ખેતીમાં જમીન, મૂડી, કામના પ્રમાણની વહેંચણી અને ખેતી અને ખેતરોનું યાંત્રીકરણનો સમાવેશ થાય છે. આમ, રશિયામાં સામૂહિક ખેતીના નામે સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત, ગ્રાહક સહકારી પ્રવૃત્તિ, હસ્તઉદ્યોગ, સહકારી પ્રવૃત્તિ, સહકારી બેંકીંગ પ્રવૃત્તિ વિકસી હતી. જેમાં ઈ.સ. ૧૯૧૨માં સહકારી બેંકીંગ પ્રવૃત્તિ શરૂ થયા બાદ વિદેશ વ્યાપાર વિકસે તે હેતુથી પણ આવી બેંકોની વધુ સંખ્યામાં રચનાઓ થયેલ રશિયામાં ૧૯૪૪-૪૫ માં સહકારી શિક્ષણ અને તાલીમ અંગે ખાસ-શાળા-કોલોની સંસ્થાનો વિકાસ થયો હતો. વર્તમાન સમયે રશિયાની સહકાર પ્રવૃત્તિ આજે પણ વિશ્વના લોકોનું ધ્યાન ખેંચે છે.

અન્ય એશિયન દેશોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ.

જાપાન : જાપાનની અર્થવ્યવસ્થા અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનું અમૂલ્ય પ્રદાન રહ્યું છે. જાપાનમાં ખાસ કરીને ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓનો વિકાસ ઉલ્લેખનીય રહ્યો છે. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ભવ થયો હતો. ઈંગ્લેન્ડની ગ્રાહક સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસ અને સફળતામાંથી પ્રેરણા લઈને જાપાનમાં લોકોએ દેશમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. પરિણામે સને ૧૮૭૯ માં સૌ પ્રથમ ગ્રાહક સહકારી મંડળી રચાઈ હતી સને ૧૯૦૦માં જાપાન સરકારે સહકારી પ્રવૃત્તિના વ્યવસ્થિત વિકાસ માટે જાપાની સહકારી કાયદો ઘડ્યો હતો. સને ૧૯૨૩ માં જાપાનમાં મધ્યસ્થ સહકારી બેંકની સ્થાપના થઈ હતી. સને ૧૯૩૨ માં જાપાનમાં માછીમારોની સહકારી મંડળી રચવામાં આવી હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જાપાનની આર્થિક સ્થિતિ કથળી હતી. ઉદ્યોગ ધંધા નાશ પામ્યા હતા. લોકોને આર્થિક સહાય, રોજગારી પૂરી પાડવા તથા ખેડૂતોને આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા જાપાન સરકારે સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. સને ૧૯૪૮ માં ગ્રાહક સહકારી ધારો પસાર કર્યો હતો. સને ૧૯૫૦ માં જાપાનમાં ગ્રાહક સહકારી સંઘની સ્થાપના થઈ હતી. તથા તે ઉપરાંત મત્સ્ય સહકારી મંડળીઓના વિકાસ માટે મત્સ્ય સહકારી મંડળી ધારો પસાર કર્યો હતો. જાપાનના સહકારી અધિકારીઓ પણ સહકારી વિકાસ પ્રક્રિયામાં અગ્રેસર ભૂમિકા ભજવતા હતા.

મલેશિયા : મલેશિયામાં સહકારી ક્ષેત્રે થયેલી પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિના નિષ્કર્ષરૂપ સહકારી ધિરાણ મંડળીઓની રચના સંદર્ભે અને કરકસરની જોગવાઈને લગતો સહકારી ધારો સૌ પ્રથમ ઈ.સ. ૧૯૨૨ માં ઘડવામાં આવેલ હતો.

કોરિયા : કોરિયામાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસ સંદર્ભમાં ઈ.સ. ૧૯૫૭માં બે કાયદા ઘડવામાં આવ્યા હતા.

(૧) કૃષિ સહકારી મંડળીઓનો કાયદો (૨) ખેતીવાડીનો કાયદો જે સહકારી પ્રવૃત્તિમાં વિકાસ અને પ્રગતિ દર્શાવે છે.

થાઈલેન્ડ : સહકારી ધિરાણ મંડળીઓની રચના માટે થાઈલેન્ડમાં ઈ.સ. ૧૯૧૫માં ગ્રામ ધિરાણ ધારો ઘડવામાં આવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૨૭માં સહકારી વેચાણ મંડળીઓનો ધારો સહકારી વેચાણ મંડળીઓ માટે ઘડવામાં આવેલ હતો.

સિંગાપુર : સિંગાપુરમાં ઈ.સ. ૧૯૨૪માં સહકારી મંડળીઓ સંબંધી વહીવટી અસરકારકતા અને નિયંત્રણ સંબંધી કાયદાઓ અને વટલુકમો બહાર પાડ્યા પછી ઈ.સ. ૧૯૨૫ માં તેનો અમલ શરૂ થયો.

શ્રીલંકા : શ્રીલંકામાં સહકારી પ્રવૃત્તિને ઈ.સ. ૧૯૧૦-૧૧ ની આસપાસના સમયગાળા દરમ્યાન ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું હતું. સહકારી ધિરાણ મંડળીનો કાયદો ઈ.સ. ૧૯૪૯ માં પસાર કરવામાં આવેલ હતો. શ્રીલંકામાં આજે પણ નિયંત્રિત ચીજોનો અને અનાજનો વેપાર સહકારી સંસ્થાઓ મારફત અને જાહેર બાંધકામ અંગેના કરાર ત્યાંની સહકારી મંડળીઓ મારફત થાય તે માટે અનામત રાખવામાં આવે છે.

નેપાલ : નેપાલમાં ઈ.સ. ૧૯૫૪ માં સહકારી મંડળીઓની કામગીરી સંદર્ભે વટલુકમ બહાર પાડવામાં આવેલ અને ઈ.સ. ૧૯૫૯માં સહકારી મંડળી સંચાલન વહીવટ સંબંધી કાયદો પસાર કરવામાં આવેલ હતો.

આફ્રિકાના દેશોની સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ નોંધપાત્ર ન કહી શકાય. ત્યાંની ભોગોલિક, સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિભ્રમ્ય પરિબળોની અસર સહકારી ક્ષેત્રે પણ પછાત સાબિત થતી આવી છે. તેમ છતાં ત્યાંની કૃષિ સહકારી મંડળીઓની પ્રવૃત્તિ વિવિધ આફ્રિકન દેશો સ્વતંત્ર થયા પછી તેના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસમાં ઘણી જ અગત્યની સાબિત થઈ છે. જેમાં જમ્બિયા, યુગાન્ડા, અલ્જીરિયા, ઈજીપ્ત , ઈરાન, ટાન્ઝાનિયા, મોરિશિયસ, કેનિયા, નાઈજીરિયા વગેરે દેશોનો સમાવેશ થાય છે.

વિશ્વના વિવિધ દેશોની સહકારી પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિઓ અને સહકારી વિકાસ સંદર્ભે અભ્યાસ સૂચવે છે કે દરેક દેશમાં તાંત્રિક, યાંત્રિક કે માનવીય વિકાસમાં સહકારી સંસ્થાઓનો ફાળો સ્થાનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ગણનાપાત્ર રહ્યો છે. દુનિયાના ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓએ આ વિષયમાં રસ અને ઉત્સાહથી કામ કર્યું છે. ઘણા પ્રોફેસરો અને સંશોધકોએ

આ વિષયમાં રસ અને ઉત્સાહથી કામ કર્યું છે. ઘણા પ્રોફેસરો અને સંશોધકોએ સહકારી અર્થશાસ્ત્રના જુદા જુદા પાસાંઓનો અભ્યાસ કર્યો છે અને સહકારી અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસની ફળદ્રુપ તકો છે.

આગળ પ્રમાણે વિશ્વના વિવિધ રાષ્ટ્રોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસની ચર્ચા કરી સહકારી બેંકોએ એક પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ છે. કે જે બેંકને લગતી કામગીરી બજાવે છે, આથી સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ સહકારી બેંકના વિકાસમાં પરિમાણી શકે. આ કારણે જ નહીં વિવિધ રાષ્ટ્રોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસની ચર્ચા કરી છે. અમારું એવું સૂચન છે કે સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસનો સહકારી બેંક સાથે સંબંધ છે ખરો ? જે હોય તો કેવા પ્રકારનો જેવા મળે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અમારા અભ્યાસનું એક ફળ એ રહ્યું છે કે સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસની સાથે સહકારી બેંકોનો વિકાસ તપાસવાની જરૂર છે. તથા સંશોધન કરવાનો આ એક અગત્યનો મુદ્દો છે.

વિવિધ દેશોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનાં વિકાસ ગાથાના અભ્યાસ પછી આપણે ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ તેમજ ગુજરાતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસનો ચિતાર મેળવીશું.

પ્રકરણ - ૨

ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

૨.૧ ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

ભારતમાં સહકારી વ્યવસ્થાએ કોઈ નવી પ્રણાલી નથી. ભવ્ય અને વૈવિધ્યસભર સમૃદ્ધિ અને સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવતા આપણા દેશમાં આદિ-પ્રાચીનકાળથી જ સંસ્કૃતિના મૂળરૂપ એવા સહકારના આવશ્યક તત્ત્વો રહેલા જાણાય છે. જેમકે વિશ્વબંધુત્વની ભાવના, પરસ્પર ભાઈચારો સહકાર અને સંગઠનની ઉમદા અસર વ્યક્તિગત અને સામુહિક ભારતીય જીવનવ્યવસ્થામાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ભારતની અર્થરચનામાં સહકારી પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રિય મહત્વ છે. ભારતની અર્થરચના સાટાની અર્થ વ્યવસ્થામાંથી નાણાધારિત અર્થવ્યવસ્થામાં અને સ્થાનિક બજારમાંથી આંતરરાષ્ટ્રિય બજારની વ્યવસ્થામાં રૂપાંતર પામી રહી છે. એ સમયે જે મુઠ્ઠીભર

વ્યક્તિઓના હાથમાં મૂડી કેન્દ્રિત થઈ હોય છે તેઓ ખેડૂત તથા ખેતમજૂરનું તેમજ ગ્રામોદ્યોગ અને નાના ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા કારીગર અને મજૂરનું પુરેપુરું શોષણ કરી શકે. વ્યાજના અતિશય ઉંચા દર, ખેડૂત તથા કારીગરની દેવામાં ગળાડૂબ સ્થિતિ તથા શોષણખોરી, શાહુકારોનું જામી પરેલું મહત્વ એ 18મી સદીના અંતથી બદલાતી ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાના અનિવાર્ય પરિણામ હતા. આ સામયે મૂડીની આ શોષક તાકાતને મજૂરી અને માનવતાના જવાબરૂપે સહકારી પ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો. જ્યારે સ્વૈર પદ્ધતિ (Individualism) નો જમાનો હતો ત્યારે તો સહકારી પ્રવૃત્તિ વ્યક્તિગત નાગરિકનું એક અવ્યવસ્થિત અને અપેક્ષાઓ બચાવનું સાધન ગણાતું પરંતુ હવે ભારતે સમાજવાદી અર્થરચનાનો સ્વીકાર કર્યો છે. એ સ્વીકાર થતાં જ સહકારી પ્રવૃત્તિનું મહત્વ આર્થિક આયોજનના એક અંતર્ગત ભાગ તરીકેનું બની જાય છે. કારણ કે સહકારી પ્રવૃત્તિ એ જ એવી વ્યવસ્થા છે જે સાહસ અને વિકેન્દ્રિકરણનાં તત્વોને ટકાવી રાખી યોજનાના હેતુઓ અને લક્ષ્યાંકોને સિધ્ધ કરી શકે તેમ છે. હવે સહકારી પ્રવૃત્તિ એ ખાનગી ક્ષેત્રનું એક બિનઅગત્યનું અંગ રહ્યું નથી. લોકશાહી દેશમાં આયોજિત અર્થ વ્યવસ્થાનું તે અનિવાર્ય સાધન છે. “સહકાર એ વ્યવસ્થાનું એવું સ્વરૂપ છે જેમાં વ્યક્તિઓ સમાનતાના ધોરણે અને મરજિયાત રીતે પોતાના આર્થિક હિતોનો વિકાસ સાધવા સંગઠન સાધે છે.” આજે તો એ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે ગ્રામોદ્યોગ અને નાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ ખેતમજૂરની ઉન્નતિ અને ખેડૂતના સંગ્રહના ખરીદી અને વેચાણના પ્રશ્નોનો ઉકેલ સહકારી ધોરણે જ શક્ય છે.

૨.૨ ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનાં ઉદ્ભવનાં કારણો

૧૯મી સદીના અંત ભાગમાં શરૂ થયેલ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના પરિપાકરૂપે ભારતીય અર્થતંત્રમાં જે વમળો, ઝંઝાવાતો, હતાશા અને અસંતોષનું સર્જન થયું તેના પરિણામ સ્વરૂપે સહકારી પ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના કેટલાંક પરિણામો યુરોપનાં અન્ય દેશનાં પ્રમાણમાં ભારતમાં ઘણી રીતે ભિન્ન ઉપરાંત દુઃખદ અને ગંભીર પણ હતા. આવાં કેટલાંક પરિણામો આપણે નીચે મુજબ નોંધી શકીએ.

- (૧) ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પરિણામે ઈંગ્લેન્ડમાંથી ચંત્રો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો સસ્તો માલ ભારતમાં ઢગલાબંધ રીતે આવવા લાગ્યો અને લીધે સદીઓથી વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતા

ભારતીય ગ્રામોદ્યોગ ભાંગી પડ્યા અને લાખો લોકો બેકાર અને આજીવિકા વિનાના બન્યા અને પરિણામે લોકોને બીજા ધંધાઓ છોડી માત્ર ખેતીનો આધાર શોધવો પડ્યો. આથી ખેતી ઉપરનું ભારણ વધી ગયું.

- (૨) વસ્તીની વધતી ઝડપ, વારસાનો કાયદો અને ગૃહઉદ્યોગોના ભંગાણને પરિણામે જમીનનું સતત ખંડવિભાજન અને ઉપવિભાજન થતું રહ્યું આથી ખેતીનું કાર્ય બિનઆર્થિક નિવડ્યું.
- (૩) ભારતીય અર્થકારણ ક્રમશઃ મૂડીવાદી ઉત્પાદન પ્રથા તરફ ગતિ કરવા માંડ્યું વ્યાપારની નવી નીતિને પરિણામે ગામડામાંથી મૂડી અને મૂડીપતિઓ શહેરો તરફ ખેંચાવા માંડ્યાં. આથી ભારતીય ગામડું એક વખત સ્વયં પૂર્ણ હતું તે દરિદ્ર અને આધારિત બન્યું.
- (૪) ખેતપેદાશની ચીજવસ્તુઓના ભાવમાં સારો વધારો થયો હોવા છતાં આડતિયાઓ, દલાલો વગેરેની એવી જાળ ગૂંથાઈ કે જ્યાંથી નાનો ઉત્પાદક વધેલી કિંમતનો પૂરતો લાભ મેળવી શક્યો નહિ, બીજી તરફ એને ઉપયોગી ચીજ-વસ્તુઓની ખરીદી વખતે વધારે કિંમત ચૂકવવી પડતી. આથી તેની સ્થિતિ ક્રમશઃ વધુને વધુ ગરીબ બનતી ગઈ એટલું જ નહિ તે દેવાદાર પણ બનતો ગયો.
- (૫) દેવાના નવા કાયદાને પરિણામે ખેડૂતની પરિસ્થિતિ પાંગળી બની પહેલા કોઈ એક ખેડૂતનું દેવું તેની ત્રણ-ત્રણ પેઢીઓ સુધી લંબાઈ શકતું. પરંતુ કોર્ટો અને કાયદાઓને લીધે હવે ત્રણ વર્ષથી વધુ લંબાવાય તેવી પરિસ્થિતિ પણ રહી નથી. આથી દેવાદારને જમીન ગીરો મૂકવાની પ્રથા શરૂ કરી. શાહુકારોએ દેવાના બદલામાં ખેડૂતોની જમીન પડાવી લેવા માંડી. આથી એક વખતના સારા ખેડૂતો માત્ર ગણોતિયા જેવા બની ગયા.
- (૬) વસ્તુને બદલે નાણાંના સ્વરૂપમાં જમીન મહેસૂલ ઉઘરાવવાની બ્રિટિશ સરકારની નવી નીતિને પરિણામે ખેડૂત શાહુકારની પકડમાં આવી ગયો. શાહુકારોએ ખેડૂતની લાચાર પરિસ્થિતિનો લાભ વધુ વ્યાજ કે ઓછી કિંમતે તેનો માલ લઈને લેવા માંડ્યો. આથી, ગરીબ ખેડૂત વધુને વધુ ગરીબ અને દેવાદાર બનતો રહ્યો.

(૭) છેલ્લે અર્થતંત્રના આ પલટાતા વહેણમાં ભારતની જૂની ગ્રામવ્યવસ્થા ભાંગી પડી. પંચાયતો નાશ પામી અને આ અંધાધૂંધીમાં સ્વાભાવિક રીતે જ નૈતિકતા પૂરી થઈ ગઈ. ગામડાંના દરેક સોદાઓમાં બનાવટ અને અપ્રમાણિકતાઓએ સ્થાન મેળવ્યું. આ બધાને પરિણામે ભારતનો ખેડૂત અને જૂનો કારિગરવર્ગ દેવામાં ગળાડૂબ ડૂબી ગયો.

આ બધાને લીધે, સ્વયં નિર્ભય ગ્રામ અર્થતંત્ર ભાંગીને ભુકો થઈ ગયું. અજ્ઞાન, અભાગ અને કંઈક ખચાળ ખેડૂત શાહુકારની યુગલમા આવી ગયો અને વધુને વધુ દેવાદર બની ગયો. ભારતને કમનસીબે ચોમાસું હમેશાં તેને નડતું આવ્યું છે. ઓગે પાણ ગરીબી અને દેવામાં વધારો કરવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો અને આ બધી પરિસ્થિતિમાં ભારતીય ખેડૂત એક નિરાધાર, નિરાશ અને ભાગ્યમાં માનતો પ્રારબ્ધવાદી વ્યક્તિ બન્યો. માંસ વિનાના હાડકાના માળખાવાળો કોઈપણ પ્રકારનું સંગઠન કે કાર્ય કરવામાં નિરુત્સાહી અને તાકાત વગરનો એવો એક કરુણમૂર્તિ સમો તે બની ગયો.

⇒ ખેડૂતની પરિસ્થિતિ સુધારવાનાં શરૂઆતનાં પગલાં

શરૂઆતમાં આ પરિસ્થિતિમાં સુધારો કરવા માટે સરકારે કેટલાક પગલાં લીધા પાણ તે અસરકારક નીવડી શક્યા નહિ. ૧૯૭૯ પછી આ બાબતમાં સરકાર વધુ કાર્યક્ષમ બની, જમીન ખેડૂતના હાથમાંથી ચાલી ન જાય તે માટેની કેટલીક જોગવાઈ ૧૯૭૯ના “ધી ડેક્કન એગ્રીકલ્ચરિસ્ટ રીલિફ એક્ટ” માં કરવામાં આવી. આ ઉપરાંત ઉત્પાદન હેતુ અર્થે ખેડૂતને ઓછા વ્યાજના દરે સરકારી નાણા મળી શકે તે માટે ૧૯૮૩માં “ધી લેન્ડ ઈમ્પ્રુવમેન્ટ એક્ટ” પસાર કરવામાં આવ્યો અને દુષ્કાળની પરિસ્થિતિમાં ખેતી વિષયક ચાલુ બાબતોમાં ખેડૂતોને ધિરાણની સગવડ આપવાના હેતુથી ૧૯૮૪માં “એગ્રીકલ્ચરિસ્ટની લોન્સ એક્ટ” પસાર કરવામાં આવ્યો.

“એગ્રીકલ્ચરિસ્ટની લોન્સ એક્ટ” અને આવા કેટલાક કાયદાઓ પસાર થયા હોવા છતાં દુષ્કાળો અને દેવાને લીધે નિરંતર બગડતી જતી ખેડૂતોની પરિસ્થિતિમાં સુધારો કરવા માટે ખેડૂતોને વ્યવસ્થિત ધોરણે અને ઓછા વ્યાજના દરે ધિરાણ મળી શકે તેવી સગવડની જરૂર હતી. આથી ૧૯૮૨માં પહેલી વખતે સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો.

મદ્રાસ સરકારે સર ફેડરલ નિકોલસનને ભારતમાં યુરોપીય ઢબે સહકારી મંડળીઓની સ્થાપના કરવા માટે યુરોપની સહકારી પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરવા માટે મોકલ્યા. ૧૮૯૯માં સર નિકોલસને પોતાનો અહેવાલ મદ્રાસ સરકારને સુપ્રત કર્યો. બીજા વર્ષે આ અહેવાલ ભારત સરકારને પણ આપવામાં આવ્યો. આ ગાળા દરમિયાન સહકારી પ્રવૃત્તિ ધીરે ધીરે શરૂ થવા લાગી. ૧૯૦૩માં ઉત્તર પ્રદેશમાં ૨૦૯ સહકારી મંડળીઓ અને મદ્રાસમાં કેટલાક નિધીઝ (Nithis) કામ કરતાં થયાં હતાં.

૨.૩ સહકારી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાના સહકારી પ્રયત્નો

ભારતમાં સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવા માટે તે અંગેનો આવશ્યક અભ્યાસ કરવા માટે ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ભારત સરકારે સર એડવર્ડ લોના પ્રમુખપણા નીચે એક સમિતિની નિમણુક કરી. આ સમિતિએ “રેફ્રીઝીન” પ્રથાની મંડળીઓની સ્થાપના કરવાની ભલામણ કરી. આ ઉપરાંત, ૧૯૦૧ની “દુષ્કાળ સમિતિએ” પણ પરસ્પર ધિરાણ અંગેની મંડળીઓ (Mutual Credit Associations) સ્થાપવાની ભલામણ કરી. આ ભલામણોને પરિણામે સર્વ પ્રથમ ૧૯૦૪માં કો-ઓપરેટિવ ક્રેડિટ સોસાયટીઝ એક્ટ (Co-Operative Credit Societies Act.) પસાર કરવામાં આવ્યો.

આ કાયદાનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ ધિરાણના પ્રશ્નને થાળે પાડવાનો હતો. આથી આ કાયદા દ્વારા સામાન્ય વ્યક્તિઓ માટેની સાદી મંડળીઓ સ્થાપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ કાયદામાં ખેતી અને ઉદ્યોગો બન્ને માટેના ધિરાણને સ્પર્શવામાં આવ્યો હતો. આથી તેમાં (૧) ગ્રામ્ય વિસ્તાર અને (૨) શહેરી વિસ્તાર. એમ બન્ને પ્રકારની મંડળીઓની સ્થાપના અંગે વિચારવામાં આવ્યું હતું. ગ્રામ્ય વિસ્તારની ધિરાણ મંડળીઓ રેફ્રીઝીન પ્રથા મુજબ અમર્યાદિત જવાબદારીવાળી મંડળીઓ હતી. જ્યારે શહેરી વિસ્તાર માટે શુલ્ક પ્રકારની મંડળીઓ શરૂ કરવાનો વિકલ્પ આપવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપરાંત, દરેક પ્રાંતમાં મંડળીઓને રજિસ્ટર કરાવતી વ્યવસ્થાને પણ કાયદામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ રીતે ૧૯૦૪ના કાયદાથી ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. આપણે પ્રવૃત્તિના વિકાસનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા માટે તેને તબક્કાવાર વહેંચી નાખીશું.

ભારતની સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસના વિવિધ તબક્કા.

⇒ પ્રથમ તબક્કો (૧૯૦૪ થી ૧૯૧૨)

આ સહકારી કાયદો ૨૫મી માર્ચ ૧૯૦૪થી અમલમાં આવેલ છે. આ કાયદાની મુખ્ય જોગવાઈઓ સંક્ષિપ્તમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

- (૧) આ કાયદા મુજબ જે કોઈ સહકારી મંડળી શરૂ થાય તેની જવાબદારી અમર્યાદિત રહેશે. નુકશાન ભરપાઈ કરવા માટે સભ્યો અંગત રીતે જવાબદાર ગણાશે.
- (૨) સહકારી મંડળીની રચના કરવા માટે ઓછામાં ઓછા ૧૦ સભ્યો જરૂરી છે. એ ઉપરાંત કાયદામાં ખેતી અને ઉદ્યોગો બંને માટે ધિરાણની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. આથી તેમાં (A) ગ્રામ્ય વિસ્તાર અને (B) શહેરી વિસ્તાર એમ બે પ્રકારોમાં મંડળીનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં “રેફ્રિઝન” પ્રકારની મંડળીઓ તથા શહેરી વિસ્તારમાં જર્મનીની શુલ્તઝ પ્રકારની સહકારી મંડળી સ્થાપવા માટે વિકલ્પ આપવામાં આવેલો હતો.
- (૩) દરેક પ્રાંતમાં મંડળીઓની નોંધણી (Registration) કરવાની વ્યવસ્થાનો કાયદામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.
- (૪) આ ઉપરાંત આ કાયદામાં મંડળીઓમાં ઓડીટ, શેર ધારણ કરવા વિશે, મતદાન વિશે, નફા વિશે તથા કરવેરામાં રાહત વિશે જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી.

આ સહકારી કાયદાએ ધિરાણ કરતી સહકારી મંડળીઓને ચોક્કસ પ્રકારનું કાનુની સ્વરૂપ આપ્યું છે તથા ભારતમાં આ કાયદો પ્રથમ સહકારી કાયદો હોઈ તેનું ઐતિહાસિક મહત્વ રહ્યું છે. પરંતુ આમ છતાં આ કાયદાની કેટલીક મર્યાદાઓ હતી.

સહકારી કાયદો ૧૯૦૪ની મુખ્ય મર્યાદાઓ જોઈએ તો આ કાયદામાં માત્ર ધિરાણ મંડળીઓને જ ખાસ મહત્વ આપવામાં આવેલ હતું. તેઓ પણ ગ્રામ્યક્ષાત્રી કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓની રચના ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવેલ હતો. મંડળીઓનું વર્ગીકરણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ વડે કરવામાં આવ્યું નહોતું. ડિવિડન્ડ જેવી અગત્યની જોગવાઈનો અભાવ હતો. વળી ભારતમાં સરકાર દ્વારા સહકારી મંડળીઓ શરૂ થઈ ગઈ હોઈ. આ કાયદો પણ સરકાર માટે વિશેષ

ઉપયોગી હોય તેમ જાણાતું હતું. શહેરી ધિરાણ મંડળીઓ નાગરિક સહકારી બેંકિંગક્ષેત્રને અલિપ્ત રાખવામાં આવી હોવાનું ચિત્ર ઉપસતું હતું.

આમ, ઉપરોક્ત મુખ્ય મર્યાદાઓ હોવા છતાં આ કાયદો ભારતનાં સહકારી ઇતિહાસમાં સર્વ પ્રથમ સહકારી કાયદો હોઈ વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિનો આ પ્રથમ તબક્કો શરૂઆતનો અને પ્રાયોગિક હતો. દેશના લોકો તેને કુતુહલ પૂર્વક નિહાળતાં હતા. “સહકાર” શું છે? તેની તેમને વિશેષ જાણકારી નહોતી. વિશેષમાં આપણાં દેશમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘણું વધુ હોઈ આ પ્રવૃત્તિની સફળતા માટે તથા તેના ઝડપી વિકાસ માટે શંકાઓ હતી.

સને ૧૯૦૪ના કાયદાથી સહકારી મંડળીઓની સ્થાપના શરૂ થઈ. મુળભૂત ઉદ્દેશ ખેડૂતોને ધિરાણ આપવાનો હતો. સને ૧૯૧૨ સુધીમાં દેશમાં ૮૧૭૭ મંડળીઓ નોંધાયેલ હતી. સભ્ય સંખ્યા ૪ લાખ થઈ હતી. આ સહકારી મંડળીઓ પાસે ૩૩૫.૭ લાખનું મૂડી ભંડોળ હતું. મંડળીઓ મુખ્યત્વે સરકારી લોન ઉપર નિર્ભર હતી. કુલ ચાલુ મૂડીના ૨૨% નેટલી મૂડી સરકારી લોન ઉપર નિર્ભર હતી. કુલ મૂડીના ૨૨% નેટલી મૂડી સરકારી લોનો હતી. આમ સરકારી પ્રવૃત્તિ સરકાર ઉપર આધારિત હતી. તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

⇒ સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસનો બીજો તબક્કો (૧૯૧૨ થી ૧૯૧૯)

આપણા દેશમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનાં શ્રી ગણેશ થઈ ચૂક્યાં હતાં. પરંતુ સરકારી પ્રવૃત્તિની સફળતા વિશે શંકાઓ હતી. પરંતુ સને ૧૯૦૪ના સહકારી કાયદાના અમલ પછી સહકારી મંડળીઓની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વધારો થયો હતો. આગળ નોંધ્યું તેમ સને ૧૯૧૨ સુધીમાં ૮૧૭૭ નેટલી મંડળીઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. સરકારે પણ આ પ્રવૃત્તિનાં વિકાસમાં ઊંડો રસ લીધો હતો.

આ સમય દરમ્યાન બિન ધિરાણ મંડળીઓ સ્થાપવાનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો હતો. સાથે સાથે દેશ-સમાજનાં અગ્રણી સંનિષ્ઠ નેતાઓએ આ પ્રવૃત્તિનાં વિકાસ માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા.

સને ૧૯૧૧ ની ૧૧મી ઓક્ટોબરે સહકારી મંડળીઓને નાણાંકીય મદદ પૂરી પાડવા માટે સર્વપ્રથમ મુંબઈમાં “મુંબઈ મધ્યસ્થ બેંક”ની સ્થાપના થતા મંડળીઓને નાણાંકીય ઉત્તેજન મળ્યું હતું.

સહકારી મંડળીઓના વિકાસની સાથે સાથે સને ૧૯૦૪ના કાયદાની મર્યાદાઓ વિકાસ માટે અવરોધક થવા લાગી. સને ૧૯૦૪ થી ૧૯૧૨ દરમ્યાન મંડળીઓમાં વર્ગીકરણ, ડિવિડન્ડ વગેરે બાબતો અંગે મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ. ઉપરાંત બીનધિરાણ મંડળીની જોગવાઈ ન હોવાથી મંડળીઓના સંચાલનમાં વ્યવહારુ તકલીફો દેખાવા માંડી. ચાલુ વર્ષના અનુભવે પડેલી વિવિધ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા તેમજ અંગ્રેજ સરકારને ૧૯૦૪ના કાયદાની મર્યાદાઓ નિવારવા સને ૧૯૧૨માં સહકારનો નવો કાયદો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો.

સને ૧૯૧૨નાં સહકારી કાયદાની અગત્યની જોગવાઈઓ આ કાયદા હેઠળ સહકારી પ્રવૃત્તિનાં ઝડપી અને વ્યાપક વિસ્તાર માટે બિનધિરાણ મંડળીઓની સ્થાપના થઈ શકે. તે માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી હતી. એ જ રીતે સને ૧૯૦૪નાં કાયદામાં ગ્રામ અને શહેરી એવું વર્ગીકરણ હતું. તેમાં ફેરફાર કરીને તથા સ્વૈચ્છિક જવાબદારીઓ અંગેનો નિર્ણય સહકારી મંડળીઓએ નક્કી કરવાનું ઠરાવ્યું હતું. મંડળીઓની મર્યાદિત અને અમર્યાદિત જવાબદારીવાળી મંડળીઓ એવું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉપરાંત અગાઉના ૧૯૦૪નાં સહકારી કાયદામાં કૃષિ વિષયક અને બિનકૃષિ વિષયક એવા બે જ વિભાગો હતા, અને આ જ પ્રકારની મંડળીઓની રચના થઈ શકતી હતી. નવાં સહકારી કાયદાઓ નવા અને સ્વરૂપની મંડળીઓ જેવી કે ગ્રાહક સહકારી મંડળીઓ વગેરેની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી હતી. આ કાયદાથી મધ્યસ્થ મંડળીઓ નોંધવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, તથા અન્ય બિન ધિરાણ મંડળીઓની રચના કરવા વિશે જોગવાઈઓ કરવામાં આવી. સમાજના મધ્યમ વર્ગના લોકો કારીગરો તથા પગારદાર કર્મચરીઓ તથા કામદારોની મંડળીઓની રચના માટેનો માર્ગ ખુલ્લો થયો અને આ મંડળીઓ આગળ જતાં નાગરિક સહકારી બેંકિંગ ક્ષેત્રની રચના માટે પૂર્વ ભૂમિકા પૂરી પાડી હતી.

સને ૧૯૧૨નાં નવા સહકારી કાયદામાં નફો/ડિવિડન્ડ, આંતરિક જોડાણ તથા સહકારી શિક્ષણ વગેરે જેવી અનેક નવી બાબતો સમાવિષ્ટ કરીને તેની વિસ્તૃત જોગવાઈઓ કરવામાં આવી હતી. આમ, આ નવાં સહકારી કાયદામાં નોંધપાત્ર સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા.

સંક્ષિપ્તમાં નોંધીએ તો આ કાયદાની રચના દ્વારા અને સને ૧૯૦૪નાં સહકારી કાયદાની મર્યાદાઓ દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યો હતો.

સને ૧૯૧૨માં આ કાયદાથી મધ્યસ્થ સહકારી મંડળીઓની રચના થઈ શકે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. આ અંગે એક પ્રયોગ કરવાના ધોરણે સમગ્ર દેશમાં સને ૧૯૧૨માં હાલનાં ગુજરાત રાજ્ય અગાઉના વડોદરા રાજ્યમાં આવેલ કોડીના (હાલ અમરેલી જિલ્લો) માં વિવિધ કાર્યકારી મંડળીની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ રીતે ગુજરાત સહકારી પ્રવૃત્તિમાં ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવે છે.

⇒ મેકલેગન કમીટી

ભારતનાં સહકારી પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસ અને વિકાસમાં આ કમીટીનું સ્થાન ખૂબ મહત્વનું છે.

ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ સને ૧૯૦૪ના સહકારી કાયદાથી શરૂઆત થઈ. સને ૧૯૧૨માં નવો સહકારી કાયદો અમલમાં આવ્યો. ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ મજબૂત રીતે વિકસી છે કે કેમ? અને આ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થાય તે માટે સૂચનો જરૂરી લાગે તો કરવા માટે તથા સહકારી પ્રવૃત્તિનાં મૂલ્યાંકન કરવા વિશે ભારત સરકારે બંગાળ પ્રાંતનાં સહકારી રજીસ્ટ્રાર સર. ઈ. ડી. મેકલેગનના અધ્યક્ષપદ હેઠળ સમિતિ રચી હતી. આ સમિતિએ બે ભાગમાં પોતાનો અહેવાલ વહેંચ્યો હતો. પ્રથમ ભાગમાં દેશમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની સ્થિતિ વિશે તથા બીજા ભાગમાં ક્રાંતિકારી સૂચનો કર્યા હતા.

આ કમીટીએ સને ૧૯૧૫માં પોતાનો અભ્યાસ પૂર્ણ અને ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતો અહેવાલ આપ્યો. મેકલેગન કમીટીએ ભારતની સહકારી પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કર્યો તથા તેની સમીક્ષા કરી હતી. તેમણે ત્રીસ્તરીય ધિરાણ સહકારી માળખું સૂચવ્યું હતું.

આ મેકલેગન કમીટીએ પોતાના અહેવાલમાં ઉતાવળે મંડળીઓની રચના ન કરવા સુચવ્યું હતું. એ ઉપરાંત મંડળીઓમાં વિકાસ માટે નૈતિક બાબતો-પ્રમાણિકતા, સહકારી શિક્ષણ વગેરે વિશે ભાર મૂક્યો હતો. એ જ રીતે મંડળીઓમાં હિસાબો નિયમિત રીતે તૈયાર થાય અને ઓડીટ થાય તથા મંડળીઓ ઉપર દેખરેખ માટે સહકારી ખાતું તથા સહકારી પ્રવૃત્તિના સંકલનને કારણે વિશેષ મહત્વ આપ્યું હતું. એ ઉપરાંત મધ્યસ્થ સહકારી ધિરાણ મંડળીઓની રચના માટે ખાસ ભલામણો કરી હતી.

આમ, આ મેકલેગન કમીટીએ ખૂબ અગત્યની અને ક્રાંતિકારી ભલામણો કરી હતી.

મેકલેગન કમીટીની ભલામણો અગાઉ શહેરી ધિરાણ મંડળીઓએ ખાસ પ્રગતિ કરી નહોતી. મેકલેગન કમીટી આ અંગે નોંધે છે તે મુજબ.

“A means of training the upper and middle classes in ordinary banking principles and practices.”

તેમણે તાલિમ ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો.

આ મંડળીઓની પ્રગતિ ત્યારબાદ થઈ હતી. આ સમયગાળા દરમ્યાન દેશમાં કેટલીક જોઈન્ટ સ્ટોક મંડળીઓ નિષ્ફળ જતાં આ સહકારી મંડળીઓને વિકાસની અમૂલ્ય તક સાંપડી હતી. સાંપ્રત પરિસ્થિતિમાં આ મંડળીઓએ સારી પ્રગતિ કરી હતી. આ મંડળીઓ લોકો માટે ખૂબ અનુકૂળ નિવડી હતી. મુંબઈ અને મદ્રાસ પ્રાંતોમાં સને ૧૯૧૯ થી ૧૯૩૮ દરમ્યાન ઘણી મંડળીઓની સ્થાપના થઈ હતી. એ સાથે વિવિધ પ્રકારની મંડળીઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૧૯માં મંડળીઓની સંખ્યા ૨૮,૦૦૦ જેટલી થઈ હતી. જેમાં ૧૧,૦૦,૦૦૦ સભ્યો હતા, તથા રૂપિયા ૧૧ કરોડનું મૂડી ભંડોળ હતું.

આ સમયગાળા દરમ્યાન ભારતનાં સહકારી પ્રવૃત્તિનાં પિતા સમાન શ્રી વૈકુંઠલાલ મહેતાએ સહકારી ક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કર્યો હતું. આ સમય દરમ્યાન સહકારી પ્રવૃત્તિનાં વિકાસ માટે નિષ્ઠાવાન સહકારી કાર્યકરોનો ફાળો ઉલ્લેખનીય રહ્યો હતો. દેશના અમુક રાજ્યો મુંબઈ તથા મદ્રાસ વગેરેમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ નોંધપાત્ર રહ્યો હતો, અને ૧૯૧૯માં “મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફોર્ડ” સુધારા મુજબ સહકારી કાયદામાં થયેલ સુધારા મુજબ સહકારનું ખાતું દરેક રાજ્યને

સોંપવામાં આવેલ હતું. દરેક રાજ્યની સામાજિક આર્થિક સ્થિતિ મુજબ યોગ્ય રીતે સહકારી પ્રવૃત્તિ વિકસી શકે તે માટે રાજ્યોએ પોતાનાં સહકારી કાયદાઓ ઘડ્યા હતા. આ રાજ્યમાં મુંબઈ રાજ્ય સૌથી આગળ હતું. સને ૧૯૨૫માં મુંબઈ રાજ્યમાં સહકાર અંગેનો ખાસ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. કેટલાંક રાજ્યોએ સહકારી પ્રવૃત્તિનાં મૂલ્યાંકન માટે “ઈન્કવાયરી કમીટી” ની રચના કરી હતી.

⇒ સને ૧૯૨૫ નો મુંબઈ રાજ્યનો સહકારી કાયદો

સને ૧૯૦૪ અને ૧૯૧૨નાં સહકારી કાયદા પછી સને ૧૯૧૯માં “મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ” સુધારા મુજબ સહકાર રાજ્યનો વિષય (State - Subject) બન્યો હતો. મુંબઈ રાજ્યમાં આ દિશામાં પહેલ કરી અને સને ૧૯૨૫માં મુંબઈ રાજ્યનો સહકારી કાયદો અમલમાં મૂક્યો હતો.

આ કાયદામાં અત્યાર સુધીના બે સહકારી કાયદા સને ૧૯૦૪ અને ૧૯૧૨માં સહકારી મંડળીઓનું શાસ્ત્રીય રીતે વર્ગીકરણ કરાયેલ નહોતું. તે સમાવી લેવાયું હતું. એ ઉપરાંત પ્રથમ વખત લવાદપ્રધાની જોગવાઈ, મંડળીઓના જોડાણની જોગવાઈ, વ્યક્તિ દીઠ એકમતની જોગવાઈ તથા મંડળીઓને આટોપી લેવાની જોગવાઈ વિગેરેનો સમાવેશ કરાયો હતો. અલબત્ત સને ૧૯૨૫ થી ૧૯૫૨ સુધી આ કાયદામાં પણ ઘણાં સુધારાઓ થયા હતા.

આ સમય દરમ્યાન ઈ.સ. ૧૯૨૮માં મિ. કેલ્વર્ટનાં અધ્યક્ષપદ હેઠળ “રોયલ કમિશન ફોર એગ્રીકલ્ચર” ની નિર્માણ કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિએ ખેતી અને ગ્રામ્ય આર્થિક વિકાસમાં સહકારનાં ફાળા સંબંધી અભ્યાસ કરી. પ્રવૃત્તિમાં રહેલી ત્રુટીઓ અને શક્તિઓ વિશે તારાણો કાઢ્યા હતા. જેમાં એક અગત્યનું સૂચન કરતા નોંધ્યું છે કે,

“If Co-operation fails, there will fail the best hope of rural Indian.”

“જો સહકાર નિષ્ફળ જશે તો ભારતના ગ્રામ્ય જીવનની શ્રેષ્ઠ આશા નિષ્ફળ જશે.”

આમ ગ્રામ વિકાસ એ સહકારી પ્રવૃત્તિની મૂળભૂત પ્રવૃત્તિ બની રહી હતી. સને ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૯ દરમ્યાન સહકારી મંડળીઓની સંખ્યામાં સારો એવો વધારો થયો હતો. સને ૧૯૨૦માં ૨૮,૪૦૦ મંડળીઓ અસ્થિત્વમાં હતી. સભ્ય સંખ્યા ૧૧.૩ લાખ હતી, અને તેમની ચાલુ મૂડી

રૂપિયા ૧૫ કરોડ હતી. સને ૧૯૨૯માં મંડળીઓની સંખ્યા ૯૪,૦૦૦ જેટલી થઈ હતી. સભાસદોની સંખ્યા ૩૭ લાખ અને ચાલુ મૂડી રૂપિયા ૧૫ કરોડથી વધીને ૭૫ કરોડ ઉપર પહોંચી હતી. એટલે કે નવ વર્ષ દરમ્યાન મંડળીઓનાં ૬૫,૬૦૦ મંડળીઓ વધી હતી. એ જ રીતે સભ્ય સંખ્યામાં ૨૫.૭ લાખ તથા ચાલુ મૂડીમાં રૂપિયા ૬૦ કરોડની વૃદ્ધિ થઈ હતી.

બીજા શબ્દોમાં જોઈએ તો આંકડાઓ ઉપરથી ક્લિત થાય છે કે, આ સમય દરમ્યાન મંડળીઓની સંખ્યામાં લગભગ ત્રણ ગણો વધારો થયો હતો. ચાલુ મૂડી પાંચ ગણી વધી હતી. મંડળીઓની આર્થિક સ્થિતિ તંદુરસ્ત બની હતી. “રોયલ કમીશને” ગ્રામ્ય વિકાસ માટે સહકારી પ્રવૃત્તિમાં રહેલી ખામીઓ દૂર કરવા ભલામણો કરી હતી.

સને ૧૯૨૯ દરમ્યાન સમગ્ર વિશ્વમાં મહામંદી ફેલાઈ હતી. ભારતમાં પણ તેની વ્યાપક અસરો થઈ હતી. ખેડૂતો અને લોકોની આવકમાં ઘટાડો થયો હતો. આવક ઘટતાં સહકારી મંડળીઓનું મુદત વિતેલ ધિરાણ વધ્યું હતું. મંડળીઓનું દેવું વધતા દેશમાં અનેક સહકારી મંડળીઓ ફડચામાં ગઈ હતી. લગભગ ૫૦% જેટલી મંડળીઓ કામ કરતી બંધ થઈ હતી. આ સમયગાળા દરમ્યાન સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રતિકૂળ અસર પડી હતી. આ સમયગાળા દરમ્યાન સને ૧૯૨૯માં મદ્રાસ રાજ્યમાં સર્વપ્રથમ જમીન ગીરવી બેંકની સ્થાપના થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૩૫માં મુંબઈ રાજ્યમાં પણ આવી બેંક સ્થપાય. આને લીધે ખેડૂતોને લાંબાગાળાની ધિરાણ જરૂરીયાતોને પહોંચીવળવાનું અને સાહુકારો પાસેથી જમીન ગીરવી મૂકી ધિરાણ લેવામાંથી મુક્તિ મળવા લાગી. ભારતીય કૃષિ વિકાસ અને ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિમાં આ બેંક વિકાસના સીમાચિહ્ન રૂપ ગણાય છે. ઈ.સ. ૧૯૨૬માં વિમાયેલા હિલ્ટન યંગ કમિશને ભારતમાં “કેન્દ્રિય બેંક” ની સ્થાપના અંગે ભલામણ કરી હતી. ઈ.સ. ૧૯૨૭માં નાંણાકીય ખરડો રજૂ થયો હતો. પરંતુ તે અન્ય કારણોસર પસાર થઈ શક્યો નહિ. ઈ.સ. ૧૯૩૧માં આજ સંદર્ભમાં સેન્ટ્રલ બેંકિંગ ઈન્કવાયરી કમિટિએ ભારતમાં બેંકિંગ સગવડો વિકસાવવા, ઉપસ્થિત પડકારોનો સામનો કરવા, ઝડપી આર્થિક વિકાસ સાંધવા, દેશમાં એક “મધ્યસ્થ બેંક” સ્થાપવા સર્વાનુમતે ભલામણો કરી હતી. તારીખ ૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૩ના રોજ ખરડો ફરી રજૂ થયો અને તારીખ ૬ માર્ચ, ૧૯૩૪ના રોજ “રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા” એક્ટ અમલમાં આવ્યો અને

તારીખ ૧ એપ્રિલ, ૧૯૩૫ થી “રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા” એ ખાનગી માલિકીની સંસ્થા તરીકે કામકાજ શરૂ કર્યું. આ એક્ટની કલમ ૫૪ મુજબ બેંક મારફત એક અલગ ખાતુ કૃષિ વિષયક ધિરાણ વિભાગ નામે શરૂ કરવામાં આવ્યું. આ ધિરાણ ખાતુ સહકારી સંસ્થાઓને ધિરાણ આપતું હતું. ઉપરાંત સહકારી મંડળીઓનાં પ્રશ્નો, ધિરાણ વિષયક અન્ય અભ્યાસ અંગે તથા ગ્રામધિરાણ અંગેના અહેવાલો તૈયાર કરવા અને બહાર પાડવા વગેરે માટે કૃષિ ધિરાણ ખાતામાં એક નવો વિભાગ શરૂ કર્યો. આમ, રિઝર્વ બેંકનાં આ વિભાગ દ્વારા સહકારી ક્ષેત્રને નાંણાકીય પ્રોત્સાહન અને સહાય મળતી થઈ આજે આ કામગીરી સહકારી ક્ષેત્રે “નાબાર્ડ” દ્વારા રિઝર્વ બેંકના આદેશાનુસાર થઈ રહી છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૫ના સમયગાળા દરમિયાન ૧,૦૫,૭૧૦ સહકારી મંડળીઓ, ૪૩.૨૨ લાખની સભ્ય સંખ્યા અને રૂપિયા ૯૪.૬૧ કરોડની રોકાયેલી મૂડી તથા ઈ.સ. ૧૯૩૭-૩૮ માં તે સંખ્યા અનુક્રમે ૧,૧૧,૦૦૦, ૪૮.૫૦ લાખ અને રૂપિયા ૧૦૩.૨ કરોડની હતી. જેમાં ૧૯૪૦ સુધીમાં થયેલો વધારો અનુક્રમે ૧૧,૦૦૦ મંડળીઓથી, ૫.૨૦ લાખની સભ્ય સંખ્યાથી તથા રૂપિયા ૩.૩૬ કરોડની રોકાયેલી મૂડીથી થયો હતો. એ જ રીતે ઈ.સ. ૧૯૩૭માં પ્રાંતકક્ષાએ “ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ ૧૯૩૫” નીચે જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સ્થાપના થઈ. તેના નવા અને ઉત્સાહી પ્રધાનોએ ખેતી વિકાસ અને સમગ્ર સહકારી વિકાસ માટે ખેતવિષયક અને બિન ખેતવિષયક મંડળીઓના વિકાસ સંબંધી ખાસ પ્રયત્નો કરેલ હતા. આમ, વૈશ્વિક મહામંદીની અસરમાંથી સહકારી પ્રવૃત્તિને ઉગારવામાં વિવિધ પ્રાંતિય સમિતિઓના સૂચનો અને ભલામણોનો અભ્યાસ તથા અમલ સંબંધી રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની સ્થાપના, રાજ્યતંત્રની રચના વગેરે એ અસરકારક ભૂમિકા ભજવી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૩૮માં થયેલા બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીનો સમય સહકારી ક્ષેત્ર માટે ખૂબ મહત્વનો સાબિત થયો હતો. ચીજવસ્તુઓનાં ભાવમાં વધારો થતાં ખેડૂતોની આવકમાં સારો એવો વધારો થયો. સહકારી મંડળીઓનાં મુક્ત વીતેલ દેવા ઘટ્યાં. વસુલાતમાં વધારો થતાં મંડળીઓ આર્થિક રીતે વધુ કાર્યક્ષમ બની. સહકારી મંડળીઓની સંખ્યામાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થયો. દેશમાં ધિરાણ ક્ષેત્રે અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જાયું હતું. સમાજના નાના અને મધ્યમ વર્ગનાં

લોકો, કારીગરો, મજૂરો તથા નોકરી કરતાં કર્મચારીઓને તેમની ધિરાણ જરૂરીયાતો પૂરી પાડવા “શહેરી ધિરાણ મંડળીઓ” અસ્તિત્વમાં આવી. એ જ રીતે ગ્રહક સહકારી મંડળીઓ, ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ જેવી વિવિધ પ્રકારની મંડળીઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૫૪માં “રજીસ્ટ્રાર ઓફ કો-ઓપરેટીવઝ” નું અધિવેશન મળ્યું હતું. તેમાં થયેલ ભલામણ મુજબ ઈ.સ. ૧૯૪૫માં “કો-ઓપરેટીવ પ્લાનીંગ કમીટી” ની નિમણૂંક કરી હતી. આ કમિટીના અધ્યક્ષ શ્રી. આર. જી. સરૈયા હતા. આ કમિટીએ ઈ.સ. ૧૯૪૬માં પોતાનો મહત્વનો અહેવાલ આપ્યો હતો.

ઈ.સ. ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૭ આઝાદી સુધીનાં સમય દરમ્યાન સહકારી મંડળીઓની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વિકાસ થયો. સભ્યસંખ્યા તથા તેમની ચાલુ મૂડી પણ ઉલ્લેખનીય રીતે વૃદ્ધિ પામી હતી.

ભારતમાં ઈ.સ. ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૭ના સમયગાળા દરમ્યાન સહકારી મંડળીઓના વિકાસની માહિતી.

ટેબલ - ૨.૧

પ્રગતિનાં આંકડા

વર્ષ	મંડળીઓની સંખ્યા (હજારમાં)	સભ્યસંખ્યા (લાખમાં)	ચાલુ મૂડી (કરોડ રૂ/માં)
૧૯૪૦	૧૧૬.૯	૬૦	૧૦૪.૬
૧૯૪૬	૧૭૨	૯૧.૬	૧૬૪
૧૯૪૭	૧૩૯	૯૧	૧૫૬

સારાણી ૨.૧ માં દર્શાવેલ આંકડા ઉપરથી એવું કહી શકાય છે કે, બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી સહકારી મંડળીઓમાં નોંધપાત્ર વિકાસ થયો હતો. ઈ.સ. ૧૯૪૦માં મંડળીઓની સંખ્યા ૧૧૬.૯૦ હતી. તે ઈ.સ. ૧૯૪૬માં ૧૭૨.૦૦ એટલે કે આ ૬ વર્ષના સમયગાળા દરમ્યાન ૫.૧૦ હજાર મંડળીઓ વધી હતી. પરંતુ ત્યારબાદ ઈ.સ. ૧૯૪૭માં મંડળીઓની સંખ્યા ૧૩૯.૦૦ હજાર રહેવા પામી હતી. જે એક વર્ષના સમય દરમ્યાન ૩૩.૦૦ હજાર મંડળીઓ ઘટી હતી. જે નકારાત્મક વલણ દર્શાવે છે.

સારાગીનો સભ્ય સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ કરતાં જાણાય છે કે ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૭ દરમ્યાન ૩૧.૬૦ લાખ જેવો નોંધપાત્ર વધારો સભ્ય સંખ્યામાં થયો હતો. ઈ.સ. ૧૯૪૦માં સહકારી મંડળીઓનાં સભ્યોની સંખ્યા ૬૦ લાખ હતી, તે ૧૯૪૬માં ૯૧.૬૦ તથા ઈ.સ. ૧૯૪૭માં ૯૧.૦૦ લાખ રહેવા પામી હતી. એટલે કે ૧૯૪૬ થી ૧૯૪૭ સમય દરમ્યાન એક વર્ષના ગાળા દરમ્યાન મંડળીઓની સંખ્યા નોંધપાત્ર ૩૩,૦૦૦ ઘટતાં ૦.૬૦ લાખ સભ્યો ઘટ્યાં હતા. ઈ.સ. ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૭ના સમયગાળા દરમ્યાન મંડળીઓની ચાલુ મૂડીમાં સભ્યસંખ્યા તથા મંડળીઓની સંખ્યાની જેમ જ વલણ રહ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૪૦માં મંડળીઓની ચાલુ મૂડી રૂપિયા ૧૦૪.૬૦ કરોડ હતી. તે ઈ.સ. ૧૯૪૬માં ૧૬૪.૦૦ કરોડ થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૪૭માં ચાલુ મૂડી ૧૫૬.૦૦ કરોડ રહી હતી. જે અનુક્રમે ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૬ દરમ્યાન ૫૯.૪૦ લાખ કરોડનો વધારો તથા ૮.૦૦ કરોડનો ઘટાડો દર્શાવે છે. આમ, ઉપરોક્ત સારાગીનો અભ્યાસ કરતાં ઉપરોક્ત સમયગાળા દરમ્યાન સહકારી મંડળીઓની પ્રગતિમાં વધારો ઘટાડાનું મિશ્ર વલણ જોવા મળેલ હતું. એ જ રીતે ૧૯૪૬-૪૭માં ભારતમાં ૨૬૮ પ્રાથમિક ગીરવી બેંકો હતી. જેમાં ૧,૫૦,૦૦૦ જેટલી સભ્યસંખ્યા અને ચાર કરોડ રૂપિયાની ચાલુ મૂડી હતી અને પાંચ મધ્યસ્થ જમીન ગીરવી બેંકો હતી. જેકે આ બેંકો અને તેમાંનું મૂડી રોકાણ સમગ્ર ભારતનાં કરોડો ખેડૂતો માટે ઘણું અપર્યાપ્ત ગણી શકાય. ઈ.સ. ૧૯૪૭ સુધીમાં ભારતમાં લગભગ ૨૦ હજાર બિનખેતમંડળી હતી. જેમાં ૫૦% જેટલી નાગરિક ધિરાણ મંડળીઓનો પણ સમાવેશ થતો હતો. તે ઉપરાંત પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર અને તમીલનાડુમાં વાણકરોની વિવિધ મંડળીઓ પણ સારા એવા પ્રમાણમાં કાર્યરત હતી. ખાસ કરીને આ અરસામાં પંજાબમાં ઉચ્ચ જીવન વિકાસ મંડળીઓ જે લગભગ ૪૨૭ જેટલી હતી. તે સભ્યોમાં કરકસર, બચત, ઉચ્ચખેત-વિકાસ અંગે સાધનો, બિયારણ ખાતર વહેંચણી વગેરે સંબંધી વિશિષ્ટતાઓ સાથે વિકસી હતી. સમગ્ર ભારતમાં તે સમય દરમ્યાન પંજાબ ઉપરાંત બંગાળ, મુંબઈ રાજ્ય અને અમુક અંશે ઉત્તરપ્રદેશમાં આ પ્રકારની તથા જમીન એકત્રીકરણ અને ખેત સિંચાઈ સહકારી મંડળીઓ ૨ લાખ ઉપરની સંખ્યામાં રચાયેલી હતી.

ભારતમાં સહકારી ક્ષેત્રે મુખ્યસ્થાન તો ખેત ધિરાણ મંડળીઓનું રહ્યું હતું. તેમ છતાં સહકારી ક્ષેત્રે મંડળીઓ સ્થાપવાના પ્રયત્નો વ્યવસ્થિત, આયોજિત કે સંકલિત ન હતા. જે માટે ભારતીય લોકોની ગરીબાઈ, અજ્ઞાનતા, જ્ઞાતિ કે વાર્ણભેદની સમસ્યા, દેવાનું ભારણ, જુની પુરાણી ઉત્પાદન પદ્ધતિ તથા વિતરણ વ્યવસ્થા અપૂરતો અને અવિકસિત વાહન વ્યવહાર, સંગ્રહની અવ્યવસ્થા અને પ્રજાનો જીવન પ્રત્યેનો ઉદાસિન તથા બિન પ્રોત્સાહક અભિગમ વગેરે અનેકવિધ પરિબળો જવાબદાર ગણી શકાય, જે સહકારી પ્રવૃત્તિની સંપૂર્ણ સફળતામાં અવરોધરૂપ નીવડેલા.

આમ, અખંડ હિન્દુસ્તાન, એટલે આઝાદી પહેલાનાં અને પાકિસ્તાન -હિન્દુસ્તાનના ભાગલા પહેલાનાં સહકારી ક્ષેત્રે થયેલો વિકાસ જેતા એમ કહી શકાય કે સમગ્ર હિન્દુસ્તાનમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ભવ થયા બાદ, વૈવિધ્ય પૂર્ણ વિકાસ થયો હતો. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં “સહકાર”ની ભાવનાના જે ચિન્હો -પ્રત્યાઘાતો જેવા મળતા હતા તેમાં સંયુક્ત સહકારની પદ્ધતિએ જમીન વહીવટ, સહકારી ખેતી, સહકારી પાક-રક્ષણ, સહકારી ખેત-ધિરાણ વ્યવસ્થા, સહકારી રાજ્ય સહાય નિધી, ભૂમિ બેંકો, સહકારી વીમા યોજના તેમજ ખેત અને આનુષંગિક સહકારી કામગીરી, જેવી કે, ઢોર-ઢાંખર વ્યવસ્થા તથા સંયુક્ત સલામતી વ્યવસ્થા, તેમજ ઉત્પાદન પ્રક્રિયા, વિતરણ વ્યવસ્થા, ડેરી ઉદ્યોગ, ખાંડ ઉદ્યોગ, કાપડ-વાણાટ ઉદ્યોગ વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ, જુદી-જુદી સહકારી મંડળીઓ સ્વરૂપે અસરકારક રીતે વિકસી હતી.

⇒ આઝાદી બાદ અને પંચવર્ષીય યોજનાઓ દરમ્યાન સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ:

ઈ.સ. ૧૯૪૭ના ઓગષ્ટની ૧૫મી તારીખે ભારતના ભાગલા પડ્યા અને ભારત આઝાદ થયું. ભાગલાએ અનેક દુઃખદ સમસ્યાઓ ઉભી કરી. ખૂના મરકી અને નિરાશ્રિત લોકોની દોડભાગ શરૂ થઈ. આ બધા દુઃખી આશ્રય વગરના માનવીઓને લાખખોની સંખ્યામાં ઠેકાણું પાડવાનાં હતાં. તેમની અનેક વિધ જરૂરીયાતો સંતોષવાની હતી. માત્ર ખાનગી કે જાહેર સંસ્થાઓ દ્વારા મળતી રકમથી નિરાશ્રિતોનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકે તેમ ન હતો. આ સમસ્યાઓને ઉકેલવા માટે સહકારી પ્રવૃત્તિ આગળ આવી રાજ્યે આર્થિક વિકાસ માટે સુયોગ્ય રીતે જ સરકારી

પ્રવૃત્તિને વધુને વધુ મહત્વ આપવા માંડ્યું. સરકારે લોન, ગ્રાન્ટ, સસ્તી ચીજવસ્તુઓ અને એવી બીજી અનેક રાહતો આપીને ગૃહ, ઔદ્યોગિક અને ખેતી વિષયક મંડળીઓને મોટા પાયા પર મદદ કરવાની શરૂઆત કરી.

આમ આઝાદી પછી ભારતીય અર્થકારણમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ મહત્વનું સ્થાન ધરાવતી થઈ, એટલું જ નહિં પણ તેમાં અનેકવિધ પ્રકારનું વૈવિધ્ય પણ આવ્યું. આ જ વખતે “કો-ઓપરેટિવ પ્લાનિંગ કમિટી” ની નિમાણુંક કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિએ પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓની પુનઃરચના કરી તેમને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે વિવિધ કાર્યકારી મંડળીઓ (Multi Purpose Societies) ના રૂપમાં ફેરવવાની ભલામણ કરી. આ વિચારને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું. ખાસ કરીને ઉત્તરપ્રદેશ, મદ્રાસ અને મુંબઈ રાજ્યમાં આવી મંડળીઓની મોટા પ્રમાણમાં સ્થાપના થઈ. ખેતીક્ષેત્રે વિકાસ સાધવા અને અનાજની અછતને ઘટાડવા સહકારી ખેતીના વિચારને પ્રોત્સાહન મળ્યું.

ભારતમાં આયોજનનો વ્યવસ્થિત ખ્યાલ પ્રખ્યાત ઈજનેર શ્રી. એમ. વિશ્વેશ્વરૈયાએ ઈ.સ. ૧૯૩૪માં પ્રગટ થયેલા તેમના પુસ્તક “Planned Economy For India” માં ૧૦ વર્ષની આયોજિત યોજનાઓની રૂપરેખા વડે દર્શાવેલ હતો. ધીમેધીમે સહકારનાં સિધ્ધાંતો અર્થતંત્રના વિકાસ અને દેશના સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તન માટેના એક અગત્યના ઓજર તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. સહકારી આયોજન સમિતિ - ૧૯૪૬ એ સહકારી મંડળીઓની શક્તિના સંદર્ભમાં વિધાન કરેલ હતું કે, “આર્થિક આયોજનના લોકશાહીકારણના એક અગત્યના યોગ્ય માધ્યમ તરીકે ભાગ ભજવવાની શક્તિ સહકારી મંડળીઓ પાસે છે.” એકંદરે આઝાદી પછી લોકોએ તથા સરકારે બંનેએ સહકારી પ્રવૃત્તિને વિકાસશીલ બનાવવા સક્રિય કામગીરી આરંભી હતી. તે નીચેના આંકડાઓ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ રજૂ કરે છે.

ટેબલ - ૨.૨
સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા, સભ્યો અને ચાલુ મૂડી

વર્ષ	મંડળીઓની સંખ્યા	સભ્ય સંખ્યા (લાખમાં)	ચાલુ મૂડી રૂપિયા (કરોડમાં)
૧૯૪૭-૪૮	૧,૪૯,૭૭,૦૦૦	૧૦૧.૧૭	૧૭૧.૦૬
૧૯૪૮-૪૯	૧,૬૩,૮૮,૦૦૦	૧૨૭.૦૭	૨૧૯.૪૯
૧૯૪૯-૫૦	૧,૭૩,૦૯,૦૦૦	૧૨૫.૬૧	૨૩૩.૧૦
૧૯૫૦-૫૧	૧,૮૧,૧૯,૦૦૦	૧૩૭.૧૫	૨૭૫.૮૫

૧૯૫૦-૫૧ થી આયોજન દ્વારા વિકાસની પદ્ધતિ દ્વારા પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને ત્યારે સહકારી મંડળીઓનો બહુ જ ઝડપથી વિકાસ થયો હતો. પરંતુ તે વિકાસની પૂર્વભૂમિકા ગોરવાલા સમિતિએ તૈયાર કરી હતી.

⇒ **અખિલ હિંદ ગ્રામ ધિરાણ તપાસ સમિતિ:**

ઓગસ્ટ ૧૯૫૧માં રિઝર્વ બેંકના ગવર્નર શ્રી. બી. રામારાવે અખિલ ભારત ગ્રામ ધિરાણ તપાસ સમિતિની નિમાણુંક કરી તેના અધ્યક્ષ શ્રી. એ. ડી. ગોરવાલ હતા. ડૉ. એન. એસ. શાસ્ત્રી, પ્રો. ડી. આર. ગાડગીલ અને શ્રી. બી. વેન્કટવૈયા તેના અન્ય સભ્યો હતા.

અખિલ હિંદ ગ્રામ ધિરાણ તપાસ સમિતિએ અખિલ ભારતમાં ૫ જિલ્લાઓમાં આવેલા ૬૦૦ ગામડાંઓથી કુલ ૧,૨૭,૩૪૩ કુટુંબોનું આર્થિક અન્વેષણ (મોનિટરી) કર્યું અને ડિસેમ્બર ૧૯૫૪માં તેમનો રિપોર્ટ ત્રણ દળદાળ ગ્રંથોમાં બહાર આવ્યો. આ સમિતિએ ગત ૫૦ વર્ષમાં સહકારી મંડળીઓમાં રહેલી ક્ષતિઓનો અભ્યાસની ગોરવાલ સમિતિ સૂચનો કર્યા હતા.

ગોરવાલ સમિતિના સૂચનોને મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય.

- (૧) ગ્રામ્ય જનતાની જરૂરતને ધ્યાનમાં લઈને કામ કરે એવા કેળવાયેલા અને કાર્યદક્ષથી કર્મચારીઓ દ્વારા મંડળીઓનું સંચાલન.
- (૨) દરેક કક્ષાએ સરકારી ભાગીદારી.

(૩) ધિરાણની પ્રવૃત્તિ બીજી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને ખાસ પ્રક્રિયાત્મક અને વેંચાણ પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકલન કરવું.

જ્યારે આયોજન પંચની રચના માર્ચ - ૧૯૫૦માં કરવામાં આવી ત્યારે આયોજન માર્ગ દ્વારા તેનો એટલે કે દેશનો આર્થિક વિકાસ સાધવા જાહેરક્ષેત્ર, ખાનગીક્ષેત્ર, ઉપરાંત સરકારી ક્ષેત્રની જરૂરિયાત પણ આયોજન પંચ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી. આ ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં લોક કલ્યાણની દ્રષ્ટિએ સહકારી ક્ષેત્રે વધુ મહત્વ અને વધુ લાભો આપી શકે તેમ હોય પંચવર્ષીય યોજનાઓનો મુસદ્દો ઘડતા સહકારી ક્ષેત્રને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવેલ બેકારી ઘટાડવામાં, આર્થિક અને સામાજિક શોષણ અટકાવવામાં આવક તેમજ સંપત્તિની ન્યાયી વહેંચણી કરવામાં સહકારી પ્રવૃત્તિ આશિર્વાદ રૂપ બની શકે તેમ હતી. આયોજનના ગાળા દરમિયાન સહકારી પ્રવૃત્તિએ અનેક દિશામાં વિકાસ સાધ્યો છે. હવે આગળ જુદી-જુદી યોજનાઓમાં સહકારી પ્રવૃત્તિએ સાધેલા વિકાસ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીશું.

⇒ પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના (તા. ૧-૪-૧૯૫૧ થી તા. ૩૧-૩-૧૯૫૬):-

ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં આયોજિત અને ઝડપી આર્થિક વિકાસ સાધવાની પ્રક્રિયામાં પહેલી યોજનાએ ગ્રામ પંચાયત અને સહકારી મંડળીઓને પાયાના આયોજનના એકમો તરીકે સ્વીકાર્યાં. ભારતની ભાવિ આર્થિક રચનામાં સહકારી મંડળીઓ અપવાદ તરીકે નહીં. પરંતુ સર્વસામાન્ય બની જશે એમ તોણે જાહેર કર્યું. નવી જમીન પ્રાપ્ત કરવી અને ખેતીની નીતિને અમલમાં મૂકવાની જવાબદારી સહકારી પ્રવૃત્તિને સોંપવામાં આવી. ખેતી, પશુપાલન અને ગૃહ ઉદ્યોગોનો વિકાસ સહકારી ધોરણે કરવો ખેડૂતોને ધિરાણ અને અન્ય સવલતો પહોંચતી કરવા માટે સહકારી ક્ષેત્રની પસંદ કરી સહકારી ગ્રામ વહિવટ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવેલ. ગ્રાહક સહકારી મંડળીઓ અને ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવા અંગે તકો આપવામાં આવે. પ્રથમ યોજનાના અહેવાલે “સહકારી પ્રવૃત્તિને નક્કર પાયા પર મૂકવાની જવાબદારી માત્ર સહકારી અમલદારોની જ નથી પરંતુ વહીવટી ખાતા સાથે સંકળાયેલા દરેકની છે.” એવું તારણ આપેલ. આ યોજનામાં કુલ ખર્ચ રૂપિયા ૧૯૬૦ કરોડના ૧૭ જેટલી રકમનો ખર્ચ સહકારી પ્રવૃત્તિ વડે ખેતી, સામુહિક નાના તથા ગ્રામોદ્યોગ પાછળ કરવાનું નક્કી થયેલ અને

કુલ રૂપિયા ૭૧૯.૭૪ લાખના ખર્ચનું લક્ષ્યાંક રાખેલ હતું. આમ વ્યક્તિગત ધોરણને બદલે સામુહિક ધોરણે અર્થકરણને રૂપાંતરિત કરવાની દ્રષ્ટિ સાથે આર્થિક વિકાસ સાધવાના હેતુથી પ્રથમ યોજનામાં સહકારી પ્રવૃત્તિનું મહત્વ સ્વીકૃત થયું હતું અને “તગાવીલોન” વહેંચણી કરવાની આ યોજના દરમ્યાન સહકારી ધિરાણ મંડળી દ્વારા થયેલ જોગવાઈ અસરકારક જાણાયેલ.

આ યોજનામાં ટૂંકાગાળાની, મધ્યમગાળાની અને લાંબાગાળાની લોન રૂપે સહકારી ધિરાણ માટે અનુક્રમે રૂ. ૧૦૦ કરોડ, રૂ. ૨૫ કરોડ અને રૂ. ૫ કરોડ ફાળવવામાં આવેલ હતા. ઉપરાંત ઈ.સ. ૧૯૫૫-૫૬ સુધીમાં ગ્રામીણ વસ્તીના ૩૦% ને અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના ૫૦% ને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં સમાવી લેવા ખેડૂતો તથા ગ્રામ્ય પ્રજાનાં ખેતી વિકાસ માટે રૂ. ૪૦ લાખની રકમ ફાળવી હતી. આ યોજનામાં સહકારી શાખનું લક્ષ્યાંક રૂ. ૧૩૫ કરોડ નક્કી થયેલ. જે કે તેની ટુંકા, મધ્યમ અને લાંબાગાળાનાં કુલ ધિરાણો રૂ. ૮૦ કરોડની યોજનાને અંતે અપાયા હતા. ઉપરાંત ઈ.સ. ૧૯૫૪-૫૫માં રૂ. ૨૭ લાખ અને ઈ.સ. ૧૯૫૫-૫૬માં રૂ. ૯૦ લાખનું મધ્યમગાળાનું ધિરાણ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ સહકારી ક્ષેત્રે કરેલ હતું. ભારતીય ખેડૂતોની લાંબાગાળાની ધિરાણ જરૂરિયાતની પૂર્તિરૂપે જમીન વિકાસ બેંકોની સંખ્યામાં વધારો કરેલ અને યોજના દરમ્યાન આવી બેંકોની સંખ્યા ૨૯૧ થી વધારીને ૩૦૨ જોડેલી કરેલ અને તેમનું ધિરાણ રૂ. ૧.૩૭ કરોડથી વધીને રૂ. ૨.૮૬ કરોડ જોડેલું કરેલ. જે કે લક્ષ્યાંક રૂ. ૫ કરોડનો હતો. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ ઈ.સ. ૧૯૫૦-૫૧માં બેંક રેટથી પણ ૨% ઓછા દરે, સુધારેલા કાયદા પ્રમાણે સહકારી પ્રવૃત્તિને ધિરાણ પુરું પાડેલ હતું. ઈ.સ. ૧૯૫૦-૫૧માં રૂ. ૫.૩૮ કરોડથી વધીને ઈ.સ. ૧૯૫૫-૫૬માં રૂ. ૨૫.૬૧ કરોડનું ધિરાણ કર્યું હતું. શહેરી સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા પ્રથમ યોજનાને અંતે ૧૦,૦૦૦ની તથા સભ્ય સંખ્યા ૩૫ લાખની હતી, ચાલુ મૂડી રૂ. ૮૫ કરોડ થઈ હતી. આવી મંડળીઓમાં ગૃહ-બાંધકામ મંડળીઓનો વિકાસ મુંબઈ, અમદાવાદ શહેરમાં નોંધપાત્ર હતો. સહકારી તાલિમ માટેમધ્યસ્થ સરકાર અને રિઝર્વ બેંકના ઉપક્રમે સમિતિ નીમાયેલ હતી. ઈ.સ. ૧૯૫૩ થી ૧૯૫૬ દરમ્યાન ૩૫૦૦ કર્મચારીઓને સહકારી તાલિમ આપવામાં આવી હતી. ઔદ્યોગિક મંડળીઓનો વિકાસ યોજનાની શરૂઆતમા

નોંધપાત્ર ન હતો. પરંતુ ઈ.સ. ૧૯૫૩ બાદ ગ્રામોદ્યોગ-ખાદી (કુલ ૬ બોર્ડ) - વાગુકર મંડળી (૭૦૦૦) વગેરેનો વિકાસ સારા એવા પ્રમાણમાં થયો હતો.

ચાર્ટ - ૨.૧

પ્રથમ યોજના દરમ્યાન વિવિધ મંડળીઓનો વિકાસ

પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓ		
વર્ષ	૧૯૫૦-૫૧	૧૯૫૪ થી ૧૯૫૬ સુધીમાં
મંડળીઓની સંખ્યા	૧.૧૫ લાખ	૧.૬૦ લાખ
સભ્ય સંખ્યા	૫૧.૧૪ લાખ	૭૮ લાખ
આપેલ ધિરાણ રૂ. (કરોડ)	૨૨.૯૦ લાખ	૫૦.૧૬ લાખ
બિન ધિરાણ મંડળીઓ		
વર્ષ	૧૯૫૧-૫૨	૧૯૫૫-૫૬
મંડળીઓની સંખ્યા	૬૦,૨૯૫	૬૦,૮૫૯
સભ્ય સંખ્યા (લાખમાં)	૭૪.૫૯	૭૬.૫૧

(સંદર્ભ:- એસ.બી.મહેતા, “ભારતને સહકારી પ્રવૃત્તિ-મૂલ્યાંક અને સમાવોચના” ગુ. યુનિ., અમદાવાદ, ઈ.સ. ૧૯૭૨ પાના નં. ૨૭ અને ૨૮)

ટેબલ - ૨.૩

ખેતી વિષયક ધિરાણ મંડળીઓ (રૂ. લાખમાં)

વર્ષ	૧૯૫૨-૫૩ને અંતે	૧૯૫૩-૫૪માં વધારો	૧૯૫૪-૫૫માં વધારો	૧૯૫૫-૫૬માં વધારો
મંડળીઓની સંખ્યા	૧,૧૧,૬૨૮	૧૫,૩૨૬	૧૬,૩૬૬	૧૬,૬૧૯
સભ્ય સંખ્યા	૫૧,૨૬,૦૦૨	૧,૨૩,૩૭૮	૭,૧૬,૦૩૬	૧૨,૨૫,૪૩૪
ચાલુ મૂડી રૂ.	૪,૧૯૮	૫૨૩	૮૫૨	૧,૬૧૮
ભરપાઈ શેરમૂડી રૂ.	૯૯૦	૧૫૩	૧૮૩	૩૫૪
મૂડી રોકાણ અને થાપણો રૂ.	૮૮૮	૧૮૭	૧૮૦	૪૩૨

(સંદર્ભ:- બી. કે. ગઢવી, “ભારતમાં આયોજન અને સહકારી પ્રવૃત્તિ.” ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ. ઈ.સ. ૧૯૭૩, પાના નં. ૩૫)

ટેબલ - ૨.૪
સહકારી વેચાણ મંડળીઓ

મંડળીઓના નામ	મંડળીની સંખ્યા	વેચાણ (%)
પ્રાથમિક વેચાણ મંડળીઓ	૯,૦૦૦	૯૫
ખરીદ-વેચાણ સંઘો	૨,૦૦૦	૫૦
રાજ્ય વેચાણ મંડળીઓ	૧૬	૫૦
પ્રોસેસિંગ મંડળીઓ.		
(૧) ખાંડ મંડળીઓ જેમાં શેરડી અંગેની પ્રા.સ.મં. અને સંઘો.	૨ ૧૬૦૦ ૧૭	૯૦
(૨) દૂધ ઉત્પાદન સહકારી મંડળીઓ (ખેડા જિલ્લામાં પ્રથમ)	૧	-
(૩) જિનિંગ મંડળીઓ	૧૩	-
(૪) રૂની વેચાણ મંડળીઓ (સુરત અને ભરૂચમાં)	૨	-

(સંદર્ભ:- જે. એમ. મુલાગી, “સહકારી વેચાણ વ્યવહાર”, ગુ. યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ. ઈ.સ. ૧૯૭૧, પાના નં. ૫૮, ૯૭ થી ૯૯, ૧૦૧, ૧૧૫ થી ૧૨૧)

આમ પ્રથમ યોજનાનાં સમયગાળા દરમ્યાન કુલ ૫૩,૦૦૦ જેટલી નવી મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવી હતી. સભ્ય સંખ્યામાં પણ એકંદરે ઊંચા લાખનો ઉમેરો થયો હતો, અને મૂડી રોકાણ રૂ. ૧૯૫ કરોડ જેટલું એકંદરે વધેલું હતું. ધિરાણ મંડળીઓના વિકાસ સંદર્ભ નોંધપાત્ર બાબત એ હતી કે, કૃષિ અને પ્રાથમિક મંડળીઓને ધિરાણ મહત્તમ હતું. બિનધિરાણ મંડળીઓનો વિકાસ અને ધિરાણનું પ્રમાણ નહિવત્ હતું. ગ્રામધિરાણ તપાસ સમિતિ (૧૯૫૧-૫૪-૫૫) નો અહેવાલ પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાના અહેવાલ સાથે ખેતી અને સહકારી ક્ષેત્રે ભલામણ સ્વરૂપે મહત્વનો બની રહેલ. સમિતિએ સંશોધન અભ્યાસમાં ૧,૩૦,૮૦૦ કુટુંબો, ૬૦૦ ગાંમડા અને ૬૫ જિલ્લાઓને આવરી લઈને વિશ્લેષણ યુક્ત અહેવાલ મુજબ ખેડૂતોને દેશમાં કુલ વાર્ષિક રૂ. ૭૫૦ કરોડના ધિરાણની જરૂર પડે છે. જેમાં સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ૨૩ કરોડનું ધિરાણ કુલ ધિરાણનાં ૩.૧% લેખે હતું. સહકારી પ્રવૃત્તિની ૫૦ વર્ષની કામગીરીમાં મુખ્યત્વે ધિરાણ મહત્વની કામગીરી હોવા છતાં આ યોજનાની શરૂઆતમાં તેનો ફાળો માત્ર ૩.૧% જેટલો જ સીમીત રહ્યો હતો. જે સહકારી પ્રવૃત્તિની કામગીરી નબળી જ નહિ પરંતુ અત્યંત નિરાશાજનક કહી શકાય તેવી રહી હતી. આમ છતાં સમિતિનો પ્રધાનચૂર એ હતો કે, “સહકારી પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ નિવડી છે, પણ તે સફળ થવી જ જોઈએ.”

⇒ બીજી પંચવર્ષીય યોજના:- (તા. ૧-૪-૧૯૫૬ થી તા. ૩૧-૩-૧૯૬૧):

આ પંચવર્ષીય યોજનામાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે અખિલ ભારત ગ્રામ ધિરાણ તપાસ સમિતિની ભલામણો મુખ્યત્વે ધ્યાને લઈને મહત્વાકાંક્ષી અંદાજે મુકવામાં આવ્યા હતા. ગ્રામ્યસ્તરે સહકારી મંડળીઓની કાર્યક્ષમતા જળવાય રહે તેટલું તેનું કદ રાખવું, સહકારી ખેતી-માર્કેટીંગ-પ્રોસેસીંગ-સ્ટોરેજ પ્રવૃત્તિનો મોટા પાયા પર વિકાસ કરવો અને તે પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન રૂપ રાજ્ય દ્વારા નાણાં સહાય આપવી. સહકારી પ્રવૃત્તિનો અને પંચાયતી રાજનો એક વિકાસ કરી એક આર્થિક ક્ષેત્ર તરીકે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલ હતું. ઉપરાંત સમાજવાદી ઢબની સમાજરચનાનો આધાર સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે જોડીને આ યોજનામાં વિવિધ લક્ષ્યાંકો નીચે મુજબ રાખેલ હતા.

ટેબલ - ૨.૫
ભૌતિક લક્ષ્યાંકો

મોટા કદની ધિરાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૧૦,૪૦૦
સભાસદ સંખ્યા (લાખમાં)	૧૫૦
ધિરાણ રૂ. (કરોડ)	
ટૂંકાગાળાનું	૧૫૦
મધ્યમગાળાનું	૫૦
લાંબાગાળાનું	૨૫
પ્રાથમિક વેંચાણ અને પ્રક્રિયા મંડળીની સંખ્યા	૧,૮૦૦
સહકારી ખાંડના કારખાના	૩૫
સુત્તર માટેના સહકારી જીન	૪૮
અન્ય પ્રક્રિયાઓની સહકારી મંડળીઓ	૧૧૮
ગોદામો અને સંગ્રહ વ્યવસ્થા	
રાજ્ય કેન્દ્રીય અને કોર્પોરેશનોના વેર હાઉસીસ	૩૫૦
વેંચાણ મંડળીઓના ગોદામ	૧,૫૦૦
મોટા કદની મંડળીઓની ગોદામો	૪,૦૪૦
કર્મચારી ગણને તાલિમ આપવાનું આયોજન	
તાલિમાર્થીઓની સંખ્યા	૪,૧૮,૨૨૦

(સંદર્ભ:- ૧. સી. એસ. રાઠોડ. “સહકાર અને રાજ્ય” ગુ. યુનિ., ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ઈ. સ. ૧૯૭૧, પાન નં. ૬૯, ૭૦.

૨. બી. કે. ગઢવી. “ભારતમાં આયોજન અને સહકારી પ્રવૃત્તિ” ગુ. યુનિ., ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ઈ.સ. ૧૯૭૩, પાન નં. ૫૧ અને ૫૨.

⇒ નાણાંકિય લક્ષ્યાંકો:

આ યોજનામાં રૂા. ૨૭ કરોડ સહકાર પાછળ ખર્ચવાનું નક્કી કરવામાં આવેલ. વેર હાઉસીંગ પાછળ રૂા. ૧૯ કરોડનો ખર્ચ અંદાજેલ હતો. કુલ ખર્ચની ફારવાણી રૂા. ૪૬ કરોડથી રૂા. ૫૦ કરોડ જેટલી રકમ ખેતી, સિંચાઈ, સામુહિક વિકાસ, વિજળી, ગૃહ અને નાના ઉદ્યોગો, ખનિજ તથા ભારે ઉદ્યોગો અને સંદેશા વ્યવહાર, વાહન વ્યવહાર તથા સામાજિક સેવાઓ વગેરે પાછળ અંદાજેલી હતી. ઉપરાંત રિઝર્વ બેંક પાણ રૂા. ૨૫ કરોડ સહકારી સંસ્થાઓને પૂરા પાડશે તવી જોગવાય થયેલ હતી.

⇒ બીજી યોજનાની સિધ્ધિઓ અને પ્રગતિ:

- નેશનલ કો-ઓપરેટીવ ડેવલોપમેન્ટ એન્ડ વેર હાઉસીંગ બોર્ડની સ્થાપના (૧૯૫૬).
- સેન્ટ્રલ વેર હાઉસીંગ કોર્પોરેશન (૧૯૫૭) ની શરૂઆત.
- તેની શેરમૂડી રૂા. ૨૩૭.૭૯ લાખ.
- રાજ્ય વેર હાઉસીંગ કોર્પોરેશનો શરૂ થયા. (૨૬૬ ગોદામો બાંધ્યા)
- સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની રચના.
- તેનું મુખ્ય કાર્ય ગ્રામ્ય ધિરાણ પ્રવૃત્તિ અને ઈ.સ. ૧૯૬૧માં કુલ ૪૩૮ શાખાઓ.
- રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા કૃષિ વિષયક ધિરાણ ભંડોળ રૂણપે કુલ રૂા. ૨૩.૬૬ કરોડની લોન રાજ્યોને આપી.
- સહકારી વેચાણ મંડળીઓ મારફતે કૃષિ પેદાશોનું થયેલું વેચાણ રૂા. ૨૦૦ કરોડ.

ટેબલ - ૨.૬

વિગત	૧૯૫૫-૫૬	૧૯૬૦-૬૧
બધા પ્રકારની મંડળીની સંખ્યા	૨૪૦૩૮૫	૩૩૨૪૮૮
તેની કાર્યશીલ મૂડી રૂ. (લાખ)	૪૬૮૮	૧૦૮૩૫૦
પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓનું ધિરાણ રૂ. (લાખ)	૧૨૦૮૦	૩૨૩૩૦
મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોની સંખ્યા	૪૭૮	૪૮૦
તેની ભરાયેલી મૂડી રૂ. (લાખ)	૮૫૦	૩૧૫૦
પ્રાથમિક જમીન વિકાસ બેંકોની સંખ્યા	૩૦૨	૪૦૮
પ્રાથમિક ખેતી વિષયક ધિરાણ મંડળીઓમાં મંડળીદીઠ સરેરાશ ધિરાણ રૂ.	૩૦૦૦	૧૦૦૦૦

(સંદર્ભ:- ૧. બી. કે. ગઢવી, “ભારતમાં આયોજન અને સહકારી પ્રવૃત્તિ” ગુ. યુનિ., ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

૨. પ્રિ. આર. વી. શાસ્ત્રી અને અન્ય, “સહકાર સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર” પોપ્યુલર પ્રકાશન સુરત, ૧૯૮૩-૮૪, પાન નં. ૧૫૪, ૧૫૫)

અખિલ ભારત ગ્રામ દેવા અને રોકાણ તપાસ સમિતિના અહેવાલ મુજબ ઈ.સ. ૧૯૫૧-૫૨ માં સહકારી ધિરાણનું પ્રમાણ ૩.૧% હતું, ધંધાદારી શાહુકારોનો કુલ ધિરાણમાં ફાળો ૪૪.૮% હતો, ખેડૂત શાહુકારોનો કુલ ધિરાણમાં ફાળો ૨૪.૯% હતો, નાણાં ઉછીના લેનાર કુટુંબો ૫૮.૬% હતી અને ખેડૂતોનું માથાદીઠ દેવુ રૂ. ૨૦૮.૫૦ હતું. જ્યારે ૧૯૬૧-૬૨માં આ દરેક આંકડા અનુક્રમે ૧૫.૫%, ૧૩.૨%, ૩૬%, ૫૨% અને રૂ. ૨૦૫.૪૦ રહ્યા હતા.

ટેબલ - ૨.૭

૧૯૬૦-૬૧ના અંતે સહકારી ક્ષેત્રે પ્રગતિની ઝલક

વિગત	૧૯૬૦-૬૧
સહકારી ખેત મંડળીઓ	૩૧૮૪
વાણિક્ય સહકારી મંડળીઓ	૧૧૮૦૩
સહકારી ભંડારો	૭૦૫૮
ગૃહ સહકારી મંડળીઓ	૬૪૫૧
ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ	૨૧૨૮૮
પ્રાથમિક સહકારી માર્કેટીંગ મંડળીઓ	૧૮૦૦૦
ખેત વિષયક ધિરાણ મંડળીઓ	૨૧૨૧૨૯
બિન ખેત વિષયક ધિરાણ મંડળીઓ	૧૧૯૫૫
કર્મચારીઓને સહકારી તાલીમ (તાલીમાર્થી કર્મચારીઓ)	૫૪૮૩

(સંદર્ભ: સહકાર સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, પોપ્યુલર પ્રકાશન સુરત, ૧૯૮૩-૮૪, પાના નં. ૧૫૫.)

ટેબલ - ૨.૮

૧૯૬૦-૬૧ના અંતે સહકારી ક્ષેત્રે પ્રગતિની ઝલક

મંડળીનો પ્રકાર	સંખ્યા	સભ્યપદ	ખરીદી રૂા.	વેચાણ રૂા.
વેચાણ મંડળીઓ	૩૧૦૮	૧૪૬૭૬૨૨	૬૩૮૦૬૦	૧૦૫૮૬૦૨
૩ વેચાણ, જીનીંગ પ્રેસીંગ મંળીઓ	૧૨૮	૫૯૦૫૨	-	૮૫૪૩૩
રૂપાંતર મંડળીઓ	૩૧૦૩	૧૨૦૯૪૮	-	૪૬૫૮૧
સહકારી ખાંડના કારખાના	૬૬	૧૭૬૮૫૬	૪૩૫૨૩૭	૨૮૮૫૦૪
શણ અને ગાંસડી બાંધવાના કારખાના	૮૪	-	-	-

(સંદર્ભ: સહકારી વેચાણ-વ્યવહાર, જગદીશ એમ. મુલાગી, ગુ. યુ. ગ્રં. નિ. બોર્ડ, ૧૯૭૧ પાના નં. ૧૩૩, ૧૩૪)

⇒ બીજી યોજનાના અંતે સહકારી કર્મચારીઓને તાલીમની સ્થિતિ :

પુનામાં સહકારી તાલીમ કેન્દ્રની શરૂઆત થઈ. જેમા, સીનીયર કર્મચારીઓને તાલીમ આપવા માટે વ્યવસ્થા થઈ હતી. જ્યારે, દેશમાં ૧૩ જેટલી કોલેજોમાં અન્ય મધ્યમ અને બ્લોક લેવલનાં કર્મચારીઓને તાલીમ માટે વ્યવસ્થા હતી અને ૬૨ જેટલી કોલેજો જુનિયર ઓફીસરો માટે તાલીમના ભાગ રૂપે હતી. તાલીમ પામેલ તાલીમાર્થીઓની સંખ્યા ૫૪૩ જેટલા સીનીયર કર્મચારીઓ, ૩૪૧૭ મધ્યમ અને બ્લોક કક્ષાના કર્મચારીઓ અને ૩૪,૦૦૦ જુનિયર ઓફીસરોને તાલીમ આપવામાં આવેલ. જમીન વિકાસ બેન્કના ૩૮૨ જેટલા કર્મચારીઓ અને માર્કેટીંગ મંડળીઓના ૧૨૫૩ જેટલા કર્મચારીઓને તાલીમ આપવામાં આવેલ. સમગ્ર રીતે જોઈએ તો ૨૮૫૦૦ ઓફીસ બેરર્સ તેમજ ૧૨૦૦૦ સંચાલન સમિતિના સભ્યોને અને એકંદરે ૭૨૬૦૦૦ જેટલા પ્રાથમિક સહકારી મંડળીના સભ્યોને તાલીમના લાભો મળેલ. તથા ૩૬૮ વ્યવસાયગત સહકારી મેળવડાઓમાં વિવિધ કક્ષાના કર્મચારીઓને ભાગ લેવામાં મોકલવામાં આવેલ.

બીજી પંચવર્ષિય યોજનામાં લોકશાહી ઢબે આર્થિક વિકાસની દિશામાં વિવિધ સ્વરૂપે સભ્યનો આપસી વિશ્વાસ અને ઓળખ વડે સહકારી પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વધારવાનું સૂચન થયેલ તે મુજબ ખાનગી અને જાહેર બન્ને ક્ષેત્રને લાભો સહકારી ક્ષેત્ર વિવિધ સહકારી મંડળીઓ દ્વારા પૂરા પાડી શકે ધિરાણ અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ સામાજિક એક્ય સિદ્ધ કરવામાં રાજ્ય

ભાગીદારી સાથે સફળ રહી. કૃષિ માળખાની પુનઃ રચના આ યોજનાની સિદ્ધિ હતી. એકંદરે કુલ રૂ. ૩૪ કરોડ બેટલા આ યોજના દરમ્યાન ખર્ચાયા હતા.

⇒ ત્રીજી પંચવર્ષિય યોજના : (તા. ૧-૪-૧૯૬૧ થી તા. ૩૧-૩-૧૯૬૬)

આ યોજનામાં જોરદાર હિમાયત સાથે જાહેરાત કરવામાં આવેલ કે સમાજવાદ અને લોકશાહીની પ્રક્રિયામાં, આયોજિત અર્થતંત્રમાં, આર્થિક જીવનને વિવિધ શાખાઓમાં, સંગઠનનાં પાયામાં સહકારનાં મુખ્ય પ્રગતિશીલ બબળ ગણવું. ઈ.સ. ૧૯૫૮માં નવેમ્બરમાં “રાષ્ટ્રિય વિકાસ સમિતિએ” તેની સહકાર અંગેની નીતિનો ઠરાવ પસાર કર્યો, તેમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ વડે સહકારી મંડળીઓને ગ્રામ્યકક્ષાએ સામાજિક તેમજ આર્થિક વિકાસની જવાબદારી ગ્રામ પંચાયતોની સાથોસાથ સોંપવી તેવો નિર્ણય લેવામાં આવેલ. તે મુજબ સહકારી કાર્યક્રમો તૈયાર કરી ત્રણ યોજનામાં સહકારી ધિરાણ અને પુરવઠા માટે માર્કેટીંગ અને પ્રક્રિયાઓ માટે ઔદ્યોગિક અને ગ્રાહક સહકારી પ્રવૃત્તિઓ માટે ખાસ કાર્યક્રમો પૂરા પાડવામાં આવેલ રૂ. ૮૦ કરોડ ખર્ચવાનો આ યોજનામાં અંદાજ હતો. જેની સામે રૂ. ૭૫.૬ કરોડનું ખર્ચ ખરેખર થયેલ હતું. આમ અંદાજિત ખર્ચના ૯૪.૫૪ ખરેખર ખર્ચ સહકારી પ્રવૃત્તિ પાછળ થયો તે યોજનાની અનેરી સિદ્ધિ ગણી શકાય.

ટેબલ-૨.૯

યોજનાના સમયે સ્થિતિ-લક્ષ્યાંકો-પ્રગતિ-વાસ્તવિકતા

વિગત	૧૯૬૦-૬૧ની સ્થિતિ	૧૯૬૫-૬૬ સુધીમાં લક્ષ્યાંક	૧૯૬૫-૬૬ માં વાસ્તવિકતા
પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૨.૧ લાખ	૨.૩ લાખ	૨.૫ લાખ
તેની સભ્ય સંખ્યા	૧.૭ કરોડ	૩.૭ કરોડ	૨.૬૧ કરોડ
આવરી લેવાયેલા નામો	૬૭.૬ %	૧૦૦ %	૯૯ %
બિન ધિરાણ મંડળીઓ	૯૮૦૬૦	-	૧૩૩૦૦૬
ટૂંકી અને મધ્યમ મુદતના ધિરાણો	રૂ. ૨૦૩ કરોડ	રૂ. ૫૩૦ કરોડ	રૂ. ૩૪૧.૬૫ કરોડ
લાંબી મુદતના ધિરાણો	રૂ. ૩૭ કરોડ	રૂ. ૧૫૦ કરોડ	રૂ. ૧૬૩.૨૬ કરોડ
પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓ પાસે એકંદર થાપાણો	-	રૂ. ૩૦ કરોડ	-
નવી સેવા સહકારી મંડળીઓ	-	૨૮૭૫૦	-
પુનઃ રચીત નવી મંડળીઓ	-	૫૨૧૮૦	-
સહકારી ઉદ્યોગીક વસાહતો	-	-	૧૦૭
સહકારી ખાંડ કારખાના	૫૬	૨૫	૭૬
સહકારી ખેત મંડળીઓ	-	૩૨૦૦	-
ગ્રાહક ભંડારો	૭૦૫૮	-	૧૩૦૭૭
પ્રાથમિક વેચાણ મંડળીઓએ વેચેલા પાકોનું મૂલ્ય	રૂ. ૧૦૮.૨૭ કરોડ	રૂ. ૪૦૦ કરોડ	-
સહકારી વર્કશોપ	૨૧	-	૧૬૭
સહકારી વિકાસ માટે કુલ ખર્ચની જોગવાઈ	રૂ. ૪૦ થી ૫૦ કરોડ	રૂ. ૭૦ થી ૮૦ કરોડ	રૂ. ૮૫ થી ૭૭ કરોડ

(સંદર્ભ:૧) સહકાર સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત, ૧૯૯૩-૯૪, પાનું ૧૫૭.

૨) ભારતમાં આયોજન અને સહકારી પ્રવૃત્તિ, બી. કે. ગઢવી, ગુ. યુ., અમદાવાદ, ૧૯૭૩, પાના ૬૪ થી ૭૪.

૩) ભારતની સહકારી પ્રવૃત્તિ - મૂલ્યાંકન અને સમાલોચના, એસ. બી. મહેતા, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ૧૯૭૨, પાના ૩૧, ૩૨.)

આમ, ત્રીજી યોજનાની શરૂઆતની સ્થિતિએ સહકારી ક્ષેત્રે નક્કી થયેલા લક્ષ્યાંકોની સામે વાસ્તવિકતા ઘણી સારી હતી. એ જ રીતે સહકારી વેચાણ લક્ષ્યાંકોની ૬૦૦ વેચાણ મંડળીઓ રૂ. ૪૦૦ કરોડથી વધુ વેચાણના લક્ષ્યાંક સાથે કાર્યરત થયેલી રૂપાંતરીત એકમોની

રચનાનો લક્ષ્યાંક ૭૮૩ એકમોનો હતો. સિદ્ધિઓ જોઈએ તો, ૨૨૩૧ પ્રાથમિક વેચાણ મંડળીઓની રચના ઉપરાંત ૮૦૦ અન્ય વેચાણ મંડળીઓની રચના, જીલ્લા કક્ષાની વેચાણ મંડળીઓની સંખ્યા ૧૬૦, રાજ્ય કક્ષાની વેચાણ મંડળીઓની સંખ્યા ૧૮, રાજ્ય કક્ષાના વેચાણ સંઘો ૩, અને ૧ રાષ્ટ્રીય કૃષિ વેચાણ સંઘ આ યોજના દરમ્યાન સહકારી ક્ષેત્રે કામગીરી કરતા હતા. ગામડામાં સહકારી મંડળીઓ ૧૦૦ ળ સ્થાપવાનો લક્ષ્યાંક હતો. પરંતુ દેશના કુલ ગામડાની સંખ્યા ૫,૬૩,૬૨૮ સામે જૂન ૧૯૬૬ સુધીમાં સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા ૫,૦૨,૧૮૬ હતી, એટલે કે ૬૦,૮૧૩ ગામડાઓમાં સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી શકાય ન હતી. ૧૦.૮૦% જેટલી ૧૦૦ ળના લક્ષ્યાંકમાં પીછે હઠ હતી. ઈ.સ. ૧૯૬૫ માં ડૉ. કુરીયનના પુરૂષાર્થ અને લોક આગેવાનોના નેતૃત્વથી દેશમાં સ્વેત ક્રાંતિ રૂપે નેશનલ ડેરી ડેવલપમેન્ટની સ્થાપના થઈ અને ડેરી ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન મળ્યું. આમ ત્રીજી યોજનામાં સહકારે આપેલ મહત્વ અને શિર્કવ બેન્કની વધેલી મદદ તથા સમાજના સહકારથી સહકારી ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સિદ્ધિ મળી હતી. ખાસ કરીને વિવિધ સહકારી મંડળીઓનો વિકાસ, ધિરાણ, ઉત્પાદન, વેચાણ, પ્રોસેસિંગ, વગેરે ક્ષેત્રે ઘણો જ ઝડપી હતો. ગ્રામ્ય વિસ્તારનો ૮૯.૧૦% જેટલો હિસ્સો પ્રાથમિક સહકારી ધિરાણ મંડળી કામગીરી હેઠળ આવરી લેવાયેલ તેમ છતાં લગભગ ૩૧% જેટલી સહકારી મંડળીઓ ખોટ કરતી હતી. સહકારે ૧૯૬૪માં પ્રો. દાંતવાલાના અધ્યક્ષપદે એક સમિતિ નીમી હતી. તેમણે સહકારી માર્કેટીંગ પ્રવૃત્તિ સંદર્ભ કરેલી ભલામણોથી અને આજ સમયગાળા દરમ્યાન શ્રી આર. એન. મિર્ઠાના અધ્યક્ષપદે નિમાયેલી અન્ય એક સમિતિએ શાહુકારોને ધિરાણ મંડળીના અનાજના વેપારીના, માર્કેટીંગ મંડળીના કોન્ટ્રાક્ટરોની મજૂર મંડળીના સભ્યપદની મનાઈ સંબંધી કરેલી ભલામણોને લીધે શાહુકારી પ્રવૃત્તિ ધિરાણ, માર્કેટીંગ, સેવાઓ અને ખેતી ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર વિકાસ સાધી શકી હતી.

⇒ ઈ.સ. ૧૯૬૬-૬૭, ૧૯૬૭-૬૮ અને ૧૯૬૮-૬૯ના સમયગાળા દરમ્યાન એકવર્ષીય યોજનાઓમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ:

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૫માં પાકિસ્તાનનું ભારત પર ખુલ્લું આક્રમણ, તેમજ ભારતના ઘણા રાજ્યોમાં દુષ્કાળની સ્થિતિ અને કૃષિ ઉત્પાદન ક્ષેત્ર પર તેની પ્રતિકુળ અસર વગેરે કારણોસર

ચોથી યોજના જે વાસ્તવમાં તા. ૧-૪-૬૬ થી તા. ૩૧-૩-૭૧ સુધીની નકકી થવાની હતી, તેને બદલે ૧૯૬૬-૬૭ના એક વર્ષ માટે તાત્કાલિક યોજના ઘડવાનું નકકી કરવામાં આવેલ. ડા. ૨૦૮૨ કરોડનો કુલ ખર્ચ તે માટે ફાળવાયેલ હતો. પરંતુ તે સામે ખરેખર ડા. ૨૧૬૫ કરોડનો ખર્ચ થયો હતો. તેમજ આ યોજના અનેકવિધ રીતે ખુદ એક વિવાદ બની ગઈ હતી. તેથી યોજના વિરામ જેવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી. આમ ચોથી યોજના વિલંબમાં પડતાં ઈ.સ. ૧૯૬૭-૬૮ અને ઈ.સ. ૧૯૬૮-૬૯ના બન્ને વર્ષ દરમ્યાન અનુક્રમે ડા. ૨૦૮૫ કરોડ અને ડા. ૨૩૭૬ કરોડની યોજના મંજૂર કરવામાં આવેલ.

⇒ સહકારી પ્રવૃત્તિઓ અંગે નીચેની વિગતે ફાળવાણી લક્ષ્યાંક અને સિદ્ધઓ માટે કરવામાં આવેલ:

ડા. ૪૭.૨૬ કરોડનો ખર્ચ સહકારી પ્રવૃત્તિ માટે ઈ.સ. ૧૯૬૭-૬૮ દરમ્યાન કરવાનો અંદાજવામાં આવેલ જેમાં ડા. ૧૦ કરોડનો ખર્ચ ખેતીવાડી અને પુનઃધિરાણ નિગમ હસ્તકની જોગવાઈનો હતો. જે કે કુલ ખર્ચના અંદાજ સામે ખરેખર ખર્ચ ડા. ૩૮.૨૯ કરોડનો થયો હતો. ઈ.સ. ૧૯૬૬-૬૭ દરમ્યાન ભારતમાં ૩.૩ લાખ જેટલી દરેક પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ કુલ ૫૩૨ લાખની સભ્ય સંખ્યા સાથે ડા. ૫૧૪ કરોડનો શેર ભંડોળ અને ડા. ૩૧૮૭ કરોડના કામકાજના ભંડોળ સાથે કુલ વિસ્તારના ૮૨% વિસ્તાર અને કુલ વસ્તીના ૩૨% વસ્તીને આવરી લેતી હતી. તેમજ ડા. ૩૩૮૧૦ લાખની કિંમતનું કૃષિ પેદાશોનું વેચાણ સહકારી મંડળીઓ મારફત થયેલું હતું. કુલ સભ્ય સંખ્યાના આધારે ધિરાણ લેનાર સભ્યોની ટકાવારી ૩૯.૭% જેટલી હતી. એ જ રીતે સતત બે વર્ષના દુષ્કાળની પરિસ્થિતિને લીધે ઈ.સ. ૧૯૬૫-૬૬ દરમ્યાન પ્રાથમિક સ્તરે ધિરાણ સામે લોણા ડા. ૧૨૫.૩ કરોડના હતા. લોણા વસુલાતની બાકી ૨૯% હતી.

આમ, ઈ.સ. ૧૯૬૬-૬૭ અને ઈ.સ. ૧૯૬૭-૬૮ની બન્ને યોજનાઓ સમયે પરિસ્થિતિ જોતાં સહકારી ક્ષેત્રે આયોજનમાં અને લક્ષ્યાંકોમાં પુનઃવિચારની જરૂરિયાત જણાય હતી. એકંદરે તેની સામે ઈ.સ. ૧૯૬૮-૬૯ની ત્રીજી એકવર્ષીય યોજનામાં સહકારી વિકાસના ભૌતિક લક્ષ્યાંકો નીચે મુજબ નકકી થયા હતા.

ટેબલ - ૨.૧૦

વિગત	લક્ષ્યાંક
પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓની સભ્ય સંખ્યા (લાખમાં)	૩૦૦
સહકારી કૃષિ મંડળીઓની સભ્ય સંખ્યા	૧૬૦૦
કૃષિ કુટુંબને આવરી લેવા	૪૫ %
ટૂંકા અને મધ્યમ ધિરાણો (કરોડ રૂ.)	૪૫૦
લાંબી મુદતના ધિરાણો (કરોડ રૂ.)	૧૦૦
સહકારી મંડળીઓ દ્વારા વેચાણ (કરોડ રૂ.)	૨૬૦
વેચાણ મંડળીઓ દ્વારા કૃષિ પાકનું વેચાણ (કરોડ રૂ.)	૪૭૫
ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગ્રાહક વપરાશી વસ્તુનું વેચાણ (કરોડ રૂ.)	૨૭૫
શહેરી ગ્રાહક સહકારી મંડળીઓ દ્વારા છુટક વેચાણ (કરોડ રૂ.)	૨૭૫
સંગ્રહ શક્તિ (લાખ ટન)	૨૬

(સંદર્ભ : ભારતની સહકારી પ્રવૃત્તિ-મૂલ્યાંકન અને સમાલોચના, એસ. બી. મહેતા,
ગુ. યુ. અમદાવાદ, ૧૯૭૨, પાનું. ૩૫.)

⇒ પ્રગતિ અને સિદ્ધિઓ:

પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓની સંખ્યા ૧૯૬૫-૬૬માં ૧,૮૧,૮૦૪ હતી. ૧૯૬૭-૬૮માં સફરતાના સંદર્ભમાં ૨૦,૦૦૦ નેટલો ઘટાડો થયો હતો. સભ્ય સંખ્યા આ સમયગાળા દરમ્યાન ૨૬૧.૩૫ લાખ માંથી વધીને ૨૮૦.૦૪ લાખ થઈ હતી. અને ટૂંકા અને મધ્યમ ગાળાનું ધિરાણ વધેલું હતું. નૂન ઈ.સ. ૧૯૬૮ના અહેવાલ મુજબ સરકારી કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓની સભ્ય સંખ્યા ૪૦ મિલીયન સુધી પહોંચાડવાના લક્ષ્યાંક સામે ૨૮ મિલીયન સભ્ય સંખ્યા જાળવાઈ રહી હતી. ટૂંકા અને મધ્યમ ગાળાનું ધિરાણ રૂ. ૪૨૮ કરોડનું અપાયેલ હતું. લાંબગાળાના ધિરાણ ખરેખર રૂ. ૯૨ કરોડના એટલે કે લક્ષ્યાંકની નજીક હતાં. એ જ રીતે ઈ.સ. ૧૯૬૬-૬૭ દરમ્યાન ટૂંકા અને મધ્યમ ગાળાનું ધિરાણ રૂ. ૩૬૬ કરોડથી વધીને ઈ.સ. ૧૯૬૭-૬૮ દરમ્યાન રૂ. ૪૦૫ કરોડનું થયું હતું. કૃષિ ધિરાણ સહકારી મંડળીઓની સભ્ય સંખ્યાઓ બન્ને વર્ષો દરમ્યાન અનુક્રમે ૨.૬૭ મિલીયન અને ૨.૮૩ મિલીયન રહી હતી. મંડળીઓની સંખ્યા ૧,૭૫,૦૦૦ નેટલી હતી જે ભારતના લગભગ ૯૦% નેટલી ગ્રામ્ય વિસ્તારોને આવરી લેતી હતી.

⇒ સહકારી વેચાણ પ્રવૃત્તિ:

ઈ.સ. ૧૯૬૭-૬૮માં સહકારી વેચાણ મંડળીઓનું સંવર્ધનકરવા સાથે નવા જથ્થાબંધ મંડી કેન્દ્રો વિકસ્યા હતા. અને જુન ઈ.સ. ૧૯૬૮ સુધીમાં પ્રાથમિક વેચાણ મંડળીઓ ૩૩૦૦ જેમાં ૫૦૦ મંડળીઓ ખાસ આવશ્યક ચીજ વસ્તુઓ માટે હતી. રાજ્ય સ્તરે ૨૦ જેટલી ઉચ્ચતર કક્ષાની વેચાણ મંડળીઓ અને એક રાષ્ટ્રીય સહકારી માર્કેટીંગ ફેડરેશન સ્થપાયેલ. જ્યારે જીલ્લા કક્ષાએ ૧૭૩ વેચાણ મંડળીઓ જેમાં ૧૫ ખાસ આવશ્યક ચીજ વસ્તુઓ માટેની વેચાણ મંડળીઓ હતી અને નવા સિંચાઈ પ્રકલ્પો ઉભા કરીને લગભગ ૪૦ જેટલી નવી મંડળીઓ નવા જથ્થાબંધ મંડી કેન્દ્રો સાથે વિકસાવવામાં આવેલ.

ટેબલ : ૨.૧૧

સહકારી પ્રોસેસિંગ મંડળીઓ	૧૯૬૭-૬૮
(પ્રોસેસિંગ એકમો કુલ)	૧૦૦૮
ચોખાની મિલો	૪૭૦
કોટન જીનીંગ એકમો	૧૮૬
ઓઈલ મિલો	૧૦૮
ખાંડ કારખાનાઓ (નોંધાયેલા હતા ૭૭)	૫૮
અન્ય પ્રોસેસિંગ એકમો	૧૭૬

(Ref : Co-operative & Rural Development in Indiaa. K. A. Suresh & Molloy Josaph, Ashish Publication, New Delhi-1990, Pg. No. 78.)

ઈ.સ. ૧૯૬૬-૬૭ માંકુલ પ્રોસેસિંગ એકમો ૯૨૮ હતા. તેની સામે ઈ.સ. ૧૯૬૭-૬૮માં ૩૦ જેટલા નવા એકમો સ્થપાયા હતા અને ૫૦૦ જેટલા અન્ય વિવિધ એકમો વિવિધ સ્તરે કાર્યરત હતાં. જ્યારે નોંધાયેલ અને પરવાના વાળા કુલ ૭૭ ખાંડના કારખાનાઓમાંથી ૫૮ જેટલા કારખાનાઓએ ઈ.સ. ૧૯૬૭-૬૮ દરમ્યાન ૭ લાખ ટન ખાંડનું ઉત્પાદન કરેલ જે સમગ્ર ભારતના કુલ ખાંડના ઉત્પાદનના ૩૩ જેટલું હતું. સહકારી સંસ્થાઓનો અને ખેત વિષયક નિપજ્ઞોનો ઈ.સ. ૧૯૬૬-૬૭ દરમ્યાન વિતરાણ રાસાયણિક ખાતર અને ખાતરના કારખાના ક્ષેત્રે ફાળો ઘણો મોટો હતો. એ જ રીતે સહકારી ગોદામ અને સંગ્રહ વ્યવસ્થા પણ ૭૦% જેટલા નવા બાંધકામ સાથે કરવામાં આવી હતી. ૨.૫ મિલીયન ટન સંગ્રહ ક્ષમતાવાળા ગોદામો

સહકારી સંસ્થાઓની માલિકીના હતા. ઈ.સ. ૧૯૬૭-૬૮ સુધીમાં ગ્રાહક સહકારી સંસ્થાનો ૧૧,૦૦૦ જેટલા હતા. જે લગભગ ૨૭૦ જિલ્લાઓ સાથે શહેરી વિસ્તારને આપરી લેતા હતા. ઈ.સ. ૧૯૬૭-૬૮ માં વિભાગીય સહકારી સ્ટોર્સની કામગીરી પણ ઝડપી બની હતી. સહકારી ખેત મંડળીઓ આયોજન મુજબના લક્ષ્યાંકોથી વધુ માત્રામાં કાર્યરત થઈ ગઈ હતી. દરેક પ્રકારની સહકારી મંડળીઓમાં થયેલો વિકાસ સરેરાશ વધારો દર્શાવતો હતો. એવી જ રીતે વેચાણ મંડળીઓની સંખ્યામાં પણ વધારો થતાં ખરીદી અને વેચાણ વ્યવસ્થા તેમજ જીનીંગ અને પ્રેસીંગ મંડળીઓ પણ જુદા જુદા વેચાણ સાથે વધારો દર્શાવતી હતી.

આમ ત્રણ એકવર્ષીય યોજનાઓના સમયગાળા દરમિયાન સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ અર્થતંત્રને અનેકવિધ રીતે મદદરૂપ નીવડેલ હતો.

⇒ **ચોથી પંચવર્ષીય યોજના : તા. ૧-૪-૬૮ થી ૩૧-૩-૭૪**

ચોથી યોજનામાં સ્થિરતા સાથેના વિકાસને પાયાની બાબત ગણવામાં આવી હતી. તેથી ચોથી યોજના દરમિયાન એક બાજુએ ખેતી વિષયક ધિરાણ મંડળીઓના વિકાસને કેન્દ્રીય મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. સમાજના સામાજિક આર્થિક વિકાસમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ ખાસ કરીને કૃષિ -ખેતીવાડી-ધિરાણ-માર્કેટીંગ-રૂપાંતર અને ગ્રાહકલક્ષી અભીગમને લીધે નોંધપાત્ર વિકાસ સિદ્ધ કરવામાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે, બેન્કીંગ ક્ષેત્રે, મહત્વની સાબીત થઈ હતી. તેથી સહકારી આયોજીત વિકાસની દિશા ચાલુ રાખવાના મુખ્ય અભિગમ સાથે આ યોજનામાં ધ્યેય-વિકાસ અને સ્થિરતા મુખ્ય હતા. કૃષિ સહકારી પ્રવૃત્તિ અને ગ્રાહક સહકારી પ્રવૃત્તિને વ્યુહાત્મક રીતે આયોજીત કરવામાં આવી હતી.

ચોથી યોજનાના મુસદ્દા પ્રમાણે ખેતી, નાના ઉદ્યોગો, વેચાણ અને પ્રક્રિયા, વહેંચણી અને પૂરવઠા, વ્યવસ્થાના એક અગત્યના સ્વરૂપ તરીકે સહકારને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. સહકારી ધિરાણની માળખાકીય મર્યાદાઓ દૂર કરવાના ધ્યેય સાથે કૃષિ ક્ષેત્રે વધુ ધિરાણ, પાક-લોન યોજના, ડેરી-પશુપાલન મત્સ્ય ઉદ્યોગ, અને ગ્રાહક સહકારી ભંડારોની સ્થાપના વગેરે જેવા વિવિધ ધ્યેયો પણ રાખવામાં આવેલ હતા. કુલ રૂ. ૧૭૮.૫૭ કરોડના ખર્ચનો લક્ષ્યાંક વડે વિવિધ સહકારી પ્રવૃત્તિ વિકસાવવાનું નક્કી કરવામાં આવેલ જેમાં કેન્દ્ર

સરકાર પાછળ રૂ. ૨૪.૫૦ કરોડ, કેન્દ્રીય વિભાગો પાછળ રૂ. ૩૦.૨૫ કરોડ શાસિત પ્રદેશો પાછળ રૂ. ૪.૬૧ કરોડ અને રાજ્યો પાછળ રૂ. ૧૧૯.૨૧ કરોડ ખર્ચવાના હતા. ઉપરાંત જમીન વિકાસ બેન્કોના ડિબેન્ચરિસને ટેકો આપવા રૂ. ૯૦ કરોડની અલગ જોગવાઈ પાણ કરવામાં આવી હતી.

ટેબલ - ૨.૧૨
ચોથી યોજનાના મહત્વના લક્ષ્યાંકો

વિગત	૧૯૭૩-૭૪ સુધીમાં લક્ષ્યાંક
પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓની સભ્ય સંખ્યા (લાખમાં)	૪૨૦ (પાછળથી સુધારો ૪૫૦)
કૃષિ કુટુંબોને આવરી લેવાની ટકાવારી (%)	૬૦% (પાછળથી સુધારો ૭૫%)
ટૂંકા અને મધ્યમ ધિરાણો (કરોડ રૂ.)	૭૫૦
લાંબી મુદતના ધિરાણો (કરોડ રૂ.)	૭૦૦
સહકારી કૃષિ મંડળીઓની સંખ્યા	૨૦૦૦
વેચાણ મંડળીઓ દ્વારા કૃષિ પાકનું વેચાણ (કરોડ રૂ.)	૯૦૦
સહકારી દ્વારા ખાતર વેચાણ (કરોડ રૂ.)	૬૫૦
સહકારી દ્વારા સુધારેલ બિબચારણ વેચાણ (કરોડ રૂ.)	૫૦
સહકારી દ્વારા જંતુનાશક દવાઓનું વેચાણ (કરોડ રૂ.)	૫૦
ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગ્રાહક વસ્તુનું સહકારી દ્વારા વેચાણ (કરોડ રૂ.)	૫૦૦
શહેરી ગ્રાહક સહકારી દ્વારા છુટક વેચાણ (કરોડ રૂ.)	૪૦૦
સંગ્રહશક્તિ (લાખ ટન)	૪૬
અનાજ વેચાણ (લાખ ટન)	૮૦
શેરડી વેચાણ (લાખ ટન)	૩૬૦
મગફળી વેચાણ (લાખ ટન)	૦.૬૦
ફળ અને શાકભાજી વેચાણ (ટન)	૧૦,૦૦૦
રૂની ગાંસડીનો વ્યાપાર (લાખ ટન)	૧.૮૦
સહકારી વેચાણ મંડળીઓ હસ્તક આંતર રાજ્ય વેપાર (કરોડ રૂ.)	૨૫
સહકારી વેચાણ મંડળીઓ હસ્તક વિદેશ વ્યાપાર (કરોડ રૂ.)	૧૦
પ્રોસેસિંગ એકમો (સંખ્યા) (જૂન ૧૯૬૮-૬૯) સુધીમાં	
કુલ ૧૯૫૬ એકમો હતા. નવા સ્થાપવાના એકમો	૫૫૦

- (સંદર્ભ : ૧) ભારતની સહકારી પ્રવૃત્તિ મૂલ્યાંકન અને સમાલોચના, એસ. બી. મહેતા, ગુ. યુ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ-૧૯૭૧, પાનું : ૩૫.
૨) ભારતમાં આયોજન અને સહકારી પ્રવૃત્તિ, બી. કે. ગઢવી, ગુ. યુ. ગ્રં. નિર્માણ, બોર્ડ, અમદાવાદ-૧૯૭૩, પાના : ૮૧, ૮૨.)

આમ સહકારી પ્રવૃત્તિના આયોજિત વિકાસ માટે ઉપરોક્ત વિકાસ સાથે સહકારી ધિરાણ પ્રવૃત્તિમાં રાજ્ય દીઠ અસમાનતા વધુ હોય તે દૂર કરવાનો સૂચવાયેલ, તેમજ પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓની આર્થિક નિબર્જતા દૂર કરવા અને સંગીન વિકાસ સાધવા આવી મંડળીઓની સંખ્યા ૨,૦૮,૦૦૦ થી ઘટાડીને ૧,૨૮,૦૦૦ કરવાનો લક્ષ્યાંક નક્કી થયેલ. લોણા વસુલાતમાં સખતાઈ અપનાવવાનું સ્વીકારાયેલ ઉપરાંત રૂા. ૬૦૦ કરોડના નવા લાંબા ગાળાના ધિરાણ માટે વધારાની મૂડીની જરૂરીયાત સામે જમીન ગીરવી બેન્કો, મધ્યસ્થ બેન્કો, સ્ટેટ બેન્કો, અને જીવન વિમા કોર્પોરેશન પાસેથી મદદની અપેક્ષા રાખેલ હતી. સહકારી ખેતીના વિકાસ માટે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત રાજ્યમાં વ્યવસ્થિત પ્રયાસોનું આયોજન કરવામાં આવેલ.

ચોથી યોજનાની શરૂઆતમાં વિવિધ સ્તરે સહકારી પ્રવૃત્તિનું ચિત્ર જોઈએ તો પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓની સંખ્યા ૧,૬૨,૭૦૦ તેની સભ્ય સંખ્યા ૨૮૭.૬૬ લાખ, ચાલુ મૂડી રૂા. ૯૨૧.૬૪ કરોડ, મંડળીની સભ્ય સંખ્યા ૧૮૩, નિષ્ક્રિય મંડળીઓની સંખ્યા ૧૯,૦૦૧, સભ્ય દીઠ શેર મૂડી રૂા. ૬૩ કુલ લોણું રૂા. ૭૧૧.૪૪ કરોડ હતું. એ જ રીતે સહકારી બેન્કો મારફત થયેલા ધિરાણમાં મધ્યસ્થ સહકારી બેન્કોનું કૃષિ ધિરાણ રૂા. ૯૨૭.૭૯ કરોડ હતું. જ્યારે સહકારી સંસ્થાઓનું કુલ ધિરાણ રૂા. ૧૦૬૨.૬૫ કરોડ હતું. જેમાં કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓએ આપેલ ધિરાણ રૂા. ૫૪૦.૧૧ કરોડ, પ્રાથમિક જમીન વિકાસ બેન્કોએ આપેલ ધિરાણ રૂા. ૧૧૩.૨૨ કરોડ, બિન કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓએ આપેલ ધિરાણ રૂા. ૫૦૭.૮૦ કરોડ જેટલું હતું. સહકારી સંસ્થાઓની કુલ ચાલુ મૂડી રૂા. ૨૦૦૦ કરોડ હતી. પ્રાથમિક બિન કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓની સૂખ્યા ૧૪૮૧૬ હતી. તેની સભ્ય સંખ્યા ૭૯.૪૨ હતી. જ્યારે શેર ભંડોળ, થાપાણો ચાલુ મૂડી અનુક્રમે રૂા. ૮૭.૬૯ કરોડ. રૂા. ૨૫૫.૯૧ કરોડ અને રૂા. ૪૦૪.૫૫ કરોડથી હતી. બિન ધિરાણ મંડળીઓની સંખ્યા ૧,૩૬,૪૭૨ હતી તેની સભ્ય સંખ્યા ૧.૮૦ લાખ હતી. સહકારી પ્રવૃત્તિ નીચે આવરી લેવાયેલ ગ્રામ્ય વસ્તી ૯૪% અને આવરી લેવાયેલ ગ્રામ્ય વસ્તી ૯૦% હતી. આ ક્ષેત્રે ધિરાણ મેળવતા સભ્યની ટકાવારી ૩૯.૩% હતી. જે સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ ૧૧૭.૩૬ લાખની હતી.

⇒ સિદ્ધિઓ અને પ્રગતિ:

ઈ.સ. ૧૯૭૪ સુધીમાં ૧૪ રાજ્ય સહકારી ગ્રાહક સંઘો ૪૦૦ કેન્દ્રીય જથ્થાબંધ સહકારી ગ્રાહક ભંડારો અને ૧૩,૧૫૦ પ્રાથમિક ગ્રાહક સહકારી મંડળીઓ હતી. તે ક્ષેત્રમાં સર્વ સત્તાધીશ નેશનલ કો-ઓપરેટીવ કન્ઝ્યુમર્સ ફેડરેશન રચાયું. કુલ રૂા. ૩૨૫ કરોડનું વેચાણ ઈ.સ. ૧૯૭૩-૭૪ માં થયું હતું. ટૂંકા અને મધ્યમગાળાના ધિરાણનો રૂા. ૭૫૦ કરોડનો લક્ષ્યાંક પણ સિદ્ધ થયો હતો. ગ્રાહક સહકારી ભંડારો દ્વારા કુલ વેચાણમાં નિ અંકુશીત માલના વેચાણનું પ્રમાણ ઈ.સ. ૧૯૭૧-૭૨ માં ૫૦% જેટલું થયું હતું. સહકારી મંડળીઓના ગોદામોની સંગ્રહશક્તિનો લક્ષ્યાંક ૪૦ લાખ ટનનો સિદ્ધ થવાની નજીકમાં એટલે કે ૩૮ લાખ ટન સંગ્રહશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકી હતી. ૩૦ નવા ખાંડના કારખાના સ્થપાતા ઈ.સ. ૧૯૭૪ ના અંત સુધીમાં સહકારી ક્ષેત્રે કુલ ૧૭૮ ખાંડના કારખાના હતા. સહકારી પ્રોસેસિંગ એકમો કુલ ૧૫૦૦ જેટલા થયા હતા. ઈ.સ. ૧૯૭૧-૭૨ માં શિક્ષિત બેકારોને રોજગારી આપવાના ધ્યેય સાથે ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર્સની કામગીરી ઝડપી બનાવાય હતી. સહકારી તાલીમ શિક્ષણ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ હતી. ભારતમાં ૬૩ તાલીમ કેન્દ્રો, ૧૩ તાલીમ કોલેજો અને ૧ રાષ્ટ્રીય કક્ષાની તાલીમ આપતી સંસ્થા તરીકે સહકારી ક્ષેત્રે નોંધનીય કામગીરી કરી રહી હતી. આ યોજનાના અંતે દેશમાં કુલ ૨.૯૯ લાખ સહકારી મંડળીઓ અસ્તિત્વમાં હતી. અને પ્રવૃત્તિ માટે આયોજીત થયેલ અંદાજીત ખર્ચનો લક્ષ્યાંક રૂા. ૧૭૮.૫૭ કરોડ સામે ખરેખર ખર્ચ રૂા. ૨૫૮ કરોડો હતો જે આ સમયગાળા દરમ્યાનની સહકારી પ્રવૃત્તિ અસરકારક પ્રગતિને આધારે વ્યાજબી ગણાવાયો હતો.

આ ચોથી યોજનાના અંતમાં સહકારી મંડળીઓ દ્વારા રૂા. ૬૦ કરોડના બિયારણ, રૂા. ૧૫ કરોડના ખેતીના સાધનો તથા મશીનરી, રૂા. ૨૫ કરોડની જંતુનાશક દવાઓ વેચાઈ હતી. સહકારી વેચાણ મંડળીઓ દ્વારા ખેત પેદાશોના વેચાણનો રૂા. ૯૦૦ કરોડનો લક્ષ્યાંક વટાવી જવાયો હતો. ઈ.સ. ૧૯૭૩-૭૪ માં રૂા. ૧૧૦૦ કરોડના વેચાણની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. આમ, ચોથી પંચવર્ષિય યોજનામાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે સહકારી સંસ્થાઓની કાર્યક્ષમતા અને આર્થિક તેમજ સામાજીક સેવાઓ પૂરી પાડવાની બબાબતે મંડળીઓની બિન કાર્યક્ષમતા ઘટાડવા અને પુનઃરચના કરવા, મુદતવિત્તી બાકી ઘટાડવા વગેરે પ્રયાસો થયા હતા.

એ જ રીતે ભંડોળ વધારવામાં આવેલ. કર્મચારીઓને તાલીમ અને સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવેલ. તેમજ નેશનલ કો-ઓપરેટીવ યુનીયન ઓફ ઈન્ડીયા અને વૈકુંઠ મહેતા ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ કો-ઓરેટીવ મેનેજમેન્ટ જેવી સંસ્થાઓનો માળખાકીય વિકાસ થયો હતો. ઉપરાંત ૧૪ મોટી વ્યાપારી બેન્કોનું રાષ્ટ્રીયકરણ અને આ બેન્કોના સંચાલક મંડળમાં સહકારીઓનો સમાવેશ ખેતી, નાના પાયના અને ગ્રામ્ય ઉદ્યોગને ધિરાણ પૂરા પાડવા માટે સંકલિત કરવા અને પુનઃધિરાણની સગવડ ઉભી કરવા બાબતે કરવામાં આવે છે. એ જ રીતે રીઝર્વ બેન્કની અને રાજ્યની સહકારી ક્ષેત્રે ક્ષણ અને નિયંત્રક તરીકેની કામગીરી સંબંધી પ્રવૃત્તિ પાણ સફળ પ્રયાસો બની રહી હતી.

⇒ **પાંચમી પંચવર્ષીય યોજના : તા. ૧-૪-૭૪ થી ૩૧-૩-૭૯:**

સહકારનો ઉદ્ભવ એકબીજાને મદદ કરવાના હેતુમાંથી થયો છે. આ પદ્ધતિમાં નાનામાં નાની વ્યક્તિને મોટા પાયા પરના સંચાલનના લાભ મળવાની તક રહી હતી. આમ સહકારી વ્યવસ્થા સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તન લાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવી શકી હતી. આમ, ખેડૂતો, કારીગરો અને ગ્રાહકોની જરૂરિયાતો સંતોષી શકે એવું મજબુત સહકારી ક્ષેત્ર રચવાનો પાંચમી યોજનાનો ઉદ્દેશ હતો. આ યોજના કેન્દ્રમાં જનતા સરકાર આવવાથી એક વર્ષ વહેલી પૂરી કરવામાં આવી હતી. અને આયોજિત અર્થતંત્રના વિકાસમાં અસરકારક ક્ષણો આપતી આ પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે મુખ્ય ચાર ઉદ્દેશો લક્ષમાં લેવાયેલ હતા. (૧) ખેતીવાડીના વધુ વિકાસ માટે સહકારી ધિરાણ, સહકારી વેચાણ, અને સહકારી પ્રોસેસિંગ ત્રણેય પ્રકારની મંડળીઓનો વિકાસ કરવા હાલના માળખાને મજબુત બનાવવું. (૨) દેશમાં ગ્રાહક સહકારી ભંડારોની કામગીરી ગ્રાહકોની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને વધારવી, જેથી આવશ્યક ચીજવસ્તુઓની વહેંચણી વ્યાપક અને વિસ્તૃત બને. (૩) વિવિધ રાજ્યોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ અંગે અને ખાસ કરીને સહકારી ખેત ધિરાણ માટે પ્રવર્તતી પ્રાદેશિક અસમાનતા દૂર કરવી. (૪) નાના અને સિમાંત ખેડૂતોને લાભ મળે તે રીતે સહકારી પ્રવૃત્તિનો પુનઃસંકલન અને પુનઃરચના કરી સહકારી સંગઠનોની કામગીરી ગોઠવવી. આ યોજનામાં સહકારી પ્રવૃત્તિ પાછળ રૂા. ૪૨૩ કરોડનું ખર્ચ કરવામાં આવ્યું હતું. આમ આ યોજનામાં સહકારી મંડળીઓના સર્વાંગી અને સંતુલીત વિકાસ માટેની વ્યુહરચના સાથે મંડળીઓના સંચાલન વહીવટ અંગે વ્યવસાયી સંચાલનનો વિકાસ

વ્યાપક બનાવવા, મેનેજરોની (સંચાલકોની) ખાસ કક્ષા સંવા, અને એ રીતે આયોજિત વિકાસ કાર્યક્રમો સાથે વિવિધ લક્ષ્યાંકો નક્કી થયા હતા. જેમાં જાહેરક્ષેત્ર, વ્યાપારી બેન્કો અને પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓ સાથે સમાયોજન સાધવાના કાર્યક્રમો મુખ્ય હતા.

⇒ **લક્ષ્યાંકો:**

ચોથી યોજનાના અંતે સહકારી પ્રવૃત્તિની પરિસ્થિતિ સામે પાંચમી યોજનાને અંતે સર્વાંગી રીતે લગભગ ૬૦% થી વધુ પ્રગતિ થાય તેવા વિવિધ લક્ષ્યાંકો રાખવામાં આવેલ હતા. જે માટે સહકારી ક્ષેત્રે રૂા. ૫૧૪.૬ કરોડની ફાળવાણી કરવામાં આવી હતી. જે ચોથી યોજના સહકારી ક્ષેત્રના ખરેખર ખર્ચ રૂા. ૨૫૮ કરોડને ધ્યાને લેતાં લગભગ ૫૦% વધુ રકમ હતી. ઉપરાંત રૂા. ૨૨૭ કરોડની રકમ કેન્દ્ર અને રાજ્યોની સહકારી દ્વારા સહકારી જમીન વિકાસ બેન્કોના ડિબેન્ચર ખરીદવા માટે વાપરવાનું આયોજન હતું. આમ નાણાંકીય દ્રષ્ટિએ આ યોજનામાં વિપુલ જોગવાઈ થઈ હતી.

ટેબલ - ૨.૧૩

પાંચમી યોજનાનાં લક્ષ્યાંક (કરોડ રૂા. માં)

ક્રમ	વિગત	૧૯૭૩-૭૪	૧૯૭૮-૭૯ (લક્ષ્યાંક)
૧)	ટૂંકાગાળાનું ધિરાણ (પ્રાથમિક ખેતી વિષયક ધિરાણ મંડળીઓનું)	૭૦૦	૧,૩૦૦
૨)	મધ્યમ ગાળાનું ધિરાણ (પ્રાથમિક ખેતી વિષયક ધિરાણ મંડળીઓનું પાંચ વર્ષ દરમિયાન)	૨૦૦	૩૨૫
૩)	લાંબા ગાળાનું ધિરાણ (જમીન વિકાસ બેન્કોનું પાંચ વર્ષ દરમિયાન)	૯૦૦	૧,૫૦૦
૪)	સહકારી મંડળીઓ દ્વારા વાર્ષિક ખેત પેદાશોનું વેચાણ	૧,૧૦૦	૧,૯૦૦
૫)	સહકારી પ્રોસેસિંગ એકમો (વર્ષને અંતે)	૧,૫૦૦	૨,૧૦૦
૬)	સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ખાતરનું વેચાણ (વાર્ષિક)	૩૫૦	૩૮૦
૭)	સહકારી ક્ષેત્રની સંગ્રહશક્તિ (લાખ ટનમાં)	૩૮	૬૮
૮)	શહેરી સહકારી ભંડારો દ્વારા માલનું વેચાણ	૭૦૦	૬૦૦

(સંદર્ભ : ૧) Drift fifty five year plan 1974-79 Vol. 11, P. 79.

૨) સહકાર સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત, શ્રી શાસ્ત્રી અને શ્રી પંચોલી, આવૃત્તિ, ૧૯૯૩-૯૪, પાના નંબર : ૧૬૧.)

પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા ૩૦ જુન ૧૯૭૨ સુધીમાં ૧.૫૯ લાખમાંથી ઘટાડીને ૧.૧૫ લાખ જેટલી કરવાનું સૂચવાયેલું હતું. જે મંડળીઓની કાર્યક્ષમતાના સુધારાના ભાગરૂપે હતું. આ પાંચ વર્ષમાં સહકારી પ્રોસેસીંગ એકમો માટે રૂા. ૩૦૦ કરોડનું નવું રોકાણ કરવાનું પણ લક્ષ્યાંક હતું. ખાતર વિતરણ રૂા. ૪૫૦ કરોડ થી વધારીને રૂા. ૧૦૦૦ કરોડ સુધી લઈ જવું અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગ્રાહક સહકારી વસ્તુઓનું વિતરણ રૂા. ૫૦૦ કરોડ સુધી લઈ જવાનું લક્ષ્યાંક રાખવામાં આવેલ. સહકારી નીતિના એક પ્રાથમિક હેતુ તરીકે પાંચમી યોજના દરમ્યાન માત્ર આવશ્યક થીજ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારવાનો જે હેતુ ન હોતો તે લોકોને વ્યાજબી ભાવે તે ઉત્પાદન મળી શકે તેવો પણ હતો.

ટેબલ - ૨.૧૪

પાંચમી યોજનાની પ્રગતિ અને મળેલી સિદ્ધિઓ

વિગત	(ઈ.સ. ૧૯૭૯-૮૦, રકમ રૂા. કરોડ)
સહકારી મંડળીઓ (લાખ)	૨.૯
સભ્ય સંખ્યા (કરોડ)	૧૦.૧
ચાલુ મૂડી (રૂા.)	૧૯૦૫૮
પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૯૫૦૦૦
સભ્ય સંખ્યા (કરોડ)	૫.૪૧
શેર મૂડી (રૂા.)	૪૯૬
તમામ ધિરાણ મંડળીઓનું ધિરાણ (૧૯૭૯ સુધીમાં)	
ટૂંકગાળાનું ધિરાણ (રૂા.)	૧૨૬૨
મધ્યમ ગાળાનું ધિરાણ (રૂા.)	૧૯૩
લાંબા ગાળાનું ધિરાણ (રૂા.)	૨૪૩
ખેત પેદાશોનું વેચાણ	
ઈ.સ. ૧૯૭૩-૭૪ માં (રૂા.)	૧૧૦૦
ઈ.સ. ૧૯૭૮-૭૯ માં (રૂા.)	૧૭૫૦
ગ્રાહક સહકારી મંડળીઓ દ્વારા વેચાણ (રૂા.)	૮૦૦
શહેરી ગ્રાહક સહકારી મંડળીઓ તથા ભંડારો દ્વારા વેચાણ (રૂા.)	૮૦૦
ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા	૪૦ હજાર
તેની સભ્ય સંખ્યા	૨૬ લાખ

સુતરની જીનીંગ અને પ્રેસીંગ મિલોની સહકારી ક્ષેત્રે	
ઉત્પાદન શક્તિ (કુલ ઉત્પાદન શક્તિના આધારે)	૨૫%
ઈ.સ. ૧૯૮૦માં સહકારી સ્પીનીંગ મિલો	૬૨
તેનું ઉત્પાદન (કિલો ગ્રામમાં)	૬૭૪ લાખ
ડેરી પ્લાન્ટોની સંખ્યા	૮૦
પ્રાથમિક દૂધ સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા	૨૫૪૫૮
ઈ.સ. ૧૯૮૦-૮૧ માં	
પ્રાથમિક વેચાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૩૮૨૨
જીલ્લા વેચાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૩૮૦
રાજ્ય વેચાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૨૯
આ દરેક વેચાણ મંડળીઓ દ્વારા માલ વેચાણ (રૂ.)	૧૯૫૦
ઈ.સ. ૧૯૮૦-૮૧ માં	
સહકારી પ્રોસેસીંગ એકમો	૨૩૫૨
જેમાં મોટા મધ્યમ કદના એકમો	૪૦૩
ખાંડના કારખાના (સંખ્યા)	૧૭૭
ખાંડના કારખાના દ્વારા ઉત્પાદિત ખાંડ (દેશના કુલ ખાંડના ઉત્પાદન સામે)	૫૬%
ઈ.સ. ૧૯૮૧ માં	
ગ્રામ્ય ગોદામોની સંખ્યા	૨૪૬૫૮
વેચાણ ગોદામોની સંખ્યા	૫૨૮૯
સહકારી ઠંડાગાર એકમો	૧૩૭

(સંદર્ભ : સહકાર સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત, શ્રી શાસ્ત્રી અને શ્રી પંચોલી આવૃત્તિ, ૧૯૯૩-૯૪ પાના નંબર : ૧૬૧, ૧૬૨.)

આમ, આ યોજના દરમ્યાન વ્યવસ્થિત આયોજન અને નાણાકીય ખર્ચની ઠાણવણી યોગ્ય રીતે થયેલી હતી. અને હેતુ સિદ્ધિની નજીક લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ થયા હતા. રૂ. ૪૨૩ કરોડનો ખર્ચ સહકારી પ્રવૃત્તિ પાછળ ખરેખર ખર્ચ થયો હતો. માધવદાસ કમિટીની નાગરિક સહકારી બેન્કોના વિકાસ અંગે ભલામણોનો સ્વીકાર અને અમલ યોજના દરમ્યાન થયો હતો. સહકારી શિસ્ત અંગેનો ખ્યાલ પ્રચલિત બનાવાયો. જીલ્લા તેમજ રાજ્ય સહકારી બેન્કોમાં, નાગરિક બેન્કો અંગેનો વિભાગ શરૂ થયો. નાગરિક બેન્કો દ્વારા નાના પાકયાના એકમોને રીઝર્વ બેન્કની પુનઃધિરાણ સગવડો આપવામાં આવી. દરેક બેન્કોની કાર્યદક્ષતા અને સક્ષમ બેન્કો માટેના ધોરણો નક્કી થયા હતા. ખાસ કરીને પ્રવૃત્તિની નીતિ વિષયક કાર્યક્રમો સંદર્ભની વ્યવહાર

અમલવારીની દ્રષ્ટિને લીધે ખાતર બિયારણ અને કૃષિ ઓજરોની ઉપલબ્ધી શક્ય બની અને માળખાકીય વિકાસ શક્ય બનેલ ખેતી પાક સંગ્રહ રૂપાંતરની યોજના જીવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓનું વિતરણ, માળખું દૂધ ઉત્પાદન, રૂપાંતર, દૂધની ડેરીઓના વિકાસની યોજનાઓ અમલમાં મુકાય. શિક્ષણ તાલીમ અંગેના માળખાકીય વ્યવસ્થામાં સુધારા અને ભૌતિક સગવડોમાં વધારો કરવા બાબતે જોગવાઈ કરાય. ઉત્તર-પૂર્વ રાજ્યોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનાં વિકાસ માટે વિશેષ ધ્યાન રખાયું. નાના ખેડૂતોને પૂરતી સગવડો બાબતે નકકર પગલાં લેવાયા. મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોને રીઝર્વ બેંકની ધિરાણ સગવડોને બેંકોની થાપણો સાથે સાંકળવામાં રાહતદરનાં વ્યાજનો આધાર થાપણ વૃદ્ધિકરણ સાથે મહ્ટી એજન્સી એપ્રોચની યોજના અમલમાં મુકાઈ હતી.

⇒ પાંચમી અને છઠ્ઠી યોજના વચ્ચેના સમયનો મીડટર્મ પ્લાન:
(ઈ.સ. ૧૯૭૮-૭૯ અને ઈ.સ. ૧૯૭૯-૮૦)

પાંચમી પંચવર્ષિય યોજના તેના નિર્ધારિત સમય તા. ૩૧-૩-૧૯૭૯ પહેલા પૂરી જાહેર કરવામાં આવેલ હતી. તા. ૧-૪-૧૯૭૮ થી ૧-૩-૧૯૮૦ સુધીના સમયગાળા માટે પાંચમી પંચવર્ષિય યોજનાને સુધારવામાં આવી અને મીડટર્મ પ્લાન તરીકે રજૂ કરવામાં આવી હતી. આમ છઠ્ઠી યોજના (૧૯૭૮-૧૯૮૩ મુજબ) આમ મીડટર્મ પ્લાનને રોલીંગ પ્લાન ગણીને ૧૯૮૩-૧૯૮૫ સુધી લંબાવવામાં આવેલ મૂળભૂત છઠ્ઠી યોજના વચ્ચેના સમયગાળા દરમ્યાન આયોજિત થયેલા અને સુધારેલા લક્ષ્યાંકો, તેની નવી વિગતો સાથે સિદ્ધ થયા હતા.

⇒ છઠ્ઠી પંચવર્ષિય યોજના : (તા. ૧-૪-૧૯૮૦ થી તા. ૩૧-૩-૧૯૮૫)

સમાજના અલ્પ લાભાર્થીઓ તેમજ તરછોડાયેલાઓના આર્થિક વિકાસના એક માત્ર સાધન તરીકે સહકારને પ્રાધાન્ય અપાયું. સહકારી મંડળીઓની કામગીરી સિદ્ધિઓનાં મૂલ્યાંકનમાં છઠ્ઠી યોજનાએ જોયું કે હાલમાં સહકારી મંડળીઓ તમામ પ્રકારની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરી રહેલ છે. ત્યારે પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓ વિવિધલક્ષી વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળીઓ તરીકે અસરકારક રીતે કામ કરી શકે. ગમ્યામ્ય ગરીબ પ્રજાના ઉત્કર્ષ બાબતે દ્રઢતાપૂર્વક કામ કરે, સમવાયી મંડળીઓને નવીન ઓપ આર્પીને વધુ સંગીન કામ કરવામાં આવે તેમજ

વહીવટના વ્યવસાયીકરણની દિશામાં વિકાસ બાબતે યોજનામાં અનુરોધ કરાયો. દૂધ-ઉત્પાદન રૂપાંતર, મન્યોદ્યોગ, જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા, સિંચાઈની યોજનાઓ અને વેચાણ વ્યવહારને વધુ ઉત્તેજન આપવા બાબતે સહકારી પ્રયાસો ઉપર ભાર મુકાયો. સહકારી ક્ષેત્રની વિવિધ કામગીરીઓ આયોજીત કરી પરીપૂર્ણ કરવા માટે છઠ્ઠી યોજના દરમ્યાન કેન્દ્ર માટે રૂ. ૩૩૦.૧૫ કરોડ, રાજ્યો તથા કેન્દ્ર શાષિત પ્રદેશો માટે રૂ. ૫૮૪.૦૮ કરોડ એમ કુલ રૂ. ૯૧૪.૨૩ કરોડનો ખર્ચ કરવાનું નક્કી થયેલ હતું. વિકાસ માટેના અન્ય લક્ષ્યાંકો નીચે મુજબ હતા.

ટેબલ - ૨.૧૫

વિગત	૧૯૮૪-૮૫ સુધીમાં લક્ષ્યાંક (રકમ રૂ. કરોડમાં)
ટૂંકાગાળાનું ધિરાણ (રૂ.)	૨૫૦૦
મધ્યમ ગાળાનું ધિરાણ (રૂ.)	૨૪૦
લાંબાગાળાનું ધિરાણ (રૂ.)	૫૫૫
સહકારી વેચાણ મંડળીઓ દ્વારા કૃષિ પેદાશોનું વેચાણ	૨૫૦૦
સહકારી સંસ્થાઓ દ્વારા ખાતરની વહેંચણી જથ્થો (લાખમાં)	૪૫
સહકારી સંસ્થાઓ દ્વારા ખાતરનું વેચાણ (રૂ.)	૧૬૦૦
સહકારી ગ્રાહક મંડળી દ્વારા વેચાણ (રૂ.)	
ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં	૨૦૦૦
શહેરી વિસ્તારમાં	૧૬૦૦
ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગોદામોની સંખ્યા	૫૨૦૦૦
તેની સંગ્રહશક્તિ (લાખ ટન)	૪૪
સહકારી વેચાણ ગોડાઉનોની સંખ્યા	૭૫૦૦
તેની સંગ્રહશક્તિ (લાખ ટન)	૩૮
કોલ્ડ સ્ટોરેજની સંખ્યા	૨૭૬
તેની સ્થાપિત સંગ્રહશક્તિ (લાખ ટન)	૭.૪૮
પ્રોસેસીંગ એકમો	
ખાંડના કારખાનાઓની સંખ્યા	૧૮૫
સ્પીનીંગ મિલોની સંખ્યા	૯૦
સહકારી તેલ મિલોની સંખ્યા	૩૯૦
(અન્ય એકમોની સંખ્યા)	૧૬૯૪

Ref.: 1) Co-operative & Rural Development in India, K.A. Suresh & Molloy Josaph, Ashish Pub., New Delhi 1990, PP. No. 94.

2) Co-operative Sector in India - Sami - Uddin S. Chand & Co., New Delhi, 1983, PP. Nos. 59, 60.

૩) સહકાર સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, પોપ્પુલર પ્રકાશન, સુરત, ૧૯૯૩-૯૪, પાના નં. ૧૬૨, ૧૬૩.)

છઠ્ઠી યોજનાના નિર્દિષ્ટ લક્ષ્યાંકો મહદ અંશે સિદ્ધ થયા હતા. જે નીચેની સિદ્ધિઓને આધારે જોઈ શકાય છે.

ટેબલ - ૨.૧૬

વિગત	૧૯૮૪-૮૫ દરમ્યાન લક્ષ્ય સિદ્ધિ (રકમ રૂ. કરોડમાં)
સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ધિરાણ (રૂ.)	
ટૂંકાગાળાનું	૨૫૦૦
મધ્યમ ગાળાનું	૨૫૦
લાંબા ગાળાનું	૫૦૦
પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૫૫૦૦૦
ખાતર વિતરણ કરતી સહકારી સંસ્થાઓની સંખ્યા	૭૦૦૦૦
સહકારી સંસ્થાઓ દ્વારા કુલ ખાતર વિતરણ (લાખ ટન)	૩૬.૩૧
સહકારી સંસ્થાઓનો કુલ ખાતર વિતરણમાં ફાળો	૪૭
સહકારી મંડળીઓ દ્વારા વેચાણ	
ખેતી વિષયક પેદાશોનું વેચાણ (રૂ.)	૩૦૬૭
વેચાણ જથ્થો (લાખ)	૩૬.૩૦
અન્ય વેચાણ (રૂ.)	૧૫૦૦
બિયારણ વિતરણ સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા	૨૫૦૦૦
તેના દ્વારા બિયારણ વિતરણ (રૂ.)	૯૨
સહકારી મંડળીઓ દ્વારા વસ્તુઓનું વેચાણ (રૂ.)	
ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં	૨૦૦૦
શહેરી વિસ્તારમાં	૧૬૦૦
શહેરી વિસ્તારમાં છૂટક વેચાણ કેન્દ્રોની સંખ્યા	૨૫૦૦૦
પ્રાથમિક ગ્રાહક સહકારી ભંડારોની સંખ્યા	૧૬૦૦૦
પ્રાથમિક ગ્રાહક જથ્થાંધ સહકારી ભંડારોની સંખ્યા	૫૮૨
રાજ્ય કક્ષાએ સહકારી વેચાણ સંઘો	૧૫
રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સહકારી વેચાણ સંઘ	૧
સહકારી ગોડાઉનોની સંગ્રહશક્તિ (લાખ ટન)	૮૦
ખાંડના કારખાનાઓની સંખ્યા	૧૮૫
સ્પીનીંગ મિલોની સંખ્યા	૯૦
કોલ્ડ સ્ટોરેજોની સંખ્યા	૧૮૫
પ્રાથમિક ખેત પેદાશ	
પ્રાથમિક ખેતપેદાશ વેચાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૩૬૩૨
જીલ્લા ખરીદ વેચાણ (ખેત પેદાશ સંદર્ભ) સંઘોની સંખ્યા	૧૭૧
સહકારી કૃષિ ખરીદ વેચાણ ફેડરેશનોની સંખ્યા	૨૯
રાષ્ટ્રીય સહકારી કૃષિ ખરીદ વેચાણ ફેડરેશન (નાફેડ)	૧

ટેબલ - ૨.૧૭

વિગત	૧૯૮૪-૮૫ દરમ્યાન લક્ષ્ય સિદ્ધિ (રકમ રૂ. કરોડમાં)
પ્રાથમિક ગૃહ ધિરાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૩૭૦૦૦
પ્રાથમિક ગૃહ ધિરાણ મંડળીઓની સભ્ય સંખ્યા (લાખ)	૨૨
પ્રાથમિક ગૃહ ધિરાણ મંડળીઓ દ્વારા બંગયેલ આવાસોની સંખ્યા	૧૦ લાખ
સહકારી તાલીમ કોલેજો	
વેકુંઠ મહેતા ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ કો-ઓપ. મેને. સહિત	૧૮
સીનીયર કક્ષાની તાલીમ કક્ષાઓ	૮૭
તાલીમ લેનાર સિનીયર કર્મચારીઓની સંખ્યા	૫૧૬૫
તાલીમ લેનાર વચલી કક્ષાના કર્મચારીઓની સંખ્યા	૩૮૧૩૮
નંગલ કામદારોની મંડળીઓની સંખ્યા	૩૦૦૦
તેની સભ્ય સંખ્યા (લાખ)	૧.૦૪
દૂધ ઉત્પાદકોની મંડળીઓની સંખ્યા	૩૬૫૬૪
તેની સભ્ય સંખ્યા (લાખ)	૩૨.૨૧
તેના વાર્ષિક કામકાજનો ઉથલો (રૂ.)	૩૦
મત્સ્યદ્યોગ ક્ષેત્રે મંડળીઓની સંખ્યા	૭૦૩૬
તેની સભ્ય સંખ્યા (લાખ)	૭.૫૯
નિબળ વર્ગોની અન્ય મહત્વની મંડળીઓ	
મજૂર મંડળીઓની સંખ્યા	૧૩૦૦૦
મરઘાં-બતકાં ઉછેરનારાઓની મંડળીઓ	૧૪૩૬
“ઈફકો”ના રાસાયણિક ખાતર ઉત્પાદન વિતરણ	
કલોલ - ક્ષમતાશક્તિ કરતા વધુ ઉત્પાદન	૧૦૪%
કંડલા - ક્ષમતાશક્તિ કરતા વધુ ઉત્પાદન	૧૩૮%
ફલપુર - ક્ષમતાશક્તિ કરતા વધુ ઉત્પાદન	૧૦૧%

Ref.:1) Co-operative & Rural Development in India, K.A. Suresh & Molloy Josaph, Ashish Pub., New Delhi 1990, PP. No.94, 95, 96, 97.

૨) સહકાર સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, આર. વી. શાસ્ત્રી, પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત, ૧૯૯૩-૯૪, પાના નં. ૧૬૩, ૧૬૪.

૩) યોજના અંક ૧૮, ડિસેમ્બર, ૧૯૮૬, યોજના કાર્યાલય, અમદાવાદ, પાના નં.૨, ૩.)

આમ , છઠ્ઠી યોજનાના મહત્વના મોટા ભાગના લક્ષ્યાંકો ધાર્યા કરતાં વધુ સારી રીતે સિદ્ધ થઈ શક્યા હતા. જો કે તેમ છતાં પણ અમુક પીછે હઠ થઈ હતી. એકંદરે આ યોજનામાં સહકારી પ્રવૃત્તિ પાછળ રૂ. ૬૦૪ કરોડનો ખર્ચ વિવિધ ક્ષેત્રે કરવામાં આવેલ હતો. કૃષિ ધિરાણ, કૃષિ વેચાણ, ગ્રામ્ય ગોદામો, ખાંડના કારખાના, વગરેમાં પ્રશંસનીય કામગીરી થઈ હતી. છઠ્ઠી પંચવર્ષિય યોજનાને અંતે ટૂંકી મુદતનું ધિરાણ રૂ. ૨૫૦૦ કરોડ અને મધ્યમ મુદતનું ધિરાણ સહકારી મંડળીઓ મારફતે રૂ. ૫૦૦ કરોડ હતું.

⇒ સાતમી પંચવર્ષિય યોજના : (તા. ૧-૪-૧૯૮૫ થી તા. ૩૧-૩-૧૯૯૦):

આ યોજનામાં પણ શહેરી ગ્રાહક સહકારી મંડળીઓ અને ભંડારોને મજબુત અને અસરકારક રીતે વેચાણ વિતરણનો કામ કરતી કરવા અને સમાજના નિર્બળ વર્ગને વિસ્તૃતિકરણ સાથે સેવાઓ પૂરી પાડવા વિવિધ કાર્યક્રમો ઘડાયા હતા. ઉપરાંત વહીવટના વ્યવસાઈકરણની દિશામાં કામકાજની કાર્યક્ષમતા વધારવા માટે વૈજ્ઞાનિક તાલીમ સગવડો અંગે પણ આયોજન થયા હતા. ખાસ કરીને આર્થિક રીતે સહકારી પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રોને વિકસીત કરવાના દ્રષ્ટિકોણથી પછાત પ્રદેશોમાં સઘન કાર્યક્રમો ઘડવામાં આવેલ. આમ આ યોજનામાં સહકારી ક્ષેત્રે રૂ. ૧૪૦૦ કરોડ જેવી રકમ પૂર્ણપણે ખર્ચાઈ હતી અને લક્ષ્યાંકથી પણ વધુ સિદ્ધિઓ હાંસલ થઈ શકી હતી. અલ્પ વિકસીત રાજ્યોમાં સમાજના ગરીબ લોકોના ઉત્કર્ષ માટે ધિરાણ આપવા બાબત ઉચ્ચતમ અગ્રીમતા આપવામાં આવી હતી.

યોજનાના અંતે દેશભરમાં ૩.૪૨ લાખ જેટલી વિવિધ પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ હતી.

આ યોજનામાં સહકારી પ્રવૃત્તિનાં વિકાસનાં લક્ષ્યાંકો.

ટેબલ-૨.૧૮

વિગત	૧૯૮૯-૯૦ સુધીમાં લક્ષ્યાંકો (રકમ રૂ. કરોડમાં)
સમગ્ર ભારતમાં કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૮૭૩૦૫
સહકારી ધિરાણ મંડળીઓ દ્વારા ધિરાણ (રૂ.)	
ટૂંકાગાળાના	૫૫૪૦
મધ્યમ ગાળાના	૫૦૦
લાંબાગાળાના	૧૦૩૦
સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ખેતી વિષયક પેદાશોનું વેચાણ (રૂ.)	૫૦૦૦
સહકારી મંડળીઓ દ્વારા રાસાયણિક ખાતરોનું છૂટક વેચાણ	
વેચાણ નિથ્યો (લાખ ટન)	૮૩.૩
વેચાણ મૂલ્ય (રૂ.)	૩૪૦૦
ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગ્રાહક ઉપયોગી ચીજવસ્તુઓનું છૂટક વેચાણ રૂ.	૩૫૦૦
શહેરી વિસ્તારોમાં ગ્રાહક ઉપયોગી ચીજવસ્તુઓનું છૂટક વેચાણ રૂ.	૩૫૦૦
સહકારી ગોડાઉનોની સંગ્રહશક્તિ (લાખ ટન)	૧૦૦
સહકારી કોલ્ડ સ્ટોરેજની રચના	૨૫૦
સહકારી ખાંડ ઉદ્યોગ મંડળીઓની રચના	૨૫૦
સહકારી સ્પીનીંગ મિલોની રચના	૧૩૦

સહકારી તાલીમ કોલેજો જે વૈકુંઠ મહેતા ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ કો-ઓપરેટીવ મેનેજમેન્ટ સહિત ૧૮ છે. તેની સામે વધારાની બેઠક ક્ષમતાથી કોલેજો વધારવી અને અન્ય ૮૩ જેટલી સહકારી તાલીમ સંસ્થાઓમાં વધારો કરી ૧૫૦ની સંખ્યા કરવી. વૈકુંઠ મહેતા ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ કો-ઓપરેટીવ મેનેજમેન્ટમાં તાલીમ સંસ્થા પણ બેઠક ક્ષમતા ૬૦૦૦ જેટલી કરવી અને સહકારી ક્ષેત્રે વિવિધ કર્મચારીઓને વધુમાં વધુ તાલીમ આપી શકાય તે હેતુથી વિવિધતાલીમાર્થીઓની સંખ્યાનો લક્ષ્યાંક ૫૧,૮૦૦ રાખવામાં આવેલ હતો. કુલ વિકાસ ખર્ચ રૂ. ૧૪૦૦.૧૮ કરોડનો સહકારી ક્ષેત્ર માટે નક્કી થયેલ જેમાં રૂ. ૫૦૦ કરોડ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા અને રૂ. ૨૮૭૦.૧૮ કરોડ રાજ્ય સરકારો દ્વારા રૂ. ૩૦.૪૦ કરોડ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો દ્વારા ખર્ચવાનો અંદાજ હતો.

સંદર્ભ : ૧) યોજના અંક ૧૮, ડિસેમ્બર, ૧૯૮૬, યોજના કાર્યાલય, અમદાવાદ,

પાના નં.૨

- ૨) સહકાર સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત, શ્રી શાસ્ત્રી અને શ્રી પંચોલી, આવૃત્તિ ૧૯૯૩-૯૪, પાના નં. ૧૬૩, ૧૬૪.
- ૩) Co-operaative & Rural Development in India, K.A. Suresh & Molloy Josaph, Ashish Pub., New Delhi 1990, PP. No. 99, 102.)
- આ યોજનાના અંતે સિદ્ધ થયેલા લક્ષ્યાંકો નીચે મુજબ હતા :-

ટેબલ - ૨.૧૯

વિગત	૧૯૮૯-૯૦ સુધીમાં લક્ષ્ય સિદ્ધિ (રકમ રૂ. કરોડમાં)
સહકારી ધિરાણ મંડળીઓ દ્વારા ધિરાણ (રૂ.)	
ટૂંકાગાળાના	૪૦૦૫.૧૮
મધ્યમ ગાળાના	૩૮૫.૪૫
લાંબાગાળાના	૭૯૬.૮૧
માર્ચ-૮૯ સુધીમાં દરેક પ્રકારની ખરીદ વેચાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૬૮૫૬
તેની કુલ સભાસદ સંખ્યા (લાખમાં)	૪૬.૬૫
તેમના દ્વારા ખરીદ વેચાણ રૂ.	૨૨૪૦.૦૭
ખેત પેદાશ સહકારી વેચાણ મંડળીઓ દ્વારા વેચાણ (રૂ.)	૬૨૭૪
સહકારી ગોદામોની સંખ્યા	૫૭૭૩૧
તેની સંગ્રહશક્તિ લાખ ટન	૧૧૪
જૂન-૮૯ સુધીમાં ગ્રાહક સહકારી મંડળીઓની કુલ સંખ્યા	૨૧૮૬૫
તેની સભ્ય સંખ્યા (લાખ)	૬૮.૭૩
૧૯૮૯ સુધીમાં તેના દ્વારા વેચાણ (રૂ.)	૮૪૨.૮૪
સહકારી ખાંડના કારખાનાઓની સંખ્યા	૨૧૨
દેશના કુલ ખાંડ ઉત્પાદન સામેની તેની ઉત્પાદન ટકાવારી	૫૯.૯
સહકારી સ્પીનીંગ મિલોની સંખ્યા	૧૦૮

સંદર્ભ : (૧) યોજના અંક ૮, નવેમ્બર, ૧૯૯૫, યોજના કાર્યાલય, અમદાવાદ, પાના નં. ૧૬

(૨) સહકાર સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત, શ્રી શાસ્ત્રી અને શ્રી પંચોલી, આવૃત્તિ ૧૯૯૩-૯૪, પાના નં. ૧૬૪.)

⇒ આઠમી પંચવર્ષિય યોજના : (તા. ૧-૪-૧૯૯૨ થી તા. ૩૧-૩-૧૯૯૭)

કેન્દ્રમાં નવી-જૂની સરકારોની આવન-જવનને લીધે ૮મી યોજનાના આખરી સ્વરૂપ આપવામાં ઢીલાશ આવી હતી. ખાસ કરીને જૂન-૯૧માં આ રૂઠ થયેલી શ્રી નરસિંહરાવની સરકારે નવી આર્થિક નીતિની જાહેરાત સાથે અર્થતંત્રને ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ, વૈસ્વીકરણ અને સૂપૂર્ણ હરીફાઈના પાયા પર લઈ જવાનું નક્કી કરેલ તે સમયગાળા દરમ્યાન પણ સહકારી પ્રવૃત્તિ સતત રહી હતી.

આ યોજના શરૂ થઈ ત્યારે મુખ્ય બાબતએ હતી કે, નવી આર્થિક નીતિના આ અર્થકારણમાં ભારતમાં સહકારી ક્ષેત્ર કયા ? જે અંગે વિગતવાર કોઈ સ્પષ્ટતા ન હતી. જે કે, સહકારી મંડળીઓના મહત્વને ગ્રાહ્ય રાખવામાં આવેલ અને સરકારની આર્થિક ઉદારીકરણમાં સહકારી મંડળીઓને અગત્યનો ફાળો આપવાની તકો ઉભી થઈ હતી. આર્થિક ઉદારીકરણમાં સહકારી એકમો મોટો ભાગ ભજવી શકે તે માટે સહકારી મંડળીઓએ, સામર્થ્ય, સરકારી સહાય, હરીફાઈ, માનવ શક્તિ આયોજન, માનવ સાધન વિકાસ, એક્શન પ્લાન, સહકારના પુનઃરચિત સિદ્ધાંતો ઉચ્ચતર અને પ્રગતિમય ટેકનોલોજીકલ વિકાસ અને નિકાસના પાસાં ધ્યાને લઈને મહત્તમ ઉત્પાદકતા હાંસલ કરવાનો હતો.

આઠમી પંચવર્ષિય યોજના સહકારી ક્ષેત્રે ૩૦૦૦ કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. આ ગાળા દરમ્યાન પણ સહકારી પ્રવૃત્તિઓ અને મંડળીઓની સારી એવી પ્રગતિ અને વિકાસ નોંધાયો હતો. કુલ સહકારી મંડળીની સંખ્યા વધીને આ યોજનાને અને ૩.૬૦ લાખ થઈ હતી. આ યોજનામાં કૃષિ ક્ષેત્રનો વિકાસ દર ૩.૧ ટકા રહેવા પામ્યો હતો.

આઠમી પંચવર્ષિય યોજનાના સમયગાળા દરમ્યાન સહકારી પ્રવૃત્તિ:

ટેબલ - ૨.૨૦

વિગત	૧૯૯૭ સુધીમાં (રકમ રૂ. કરોડમાં)
મંડળીઓની સંખ્યા	૪૫૨૬૫૭
તેની સભાસદ સંખ્યા (કરોડમાં)	૨૦.૪૦
ખેડૂતોને ખેતી વિષયક કુલ ધિરાણની ટકાવારી (કુલ ધિરાણ સામે)	૬૭%
ઈ.સ. ૧૯૮૫-૮૬ના અંતે કૃષિ વિષયક કામકાજનું ભંડોળ રૂ.	૧૫૭૪૭૭
ખેતી વિષયક પેદાશોનું કામકાજ રૂ.	૯૫૦૩.૮૪
રાસાયણિક ખાતરોના વેચાણમાં થયેલો વધારો (ટકાવારી)	૩૧%
પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓની સંખ્યા	૯૭૧૦૧
તેની સભ્ય સંખ્યા (કરોડ)	૮.૮૧
તેના કામકાજનું ભંડોળો રૂ.	૧૬૩૧૪
દૂધ અને ડેરી મંડળીઓની સંખ્યા	૭૫૦૦૦
તેની સભ્ય સંખ્યા (લાખ)	૯૩.૨૫
દૂધ વેચાણનું કામકાજ (મિલીયન રૂ.)	૪૧૭૧
પ્રાથમિક ગ્રાહક સહકારી ભંડારો (કુલ શાખાઓ ૨૩૫૦૦)	૯૫૪૮
મધ્યસ્થ સહકારી ગ્રાહક ભંડારો (કુલ શાખાઓ ૬૧૬૫)	૬૩૫
રાજ્ય કક્ષાના સહકારી ગ્રાહક ફેડેરેશન (કુલ શાખાઓ ૧૬૫)	૨૯
ડિસેમ્બર ૧૯૯૭ સુધીમાં	
રાષ્ટ્રીય કક્ષાના સહકારી ફેડેરેશનો	૨૧
રાજ્ય કક્ષાના સહકારી ફેડેરેશનો	૨૮૫
જિલ્લા કક્ષાના સહકારી ફેડેરેશનો	૨૩૩૫
ખાંડ કારખાના (જે કુલ ખાંડ ઉત્પાદનના ૬૦% ઉત્પાદન આપે છે.)	૨૪૧
સહકારી સ્પીનીંગ મદલો	૧૩૭
કપાસ-ઓઈલ મીલ-આટા મદલ વગેરે રૂપાંતરીત એકમો	૨૬૦૦
સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા આવરી લેવાયેલ ગ્રામ્ય વિસ્તાર	૯૯.૫% થી ૧૦૦% વચ્ચે
સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા આવરી લેવાયેલ વસ્તી (કુલ વસ્તીના)	૭૦%
સહકારી ક્ષેત્ર દ્વારા રોજગારીની તકો (મિલીયનમાં)	૧૨.૫%

સંદર્ભ : ૧) ગ્રામસ્વરાજ સુવાર્ણ જયંતિ વિશેષાંક, ડિસેમ્બર ૧૯૯૭, ગુ. રા. સ. સંઘ, અમદાવાદ, પાના નં. ૧, ૬, ૭.

૨) સહકાર સમાંક વિશેષાંક, તા. ૧૨-૧૧-૯૮, ગુ. રા. સ. સંઘ, અમદાવાદ પાના નં. ૩, ૪, ૧૫, ૨૦, ૨૧, ૭૨)

⇒ નવમી પંચવર્ષિય યોજના : (૧૯૯૭ - ૨૦૦૩)

નવમી પંચવર્ષિય યોજના દરમ્યાન ૧૯૯૯-૨૦૦૦ની મોસમ થી “રાષ્ટ્રીય પાક વિમા યોજના” સરકારે લાગુ કરી હતી. આ યોજના દેશભરના તમામ નાના મોટા ખેડૂતોને ખેતી કરવામાં રહેલી અચોક્કસતા સામે રક્ષણ આપવાની હતી. પાક વિમા યોજના સંચાલન માટે નવી સંસ્થા ઉભી થાય ત્યાં સુધી તેનો અમલ જનરલ ઈન્સ્યોરન્સ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયાને સોંપવામાં આવ્યો હતો. આ યોજનામાં કૃષિ વિકાસનાં વધારા માટે ૨૦૦૦-૨૦૦૧ થી કૃષિ ધિરાણની રકમમાં ૨૦%નો વધારો સિરીયલ્સ સિવાયની કૃષિ ચીજ વસ્તુઓ પર કસ્ટમ જકાત વધારવામાં આવ્યો હતો. સબસીડીમાં રૂ. ૪૦૦૦ કરોડનો કાપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. રાસાયણિક ખાતરના ભાવોમાં ૧૫% વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. આ યોજના દરમ્યાન કૃષિ ક્ષેત્રે રૂ. ૪૧,૮૦૦કરોડનું ધિરાણ આપવાનો અંદાજ હતો. જે ૨૦૦૦-૨૦૦૧માં ૨૦% થી વધીને રૂ. ૫૧,૫૦૦ કરોડ થયો. નાણામંત્રીએ નાબાર્ડમાં રૂ. ૧૦૦કરોડના ફાળા સાથે માઈક્રો ફાઈનાન્સ ડેવલપમેન્ટ ફંડ સ્થાપવામાં આવ્યું. આ યોજના દરમ્યાન ખેડૂતોને ૫૦ લાખ કિસાન ક્રેડીટ કાર્ડ ઈસ્યુ કરાયા હતા. આ રીતે કૃષિમાં ધિરાણનો પ્રવાહ વધે તેવો પ્રયત્ન થયો.

આ યોજનામાં કૃષિ વિકાસ દરનો લક્ષ્યાંક ૪.૫% રાખેલ નવમી યોજના મુજબ કૃષિ ધિરાણ દર્શાવતું કોષ્ટક (કરોડમાં) નીચે મુજબ છે.

ટેબલ - ૨.૨૧

નવમી યોજના મુજબ કૃષિ ધિરાણ

બેંકો	વર્ષ	સહકારી ક્ષેત્રે	કુલ
૪૯૩૦	૧૯૯૧-૯૨	૫૨૬૦	૧૦૧૯૦
૫૪૦૦	૧૯૯૩-૯૪	૫૮૦૦	૧૧૨૦૦
૧૨૦૮૦	૧૯૯૫-૯૬	૧૨૭૭૦	૨૪૮૫૦
૧૨૦૨૦	૧૯૯૬-૯૭	૧૬૮૦૦	૨૮૮૨૦
૧૩૦૦૦	૧૯૯૭-૯૮	૧૫૯૨૦	૨૮૯૨૦

(પ્રાપ્તી સ્થાન : “ સહકાર સૌરભ ”)

તેમજ સહકારી ધિરાણ માર્દખુ સહકારી સંસ્થા પાસે થાપાણ અને ધિરાણનું કોષ્ટક (કરોડ)માં નીચે મુજબ છે.

ટેબલ - ૨.૨૨

સહકારી ધિરાણ માળખુ સહકારી સંસ્થા પાસે થાપાણ અને ધિરાણ

વર્ષ	સહકારી સંસ્થા પાસે થાપાણો	ધિરાણ
૧૯૯૨-૯૩	૩૭૭૧૫	૪૭૭૪૮
૧૯૯૩-૯૪	૪૬૭૭૨	૫૬૮૫૨

(પ્રાપ્તી સ્થાન : “ સહકાર સૌરભ ”)

પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓ ૧૯૫૦-૫૧ માં લાખ સંખ્યા હતી અને તેઓએ ૨૩ કરોડનું ધિરાણ કર્યું હતું. જ્યારે ૧૯૯૩-૯૪ માં સંખ્યા વધીને ૮૯૧ લાખ થઈ અને તેઓનું ધિરાણ વધીને ૭૩૦૧ કરોડ થયું છે. તે જ રીતે મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો :-

ટેબલ - ૨.૨૩

પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓની સંખ્યા અને તેને કરેલ કૃષિ ધિરાણ

વર્ષ	સંખ્યા	કૃષિ ધિરાણ (કરોડમાં)
૧૯૫૦-૫૧	૫૭૫	૮૩
૧૯૯૩-૯૪	૩૬૧	૧૭૭૪૪
૧૯૯૫-૯૬	---	૨૬૪૫૦

(પ્રાપ્તી સ્થાન : “ સહકાર સૌરભ ”)

રાજ્ય સહકારી બેંકો ૧૯૫૦-૫૧ માં તેની સંખ્યા ૧૫ અને ધિરાણ ૪૨ કરોડ અને ૧૯૯૩-૯૪ માં વધીને સંખ્યા ૨૮ અને ધિરાણ ૧૪૧૦૭ કરોડ થયું હતું. કૃષિ ક્ષેત્રે સહકારી મંડળીઓની સંભવ ૧૯૫૦-૫૧ માં ૩.૩ લાખ ૧૯૬૧-૬૨માં ૩.૬ લાખ અને ૧૯૮૧ માં ૨૯.૯ લાખ આમ સતત વધતી જોવા મળે છે. નવમી યોજનામાં ખેતી ગ્રામ વિકાસ અને અન્ય વિશિષ્ટ વિકાસ કાર્યક્રમો ખર્ચ કરવામાં આવનાર રકમ રૂા. ૧૧૫૨૯૦ કરોડ જે કુલ ખર્ચના ૧૩.૨ ટકા છે.

ટેબલ - ૨.૨૪
સહકારી સંસ્થાઓની પ્રગતિ દર્શાવતું કોષ્ટક (૧૯૫૦-૫૧ થી)

ક્રમ	વિગત	૧૯૫૦-૫૧	૧૯૬૦-૬૧	૧૯૭૦-૭૧	૧૯૮૦-૮૧	૧૯૯૩-૯૪
૧.	સંસ્થાના નામ અને સંખ્યા:					
એ	રાજ્ય સહકારી બેંકો	૧૫	૨૧	૨૬	૨૭	૨૮
બી	મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો	૫૦૫	૩૯૦	૩૪૧	૩૩૭	૩૬૧
સી	પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓ (લાખમાં)	૧.૧૫	૨.૧૨	૧.૬૧	૦.૯૪	૦.૯૧
૨.	લોન ધિરાણો (કરોડમાં)					
એ	રાજ્ય સહકારી બેંકો	૪૨	૨૫૮	૭૪૯	૨૦૦	૧૪૧૮૭
બી	મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો	૮૩	૩૫૪	૮૬૬	૩૨૧૧	૧૭૭૪૪

(પ્રાપ્તિ સ્થાન : “સહકાર ક્ષિતીજ”)

પ્રકરણ-૩

ગુજરાત રાજ્યમાં સહકાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ

દેશના અન્ય રાજ્યની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો વૈવિધ્યપૂર્ણ વિકાસ થયો છે. ગુજરાતની સહકારી પ્રવૃત્તિની નોંધે રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ લેવાય છે. સમગ્ર રીતે જોઈએ તો ગુજરાતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ઘણી જ જૂની ગણી શકાય. ઈ.સ. ૧૮૭૦ દરમ્યાન અલ્પ વરસાદ અને દુષ્કાળને લીધે જૂના મુંબઈ રાજ્ય દ્વારા ખેડૂતોને ધિરાણ માટે જમીન સુધારણા માટે વિવિધ કાયદાઓ લાગુ પાડવામાં આવેલ. તેમ છતાં ખેડૂતો પરનો આર્થિક બોજો અને દેવાદારીનો પ્રશ્ન સૂપૂર્ણપણે હલ થઈ શકેલ નથી. આ જ સમયગાળામાં વડોદરા રાજ્યમાં સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રદજીએ ગાદી સંભાળી અને તેમણે સામાજિક શૈક્ષણિક અને આર્થિક સુધારણા અંગે ખેડૂતો અને આદીવાસીઓ વગેરે માટે નાણાં સહાય યોજનાઓ સાકાર કરવા “એગ્રીકલ્ચરલ બેંકો” ની સ્થાપના કરેલી. આ રીતે ખેતીવાડી ક્ષેત્રેથી સહકારી પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ થયેલો. ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં વડોદરાના નાયબ દિવાન વિઠ્ઠલ લક્ષ્મણ કવેડકરની રાહબરી નીચે “અન્યોન્ય સહકારી મંડળી” ઉભી કરવામાં આવી હતી. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જરૂરિયાત મંદ

મધ્યમ વર્ગીય પ્રજાજનોને નાણાં સહાયનો હતો. આમ આજથી ૧૧૦ વર્ષ પહેલા ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત સાથે જ જુના ગુજરાતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ મૂળ સ્થાને રહી હતી. જે મુજબ ઈ.સ. ૧૯૦૪ ઈ.સ. ૧૯૧૨ અને ૧૯૧૯ ના સમગ્ર દેશમાં લાગુ થયેલા સહકારી કાયદા મુજબ જુના રાજ્યમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ વિકસી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૦૪ ના કાયદા નીચે આમ અમદાવાદ જિલ્લાના દશકોઈ તાલુકાના “વિશલપુર સહકારી ધિરાણ મંડળી સ્વપાઈ અને વલસાડ જિલ્લામાં દહેગામની મંડળી ૧૯૦૫ના મે માં નોંધાઈ હતી

જ્યારે વિવિધ હેતુવાળી વિવિધ કાર્યકારી (મલ્ટી પરપઝ) સહકારી મંડળી પણ ગુજરાતમાં ઈ.સ. ૧૯૧૨ માં કોડીનારમાં રચાઈ હતી. જે તે પછી પાક ધિરાણ યોજનાના સફળ અમલ માટે દ્રષ્ટાંતરૂપ બની. લુઝાટિ અને શુલ્ક-ડેલીટ્ઝ મોડેલની શહેરની શહેરી નાગરિકોની સહકારી ધિરાણ મંડળી બાબતે મુંબઈ રાજ્યમાં રચાયેલી શરૂઆતની મંડળીઓ પૈકી ૧૯૦૬ માં રચાયેલી બોમ્બે અર્બન કો. ઓ. કેડીટ સોસાયટી આગળ જતાં બોમ્બે સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ બેન્ક બની. મુંબઈ રાજ્યમાં ૧૯૧૧ માં સ્થપાયેલી બોમ્બે સેન્ટ્રલ કો. ઓ. બેન્કની રચના જિલ્લા સહકારી બેન્કના સ્વરૂપની બની તે અગાઉ પ્રાથમિક ખેતી વિષયક ધિરાણ મંડળીઓને નાણાં પૂરા પાડવાનું કામ કેટલીક નાગરિક સહકારી બેન્કો કરતી હતી.

ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ નાગરિક સહકારી બેન્ક ઈ.સ. ૧૯૦૯ માં જંબુસર પીપલ્સ કો. ઓ. બેન્ક (ભરૂચ જિલ્લામાં)રચાઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૧૨ પછી ખેતી પાક ખાસ કરીને રૂના પુલ્કીંગ અને વેચાણ રૂપાંતરની મંડળીઓ (સહકારી જન પ્રેસો) ગૃહ નિર્માણ મંડળીઓ (અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં)નાગરિક સહકારી બેન્કો, જિલ્લા સહકારી બેન્કો અને પ્રાથમિક કૃષિ વિષયક ધિરાણ મંડળીઓના ટેબ રેખ સૂઘો (સુપરવાઈઝીંગ યુનિયનો)ની રચનાને વેગ મળ્યો. ખાસ કરીને સુરત અને ભરૂચ જિલ્લામાં નોંધપાત્ર વિકાસ થયો. ૧૯૨૯ના અરસામાં ભરૂચ જિલ્લામાં તેમજ તે પછી વડોદરા જિલ્લામાં પણ લાંબી મુદતના કૃષિ ધિરાણ માટે જમીન ગીરો બેન્ક (હાલની જમીન વિકાસ બેન્ક) રચના થઈ અને ૧૯૩૩ પછી તેને સહકારી ક્ષેત્રમાં ચલાવવામાં આવી ત્યારે સુરત અને ખેડા જિલ્લામાં પણ આવી બેન્કો રચાઈ. ઈ.સ. ૧૯૧૮માં સહકારી

શિક્ષણ - તાલીમ - પ્રચાર, માટે મુંબઈ પ્રાન્તિક સહકારી ઈન્સ્ટીટ્યુટ સ્થપાઈ તેને પગલે ઈ.સ. ૧૯૨૯ માં સુરત મુકામે સહકારી તાલીમ શાળા પણ શરૂ થઈ હતી. હાલનું સુરતનું કેન્દ્ર ૧૯૪૭માં કાયમી ધોરણે સ્થપાયું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૩૭ થી ૪૭ ના ગાળામાં જીવન જરૂરીયાતની ચીજવસ્તુઓ ખાસ કરીને નિયંત્રણની ચીજોની વહેંચણીનું કામ ગામડાની પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓએ ઉપાડી લીધું તો શહેરી વિસ્તારોમાં સહકારી ગ્રાહક ભંડારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને રહેઠાણની સમસ્યા હલ કરવા સહકારી ગૃહ નિર્માણ મંડળીઓની રચનાએ પણ વેગ પકડ્યો. આ જ સમયગાળા દરમ્યાન રાજ્યમાં સિંચાઈની મંડળીઓ, દૂધ ઉત્પાદકોની મંડળીઓ અને ઔદ્યોગિક - ખાસ કરીને વાણકરોની સહકારી મંડળીઓ પણ રચાતી ગઈ. કૃષિ પાક વેચાણ માટે તેમજ રૂપાંતર માટે જીલ્લા અને તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘો તેમજ ઉત્પાદકોના સંઘો અને રૂપાંતર એકમો વિભાગી કક્ષાએ રચાયા. ખાદ્ય અન્ન પ્રાપ્તિ અને વિતરણની કામગીરીમાં આ સંઘોએ નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું.

ઈ.સ. ૧૯૪૭માં કૃષિ ધિરાણની સંકલિત યોજના અમલમાં આવી. પરિણામે વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળીઓની રચના થતી ગઈ. ટૂંકી અને મધ્યમ મુદતના કૃષિ ધિરાણ માળખાને સંગીન વિકાસ થતો ગયો. પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓના સુપરવીઝનની સુગ્રંથિત વ્યવસ્થા તેમજ સહકારી શિક્ષણના કાર્યક્રમો પણ હાથ ધરાયા અને તે માટે સંસ્થાકીય માળખું વિકસાવાયું. આ જ સમય દરમ્યાન રિઝર્વ બેન્કે પણ સહકારી કૃષિ શાખામાં પૂરક બનવાની જવાબદારી ઉઠાવી. જંગલ કામદારો અને બાંધકામ કરનારાઓની અને મત્સ્યોદ્યોગ અને ખેતી મંડળીઓની રચનાને વેગ મળ્યો. દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓના જીલ્લા સંઘો અને ડેરી પ્લાન્ટ અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૫૮ પછી કૃષિ ઉત્પાદનનું ટૂંકી અને મધ્યમ મુદતનું ધિરાણ ઉપરાંત કૃષિ પાક વેચાણ પ્રક્રિયા દરમિયાનનું ધિરાણ સહકારી મંડળીઓ / બેન્કોને પુરૂ પાડવામાં રિઝર્વ બેન્કે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો અને આ ધિરાણ તે પછી ઉત્પાદનલક્ષી બની રહ્યું. લાંબી મુદતના ધિરાણ બાબતે જમીન ગીરો બેન્કોને રાજ્યનો અને રિઝર્વ બેન્કનો ટેક મળ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૬૦ના મે મહિનામાં ગુજરાતે અલગ રાજ્યની ઓળખ પ્રાપ્ત કરી. આ પહેલા પાણ ગુજરાતે સહકારી પ્રવૃત્તિનો સારો એવો વિકાસ કર્યો હતો. સહકારી મંડળીઓની સૂખ્યા ૧૪,૦૦૦ અને સભ્ય સંખ્યા આશરે ૨૦ થી ૨૩ લાખ જ્યારે તેની શેર મૂડી રૂા. ૨૪.૩૪ કરોડની હતી. એક અલગ રાજ્ય તરીકેની ગુજરાતની સહકારી પ્રવૃત્તિના સંદર્ભની જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે અલગ કાયદાની જરૂરિયાત ઉભી થઈ. તેથી જ ગુજરાતની પરિસ્થિતિ મુજબ અને રાજ્ય સહકારી પરિષદોની ભલામણો અનુસાર ગુજરાત રાજ્યની વિધાન સભાએ આ કાયદાના ખરડાને તા. ૨૨-૧૨-૧૯૬૧ ના રોજ પસાર કર્યો અને તા. ૧-૫-૧૯૬૨ થી અમલમાં મૂક્યો. આ કાયદામાં સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રવર્તમાન પ્રવાહો અને ભાવિ વિકાસના સંદર્ભમાં મહત્વના સુધારા-વધારા કરાયા હતા. જે ગુજરાતમાં સ્થાપેલા અને હવે પછી સ્થપાતા તમામ પ્રકારની સહકારી પ્રવૃત્તિને લાગુ પડે છે.

⇒ ગુજરાતની વર્તમાન સહકારી પ્રવૃત્તિ : (ગૌરવયુક્ત ૧૦૦ વર્ષ):

ગુજરાત એ સહકારી પ્રવૃત્તિનું ‘પારાણું’ છે. એમ કહેવામાં આવે છે. કેમ કે સને ૧૮૮૮ માં તે વખતના બરોડા સ્ટેટના વડોદરા નગરમાં પ્રથમ સહકારી મંડળી ‘અન્યોન્ય સહાયક સહકારી મંડળી’ ની રચના કરી. મધ્યમ વર્ગના નાગરિકોને શાહુકારોના શોષણમાંથી મુક્ત થવાનો ઉન્નત માર્ગ ચીંધ્યો હતો. ગુજરાતમાં સર્વ પ્રથમ કૃષિ ધિરાણ સહકારી મંડળીઓની રચના અમદાવાદ જિલ્લાના ‘વિસલપુર’ ગામે થઈ હતી. તો પ્રથમ નાગરિક સહકારી બેંક ભરૂચ જિલ્લાના જંબુસર નગર - (તાલુકા મથક) માં “જંબુસર સહકારી બેન્ક”ની રચના થઈ હતી. જ્યારે કપાસ વેચાણ માટેની પ્રથમ મંડળી દક્ષિણ ગુજરાતમાં “સોસક કપાસ વેચાણ સહકારી મંડળી” રચાઈ હતી. વિશ્વ વિખ્યાત ‘અમૂલ’ સહકારી ડેરીના પાયામાં આણંદ તાલુકાની ‘હાડગુડ દૂધ સહકારી મંડળી’ એ પ્રથમ દૂધ મંડળી રચાયેલાં ગૌરવવંતુ સ્થાન ધરાવે છે. ભારતના નકશામાં આણંદે જ્યારે ‘અમૂલ’ દૂધ સહકારી સાહસના કારણે ઉર્જવળ સ્થાન મેળવ્યું છે. ખેડૂતોની દૂધ વ્યવસાય અને પશુપાલનના ક્ષેત્રમાં સહકારિકતાની પ્રતિબદ્ધતાની સાથે વ્યવસાયિક સંચાલન, આધુનિક ટેકનિક્સ અને બજાર ગોઠવણોના સુભગ સમન્વયથી સહકારી

દૂધ વ્યવસાય ક્ષેત્રે 'અમૂલ પેટર્ન' - 'આણંદ પેટર્ન' ખ્યાતનામ બની ગુજરાતના સીમાડા વળોટી દેશના અન્ય રાજ્યોમાં તે કાર્યાન્વિત બની છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસના ક્ષેત્ર સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય પછીનું બીજા ક્રમનું સ્થાન ધરાવે છે. ૨૦૦૪ના વર્ષમાં એટલે કે સહકારી પ્રવૃત્તિના શતાબ્દી વર્ષમાં ગુજરાતમાં વિવિધ પ્રકાર અને સ્તરની ૫૮૦૬૭ સહકારી મંડળીઓ ૧ કરોડ ૩૦ લાખ જેટલા સભાસદો સાથે કાર્યરત હતી. જેમાં હાલમાં સહકારી કૃષિ કરજ ધિરાણ ક્ષેત્રે ટોચની એપેક્ષ સહકારી બેન્ક તરીકે ગુજરાત રાજ્ય સહકારી બેન્ક, ૧૮ જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્કો અને ૧ કોડીનાર બેંકીંગ યુનિયન, ૮૦૦૦ પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ સહકારી મંડળીઓ (એફ.એસ.એસ. અને લેમ્પસ સાથે) અને લાંબી મુદતનાં એગ્રીકલ્ચરલ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ માટે એક રાજ્ય કક્ષાની સહકારી કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંક કાર્યરત છે. આ બંધી કરજ ધિરાણ સંસ્થાઓ તેમજ ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ માર્કેટીંગ ફેડરેશન ખેતીવાડીની પ્રગતિ અને વિકાસ સાધવા પ્રતિબદ્ધ છે. જ્યારે ઉપર નાગરિક સહકારી બેન્કો તેમજ ૫ હજાર ઉપરાંતની કો-ઓપરેટીવ કેડીટ સોસાયટીઝ શહેરી અને નગર વિસ્તારના વ્યવસાયિકોની કરજ સવલતો પૂરી પાડે છે. ગ્રામ્ય રોજગારીમાં જેનો સિંહફાળો છે તેવી ૧૧૫૧૨ દૂધ સહકારી મંડળીઓએ પશુપાલનના વ્યવસાયને વૈજ્ઞાનિક ધોરણે વિકસાવવા ઉત્તેજનો પૂરા પાડ્યા છે. કૃષિ રૂપાંતર પ્રક્રિયા એકમો જેમાં મુખ્યત્વે કરીનેશરડી પકવતા ખેડૂતોએ ઉભા કરેલા ૨૬ ખાંડ ઉદ્યોગ સહકારી મંડળીઓએ મૂલ્યવર્ધિતતાના લાભો ખેડૂતોને મેળવી આપ્યા છે અને રાજગારની વધુ તકો ઉભી કરી આપી છે.

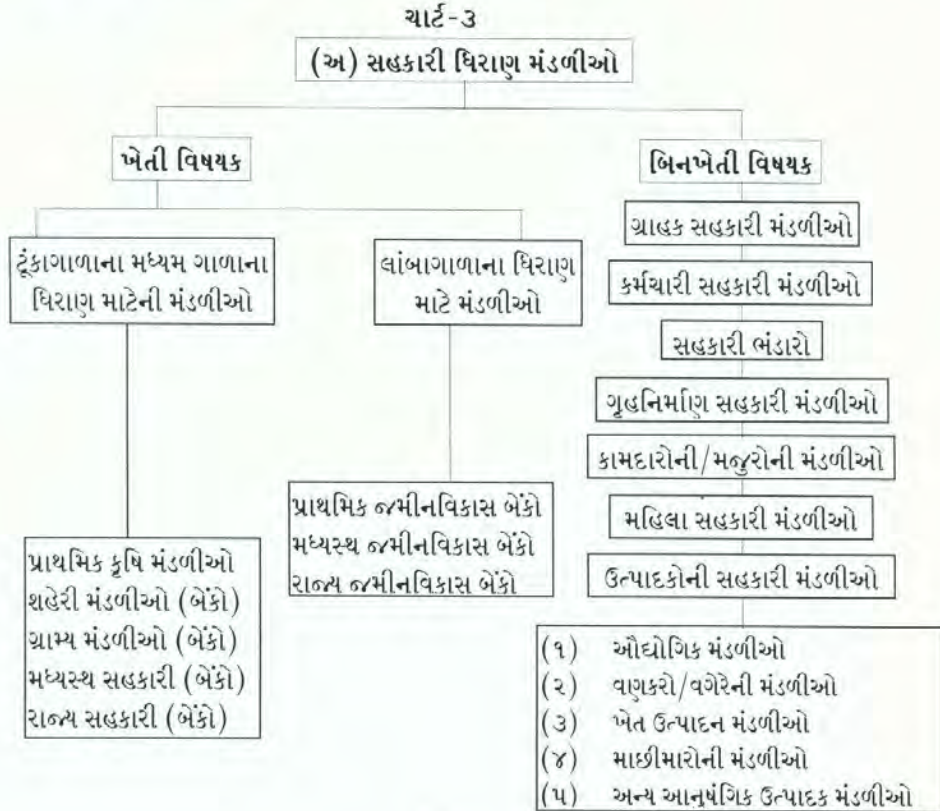
સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોના ઉત્કર્ષ માટે કાર્યરત વિવિધ સહકારી મંડળીઓ કે જેમાં મત્સ્યોદ્યોગ મંડળીઓ, હસ્તકલા મંડળીઓ, ઔદ્યોગિક મંડળીઓ, મજૂર સહકારી મંડળીઓ, આદિવાસી વિસ્તારોમાં જંગલ કામદાર સહકારી મંડળીઓ તેમના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપી રહેલ છે.

ભારતની સહકારી પ્રવૃત્તિનાં સો વર્ષ અંતર્ગત ગુજરાતની સહકારી પ્રવૃત્તિના ગૌરવપૂર્ણ પ્રગતિ ઇતિહાસની સરાહના કરી આર્થિક - સામાજિક ઉત્કર્ષ તેમજ સમરસ સમાજના નિર્માણ

માટે આજના સ્પર્ધાત્મક આર્થિક ઉદારીકરણના માહોલમાં વધુ વ્યવસાયિક ધોરણે પારદર્શિતાથી કામકાજ હાથ ધરવા માટે પ્રતિબદ્ધ બનવું એ આજના યુગની તાતી જરૂરિયાત છે.

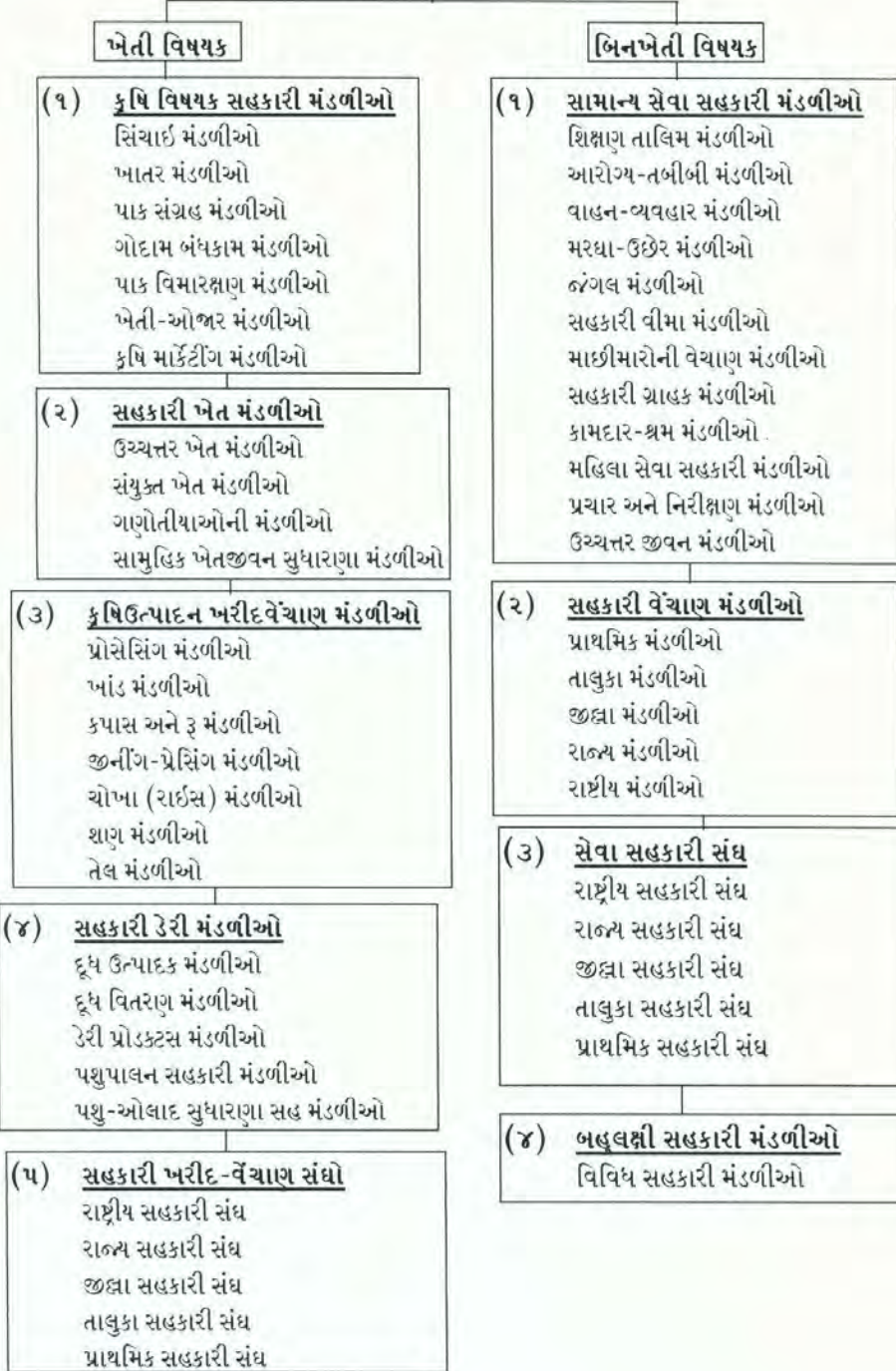
૩:૨ સહકારી મંડળીઓ:

સહકારી પ્રવૃત્તિ સેંકડો વર્ષોથી સ્થાપિત થવા પ્રયાસ કરતી આવી છે. સહકારી ક્ષેત્રે તેના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપની પ્રવૃત્તિનો આદર્શ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં જોવા મળતો હોય સહકારી મંડળીઓની કામગીરી. તેના હેતુઓ વગેરેને ધ્યાનમાં રાખીને જ સહકારી મંડળીઓને જુદા જુદા સ્વરૂપે વર્ગીકૃત કરવામાં આવી છે. સહકારી પ્રવૃત્તિથી પરિચિત થવા માટે આ વર્ગીકરણથી પરિચિત થવું આવશ્યક ગણાશે. જે કે આ વર્ગીકરણ, કોઈ સર્વમાન્ય અને સુવિદિત સિદ્ધાંતોને આધારે નહીં પરંતુ વ્યાવહારિક અને આવશ્યકતાનુસાર સહકારી મંડળીઓની સ્થાપના, ઉદ્દેશો-કામગીરીનું સ્વરૂપ, વ્યવસ્થા, સંચાલન અને જવાબદારી તેમજ કાનુની વિધિ, વગેરે દ્રષ્ટિકોણ મુજબનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે.

ચાર્ટ-૪

(બ) સહકારી બિનધિરાણ મંડળીઓ

૩:૩ સહકારી મંડળી એટલે શું?:

“સહકારી મંડળી એ એક એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા છે કે જેમાં આર્થિક રીતે નબળી હોય તેવી વ્યક્તિ સમાન હિતનાં સંવર્ધન માટે સમાનતાનાં ધોરણે જોડાય છે અને લોકશાહી સિદ્ધાંતો મુજબ તેનો વહીવટ કરે છે અને નફો-નુકશાન વહેંચી લે છે.”

વિશ્વના જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા સમયે જે તે વખતની પરિસ્થિતિમાં જન્મ પામીને સહકારી પ્રવૃત્તિએ આજ દિન સુધીમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. “સંહતિ કાર્ય સાધિકા”, “સૂઘે શક્તિ”, “ઝાઝા હાથ રળિયામણા”, “Union is Strength”, “વિના સહકાર, નહિ ઉદ્ધાર” વગેરે ઉક્તિઓ સહકારનું મહત્વ સજ્જવા માટે પૂરતી છે. “પ્રત્યેક વ્યક્તિ સૌ માટે અને સૌ પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે” એ સિદ્ધાંત હેઠળ સહકારની ભાવના પોષાઈ છે. આમ છતાં સહકારી પ્રવૃત્તિ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોમાં જોવા મળે છે. ધિરાણ વેચાણ મંડળીઓ, સેવા મંડળીઓ, ઉત્પાદન મંડળીઓ, ગ્રાહક મંડળીઓ, કામદાર મંડળીઓ, બાંધકામ મંડળીઓ અને બીજી અનેક સામાન્ય પ્રકારની સહકારી મંડળીઓએ ખેતી ક્ષેત્રે અને બિન ખેતી ક્ષેત્રે વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કર્યા છે. આ ઉપરાંત અર્થવ્યવહારમાં વિવિધ સ્વરૂપનાં સંગઠનો જેવાં કે, ભાગીદારી, ખાનગી લિમિટેડ કંપની, જાહેર લિમિટેડ કંપની, વિવિધ પ્રકારના જોડાણો વગેરે હોય છે. આ સંગઠનો પણ પરસ્પર સહાય ને આધારે રચાયેલાં હોય છે. આમ સહકારી પ્રવૃત્તિ અને વિવિધ આર્થિક સંગઠનો જેવા કે, ભાગીદારી, ખાનગી લિમિટેડ કંપની, જાહેર લિમિટેડ કંપની, વિવિધ પ્રકારના જોડાણો વગેરે હોય છે. આ સંગઠનો પણ પરસ્પર સહાયને આધારે રચાયેલાં હોય છે. આમ સહકારી પ્રવૃત્તિ અને વિવિધ આર્થિક સંગઠનો વચ્ચેની ભેદરેખા એટલી બધી સુક્ષ્મ છે કે સામાન્ય બુદ્ધિથી તેમની વચ્ચેનો ભેદ સજ્જ શકાતો નથી. પરિણામે જે સંગઠનો સહકારી સંગઠનો નથી, તેમને વિષે પણ અજાણતાથી સહકારી સંસ્થા તરીકે જોવાનું વલાણ કેટલીકવાર પેદા થાય છે. આથી સહકારી મંડળીઓને જુદી તારવી તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજવું જરૂરી બન્યું છે. આ દ્રષ્ટિએ સહકારી મંડળીઓનાં લક્ષણોનો વિચાર કરવો ઉચિત ગણાશે.

૩:૪ કોઈપણ પ્રકારની સહકારી મંડળીમાં નીચેનાં લક્ષણો મહત્વના ગણાય છે:

- ૧) સહકારી મંડળીએ સ્વૈચ્છિક સંગઠન છે. સહકારી મંડળીમાં જોડતા સભ્યોનું સંગઠન મરજિયાત સંગઠન છે. તેમાં જોડવા માટે કોઈને ફરજ પાડી શકાતી નથી, કે દબાણ કરવામાં આવતું નથી. આમ સહકારી મંડળીઓ એ સ્વૈચ્છિક રીતે ભેગા થયેલા લોકોનું સ્વૈચ્છિક સંગઠન છે.
- ૨) સહકારી મંડળીનું બનીશું ધ્યેય સભ્યોની આર્થિક ઉન્નતિનું હોય છે. વ્યક્તિગત રીતે જે આર્થિક લાભ મેળવી શકાય નહિ. તે પરસ્પરના સહકારથી મેળવી શકાય. આમ સહકારી મંડળીઓ પરસ્પર સહાય કરવા અને સ્વાશ્રયી બનવા માટે રચાયેલી છે.
- ૩) સહકારી મંડળીની રચના સભ્યોના આર્થિક ઉત્કર્ષ માટે થાય એ જરૂરી છે. તેથી જ સમાન હિત ધરાવનાર લોકોનું એ સંગઠન હોય એ હકીકત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આમ સહકારી મંડળીનું જોડાણ એક સમાન હેતુ પાર પાડવા માટે હોય છે.
- ૪) અન્ય આર્થિક સંગઠનોની સરખામણીમાં સહકારી મંડળી તેના સંચાલનને કારણે જુદી તરી આવે છે. લોકશાહી સંચાલન એ સહકારી મંડળીનું પ્રથમ લક્ષણ છે. સહકારી મંડળીનો વહીવટ લોકશાહી ઢબે થાય છે. સહકારી મંડળીમાં માલિકો અને કામદાર પ્રધાની જગ્યાએ અસમાનતાનાં ધોરણે લોકશાહી પદ્ધતિથી કામ કરવાની પ્રથા કામ કરે છે.
- ૫) સમાજના જુદા જુદા વર્ગોનું થતું શોષણ અટકાવવું અને તેઓનો ઉત્કર્ષ કરવાનો હેતુ સહકારી મંડળીનો હોય છે.
- ૬) સહકારી મંડળીઓ એ બિન રાજકીય સંસ્થા છે. સહકારી મંડળીઓ એ કઈ સંપ્રદાયિક કે ધાર્મિક સંસ્થાઓ હોતી નથી.
- ૭) સહકારી મંડળીઓનો મુળ ઉદ્દેશ ખાનગી સંસ્થાઓની જેમ માત્ર નફો કરવાનો જ નહીં પરંતુ સેવા કરવાનો પણ હોય છે.

ઉપર્યુક્ત લક્ષણો ઉપરાંત સહકારી મંડળીનાસ્વીકારવામાં આવેલા કેટલાક સિદ્ધાંતોને આધારે મૂડીનું ઓછું વર્ચસ્વ હોવાની ભાવના, કાર્યક્ષમતા, વફાદારી, જાગૃતિ અને સાર્વત્રિકતા

વગેરે ગુણોનો સમાવેશ સહકારી મંડળીમાં જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે જે દેશોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની રચના અને વિકાસ થયો છે, તે બધા દેશોની વિવિધ પ્રકારની સહકારી મંડળીઓમાં આ લક્ષણો અમલી બન્યાં છે. આર્થિક વિકાસ, સામાજિક અને નૈતિક ઉન્નતિ અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ માટે રાષ્ટ્રોએ આદરેલા પ્રયત્નોમાં પણ સહકારી મંડળીઓનું સ્થાન ઉચ્ચ કક્ષાએ જાળવવું હોય તો આ બધા જ લક્ષણોને સહકારી મંડળીની રચના કરતી વખતે લક્ષમાં રાખવા જોઈએ. આ લક્ષણોના સ્વીકાર અને અમલથી જ સહકારી મંડળીઓ અન્ય આર્થિક સંગઠનોની સરખામણીમાં કાર્યક્ષમ અને સુવ્યવસ્થિતતા માટેનાં આદર્શ આર્થિક સંગઠનો બને છે.

૩:૫ સહકારી મંડળી અને કંપની વચ્ચે તફાવત:

- ૧) **હેતુ :** આ બંને સ્વરૂપોમાં હેતુની દ્રષ્ટિએ નોંધપાત્ર તફાવત રહેલો છે. સહકારી મંડળીનો મૂળભૂત હેતુ સેવાનો અને સામાજિક ન્યાયનો રહેલ છે. સહકારમાં નફાનો હેતુ પ્રાધાન્ય ધરાવતો નથી. જ્યારે કંપનીનો મુખ્ય આશય ધંધો કરી નફો કરવાનો હોય છે.
- ૨) **નિર્માણ :** સહકારી મંડળીનું નિર્માણ સહકારી કારણ અનુસાર થાય છે. જ્યારે કંપનીનું નિર્માણ કંપની ધારા મુજબ થાય છે.
- ૩) **સ્વરૂપ :** પ્રથમ દ્રષ્ટિએ સહકારી મંડળી અને કંપનીનું સ્વરૂપ સમાન લાગે છે. જે કે બંનેમાં લોકશાહી વહીવટ દેખાય છે. પરંતુ કંપનીમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા માત્ર નામની જ હોય છે. કંપનીમાં શેર દીઠ મતાધિકાર હોવાથી અમુક મૂડીવાદી વ્યક્તિઓ વધુ શેર ખરીદી કંપનીના વહીવટમાં ઈજારાશાહી ભોગવે છે. જ્યારે સહકારી સંસ્થાઓમાં સંપૂર્ણ લોકશાહી વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. તથા મૂડીનું નહીં પરંતુ માનવીનું મહત્વ છે. તેમજ શેર દીઠ નહીં પરંતુ વ્યક્તિ દીઠ મતાધિકાર હોય છે. આમ બંનેના વહીવટ સ્વરૂપમાં મતાધિકારનો નોંધપાત્ર તફાવત જોવા મળે છે.
- ૪) **સભ્ય સંખ્યા :** સહકારી મંડળીની સ્થાપના માટે ઓછામાં ઓછા દસ સભ્યોની જરૂરીયાત રહે છે. સહકારી મંડળીમાં મહત્તમ સભ્યની કોઈ મર્યાદા નથી. જ્યારે કંપની માત્ર બે સભ્યો દ્વારા શરૂ કરી શકાય છે અને જોઈન્ટ કંપની માટે ઓછામાં ઓછા સાત સભ્યો જરૂરી બને છે. આ કંપનીમાં પણ મહત્તમ સભ્ય અંગેની કોઈ મર્યાદા નથી.

- પ) શેરોની ફેરબદલી : સહકારી મંડળી અને કંપની વચ્ચે શેર ફેરબદલીની દ્રષ્ટિએ પણ મહત્વનો તફાવત ઉભો થાય છે. સહકારી મંડળીના શેર ખુલ્લા શેર બજારની અંદર જઈ વેચાણ થઈ શકતા નથી. પરંતુ કોઈને આવા શેર ખરીદવા હોય તો સહકારી મંડળીના કાર્યાલયમાંથી મૂળ કિંમતે મળી શકે છે. જ્યારે કંપનીના શેરોનું વેચાણ શેર બજારમાં થતું હોવાથી તેની મૂળ કિંમત કરતાં પણ કેટલીકવાર સભ્યને આવા શેર ખરીદવા વધારે કિંમત ચૂકવવી પડે છે. તેમજ કંપનીના શેરની ફેરબદલી સહેલાઈથી થતી હોવાને કારણે સભ્ય સરળતાથી માલિકી બદલી કરી શકે છે.
- દ) મૂડી પર વળતર : સહકારી મંડળીના કાયદા અન્વયે મંડળી વધુમાં વધુ મૂડી પર ૯% જ વ્યાજ આપી શકે છે. જ્યારે કંપની મૂડી પર ગમે તેટલા દરે વ્યાજ કે વળતર આપી શકે છે.
- ૭) સભાસદો વચ્ચે સંબંધ : સહકારી સંસ્થાઓમાં સભ્યો વચ્ચે એક પ્રકારની પરસ્પરને મદદની, સ્વાવલંબનની, બંધુત્વની ભાવના જોવા મળે છે. બધા જ સભ્યો સમાન ધોરણે, સમાન હેતુ માટે સંગઠિત થાય છે. જ્યારે કંપનીમાં સભ્યો વચ્ચે આવો કોઈ ભાવાત્મક સંબંધ જોવા મળતો નથી. તેઓ કંપની સાથેનો સંબંધ નફો અને વ્યાજથી વિશેષ સમજતા નથી.

ચાર્ટ-૪

ગુજરાત રાજ્યમાં આવેલ સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા દર્શાવતું પત્રક માર્ચ-૨૦૦૬

ક્રમ	સહકારી મંડળી અને પ્રકાર	મંડળીઓની સંખ્યા
૧.	રાજ્ય સહકારી બેન્ક	૧
૨.	મધ્યસ્થ જીલ્લા સહકારી બેન્કો	૧૮
૩.	રાજ્ય કૃષિ ધિરાણ સહકારી બેન્ક	૧
૪.	પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ સહકારી મંડળીઓ	૭૯૧૩
૫.	નાગરિક સહકારી બેન્કો	૩૦૮
૬.	પ્રાથમિક બીન કૃષિ ધિરાણ સહકારી મંડળીઓ	૫૧૦૪
૭.	કો-ઓપરેટીવ માર્કેટીંગ મંડળીઓ	૧૭૨૭
૮.	રૂપાંતર સહકારી મંડળીઓ	૩૧૭
૯.	દુધ ઉત્પાદક / પશુધન સહકારી મંડળીઓ	૧૧૮૦૪
૧૦.	ખેતી સહકારી મંડળીઓ	૭૦૧
૧૧.	સિંચાઈ સહકારી મંડળીઓ	૩૦૦૬
૧૨.	મત્સ્ય ઉદ્યોગ સહકારી મંડળીઓ	૫૩૭
૧૩.	ગ્રાહક સહકારી ભંડાર	૨૦૧૬
૧૪.	ગૃહનિર્માણ સહકારી મંડળીઓ	૧૬૬૭૦
૧૫.	મજૂક કામદાર સહકારી મંડળીઓ	૨૯૬૮
૧૬.	જંગલ કામદાર સહકારી મંડળીઓ	૨૧૧
૧૭.	વાહન વ્યવહાર સહકારી મંડળીઓ	૧૩૦
૧૮.	વિદ્યુત સહકારી મંડળીઓ	૨
૧૯.	અન્ય બીન ધિરાણ સહકારી મંડળીઓ	૧૪૧૩
૨૦.	સહકારી સંઘો અને સહકારી સંસ્થાઓ	૩૧
૨૧.	ખાંડ ઉદ્યોગ સહકારી મંડળીઓ	૨૬
૨૨.	કુટિર ઉદ્યોગ સહકારી મંડળીઓ	૪૩૮૨
	કુલ સહકારી મંડળીઓ...	૫૯૩૪૬

(સંદર્ભ: “પૃથ્વિ અખિલ ભારત સહકાર સંઘ સંશોધક નવેમ્બર - ૨૦૦૬, પાના નં. ૧૦૧)

ઉપરોક્ત કોષ્ટક જોતાં ગુજરાતમાં કુલ ૫૯૩૪૬ સહકારી મંડળીઓ છે. જે સહકારી ક્ષેત્રે ગુજરાતની સારી પ્રગતિ સૂચવે છે.

પ્રકરણ-૪

બેંકિંગ ઉદ્યોગનો વિકાસ

૪:૧ પ્રસ્તાવના:

કોઈપણ દેશના આર્થિક વિકાસમાં નાણાંકીય સંસ્થા તરીકે બેંકો મૂલ્યવાન ફાળો નોંધાવે છે. કારણ કે કોઈ એક દેશની નાણાંકીય સ્થિરતા અને આર્થિક પ્રગતિ બેંકિંગ ક્ષેત્રના વિકાસ પર આધારીત હોય છે અને આથી જ બેંકોને આર્થિક વિકાસની આધારશીલ ગણવામાં આવે છે. માનવ શરીરમાં જોટલું મહત્વ રૂધિરાભિસરાણ તંત્રનું છે. તેટલું જ મહત્વ અર્થકારણમાં બેંકિંગ ક્ષેત્રનું છે. આથી આઝાદી પછી આપણા દેશમાં ઝડપી આર્થિક વિકાસના ધ્યેયને હાંસલ કરવા માટે બેંકિંગ ક્ષેત્રના વિકાસને સારૂ એવું પ્રોત્સાહન પુરું પાડવામાં આવ્યું છે.

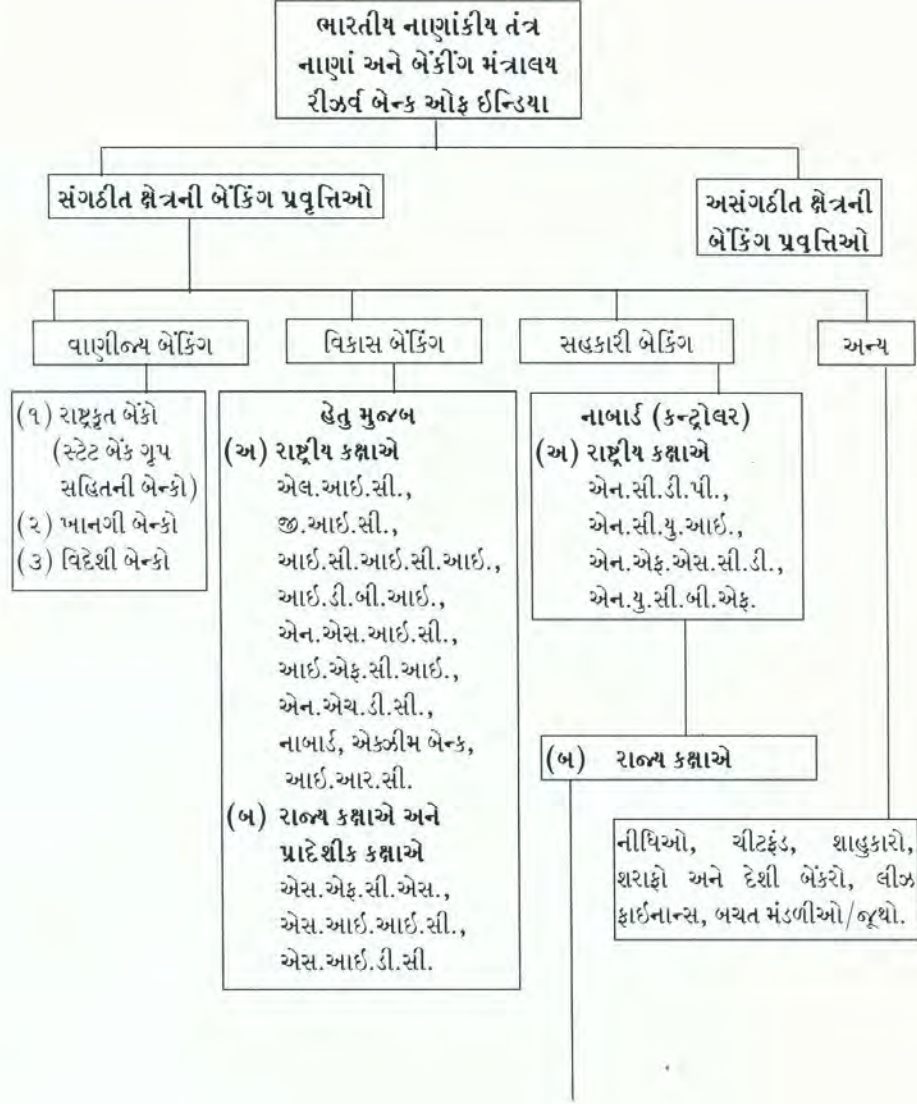
બેંકિંગનો અર્થ યોગ્ય રીતે સમજવા માટે આપણે બેંક શબ્દની ઉત્પત્તિ તપાસીએ.

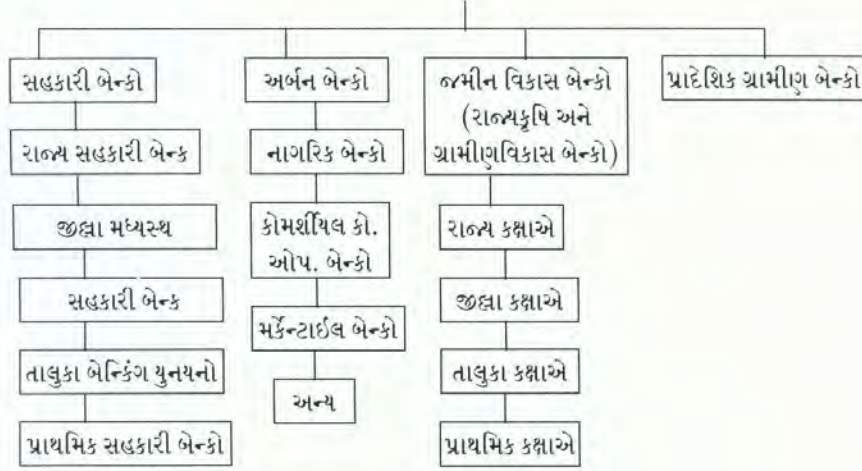
એક મત એવો છે કે મધ્યયુગમાં ઈટાલીમાં સોની લોકો પોતાના વેપાર ધંધા માટે ખાસ પ્રકારની પાટલી (બેન્ક) રાખતા. જેનો મેજ તરીકે તેઓ ઉપયોગ કરતા હતા. આ પાટલી ઈટાલીમાં "BNCO" અથવા "BANQUE" તરીકે ઓળખાતી હતી. બેન્ક શબ્દ તેના પરથી ઉતરી આવ્યો છે.

બીજા મત પ્રમાણે “બેન્ક” શબ્દ જર્મન ભાષાના “BACK” કે જેનો અર્થ “સંયુક્ત મૂડી ભંડોળ” થાય છે. તેના પરથી બેંક શબ્દ ઉતરી આવ્યો છે.

સમગ્ર ભારતમાં બેન્કીંગ વ્યવસ્થા સંગઠિત ક્ષેત્ર અને અસંગઠિત ક્ષેત્ર આ બે ક્ષેત્રીય પદ્ધતિને આધારે વિકસેલી જોવા મળે છે. સંગઠિત ક્ષેત્ર એટલેયુરોપીય પદ્ધતિ મુજબ વ્યવસ્થિત રીતે વિકસેલી બેન્કીંગ પદ્ધતિ છે. તેનો સમાવેશ આ સંગઠિત ક્ષેત્રમાં થાય છે. જ્યારે અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં અવ્યવસ્થિત અને મૂળભૂત રીતે દેશી પદ્ધતિથી ચાલતો બેન્કીંગ વ્યવહાર સંગઠિત ક્ષેત્રને આધુનિક બેન્કીંગ પદ્ધતિથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. ભારતીય બેન્કીંગ પદ્ધતિના આ બે વિભાગનો હિસ્સો ઈ.સ. ૧૯૫૦ સુધી સપ્રમાણ હતો. પરંતુ હવે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી અસંગઠિત વિભાગનું પ્રમાણ સતત ઘટતું જતું રહેલ છે. આજે સંગઠિત વિભાગનો ૬૫% જેટલો હિસ્સો ગણાય છે. ભારતીય ગ્રામ્ય અને પાછત વિસ્તારોમાં આજે પણ અસંગઠિત વિભાગોનું વર્ચસ્વ સ્થાપિત છે. રીઝર્વ બેન્ક તરફથી આ વિભાગને સંગઠિત વિભાગ સાથે સાંકળી લેવાના પ્રયાસો સતત થતા રહ્યા છે. જો કે તેમાં આંશિક સફળતા પણ જોવા મળી છે. તે ઉપરાંત તાજેતરમાં જ નોન બેન્કીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓ પણ આ ક્ષેત્રે જ મિશ્ર પ્રત્યાઘાતો આપી રહી છે.

ચાર્ટ - ૫

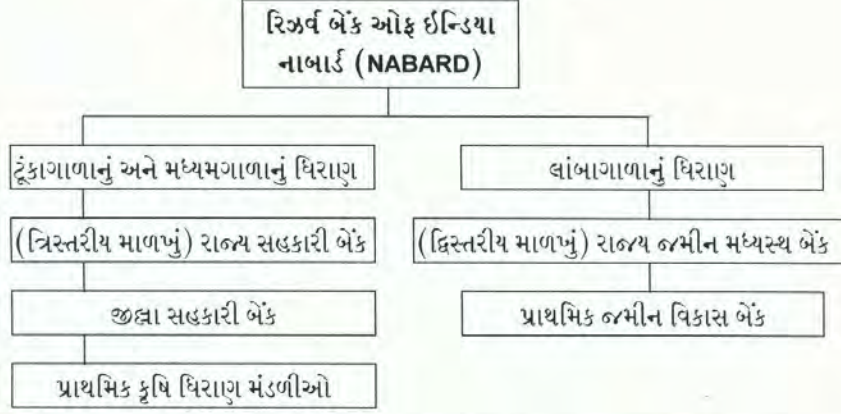

૪:૨ સહકારી બેંકિંગ માળખું :

ભારતીય બેંકિંગ માળખું કયા પ્રકારનું છે તેનો ખ્યાલ આ આકૃતિ દ્વારા આવે છે. ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના એક ભાગ તરીકે સહકારી બેંકિંગ વિકાસ પામેલ છે. અહીં આકૃતિમાં જોતાં માલુમ પડે છે કે ભારતમાં સહકારી બેંકિંગ માળખું ત્રિસ્તરીય પિરામીડ આકારનું છે. જેમાં ટોચની સંસ્થા તરીકે રાજ્ય સહકારી બેન્કો આવે છે. ત્યારબાદ વચગાળાના સ્તરે જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્કો અને પાયામાં પાયાની સંસ્થા તરીકે કાર્યરત એવી ખેત વિષયક બિન ખેત વિષયક ધિરાણ મંડળી સ્વરૂપની સહકારી મંડળીઓ આવેલી છે. ઉપરાંત ભારતમાં સહકારી બેંકિંગ માળખામાં નાગરિક સહકારી બેન્કો સહિતની અન્ય અર્બન બેન્કો તેમજ જમીન વિકાસ બેન્કો અને ગ્રામીણ વિકાસ બેન્કોએ પણ નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે. અહીં આકૃતિમાં જોતાં માલુમ પડે છે કે રીઝર્વ બેન્ક દેશની સર્વોચ્ચ બેન્ક તરીકે વિવિધ પ્રકારની બેંકિંગ વ્યવસ્થાઓ ઉપર વ્યસ્ત ધરાવે છે. સમગ્ર અર્થતંત્રની બેંકિંગ વ્યવસ્થાના નિયંત્રણની જવાબદારી રીઝર્વ બેન્ક અથવા મધ્યસ્થ બેંકની છે.

ચાર્ટ - ૬

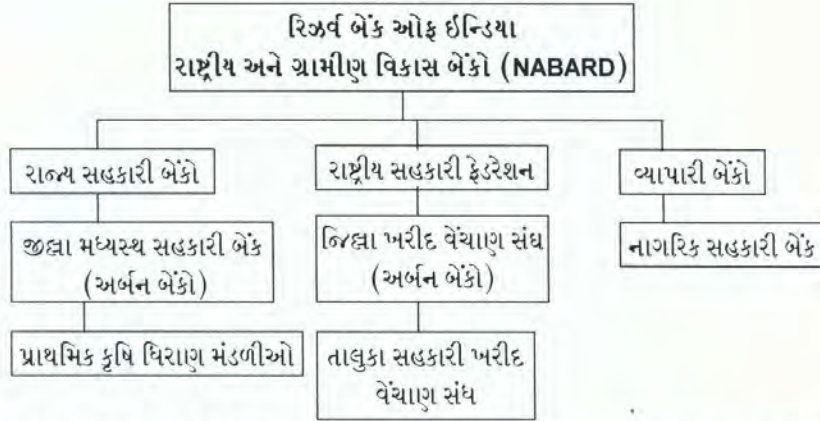
ભારતમાં સહકારી બેંકીંગ સંસ્થાઓનું માળખું

(સંદર્ભ : યાદવ આર. જે. “આંતર રાષ્ટ્રીય બેંકીંગ અને નિબંધો” વર્ષ ૧૯૯૯, પાના નં. ૧૨૭)

ચાર્ટ - ૭

ભારતમાં સહકારી બેંકીંગ સંસ્થાઓનું માળખું

(સંદર્ભ : બી. એસ. માધુર, કોઓપરેશન ઈન ઈન્ડિયા, સાથીયા ભવન, આગ્રા, ૧૯૮૦, પાન ૧૦૫)

૪:૩ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડીયા (RBI):

ભારતમાં બેંકીંગ વ્યવસ્થા વેદિક સમય જેટલી જૂની છે. સેવાના બદલામાં વિનિમયની પ્રથા બંધ તથા ચલાણી નાણાંની વ્યવસ્થા અમલમાં આવતા લોકોનું આર્થિક જરૂરિયાતો સંતોષવા નવું પ્રકારણ ઉમેરાયું છે. જૂના સમયની શાહુકારી તથા શરાફીનું સ્થાન બેંકીંગ કંપનીઓએ લીધું છે. અને હવે સને ૧૯૬૯માં ભારત સરકારે વાણિજ્ય કંપનીઓનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરતાં તથા સને ૧૯૭૫માં ગ્રામીણ બેંકો અમલમાં આવતા હાલ બેંકીંગ વ્યવસાયમાં વાણિજ્ય બેંકો, રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો, ગ્રામીણ બેંકો, રાજ્ય સહકારી બેંકો તથા જમીન વિકાસ બેંકોના મલ્ટી એજન્સીના પ્રવેશથી વિકાસનાં ઘણાં ક્ષેત્રો ખુલ્લા થયા છે. આ તમામ બેંકો ઉપર દેખરેખ અંકુશ, માર્ગદર્શનની જવાબદારી રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડીયા નિભાવે છે. દેશની મધ્યસ્થ બેંક તરીકે રિઝર્વ બેંકની કામગીરી સરાહનીય છે. રિઝર્વ બેંક દેશને આર્થિક જરૂરિયાતો અને વિકાસના હેતુઓ અને કાર્યક્રમો સાથે સુસંગત રહીને પોતાના કાર્યો બજાવવાનો નિષ્ઠાપૂર્વકનો પ્રયત્ન કરે છે. મધ્યસ્થ બેંક તરીકે તેને બજાવવા પડતા કાર્યો ઉપરાંત અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદન, મૂડી રોકાણની પદ્ધતિ અને પ્રોત્સાહન મળે. વિકાસની ગતિ વેગ મળે એવા કાર્યો પણ તેણે હાથ ધર્યાં છે. દેશની બેંકીંગ તંત્રની પ્રવૃત્તિઓને વિકસાવવામાં પણ તેણે મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. એટલું જ નહીં. ૧૨ જૂન, ૧૯૮૨ માં નાબાર્ડની સ્થાપના એગ્રીકલ્ચર રીફાઈનાન્સ કોર્પોરેશનના મધ્યબિંદુ સહિત અમલમાં આવતાં તમામ બેંકોને જરૂરી નાણાંકીય પ્રવાહ અસ્ખંભીત વહેતો રહે છે. જેથી પરંપરાગત શરાફો અને શાહુકારોનું અસ્તિત્વ નામશેષ થતું જાય છે.

૪:૪ સ્થાપના:

ભારતમાં મધ્યસ્થ બેંક હોવી જોઈએ એવી માંગણી ઘણા લાંબા સમયથી થતી હતી. પરંતુ તેની સ્થાપના માટે વ્યવસ્થિત પ્રયાસ ઈ.સ. ૧૮૩૪માં ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી રીએ ધરાવતાં ભારતીય લોકોએ ઈ.સ. ૧૮૫૯માં આ ખાતાના સભ્યોએ મળીને ભલામણ કરી કે ભારતમાં મધ્યસ્થ બેંક હોવી જોઈએ. પરંતુ આ બાબત સરકારની નજરમાં વસી નહીં. ત્યારબાદ ૧૯૨૫માં હિલ્ટનચંચંગ કમિશન મધ્યસ્થ બેંકની સ્થાપનાની ભલામણ કરી. ૧૯૨૭માં આ અંગેનો ખરડો પસાર થયો. ૧૯૩૧માં મધ્યસ્થ બેંકીંગ તપાસ સમિતિએ મધ્યસ્થ બેંક સ્થાપવાના પ્રશ્ન પર ભાર

મૂકાયો. ૧૯૩૪ના રિઝર્વ બેંક એક્ટ અન્વયે ૧૯૩૫ના એપ્રિલની ૧ તારીખથી રિઝર્વ બેંકની કામગીરીની શરૂઆત થઈ શેર હોલ્ડરોની ખાનગી માલિકીની બનેલી આ બેંકની કુલ શેર મૂડી રૂ.૫૫ કરોડની હતી. દરેક શેર હોલ્ડરોને દર પાંચ શેરે એક મત આપવાનો અધિકાર હતો. પરંતુ કોઈપણ શેર હોલ્ડર ૧૦ કરતાં વધુ મત આપી શકતો નહીં. કલકત્તા, મુંબઈ, રંગુન, મદ્રાસ અને દિલ્હી એમ પાંચ સ્થળોએ બેંકની શાખાઓ ખોલવામાં આવી હતી. ૧૬ સભ્યોનું બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર બેંકનો સામાન્ય વહીવટ સંભાળતું હતું. ઉપરનાં પાંચ કેન્દ્રોમાં આઠ સભ્યોનાં બનેલાં સ્થાનિક બોર્ડ હતા. તેમનું મુખ્ય કામ સલાહ આપવાનું હતું. મધ્યસ્થ બોર્ડના અડધા ભાગના સભ્યોની નિમણૂંક સરકાર કરતી હતી. જેમાં ગવર્નર અને ડેપ્યુટી ગવર્નરનો સમાવેશ થાય છે.

૪:૫ રિઝર્વ બેંક પરના અંકુશ તેમજ કાર્યો:

રિઝર્વ બેંકની તેની કામગીરી અસરકારક રીતે પાર પાડી શકે તે હેતુથી તેને કેટલીક સત્તાઓ સોંપાઈ. આ સત્તાઓની સાથો સાથ કેટલાક અંકુશો પણ તેના પર મૂકવામાં આવ્યા જે નીચે પ્રમાણે છે :-

- ૧) સરકાર, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, બેંકો તેમજ અન્ય વ્યક્તિઓ આ બેંકમાં થાપણ મૂકી શકાશે પણ તેના ઉપર વ્યાજ આપવામાં નહિ આવે. આમ કરવાનું કારણ વ્યાપારી બેંકો સાથે થાપણો મેળવવામાં રિઝર્વ બેંકની હરીાઈ ન થાય તે હતું.
- ૨) ખેત પેદાશના વેચાણમાં ઉદ્ભવતા અને નવ માસમાં પાકતાં લિો ખરીદવાની, વેચવાની અને ફરીથી વટાવી આપવાની રિઝર્વ બેંકને સત્તા આપવામાં આવી. આવાં બીલો ઉપર બે સહીઓમાંથી એક સહી અનુસૂચિત બેંક અથવા રાજ્ય સહકારી બેંકની હોવી જોઈએ. વાસ્તવિક વેપારી સોદાઓમાંથી ઉદ્ભવતા વિનિમય પત્રોને વેચવાની, ખરીદવાની તેમજ પુનઃ વટાવી આપવાની રિઝર્વ બેંકને છૂટ અપાઈ. આ પત્રો ઉપર બે જમીનની સહીઓ જોઈએ, જેમાં એક સહી અનુસૂચિત બેંકની હોવી જોઈએ.

- ૩) દેશી રાજ્યો, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, અનુસૂચિત બેંકો અને સ્ટેટ બેંકોનું સોનું, ચાંદી, સ્વીકાર્યવિનિમય પત્રો, વચન ચિઠ્ઠીઓ અને સરકારી જમીનગીરીઓ તારણમાં લઈને વધુમાં વધુ ૯૦ દિવસ માટે ધિરાણ રિઝર્વ બેંક કરી શકે. પ્રાંતીય અને મધ્યસ્થ સરકારને ૯૦ દિવસની મુદત માટે ધિરાણ આપી શકે.
- ૪) ભારત સરકાર કે બ્રિટિશ સરકારની જમીનગીરીઓ ખરીદવાની અને વેચવાની બેંકને ઘૂટ અપાઈ. બેંકને ચલાણ બહાર પાડવાનો ઈજારો આપવામાં આવ્યો. આ બેંક કોઈ ઔદ્યોગિક એકમોમાં કે વ્યાપાર ધંધામાં પ્રત્યક્ષ હિત ધરાવી ન શકે અને રિઝર્વ બેંક તેના અથવા અન્ય કંપનીના કે બેંકના શેર ખરીદી ન શકે અને આવા શેરો સામે ધિરાણ પણ ન કરી શકે.

⇒ રિઝર્વ બેંકના કાર્યો નીચે મુજબ છે:

- ૧) ચલાણી નોટો હાર પાડી નિયંત્રિત કરે છે.
- ૨) નોટો સામે અનામત જાળવવાનું કાર્ય કરે છે.
- ૩) રૂપિયાની ખરીદશક્તિ ટકાવવાનું કાર્ય કરે છે.
- ૪) સરકારનાં સલાહકાર અને બેંકર તરીકેનું કાર્ય કરે છે.
- ૫) સરકારની બેંક તરીકેનું કાર્ય કરે છે.
- ૬) વિદેશી હુંડીયામાણનાં નિયમનનું કાર્ય કરે છે.
- ૭) વિનિમય દરોની જાળવણી કરવાનું કાર્ય કરે છે.
- ૮) શાખ નિયંત્રણનું કાર્ય કરે છે.
- ૯) વિદેશી વ્યાપાર માટે આયાત - નિકાસ બેંક રચવાનું કાર્ય કરે છે.
- ૧૦) બેંકોની બેંક તરીકેનું કાર્ય કરે છે.
- ૧૧) પુનઃ વટાવની બેંક તરીકેનું કાર્ય કરે છે.
- ૧૨) બદલાતા સંજોગો પરિસ્થિતિ મુજબ, રાષ્ટ્રીય-આંતર રાષ્ટ્રીય નાણાં સંસ્થાઓ સાથે સંવાદિતા વિકસાવવાનું કાર્ય કરે છે.
- ૧૩) વાણિજ્ય બેંકોની અંતિ સહાયક તરીકેનું કાર્ય કરે છે.

૧૪) અન્ય કાર્યો :

- એ) સરકારની યોજનાઓના અમલ માટે મદદ કરવાનું કાર્ય કરે છે.
- બી) કાળા નાણાં નાથવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે.
- સી) આંતર રાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળના પ્રતિનિધિ તરીકેનું કાર્ય કરે છે.
- ડી) આંકડાકીય માહિતી ભેગી કરી પ્રકાશિત કરે છે.
- ઇ) દેશના મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીને મદદ કરવાનું આયોજન કરે છે.
- એફ) બધા રાજ્યોનાં સમતોલ વિકાસ માટેનું કાર્ય કરે છે.
- જી) બુલેટિનો બહાર પાડવાનું કાર્ય કરે છે.
- એચ) સંશોધન કરવાનું કાર્ય કરે છે.

૪:૬ નાબાર્ડ (NABARD) રાષ્ટ્રીય કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંક:
(National Bank for Agriculture and Rural Development)

નાબાર્ડની સ્થાપના ૧૨ જૂન, ૧૯૮૨ના રોજ કરવામાં આવી હતી. ૧૯૭૯માં રિઝર્વ બેંક દ્વારા એક્સમિતિની નિમણૂંક કરવામાં આવી હતી. જેને કમિટી ટુ રિવ્યુએરેન્જમેન્ટ્સ ફોર ઈન્સ્ટીટ્યુશન કેડિટ ફોર એગ્રીકલ્ચર એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટના નામથી શ્રી બી. શિવરામના અધ્યક્ષપદે નિમવામાં આવી હતી. આ કમિટીએ પોતાનો અહેવાલ જાન્યુઆરી ૧૯૮૧માં રજૂ કર્યો અને રિઝર્વ બેંકને એક મહત્વનું સૂચન કર્યું હતું કે કૃષિ તથા ગ્રામીણ વિકાસ માટેની રાષ્ટ્રીય બેંક (National Bank for Agriculture and Rural Development) નામની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી. જે સંસ્થા રિઝર્વ બેંકની નજીક રહીને ખેતીવાડી ઉપરાંત નાના પાયાના ઉદ્યોગો વ્યવસાયિકો ગ્રામીણ કારીગરો ખાદી તથા ગ્રામીણ ઉદ્યોગો, હસ્તકલા કારીગરો વગેરેને મદદ કરે અને તેનાથી ગ્રામીણ વિકાસ સાધવામાં આવે. સમિતિના સૂચન આધારિત રિઝર્વ બેંકની ભલામણ પરથી કેન્દ્ર સરકારે નાબાર્ડની સ્થાપના કરી આ સંસ્થામાં નીચેની સંસ્થાઓ અને વિભાગોને સામેલ કરીને રચવામાં આવેલ છે.

- (૧) ૧૯૩૫માં કાર્યરત બનેલ રિઝર્વ બેંકનો ખેત-ધિરાણ વિભાગ.
- (૨) ગ્રામ્ય આયોજન અને ધિરાણ સેલ.
- (૩) એગ્રીકલ્ચરલ રિફાઈનાન્સ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન.

નાબાર્ડનું સંચાલન તેના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ દ્વારા કરવામાં આવે છે. જેમાં ચેરમેન, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર અને અન્ય ૧૩ સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે. આ ૧૩ ડિરેક્ટરોમાં ૩ રિઝર્વ બેંકના ડિરેક્ટર, ૩ કેન્દ્ર સરકારના અધિકારીઓ સહકારી બેંકોના કાર્યાનુભવવાળા ૩ ડિરેક્ટર, બે ગ્રામીણ વિકાસ ક્ષેત્રા કે ગ્રામીણ અર્થતંત્રના અનુભવી વ્યક્તિઓ અને ૨ રાજ્ય સરકારના પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થાય છે.

બેંકની શરૂઆતની મૂડી ૧૦૦ કરોડ રૂપિયાની રાખવામાં આવી હતી. જેમાં કેન્દ્ર સરકાર અને રિઝર્વ બેંકનો અડધો - અડધો હિસ્સો છે. આ ઉપરાંત વધારાની નાણાં જરૂરિયાત હોય ત્યારે નાબાર્ડ ભારત સરકાર, વિશ્વ બેંક, ઈડા એડીબી, આઈએફસી, જેવી સંસ્થાઓ તથા સ્થાનિક નાણાં જાઓમાંથી નાણાં મેળવે છે. નાબાર્ડના કાયદા દ્વારા નાબાર્ડને બોન્ડ ડિબેન્ટ્ચર વગેરે દ્વારા નાણાં મેળવી શકે છે. પરંતુ કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકારી બેંકો કે વાણિજ્ય બેંકો પાસેથી થાપાણો મેળવી શકે નહીં.

૪:૬:૧ નાબાર્ડના વિવિધ કાર્યો:

- ૧) ગ્રામીણ ક્ષેત્રની ધિરાણ આવશ્યકતાની તપાસ અને ધ્યાન રાખવાની તે રાષ્ટ્રીય એપેક્ષ સંસ્થા તરીકે કામગીરી કરે છે.
- ૨) પોતાના ખેતી ધિરાણ વિભાગના માધ્યમથી તે સરકારી ક્ષેત્રની કામગીરી પર ધ્યાન રાખે છે.
- ૩) નાબાર્ડ દ્વારા રાજ્ય સહકારી બેંકો અને પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકોને મધ્યમ ગાળાની શાખા ૧૮ મહિનાથી ૩ વર્ષ સુધીના સમયગાળા માટે આપવામાં આવે છે. જેનો ઉપયોગ આ બે સંસ્થાઓ કૃષિ વિકાસના હેતુમાં, પ્રોસેસીંગ મંડળીના શેર ખરીદવામાં, કુદરતી આપત્તિના સંજોગોમાં ટૂંકાગાળાની શાખાને મધ્યમ ગાળાની શાખામાં ફેરવવાના હેતુથી કરી શકે છે.
- ૪) નાબાર્ડ રાજ્ય સહકારી બેંકોને ૨૮ મહિના સુધીની ટૂંકાગાળાની શાખા આપે છે. જેનો ઉપયોગ તે કોપ લોન, કોપ માર્કેટીંગ, ખાતર, ખરીદી અને વિતરણ તેમજ સહકારી ખાંડ ફેક્ટરીઓની કાર્યશીલ મૂડી માટે ધિરાણમાં ઉપયોગ કરી શકે છે.

- પ) નાબાઈ દ્વારા રાજ્ય સહકારી બેંકોને ૨૦ વર્ષની મર્યાદા સુધીની લોન સહકારી ધિરાણ મંડળીઓને કે સંગઠનોને તેમના શેર ઢાળાના ભાગરૂપે રોકવા આપે છે.
- દ) નાબાઈ દ્વારા કૃષિ વિકાસના હેતુથી રાજ્ય સહકારી બેંકો, જમીન વિકાસ બેંકો, પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો તથા વાણિજ્ય બેંકોને ૨૫ વર્ષની વધારે નહિ તેવી મુદત માટે મધ્યમ કે લાંબાગાળાનું ધિરાણ કરી શકે છે.
- ૩) ખેતીવાડી અને ગ્રામીણ વિકાસના ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી થઈ શકે તેવા સંશોધનો અને વિકાસની યોજનાઓ કે કાર્યક્રમોનું આયોજન થઈ શકે તે હેતુથી સંશોધન અને વિકાસ ફંડની સ્થાપના કરી તેમાંથી ઉપયોગ કરી શકે છે.
- ૮) નાબાઈ દ્વારા જીલ્લા અને રાજ્ય સહકારી બેંકોનું તથા પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકોનું ઈન્સ્પેક્શન કરવામાં આવે છે. જમીન વિકાસ બેંકો અને અન્ય સહકારી ફેડરેશન કે સંસ્થાઓનું સ્વૈચ્છિક ધોરણે ઈન્સ્પેક્શન કરી શકે છે.

૪:૭ ભારતમાં સહકારી બેંકીંગ પરિચય:

ભારતમાં સહકારી બેંકીંગ પ્રવૃત્તિનું મહત્વ ગ્રામીણ કક્ષાએ શાખ અને ધિરાણ પૂરું પાડવાની બાબતમાં વધારે છે. ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ હોવા ઉપરાંત તેને ગામડાઓના દેશ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ભારતની લગભગ ૬૫% વસ્તી ખેતીવાડી ઉપર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે નિર્ભર છે. વળી, અંદાજિત ૪૫% જેટલી રાષ્ટ્રીય આવક પણ આ ક્ષેત્રમાંથી મળે છે. ત્યારે ખેતીવાડી ક્ષેત્રમાં અને ગ્રામીણ વિકાસમાં સહકારી બેંકીંગ સંસ્થાઓ મુખ્ય આધાર સમાન છે. બ્રિટીશ કાળ દરમિયાન ભારતીય ખેતી દેવામાં હતી એવી કહેવત પ્રચલિત હતી કે ભારતનો ખેડૂત દેવામાં જન્મે છે. દેવામાં જીવે અને દેવામાં મૃત્યુ પામે છે. ૧૯૦૪ના સહકારી કાયદા બાદ ખેતીવાડી માટે સંસ્થાકીય ધિરાણની શરૂઆત થઈ તેમ કહી શકાય. ભારતમાં આઝાદી પછી સહકારી ધિરાણ તથા પુનઃ ધિરાણના માળખામાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ થયેલી જોવા મળે છે.

ગ્રામીણ કક્ષાની આવશ્યકતા માટે કાર્ય કરતી પ્રાથમિક સહકારી ધિરાણ મંડળીઓ, મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો, જમીન વિકાસ બેંકો, પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો, રાજ્ય સહકારી બેંકો વગેરે મહત્વની સંસ્થાઓ છે. તો સામે અર્ધ શહેરી અને શહેરી વિસ્તારમાં કામ કરતી અર્બન કો-

ઓપરેટીવ બેંકો પણ અત્યંત મહત્વનો ભાગ સ્થાનિક વિકાસમાં ભજવે છે. સહકારી બેંકિંગ પ્રવૃત્તિએ તેના ધિરાણ ક્ષેત્રમાં લગભગ તમામ ઔદ્યોગિક, વાણિજ્ય, ખેતીવાડી, ગ્રામીણ વિકાસ, સેવા ઉદ્યોગો જેવી પ્રવૃત્તિઓને આવરી લીધી છે.

ખેતીવાડી અને ગ્રામીણ વિકાસના ક્ષેત્રમાં તમામ સંસ્થાકીયલક્ષી ધિરાણમાં સહાયકારી બેંકિંગ સંસ્થાઓનો ફાળો પપજ જેટલો ઉંચો છે. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ ઔદ્યોગિક ધિરાણ અર્થે જેમ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ બેંક તથા નિગમોની સ્થાપના કરી છે. તેમ ૧૯૮૨માં ભારતમાં રાષ્ટ્રીય બેંક કૃષિ તથા ગ્રામીણ વિકાસને પુનઃધિરાણ આપવાને માટે રચાઈ હતી. આવી સંસ્થાના પ્રયત્ન વડે ભારતમાં ખેતીવાડી તથા ગ્રામીણ વિકાસ અર્થે સંસ્થાકીય ધિરાણ માળખું વ્યવસ્થિત કામ કરે તથા નીતિઓનું ઘડતર કરી અમલ કરે તે જરૂરી છે. ભારતમાં સહકારી સંસ્થાઓમાં મુખ્યત્વે રાજ્ય જમીન વિકાસ બેંકો તથા પ્રાથમિક સહકારી બેંકોનો સમાવેશ થાય છે.

⇒ **ભારતમાં સહકારી બેંકોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ:**

સહકારી બેંકિંગ વ્યવસ્થાનો વિકાસ ભારતમાં બહુ ઝડપથી થયો નથી. પરંતુ ખેતી ક્ષેત્ર માટે તેની અગત્યતા ઘણી જ છે. વર્તમાન સમયે સહકારી બેંકિંગ વ્યવસ્થા, કૃષિક્ષેત્ર ઉપરાંત વાણિજ્ય, ઔદ્યોગિક અને અન્ય આનુષંગિક ક્ષેત્રોમાં સેવા આપી રહી છે. ઓગણીસમી સદીના અંતિમ વર્ષમાં સહકારી બેંકિંગ વ્યવસ્થા ખેતી ક્ષેત્રે ધિરાણ જરૂરીયાત માટેના એક વિકલ્પ તરીકે શરૂ થઈ હતી. ૧૮૪૨માં શ્રી વિલ્ડરબર્ન અને રાન્ડેએ કૃષિ બેંક સ્થાપવાના સૂચનો કરેલા હતા. પરંતુ તે અંગે કોઈ પગલાં, પ્રયાસો કે કોઈ પ્રગતિ સાધી શકાય ન હતી. કારણ કે, હિંદ સરકારે આ યોજનાનો સ્વીકાર કરેલ પરંતુ “સેક્ટરી ઓફ સ્ટેટ” આ યોજના કોઈપણ ધ્યાન આપ્યા વગર અમલી બનાવી ન હતી. ૧૯૮૩-૮૪ માં ખેડૂતોને ટૂંકાગાળાની લોન આપવા માટે કાયદાઓ બનાવવામાં આવેલ જે આજે સુધારેલા કાયદા તરીકે જોવા મળે છે. ૧૯૯૨ અને ૧૯૯૬ માં યુરોપીયન દેશો અને તેમાં ખાસ કરીને જર્મનીની ધિરાણ મંડળીઓની અને બેંકો પ્રકારની મંડળીઓ ભારતમાં સ્થાપવા અંગે ભલામણો થઈ હતી. એ જ રીતે ભારતમાં ૧૯૦૪ના કાયદા અનુસાર સહકારી બેંકોનું સ્વરૂપ રેક્રીઝન ધોરણે અને શુલ્ક ધોરણે જોવા મળતું હતું. જેમાં ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે રેક્રીઝન મંડળીઓ અને શહેરી અને શુલ્ક મંડળીઓ મારફત બેંકિંગ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ

આરંભાયેલ અને ધીમે ધીમે સમગ્ર ભારતમાં શુલ્ક ધોરણે બેંકીંગ વિકાસ તરફનો ઝોક વધુ દેખાયેલ ઈ.સ. ૧૯૦૪ના સહકારી મંડળીને લગતા કાયદાની અમલવારીને લીધે પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓનો સમગ્ર દેશમાં વ્યવસ્થિત વિકાસ થાય તે માટે નિયમનના હેતુથી મધ્યસ્થ સહકારી બેંકની સ્થાપના થવી જોઈએ. તેવી વિચારશરણી મજબૂત બનતી ગઈ. ઈ.સ. ૧૯૧૨ માં સહકારી મંડળીઓને લગતો કાયદો પસાર કરી કાયદેસર રીતે મધ્યસ્થ સહકારી બેંકને સ્થાપવાની જોગવાઈ અને તેના વિકાસ માટે તથા તેના પર નિયમન માટે રાજ્ય સહકારી બેંકની સ્થાપના થવી જોઈએ તેવું જાણાયું હતું.

આમ, ઈ.સ. ૧૯૦૧ માં નિમાયેલા ભારતીય દુષ્કાળ પંચની ભલામણો મુજબ અન્યોન્ય મંડળીઓ સ્થાપવાનું સૂચનથી શરૂ કરીને ઈ.સ. ૧૯૧૨ ના મધ્યસ્થ સહકારી બેંક અને રાજ્ય સહકારી બેંક સ્થાપવા સુધીના જુદા જુદા સૂચનો, અભિપ્રાયો વગેરેને સહકારી બેંકીંગ પ્રવૃત્તિના ઉદ્ભવ સંજોગો તરીકે લઈ શકાય. સહકારી પ્રવૃત્તિના ઉદ્ભવ અને વિકાસમાં સહકારી બેંકીંગ પ્રવૃત્તિ અગ્રસ્થાને હોઈ અહીં, સહકારી બેંકીંગ પ્રવૃત્તિના ઉદ્ભવ અને વિકાસમાં સહકારી બેંકીંગ પ્રવૃત્તિ અગ્રસ્થાને હોઈ અહીં, સહકારી બેંકીંગ પ્રવૃત્તિના ઉદ્ભવ અને વિકાસ અંગે જમીન વિકાસ બેંકો, નાગરીક સહકારી બેંકો, અન્ય અર્બન કો-ઓપરેટીવ બેંકો, ગ્રામીણ વિકાસ બેંકો, કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંકોની પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિની કામગીરીની સમીક્ષા વિશે અભ્યાસના વિષય હારની વિગતોનો અહીં ઉલ્લેખ કરેલ નથી. તેથી નીચેના ત્રણ મુખ્ય ક્ષેત્રમાં સહકારી બેંકોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ દર્શાવેલ છે :-

- પ્રાથમિક સહકારી ધિરાણ મંડળીઓ (કૃષિ અને બિનકૃષિ ધિરાણ)
- જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો
- રાજ્ય સહકારી બેંકો

⇒ **પ્રાથમિક સહકારી ધિરાણ મંડળીઓ:**

આ પ્રકારની ધિરાણ મંડળીઓ બે રીતે વર્ગીકૃત છે. (૧) કૃષિ અથવા ખેત વિષયક ધિરાણ મંડળીઓ (૨) બિનકૃષિ એવી બિન ખેત વિષયક ધિરાણ મંડળીઓ. પ્રાથમિક ખેત વિષયક ધિરાણ મંડળીઓ માટે ૧૯૦૪ના કાયદાની મુખ્ય જોગવાઈઓ ઉપરાંત ખેતી ક્ષેત્રે કાયમી

સુધારાઓ ધ્યાને લેવામાં આવે છે. પ્રાથમિક બીન ખેત ધિરાણ મંડળીઓમાં યુરોપીયન અને મુખ્યત્વે જર્મનીની શુલ્ક ડેલીઝ પ્રકારની મંડળીઓ ઈ.સ. ૧૮૫૦ના અરસામાં સ્થપાઈ અને તેની કામગીરી અર્બન બેંકીંગ સ્વરૂપની છે.

પ્રાથમિક સહકારી ધિરાણ મંડળીના વિકાસને નીચેના કોષ્ટકમાં જોઈ શકાય છે.

કોષ્ટક : ૪.૧

વર્ષ	મંડળીઓની સંખ્યા	સભ્ય સંખ્યા (લાખમાં)	શેર મૂડી (કરોડમાં રૂ.)	થાપણો (કરોડમાં રૂ.)	ધિરેલી લોન (કરોડમાં રૂ.)
૧૯૫૦-૫૧	૧૦૫૦૦૦	૪૪.૧૦	૭.૬૧	૪.૨૮	૨૨.૯૦
૧૯૬૦-૬૧	૨૧૨૦૦૦	૧૭૦.૪૦	૫૭.૭૦	૧૪.૫૯	૨૦૨.૭૫
૧૯૭૦-૭૧	૧૬૧૦૦૦	૩૦૯.૬૦	૨૦૫.૭૦	૬૯.૪૫	૫૭૭.૮૮
૧૯૮૦-૮૧	૯૪૦૦૦	૫૭૬.૫૦	૫૭૧.૧૦	૨૯૦.૫૮	૧૭૬૩.૫૯
૧૦૮૯-૯૦	૮૮૦૦૦	૮૧૨.૦૦	૧૧૭૪.૦૦	૧૨૮૪.૦૦	૪૭૬૯.૦૦
૧૯૯૫-૯૬	૯૨૨૬૦	૯૧૪.૦૩	૨૧૦૫.૯૪	૩૮૫૭.૭૦	૧૨૦૪૬.૮૪
૧૯૯૬-૯૭	૯૧૬૫૮	૯૧૨.૩૪	૨૧૭૬.૯૪	૩૯૧૨.૦૧	૧૨૩૯૬.૧૫
૧૯૯૯-૦૦	૯૫૬૧૯	૯૧૨.૦૦	૨૭૭૧.૯૮	૭૦૩૫.૩૧	૧૭૫૩૦.૫૭

- સંદર્ભ : ૧) “ભારતમાં અર્થકારણની આંકડાકીય માહિતી” સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૮, પાના નં. ૭૦.
 ૨) Performance of P.A.C.S. (NAP SCORB) NAVI, Mumbai, Page No.1.
 ૩) “ઈન્ડીયન કો-ઓપરેટીવ મુવમેન્ટ એ પ્રોફાઈલ ઓફ નેશનલ રીસોર્સ સેન્ટ્રલ ઓફ એન.સી.યુ.આઈ.” પાંચમી આવૃત્તિ, માર્ચ ૧૯૯૮, પાના નં. ૧૫ અને ૧૬.)

આમ, ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી જાણાય આવે છે કે ભારતીય સહકારી બેંકીંગ ક્ષેત્રે પાયાની સંસ્થા તરીકે ધિરાણ મંડળીઓનો વિકાસ નોંધપાત્ર છે. ૧૯૭૦-૭૧ પછીથી મંડળીની સંખ્યામાં થયેલો ઘટાડો મંડળીઓને કાર્યક્ષમ બનાવવાના સંદર્ભમાં જાણાય છે. તેમજ સભ્ય સંખ્યામાં થયેલો વધારો અને લોન ધિરાણમાં થયેલો વધારો વધુ સવલતો દર્શાવે છે. શેર મૂડી અને થાપણોની સ્થિતિ પણ વધુ મજબૂત નેલી જાણાય છે.

⇒ જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો:

મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોએ ટોચની રાજ્યની સહકારી બેંકો અને પાયાની પ્રાથમિક સહકારી ધિરાણ મંડળીઓને સાંકળતી એક મહત્વની કડી છે. ઈ.સ. ૧૯૦૪ના સહકારી ધિરાણ મંડળીના કાયદામાં દેશમાં મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોની સ્થાપના સંબંધી કોઈ કાનૂની જોગવાઈ ન હતી. પરંતુ આ કાયદાના અમલ દરમ્યાન પ્રાપ્ત થયેલા પરિણામો, ઉદ્ભવેલી સમસ્યાઓ તેમજ ધિરાણ મંડળીઓના તંદુરસ્ત વિકાસ માટેના કાર્યો તેમજ તેના નિયમનના હેતુસર, અને મંડળીઓને નાણાંકીય સવલતો પૂરી પાડવા, દેશમાં મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો હોવી જોઈએ. તેવી વિચારસરણી ભારતીય સહકારી બેંકીંગ ક્ષેત્રે મજબૂત બનતી ગઈ અને અંતે ૧૯૧૨ના ભારત સહકારના સહકારી મંડળીઓના સુધારેલા કાયદા દ્વારા ભારતમાં મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો રચવા અંગેની કાનૂની જોગવાઈ કરવામાં આવી. જે મુજબ જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો એટલે જે તે જિલ્લાની ખેતીવાડી અને નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે રચાયેલી મધ્યસ્થ બેંકીંગ સંસ્થા. આવી બેંકની નોંધણી રાજ્યના સહકારી કાયદા અન્વયે થાય છે. બેંકનું કાર્ય જે તે જિલ્લા પુરતું જ સિમિત હોય છે. પરંતુ અમુક જિલ્લાઓની ભૌગોલિક રચના અને સ્થાનિક વિકાસને ધ્યાને લઈને તે જિલ્લામાં અન્ય જિલ્લાની મધ્યસ્થ સહકારી બેંક કામગીરી કરતી હોય તેવું પણ જોવા મળે છે. જેમ કે ગુજરાતમાં ડાંગ જિલ્લાની સહકારી બેંકીંગ પ્રવૃત્તિ વલસાડ જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંક નીચે અને ગાંધીનગર જિલ્લાની સહકારી બેંકીંગ પ્રવૃત્તિ અમદાવાદ જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો નીચે થાય છે. ઈ.સ. ૧૯૧૫દરમ્યાન સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ તપાસતા મેકલેગન સમિતિએ મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો રચી તેના વિકાસ પર ભાર મૂકેલ. ઉપરાંત અખિલ ભારત ગ્રામ ધિરાણ તપાસ સમિતિની ભલામણો અનુસાર ત્રણ સ્તરના સંકલિત ધિરાણના માળખાની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવેલ તે મુજબ ટૂંકી અને મધ્ય મુદતની કૃષિ ધિરાણ વ્યવસ્થા પ્રાથમિક કક્ષાએ ખેત ધિરાણ મંડળીઓ, સેવા સહકારી મંડળીઓ દ્વારા થાય છે. અને જિલ્લા કક્ષાએ આજ કામગીરી જિલ્લા સહકારી બેંક દ્વારા થાય છે. જ્યારે રાજ્ય કક્ષાએ ટોચની રાજ્ય સહકારી બેંક આ કામગીરી કરે છે. જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો તેમના

કાર્યક્ષેત્રમાં આવતી ગ્રામીણ વિસ્તારની માહિતી મેળવીને, તેના આર્થિક વિકાસના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ અને તેના ઉકેલ રૂપ વિવિધ સહાયરૂપ યોજનાઓ અમલમાં મૂકે છે. અને એ રીતે જીલ્લામાં ખેતી, ગ્રામોદ્યોગ, કુટીર, લઘુ અને ગૃહ ઉદ્યોગોના વિકાસમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

⇒ **જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોના ઉદ્દેશો:**

જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે :-

- ૧) લોકોમાં બેંકીંગ ટેવો વિકસાવી અને તે હેતુથી બેંકીંગ સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.
- ૨) ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાંથી સ્થાનિક અને મહેસૂલી પ્રકારની કામગીરી પૂર્ણ કરવા વિવિધ થાપાણો બચતો એકત્રીત કરવી અને પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓને નાણાંકીય સુરક્ષિત રોકાણની તકો પૂરી પાડવી.
- ૩) સહકારી સંસ્થાઓના ફાજલ નાણાં માટે સમતૂલા જાળવતા કેન્દ્ર તરીકે કામ કરવું જ્યાં, થાપાણો સામે વ્યાજ મેળવવું અને તેની સામે વ્યાજબી વ્યાજ ધિરાણ પુરૂ પાડવું.
- ૪) પ્રાથમિક મંડળીઓના કામકાજ ઉપર નિરીક્ષણ અને સર્વેક્ષણ કાર્ય કરવું, પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓનું તંત્ર વ્યવસ્થિત ચાલે, આર્થિક સદ્ધરતા રહે અને બેંક સાથે સંયોજિત મંડળી ઉપર દેખરેખ અને નિયંત્રણ રહે તેવી કામગીરી કરવી, નાણાંકીય વહીવટી બાબતો અંગે સલાહ-સૂચન માર્ગદર્શન આપવું, તેઓના ધંધાકીય વિકાસ અને સક્ષમતાના ધોરણો સિદ્ધ થઈ શકે તેવી રીતે તેમને મદદરૂપ થતા રહેવું.
- ૫) બેંકના કાર્યક્ષેત્રમાં મુખ્યત્વે ખેતી વિષયક ધિરાણ પુરૂ પાડવાની જવાબદારી નિભાવવી પ્રાથમિક મંડળીઓને ટૂંકા અને મધ્યમ ગાળાનું ધિરાણ પુરૂ પાડવું અને મંડળીઓ વચ્ચે નાણાંકીય સંતુલન જાળવાઈ રહે તેવા પ્રયાસો કરવા.
- ૬) બેંકના સભાસદો - બિન સભાસદો તેમના ખેતી વ્યવસાયના વિકાસ માટે તેમજ ઉત્પાદન વધારવા માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અપનાવે અને તેના દ્વારા ઉત્પન્ન વધારે, સારા ભાવો મેળવે અને એ રીતે આર્થિક વિકાસ સાથે તેવી પ્રવૃત્તિઓ આપવી તેમજ પાક ધિરાણ યોજનાનો અમલ કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવીને નેતૃત્વ પુરૂ પાડવું.

- ૭) જીલ્લામાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે ઉપયોગી એવી પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓ, વેચાણ મંડળીઓ, વેચાણ અને રૂપાંતર મંડળીઓ તેમજ ઔદ્યોગિક અને અન્ય પ્રકારની મંડળીઓને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં આર્થિક સહાય પૂરી પાડવી જેમ કે , જુદા જુદા ગોડાઉનો બાંધવા નાણાકીય જરૂરીયાતો સંતોષી અને બેંકના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવામાં તેના કાર્યક્ષેત્રમાં હોય તેવી બેંકની શાખાઓ, પે-ઓફીસો વગેરે ખોલવી ઉપરાંત બેંક સાથેના દેવાદાર મંડળીઓના વહીવટદાર /ફંડયા અધિકારી તરીકે કામગીરી કરવી. આમ જીલ્લા સ્તરે સહકારી પ્રવૃત્તિઓ સફળ બનાવવાનું આર્થિક ભૌતિક અને કામગીરી સંદર્ભનું યોગ્ય વાતાવરણ ઉભું કરવાની જવાબદારી આ બેંકોએ સ્વીકારવાની હોય છે.
- ૮) જીલ્લા સ્તરે આવેલી સહકારી સંસ્થાઓનો વહીવટ કાર્યક્ષમ અને તે માટે જીલ્લા સૂઘો સાથે સંકલન સાર્થી કર્મચારીઓને સહકારી શિક્ષણ, વ્યવસાયી તાલીમ અને થતા ફેરફારોની સાથે માહિતગાર રહી શકાય તે રીતે વિવિધ તાલીમ કાર્યક્રમોનું આયોજન અને વ્યવસ્થા કરવી. પોતાના કાર્યક્ષેત્રના પ્રદેશમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે પ્રયાસો કરવા.
- ૯) “નાબાર્ડ” પાસેથી ધિરાણ મેળવવું અને તેમાંથી તેમજ સ્વભંડોળમાંથી પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓને ટૂંકા અને મધ્યમ મુદતનું ધિરાણ અને માલ તારાણ ધિરાણ પૂરા પાડવા.
- ૧૦) નાગરિક મંડળીઓને અને ઔદ્યોગિક મંડળીઓને તથા કર્મચારીઓને ધિરાણ મંડળીઓને વિવિધ શાખ અને ધિરાણ પૂરા પાડવા.

આમ, ઉપરોક્ત ઉદ્દેશો સંદર્ભની કાર્યપ્રવૃત્તિ સાથે સાથે જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો, બેંકીંગનું અન્ય દરેક કામકાજ પાળ કરે છે. જેમ કે દરેક પ્રકારની બચતો અને થાપાણો, કેશ સર્ટિફિકેટના વ્યવહારો ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ, ટેલીગ્રાફ - મેઈલ દ્વારા નાણાં મોકલવાની સુવિધા પૂરી પાડવી ઉપરાંત વ્યાપારી બિલો, હુંડીઓ, ચેક, રસીદો, ડિવીડન્ડ વોરંટ વટાવવા - વસૂલવા, ચેક ક્લીયરિંગ વ્યવસ્થા, સેઈફ ડીપોઝીટ વ્યવસ્થા, ઓવરડ્રાફ્ટ સુવિધા, શાખ સુવિધા વગેરે સેવા આપવામાં આવે છે. કૃષિ સંકલિત આનુસંગિક કરજની સેવાઓ, સહકારી કાયદા અનુસારના

રાજ્ય સરકારના શેર ફાળાનું સંચાલન ગૌણ રાજ્ય ભાગીદારી નિધીનો વહીવટ, બેંકના પેટા કાયદા મુજબ થાપાણો અને શેરમાં રોકાણ તથા ખરીદ વેચાણની કામગીરી કરવી. વગેરે કાર્ય પદ્ધતિ આ બેંકની ગણી શકાય.

⇒ **સ્વરૂપ:**

- ૧) શુદ્ધ પ્રકારની બેંકો
- ૨) મિશ્ર બેંકો

જે સહકારી બેંકોનું સભ્યપદ માત્ર જીલ્લા સ્તરે આવેલી સહકારી સંસ્થાઓ પુરતું જ મર્યાદિત હોય તેને શુદ્ધ પ્રકારની સહકારી બેંકો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે મિશ્ર બેંકો એટાણલે સહકારી સંસ્થાઓનું સભ્યપદ સામાન્ય વ્યક્તિ માટે પણ ખુલ્લું હોય તેવી બેંકો. આપણા દેશમાં મુખ્યત્વે મિશ્ર બેંકો પ્રકારની માત્રા વધુ છે. આ બેંકોએ મોટા પ્રમાણમાં નવી શાખાઓ ખોલીને ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોમાં જીલ્લા સ્તરે વેપારી બેંકો જેવી જ બેંકીંગ સગવડો આપીને અગત્યની ભૂમિકા ભજવી છે.

⇒ **સભ્યપદ અને સભ્ય ફી:**

જીલ્લા સહકારી બેંક, ધિરાણ મંડળીઓની મધ્યસ્થ સમવાયી સંસ્થા છે. આ બેંકમાં સભ્ય તરીકે (૧) જીલ્લાની તમામ પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ અને જીલ્લા કક્ષાની સંસ્થાઓ (૨) સરકાર (માત્ર શેર ફાળા પુરતું જ સભ્યપદ) અને (૩) નોમીનલ સભ્ય જેમ કે, સંસ્થા, પેઢી, કંપની, વ્યક્તિ વગેરે સભ્યપદ માટે પ્રવેશ ફી સરકાર સિવાય દરેક મંડળી વગેરે પાસેથી રૂગણિયા ૧ થી ૫ સુધીની હોય છે. જે કે ૧૯૩૦ દરમ્યાન જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોમાં વ્યક્તિગત સભ્યપદ બંધ કરવામાં આવેલ છે. તેમ છતાં જૂનાસભ્યો ચાલુ રાખવામાં આવેલ છે. આજે મોટા ભાગની જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોમાં સભ્યપદ અંગે મિશ્ર વ્યવસ્થા જોવા મળે છે.

⇒ **નાણાંકીય સાધનો:**

જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોનું પ્રથમ નાણાંકીય સાધન તેનું ભરપાઈ થયેલ શેર ભંડોળ ગણાય છે. તેમજ અનામત ભંડોળ પણ બેંકોનું સલામત નાણાંકીય સાધન છે. અન્ય નાણાંકીય સાધનોમાં જુદી જુદી થાપાણો જેમ કે, ચાલુ, બચત, મુદતી, કોલ-ડીપોઝીટ, રિકરીંગ ડિપોઝીટ

વગેરે નાણાંકીય સાધનો ગણાય છે. અન્ય નાણાંકીય સાધનોની મેળવણી સહકારી સંસ્થાઓ પાસેથી અને બિન સભ્યો પાસેથી એકત્ર કરવામાં આવે છે. તેનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓને ધિરાણ માટે હોય છે. વિશિષ્ટ નાણાંકીય સાધન રાજ્ય સરકારી બેંકો અને નાબાર્ડ તેમજ સરકાર પાસેથી મેળવેલ નાણાંકીય લોન કરજનું નેહું છે. ઘણી વખત આ રીતે શેર ભંડોળ અને થાપણરૂપે એકત્રીત કરેલ નાણાંકીય ભંડોળ પૂરતું થઈ ન રહે તો રાજ્ય સહકારી બેંક મારફત રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયામાંથી નાણાં ઉછીના મેળવવામાં આવે છે. જે નાણાંકીય સહાયથી ઓળખાય છે. જહ્લા સહકારી બેંકમાં સભ્યપદ પ્રાપ્ત કરવા માટેની દાખલ ફી પાણ બેંકનું એક સામાન્ય નાણાંકીય સાધન છે.

⇒ **જહ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ:**

ઈ.સ. ૧૯૦૪ના સહકારી કાયદા અનુસાર ભારતમાં સ્થાપેલી પ્રાથમિક કૃષિ મંડળીઓની ધિરાણ જરૂરિયાતો અને તેઓ પર દેખરેખ માટે ઈ.સ. ૧૯૦૬ માં પ્રાથમિક મંડળી સ્વરૂપે પ્રથમ કેન્દ્રીય બેંકની સ્થાપના “યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સીઝ સંઘ” વિસ્તાર ભારગઢ જહ્લો બંડા ખાતે થઈ હતી. જેમાં આજુબાજુના ૧૨ થી ૧૩ ગામોની વિવિધ જ્ઞાતિઓની મંડળીઓને આવરી લેવામાં આવી હતી. તેમ છતાં આધુનિક સ્વરૂપે પ્રથમ સંપૂર્ણ મધ્યસ્થ બેંક સ્થાપવાનું શ્રેય “સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સીઝ અને બેરાર”ને જાય છે. જબલપુર જહ્લાના સિહોર મુકામે, ગ્રામ્ય મંડળીઓને ધિરાણના મુખ્ય હેતુથી આ મધ્યસ્થ બેંક જહ્લામાં સ્થાપવામાં આવેલ હતી. એ જ રીતે મદ્રાસમાં “મદ્રાસ મધ્યસ્થ શહેરી બેંક” સ્થાપવામાં આવી હતી. થોડા સમયબાદ ઈ.સ. ૧૯૧૧માં મુંબઈમાં પાણ આવી જ શહેરી શરૂ થઈ હતી. મદ્રાસમાં આવી બેંકના સ્થાપકો નિવૃત્ત અધિકારીઓ અને સામાજિક કાર્યકર્તાઓ હતા. જ્યારે મુંબઈ બેંકના સ્થાપકો મુખ્યત્વે નાણાં ધિરધાર કરનારા અને નાણાંકીય નિષ્ણાંતો હતા. ગ્રામ્ય મંડળીઓને ધિરાણ સવલતો અને બેંકો સવલતો પૂરી પાડવાના મુખ્ય હેતુ અહીં જાણાય આવતા હતા. ઈ.સ. ૧૯૦૬ થી ૧૯૨૦નો સમયગાળો આ પ્રકારની મધ્યસ્થ બેંકની રચના માટે વિચારવંત રહેલો હતો. ઈ.સ. ૧૯૧૫ માં મેકલેગન સમિતિના અહેવાલરૂપી ભલામાણો મુજબ દેશમાં મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો જહ્લા કક્ષાએ હોવી જોઈએ તેવી વિચારસરણી મજબુત નતી ગઈ હતી. ૧૯૧૨ના સુધારેલા

સહકારી કાયદાનુસાર મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો સમગ્ર ભારતમાં ફાઈનાન્સીંગ એવન્સીઝ તરીકે કામ કરતી હતી.

ભારતમાં છેલ્લા ૮૦ વર્ષ દરમ્યાન સહકારી પ્રવૃત્તિ સંદર્ભે મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોનો વિકાસ નીચે મુજબ સમયના બે તબક્કામાં જોઈ શકાય.

(અ) ઈ.સ. ૧૯૧૯-૨૦ થી ઈ.સ. ૧૯૪૬-૪૭ સુધીમાં અખંડ હિન્દુસ્તાનના સમયગાળા દરમ્યાન.

(બ) ઈ.સ. ૧૯૫૦-૫૧ થી ઈ.સ ૧૯૯૮-૯૯ના સમયગાળા દરમ્યાન.

ઈ.સ. ૧૯૯૨-૨૦ થી ઈ.સ. ૧૯૪૬-૪૭ના સમયગાળા દરમ્યાન અખંડ સમગ્ર હિન્દુસ્તાનમાં સેન્ટ્રલ ફાઈનાન્સીંગ એન્ડ સીઝી તરીકેનો મધ્યસ્થ બેંકોનો વિકાસ જોઈએ તો સમગ્ર દેશમાં બોમ્બે, મદ્રાસ, પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ, પશ્ચિમ બાંગાળ, ઓરિસ્સા, મધ્યભારત અને હૈદરાબાદ પ્રાંતમાં વધુ ઝડપી રીતે થયેલ હતો. જ્યારે વિંધ્ય પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્ર (હાલનું ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ) તેમજ પેત્સુ અને દિલ્હી પ્રાંતમાં થયેલો વિકાસ સામાન્ય હતો.

ટેબલ : ૪.૩

ઈ.સ. ૧૯૫૦-૫૧ થી ઈ.સ. ૧૯૯૮-૯૯ સુધીમાં ભારતમાં જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોનો વિકાસ (આઝાદી બાદ અને પંચવર્ષિય યોજનાઓ દરમ્યાન)

વર્ષ	બેંકોની સંખ્યા	કુલ મૂડી રૂા.	આપેલ લોન ધિરાણ રૂા.	ચઢત/બાકી લોન ધિરાણ રૂા.
૧૯૫૦-૫૧	૫૦૫	૫૬.૩૭	૮૨.૮૩	૩૪.૧૭
૧૯૫૧-૫૨	૫૦૯	૬૦.૧૧	૧૦૫.૬૪	-
૧૯૫૫-૫૬	૪૭૮	૯૨.૬૭	૭૦.૮૩	૫૪.૩૪
૧૯૬૦-૬૧	૩૮૦	૨૨૯.૭૩	૩૫૦.૯૧	૨૧૭.૭૭
૧૯૬૧-૬૨	૩૮૭	૩૫૨.૬૫	૪૭૬.૯૬	૭૪.૮૦
૧૯૬૪-૬૫	૩૬૦	૫૨૪.૮૧	૬૦૭.૦૦	-
૧૯૬૫-૬૬	૩૪૬	૫૮૩.૫૨	૭૭૧.૬૬	૪૩૭.૭૨
૧૯૬૬-૬૭	૩૪૬	૬૩૮.૩૦	૯૪૩.૪૩	૪૯૯.૩૫
૧૯૬૭-૬૮	૩૪૪	૭૦૬.૦૫	૯૮૫.૫૮	૫૪૯.૮૭
૧૯૬૮-૬૯	૩૪૧	૮૩૯.૪૫	૧૧૨૦.૮૩	૬૪૧.૦૪
૧૯૬૯-૭૦	૩૪૦	૯૨૭.૭૯	૧૨૦૪.૫૮	૭૩૯.૭૯
૧૯૭૧-૭૨	૩૪૧	૧૧૯૩.૬૧	૧૫૦૭.૭૦	૫૪૧.૨૬
૧૯૮૦-૮૧	૩૩૭	૮૭૬૬.૦૦	૩૨૧૬.૦૦	-
૧૯૮૧-૮૨	૩૩૮	-	૬૩૫૦.૦૦	-
૧૯૮૮-૮૯	૩૫૧	૨૮૬૨૫.૩૬	૭૯૦૩.૦૦	૨૩૨૧.૦૦
૧૯૮૯-૯૦	૩૫૫	૩૨૩૮૬.૦૦	૯૫૫૨.૦૦	૩૫૨૮.૦૦
૧૯૯૦-૯૧	૩૫૩	૩૬૨૦૦.૦૦	૧૧૨૧.૭૯	૩૧૫૪.૫૦
૧૯૯૫-૯૬	૩૬૪	૭૭૫૭૪.૩૧	૩૬૩૭૫.૧૭	૧૪૫૨૪.૬૦
૧૯૯૬-૯૭	૩૬૭	૫૦૧૩૨.૬૩	૪૦૭૮૦.૪૧	૧૪૫૭૦.૮૪
૧૯૯૭-૯૮	૩૬૮	૫૯૦૫૩.૮૩	૩૯૭૭૮.૨૪	૯૧૦૫.૦૯
૧૯૯૮-૯૯	૩૮૯	૬૩૦૩૫.૮૩	૪૨૮૫૯.૮૫	૮૯૨૪.૬૫

છેલ્લા સાડાચાર દાયકા દરમ્યાન સમગ્ર ભારતમાં વિવિધ રાજ્યોમાં વિવિધ સમયે જીલ્લાઓની પુનઃરચના કામગીરીને લીધે જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોની સંખ્યામાં ચઢાણાવ ઉતાર જોવા મળે છે. જે કે. ઈ.સ. ૧૯૫૦-૫૧ માં ૫૦૫ જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોની સંખ્યા સામે ૧૯૯૮-૯૯ માં ૩૬૯ જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોની સંખ્યા જેતાં કુલ ૧૩૮ બેંકોનો ૨૭.૩૨% ના દરે થયેલો ઘટાડો, વાસ્તવમાં વિવિધ રાજ્યોમાં થયેલી જીલ્લા પુનઃરચના મુજબ જીલ્લાના ઘટાડાને લીધે છે.

આયોજનકાળ (૧૯૫૦-૫૧)ની શરૂઆતથી ભારતમાં મધ્યસ્થ બેંકોની કામગીરી એકંદરે જોઈએ તો શાખા વિસ્તરણ કાર્યક્રમ, બેંકોના કાર્યાલયોની સંખ્યા સંદર્ભે અને બેંકોની સભ્ય સંખ્યામાં થયેલો વધારો ઘટાડો મંડળીઓની કાર્યક્ષમતા સુધારણા કાર્યક્રમ અનુસંધાને જોઈ શકાય છે. મૂડીની સ્થિતિ એકંદરે મજબૂત બની રહી છે. તેમ છતાં કરજ અને બાહ્ય લોન મૂડીની અસર ઓછી થાય તે પણ બેંકોની ધંધાકીય નફાકારકતા માટે યોગ્ય ગણાવી આપેલ લોન ધિરાણ કામગીરી બેંકોની પ્રગતિ માટે જવાબદાર પરિબળ ગણાશે પરંતુ મુદતવીતી બાકીનો પ્રશ્ન અને ચઢત બાકી લોનધિરાણ અંગે યોગ્ય આયોજન કાર્યક્રમોની આવશ્યકતા છે. અન્ય બાબતો જોઈએ તો ઈ.સ. ૧૯૯૦-૯૧ માં કુલ બેંકોની સંખ્યા ૩૫૩ હતી જેમાં ૧૧૯ બેંકો નફો કરતી હતી. (૩૩.૭૧% બેંકો) જ્યારે તેના નફાની રકમ કુલ રૂ. ૮૦.૫૩ કરોડની હતી તેની સામે ખોટ કરતી બેંકોની સંખ્યા ૪૮ હતી. (૧૩.૬% બેંકો) જેની ખોટ રૂ. ૪૩.૦૧ કરોડની હતી. જ્યારે નહિ નફો નહિ નુકશાન કરતી બેંક ૧૮૬ જેટલી (૫૨.૬૯% બેંકો) ઈ.સ. ૧૯૯૫-૯૬માં નફો કરતી બેંકોની શાખાઓની સંખ્યા કુલ ૬૮૯૫ હતી અને ખોટ / નુકશાન કરતી બેંકોની શાખાઓની સંખ્યા કુલ ૧૦૩૨૮૭ની હતી. કુલ સંચાલન પડતરની ટકાવારી ૩.૨૨% હતી અને કુલ સંચાલન પડતર સામે પગારના હિસ્સાની ટકાવારી ૬૧.૫% હતી.

૪.૮.૧ રાજ્ય સહકારી બેંકો:

ઈ.સ. ૧૯૦૬ના સમયગાળા દરમ્યાન અને ક્રમે ક્રમે સ્થપાયેલી, અને વિકસેલી વિવિધ મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોની નાણાકીય જરૂરીયાતોની પૂર્તિ માટે, બેંકોને સર્વાંગી રીતે મજબૂત બનાવવા, ખેતી વિષયક સંશોધનોની અને અન્ય બેંકોંગ પ્રવૃત્તિના નિરીક્ષણ તથા નિયંત્રણ માટે

રાજ્યકક્ષાએ, પ્રાદેશિક વિસ્તાર કક્ષાએ સર્વોચ્ચ બેંક હોવી જોઈએ તેવો પ્રાંતિય બેંકો અંગેના વિચાર સ્વીકૃત થતા ઈ.સ. ૧૯૧૧ના સમયગાળામાં સમગ્ર ભારતમાં પ્રાંતીય બેંકો ક્રમે ક્રમે સ્થપાતી ગઈ હતી.

પ્રવર્તમાન સમયે આ બેંકો રાજ્ય સહકારી બેંકો તરીકે દરેક રાજ્યની ધિરાણ આપતી વિવિધ સહકારી સંસ્થાઓની સર્વોચ્ચ બેંક છે. સમગ્ર સહકારી બેંકીંગ માળખામાં તે ટોચની બેંક (Apex Bank) તરીકે છે. આ બેંકનું સ્વરૂપ ઉદ્દેશો, કાર્યપ્રવૃત્તિ સભ્યપદ, નાણાકીય સાધનો, ધિરાણ વ્યવસ્થા, સંચાલન વહીવટ અને ઉદ્ભવ વિકાસ અંગેની નીચે મુજબ વિગતો દર્શાવેલ છે.

૪.૮.૧.(ક) સ્વરૂપ:

રાજ્ય સહકારી બેંકોની સ્થાપના થતાં તેના બે સ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. જે રાજ્ય સહકારી બેંકોનું સભ્યપદ રાજ્યમાં આવેલ સહકારી સંસ્થાઓ પુરતું જ મર્યાદિત હોય તેને શુદ્ધ પ્રકારની રાજ્ય સહકારી બેંક અને જે રાજ્ય સહકારી બેંકનું સભ્યપદ રાજ્યમાં આવેલ સહકારી સંસ્થાઓ ઉપરાંત વ્યક્તિઓ માટે પણ ખુલ્લું રાખવામાં આવેલ હોય તેને મિશ્ર પ્રકારની રાજ્ય સહકારી બેંક કહેવાય છે. મૂળભૂત રીતે બન્ને બેંકો રાજ્યના દરેક જિલ્લાની અન્ય સહકારી બેંકો માટે સમતોલન કેન્દ્ર તરીકેની કામગીરી બજાવે છે.

૪.૮.૧.(ખ) ઉદ્દેશો અને સંદર્ભની કાર્ય-પ્રવૃત્તિઓ:

રાજ્ય સહકારી બેંકના ઉદ્દેશો અને તે મુજબ હેતુ સિદ્ધિ માટે સ્વીકૃત થયેલી બેંકની કાર્ય પ્રવૃત્તિઓ નીચે મુજબ છે :-

- ૧) સહકારી ધિરાણ માળખાને રાજ્ય વ્યાપી અને સમવાયી બનાવવું.
- ૨) રાજ્યના જિલ્લામાં કાર્યરત જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોની નાણાં જરૂરીયાતોની પૂર્તિ અને ધિરાણ વ્યવસ્થા પૂરી પાડવી.
- ૩) સહકારી બેંકોના બેંકર તરીકે રાજ્યકક્ષાએ વહીવટ કરવો.
- ૪) રીઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડીયાની કૃષિવિષયક ધિરાણ નીતિ અનુસાર “નાબાર્ડ” પાસેથી ઉપાડ તેમજ પ્રજા પાસેથી વિવિધ થાપાણો મેળવવી અને રાજ્યના વિવિધ જિલ્લા માટે

- કૃષિ ધિરાણ સંબંધી નાણાંકીય સગવડતાઓ કરવી સબસીડી તથા વિવિધ યોજનાઓ મુજબ બેંકીંગ સુવિધા આપવી.
- ૫) જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો અને અર્બન બેંકોની કામગીરી પર પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ રીતે દેખરેખ, નિયંત્રણ, માર્ગદર્શન વડે આલોચક તરીકેની કામગીરી કરવી.
- ૬) સભાસદ સહકારી સંસ્થાઓના ઈન્સ્પેક્શન ઉપરાંત નાબાર્ડની સલાહ-સૂચના-માર્ગદર્શન મુજબ નિયંત્રણ વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવું.
- ૭) જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો અને અર્બન બેંકોના કર્મચારીઓને તાલીમ-વિકાસ અંગે આયોજન મુજબ સુવિધા પૂરી પાડવામાં મદદરૂપ થવું.
- ૮) રાજ્યની વિવિધ સહકારી બેંકોનું સંકલન કરવું, એકસૂત્ર કાર્યક્રમો આપવા, એકસૂત્રતા લાવનારો વિવિધ કાર્યોને પાર પાડવા માટે પ્રયાસો કરવા.
- ૯) નાણાંબજાર, શેરબજાર અને સહકારી પ્રવૃત્તિ વચ્ચે કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવવી. બેંકમાં આ અંગેના વિભાગો અને તેના આયોજનોના અમલીકરણના વહીવટી કાર્યોને અમલી બનાવવા.
- ૧૦) સહકારી બેંકીંગ ક્ષેત્રે અન્ય રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોના 'બેંકીંગ' કામકાજની સગવડતા કરી આપવી. કલ્પીયરીંગ હાઉસ અને અન્ય બેંકીંગ વ્યવસાયની સુવિધા પૂરી પાડવી.
- ૧૧) વાણિજ્ય અને વ્યાપાર બેંકીંગ કામગીરીને મદદરૂપ થઈ શકાય તેવા સમગ્ર બેંકીંગ કાર્યો જેવા કે આંતર બેંક નાણાંકીય હેરફેર, વિવિધ સહકારી સંસ્થાઓની નાણાંકીય લેવડ-દેવડ, પુનઃવટાવની સગવડો તેમજ બિલ ઓફ એક્ષચેન્જ અને નેગોશીએશન ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટનો ધંધો કરવો.
- ૧૨) રાજ્યના શાખવાળા ખેડૂતોની ખેતી ઉત્પન્ન વેચાણ અને રૂપાંતર માટેની નાણાંકીય સગવડો, જીલ્લા સહકારી બેંકો, બેંકીંગ યુનિયનો અને અન્ય સહકારી સંસ્થા / મંડળીઓ મારફતે પૂરી પાડવાની કામગીરી જાળવવી અને તે રીતે સહકારી કૃષિ ધિરાણ પ્રવૃત્તિને વેગ મળે તેવી યોજનાઓ તૈયાર કરવી અને તેનો અમલ કરાવવો.

- ૧૩) સહકારી મંડળીઓને, યોગ્ય જમીનગીરી લઈને અથવા લીધા સિવાય નાણાં કરજે આપવા, ખેતીનો માલ-સામાન અથવા ઔદ્યોગિક મંડળીઓએ ઉત્પાદન કરેલ પાકા માલ સામે ધિરાણ કરવું.
- ૧૪) સહકારી મંડળીઓને અને બેંકના ધાપણદારોને બેંકર્સ ગેરંટી આપવી અગર તો મંડળીઓએ ખરીદેલા અથવા આયાત કરેલા માલની કિંમત ચૂકવવા બાંહેધરી આપવી.
- ૧૫) સહકારી કાયદાની જોગવાઈ મુજબ મત્તખ્ય રાજ્ય ભાગીદારી ફંડ ઊભું કરવું અને તે મુજબ નિયમાનુસાર જીલ્લા બેંકો, બેંકીંગ યુનિયનો અને સહકારી મંડળીઓના શેર ભંડોળમાં નાણાં રોકવો.
- ૧૬) બેંકનું પોતાનું લિટ હોય તેવી સહકારી મંડળીઓ / સંસ્થાઓના વહીવટદાર તેમજ ફંડના અધિકારી તરીકે વ્યવસ્થા અને કામગીરી કરવી.

૪.૮.૧.(ગ) સભ્યપદ અંગે:

રાજ્ય સહકારી બેંકો વાસ્તવમાં સમવાયી સંસ્થા છે. તે મુજબ માત્ર સહકારી સંસ્થાઓ તેના સભ્ય થઈ શકે છે. સભ્યો નીચેનામાંથી હોય છે.

- ૧) જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો.
- ૨) રાજ્યની ટોચની સહકારી સંસ્થાઓ.
- ૩) નાગરિક સહકારી બેંકો અને બેંકીંગ યુનિયનો, ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ, જેમનું ભરપાઈ થયેલ શેર ભંડોળ અનુક્રમે રૂા. ૧ લાખથી અને રૂા. ૨ લાખથી ઓછું ન હોય.
- ૪) એવી સહકારી સંસ્થાઓ કે જેમને જે તે જીલ્લાની મધ્યસ્થ સહકારી બેંક ધિરાણ પૂરું પાડી શકે તેમ ન હોય, તે આ બેંકમાં સભાસદ થઈ શકે છે.
- ૫) વિશિષ્ટ સભાસદ તરીકે, રાજ્ય સરકાર.

આ સિવાય વ્યક્તિઓ, મંડળીઓ, જેઈન્ટ સ્ટોક કંપનીઓ, પેઢીઓ કે બેંક સાથેના કામકાજને લઈને સંપર્કમાં આવનાર એકમો, નોમિનલ સભાસદ થઈ શકે છે. તેઓને બેંકના સંચાલન-વહીવટ સંદર્ભની કામગીરીમાં ભાગ લેવાનો કે મત આપવાનો અધિકાર નથી, જે કે

નાણાંવટી સમિતિએ પાણ રાજ્ય સહકારી બેંકોના સંચાલન મંડળમાં વ્યક્તિગત સભાસદોની વિશેષ સંખ્યા અંગે ચેવાણી આપવા તે ઘટાડવાનું સૂચન કરેલ હતું.

સભાસદની જવાબદારી તેમણે ખરીદેલા શેર પૂરતી મર્યાદિત છે. શેર ફાળા રૂપે રકમ જમા કરાવીને સભાસદ બનવા માટે શેરની દાર્શનિક કિંમત રૂ. ૧૦૦ અને દાખલ ફી રૂ. ૧ રાખવામાં આવેલ છે.

૪.૮.૧.(ઘ) નાણાંકીય સાધનો:

રાજ્ય સહકારી બેંકોના નાણાંકીય સાધનો દ્વારા બેંકો પોતાના કામકાજને વ્યવસ્થિત રાખે છે. ભંડોળ સ્વરૂપે જોઈએ તો શેર ભંડોળની રકમ, અનામત ભંડોળની રકમ, જાહેર થાપણો, કરજ ઉપાડ અને મેળવેલ ધિરાણો તેમજ ચાલુ મૂડી તથા રિઝર્વ બેંકનો ફાળો વગેરે નાણાંકીય સાધનોનું મૂડી ભંડોળ બનેલું હોય છે. શેર ભંડોળની રકમ સભાસદ તરફથી ભરાયેલ શેરફાળો રાજ્ય સરકાર મારફત મળેલો શેરફાળો અને જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો દ્વારા ખરીદવામાં આવેલ રાજ્ય ભાગીદારી નીધિ રૂપેનો શેર ફાળો મુખ્ય નાણાંકીય સાધન છે. થાપણ ભંડોળ તરીકે બેંક, સમાજમાંથી, પ્રજા અને અન્ય સહકારી મંડળી / સંસ્થા પાસેથી બચત સ્વરૂપે વિવિધ પ્રકારની થાપણો આકર્ષક વ્યાજદર અને સલામત રોકાણના નામે એકત્રિત કરે છે. આ ઉપરાંત રીઝર્વ બેંક, નાબાર્ડ અને નેશનલ કો-ઓપરેટીવ ડેવલપમેન્ટ બેંક, તથા આઈ.ડી.બી.આઈ. વગેરે પાસેથી જરૂરીયાત અનુસાર ધિરાણ સુવિધા ઉપાડ, કરજ-લોન વગેરે સ્વરૂપે મેળવે છે. બેંક રોજની બેંકીંગ કામગીરીને આધારે વિવિધ આવકો દ્વારા ચાલુ મુડીની વ્યવસ્થા કરે છે. નાણાંકીય કામગીરી સંદર્ભના વિવિધ પ્રોજેક્ટ અને કરારો નાર્ડ અને જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો સાથે કરીને કૃષિધિરાણ અંગેની કામગીરી કરવામાં આવે છે.

બેંકના વિવિધ ભંડોળ મુજબ બેંકીંગ પ્રવૃત્તિની સાથોસાથે કે વિવિધક્ષેત્ર લોન-ધિરાણ આપવા સાથે રોકાણ પણ કરે છે. ખાસ કરીને સરકારી ભાગીદારીઓ ખરીદવા અન્ય સલામત રોકાણ યોજનાઓમાં નાણાં રોકવા વગેરે અને બેંકના આંતરિક નિયમોઅનુસાર અન્ય ભંડોળ રાખવા તથા રિઝર્વ બેંકના નિયમઅનુસાર અનામત ભંડોળ રાખવામાં આવે છે.

૪.૮.૧.(ચ) ધિરાણ પ્રવૃત્તિ:

રાજ્ય સહકારી બેંક તરફથી જિલ્લા સહકારી બેંકોને ટોચની સહકારી સંસ્થાઓને તેમજ સહકારી ઔદ્યોગિક એકમોને વિવિધ હેતુઓ માટે વિવિધ પ્રકારનું ધિરાણ નીચે મુજબ કરે છે.

(અ) જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોને ધિરાણ :

- (૧) ટૂંકી મુદતનું ખેત વિષયક ધિરાણ
- (૨) ટૂંકી મુદતનું માર્કેટીંગ ધિરાણ
- (૩) મધ્યમ મુદતનું ખેતવિષયક ધિરાણ
- (૪) મધ્યમ મુદતનું રૂપાંતર (કન્વર્ઝન) ધિરાણ
- (૫) બિન ખેત વિષયક ધિરાણ

(બ) આર્થિક પદ્ધત વર્ગના સભ્યોને ધિરાણ :

- (૧) નાના / સિમાંત ખેડૂતોને ધિરાણ
- (૨) આદિવાસી વિસ્તારોમાં તેઓની આવક વધે તેવા પ્રકારના ધંધા-રોજગાર માટે ધિરાણ સુવિધા (બો. ક. દ્વારા ધિરાણ)
- (૩) ગ્રામ્ય કક્ષાએ કૂટીર ઉદ્યોગના વિકાસ માટે ધિરાણ

આ ઉપરાંત ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ, માર્કેટીંગ ફેડરેશન, ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કોર્પો. ને ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ ઓઇલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝને, ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ કોટન ફેડરેશનને, વિવિધ નાગરિક બેંકોને, લઘુ બેંકોને વિવિધ પ્રકારે ધિરાણ પૂરું પાડવામાં આવે છે. પ્રોસેસીંગ અને રૂપાંતર મંડળીઓને પણ મધ્યમ મુદતના ધિરાણ, લાંબી મુદતના ધિરાણ પુરા પાડવામાં આવે છે અને અન્ય બિનખેતવિષયક ધિરાણ સુવિધા ઉપલબ્ધ બનાવવામાં આવી છે.

૪.૮.૧.(છ) સંચાલન - વહીવટ અંગે:

રાજ્ય સહકારી બેંકનું સંચાલન રાજ્ય સરકાર નિયુક્ત સભ્યો, જવાબદાર અધિકારીઓ, અને ખાસ તો 'અ' વર્ગના સભ્યોમાંથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓના બનેલા 'સંચાલન મંડળ' (Board of Directors) મારફત થાય છે ? આ મંડળની મુદત ૩ વર્ષની રહે

છે. દર વર્ષે ૧/૩ સભ્યો વારા મુજબ નિવૃત્ત થતા હોય છે. બોર્ડ (મંડળ)ના સભ્યોની નિયત થતી ચૂંટણી માટે બેંક દ્વારા ચૂંટણીના નિયમો, સરકારશ્રીની મંજૂરી મુજબ તૈયાર કરેલા હોય છે. તે મુજબ ઉમેદવારી કરનાર સંસ્થાએ સામાન્ય રીતે પોતાના ભરપાઈ થયેલા શેર ભંડોળના ૧/૨૦ ભાગના રાજ્ય સહકારી બેંકના શેર ધારણ કરેલા હોવા જોઈએ. તેમજ મુદત વિતી બાકીદાર ન હોય તે જ સંચાલક - મંડળમાં સભ્ય તરીકે ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી નોંધાવી શકે છે. બેંકના પેટા નિયમો તથા ચૂંટણી અંગેના સરકારે જાહેર કરેલા નિયમોને આધિન રહીને ચૂંટાઈ આવતા સભ્યોની કુલ સૂખ્યા સંચાલક મંડળમાં અમુક સભ્યોની હોય છે. ઉપરાંત ટોચની સહકારી સંસ્થાઓના અમુક નિયુક્ત સભ્યો અને ૩ સરકાર નિયુક્ત સભ્યો હોય છે. બોર્ડને આ ઉપરાંત બે સભ્યો કો-ઓપરેટીવ કરવાનો અધિકાર હોય છે. સંચાલક મંડળમાં સભ્યો નીચેની વિગત મુજબ હોય છે.

- ૧) જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોના (દરેક જિલ્લા બેંકના એક) પ્રતિનિધિ
- ૨) સહકારી બેંકોંગ યુનિયન તથા નાગરિક બેંકોના પ્રતિનિધિ
- ૩) ઔદ્યોગિક અને અન્ય સહકારી સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિ
- ૪) રાજ્ય સહકારી માર્કેટીંગ ફેડરેશનના પ્રતિનિધિ
- ૫) (જમીન વિકાસ બેંકના પ્રતિનિધિ) રાજ્ય સહકારી કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંકના પ્રતિનિધિ
- ૬) રજીસ્ટ્રાર શ્રી સહકારી મંડળીઓ (સરકારના નિયુક્ત પ્રતિનિધિ)
- ૭) નાણાંકીય સલાહકાર / સંયુક્ત સચિવ (સહકાર ખાતુ વિભાગ)
- ૮) બિનસરકારી સભ્યો - રાજ્ય સરકાર નિયુક્ત
- ૯) જે તે બેંકના જ. મેનેજર - ડિરેક્ટર - હોદ્દાની રૂએ પ્રતિનિધિ તરીકે.

આ બોર્ડમાંથી જ ઉપરોક્ત રીતે નિયુક્ત તથા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પ્રમુખ (ચેરમેન) અને ઉપપ્રમુખ (વાઈસ ચેરમેન) ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. બોર્ડ મીટીંગ ત્રણ માસે ઓછામાં ઓછી એક વખત મળે છે. તેઓ સંચાલન વહીવટ વ્યવસ્થાના સહેલીકરાણના હેતુથી કાર્યવાહક સમિતિ અને અન્ય પેટા સમિતિઓની રચના અને નિમાણુંક કરે છે.

કાર્યવાહક સમિતિ (Executive committee) તરીકે નક્કી થતા સભ્યો સંચાલક મંડળમાંથી જ હોય છે. બેંકોના વહીવટ સંદર્ભની કામગીરી અંગે દર વર્ષે આવી વ્યવસ્થાપક સમિતિની રચના કરી લેવામાં આવે છે. તેઓને મંડળની કેટલીક ખાસ સત્તાઓ સોંપવામાં આવે છે. આ સમિતિમાં બેંકના ચેરમેન, વા. ચેરમેન, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર, સરકારી પ્રતિનિધિ તેમજ જીલ્લા સહકારી બેંકોના નિયમ અનુસારના પ્રતિનિધિ હોય છે. આ સમિતિની મીટિંગ માસમાં ઓછામાં ઓછી એકવાર અને આવશ્યકતા અનુસાર ગમે ત્યારે બોલાવવી એવું તેના પેટા કાયદામાં નક્કી કરવામાં આવેલ હોય છે.

આ સમિતિની કામગીરી નીચે મુજબ જોઈ શકાય.

- ૧) સભાસદો દાખલ કરવા, શેર ફાળવવા
- ૨) અંદાજપત્રો તૈયાર કરાવવા, વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરાવવા
- ૩) ધિરાણ આયોજન અમલીકરણ અંગે સત્તા અને કામગીરીની હદ નક્કી કરવી.
- ૪) વસુલાત નીતિ નક્કી કરવી.
- ૫) સ્ટાફ અંગેની નીતિ નક્કી કરવી.
- ૬) અન્ય નિર્ણયો લેવા, અમલી બનાવવા અને સર્વાંગી સંકલન જાળવવું.

કાર્યવાહક સમિતિ મુખ્યત્વે આવી કામગીરી માટે તમામ સત્તાઓ અને કામગીરીની જોગવાઈ પેટા-નિયમો વગેરેથી નક્કી કરવામાં આવેલી હોય છે. જે અંગે વહીવટી સરળતા અને કામગીરીની ચોકસાઈ ઝડપના હેતુસર કાર્યવાહક સમિતિ, લોન સબ-કમિટી, સ્ટાફ સબ-કમિટી, બેંકીંગ ઈન્સ્યોરન્સ કમિટી વગેરે અનેક વિધ પેટા કમિટીઓ પણ બનાવવામાં આવે છે. જે સમગ્ર બેંકની તમામ પ્રકારની સંચાલકીય અને વહીવટી કામગીરી પૂર્ણ કરવામાં સહાયરૂપ નીવડે છે.

૪.૮.૧.(જ) રાજ્ય સહકારી બેંકોનો વિકાસ:

ઈ.સ. ૧૯૧૧-૧૨ના સમયગાળા દરમિયાન ભારના અમુક પ્રાંતોમાં “પ્રોવિન્સીઅલ બેંકો”ની કામગીરી શરૂ થઈ હતી. મધ્યપ્રદેશ (જુનું સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સીઝ અને બેરાર તરીકે હતું) ત્યાંની સરકારે “પ્રોવિન્સીઅલ બેંક”ની નોંધણી “સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સીઝ એન્ડ બેરાર પ્રોવિન્સીઅલ કો-ઓપરેટીવ બેંક”ના નામથી કરેલ હતી. પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધ બાદ જે તે પ્રાંત-

વિસ્તારોમાં પ્રાંતીય બેંક તરીકે આવી બેંકો શરૂ થયેલ જેમાં “ મદ્રાસ પ્રોવિન્સીઅલ બેંક”, “બેંગાલ ફાઇનાન્સીંગ પ્રોવિન્સીઅલ ફેડરેશન”, “બિહાર પ્રોવિન્સીઅલ બેંક”, “બોમ્બે સેન્ટ્રલ એન્ડ પ્રોવિન્સીઅલ બેંક” વગેરેએ પ્રાદેશિક વિસ્તારની મુખ્ય સહકારી બેંક તરીકે કામગીરી શરૂ કરેલ આમ ઈ.સ. ૧૯૧૧-૧૨ પછી જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકોની સંખ્યામાં થયેલો વધારો તથા આ બેંકોની નાણાં જરૂરીયાતો, ભંડોળ, ધિરાણ સુવિધા અને સમગ્ર નાણાંકીય-બિન નાણાંકીય નિયમનના તથા નિયંત્રણનાં હેતુસર દરેક રાજ્યમાં / પ્રદેશ વિસ્તારમાં સહકારી બેંકીંગ ક્ષેત્રે સર્વોચ્ચ બેંકની જરૂરીયાત રહેવાનું જાણાતા સમગ્ર ભારતમાં તે રાજ્ય / પ્રદેશ વિસ્તાર મુજબ સ્થાપવાનું વલણ શરૂ થયેલ ઈ.સ. ૧૯૧૪-૧૫ની મેકલેગન સમિતિએ પાણ સહકારી ક્ષેત્રા અભ્યાસ પછી દરેક રાજ્યમાં એક ‘ઉચ્ચતમ બેંક’ હોવી જોઈએ તેવી ભલામણ કરી હતી. રિઝર્વ બેંક દ્વારા કૃષિ ક્ષેત્રને પ્રોત્સાહન અને નાણાં ધિરાણ પુરું પાડવા માટે તેના કૃષિ વિભાગ / ખાતા મારફત પાણ રાજ્ય દીઠ ટોચની બેંક આવશ્યક હોવાનું જાણાવેલ એ રીતે ઈ.સ. ૧૯૧૪માં ભારત સરકાર જુના સહકારી કાયદામાં સુધારો કરીને રાજ્યમાં રાજ્ય સહકારી બેંકની સ્થાપના અંગે કાનુની જોગવાઈ કરી અને તે અનુસાર ભારતનાં પ્રત્યેક રાજ્યમાં રાજ્ય સહકારી બેંકની સ્થાપના કરવામાં આવી. ઈ.સ. ૧૯૯૬-૯૭ સુધીમાં ભારતમાં આવી કુલ ૨૮ રાજ્ય સહકારી બેંકો તેની ૭૪૦ ઓફિસો સાથે કામગીરી કરી રહી છે. ઈ.સ. ૧૯૧૪-૧૫, ઈ.સ. ૧૯૧૯-૨૦ થી ૧૯૪૬-૪૭ સુધીમાં અને ઈ.સ. ૧૯૫૨-૫૩ થી ઈ.સ. ૧૯૯૯-૨૦૦૦ સુધીમાં બેંકોની કામગીરી સંદર્ભે અનેકવિધ સુધારાઓ કાયદાકીય ફેરફારો અને કામગીરીના ફલકમાં ફેરફારો થતા રહ્યા છે.

૪.૮.૨ નાગરિક સહકારી બેંકો (અર્બન બેંકો):

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ નાગરિક સહકારી બેંકોને સહકારી બેંકીંગના માળખામાં મહત્વનો ઘટક તરીકે સ્વીકાર કરીને તેના વિકાસ અને પ્રગતિ અંગે અર્ધશહેરી તથા શહેરી વિકાસના પ્રશ્નો માટે મહત્વની ગણી છે. સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના લોકોને સ્વતંત્ર ધંધા રોજગાર અર્થે ધિરાણ આપીને આર્થિક વિકાસની કડી તરીકે સેવાઓ આપી છે. સહકારી

ક્ષેત્રની આકાંક્ષાઓ તથા અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવામાં નાગરિક સહકારી બેંકોએ સફળતાપૂર્વક પ્રગતિના સોપાન સિદ્ધ કર્યા છે.

ભારતમાં ૧૯૯૮ માં ૧૪૧૬ નાગરિક સહકારી બેંકો કામ કરતી હતી. જેમાં ૯૦ પગારદાર કર્મચારીઓની બેંક, ૧૦૫ મહિલા બેંકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં આ બેંકોની કુલ પરરલ શાખાઓ હતી. ૧૯૯૮માં ૭ બે પગારદાર કર્મચારીઓની બેંક અને ૫૩ અન્ય બેંકો ફંડમાં પણ હતી. આમ ભારતમાં નાગરિક સહકારી બેંકોનો વ્યાપ વિસ્તૃતપણે જોવા મળે છે.

પોતાના સભ્યોમાંથી આ બેંકના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ ચૂંટાય છે. જે વિવિધ માર્ગદર્શિકાઓ અને વિવિધ કાયદાઓ તથા પોતાના પેટા-નિયમો આધારિત બેંકનું સંચાલન કરે છે. બેંકોએ રિઝર્વ બેંકના નિયમોનો પણ અમલ કરવાનો રહે છે. કેટલીક મહત્વની અનુસૂચિત બેંકોની કામગીરી સ્થાનિક કક્ષાએ રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો કરતા પણ મહત્વની બને છે. કેટલાક રાજ્યોમાં નાગરિક બેંકોએ રાજ્ય સરકારોને પણ કેટલીક મહત્વની સહાય તેની વિવિધ યોજનાઓમાં રોકાણો કરીને આપી છે.

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર જેવા સહકારી ક્ષેત્રના વિસ્તૃતિકરણવાળા રાજ્યમાં નાગરિક બેંકોએ ખુબ જ પ્રગતિ કરી છે. આ બેંકોએ વાણિજ્ય બેંકો જેવી જ સેવાઓ આપવાનું શરૂ કર્યું છે. તમામ વ્યાપારી કાર્યો જેવા કે થાપણો મેળવવી, ધિરાણ આપવા ઉપરાંત આધુનિક બેંકીંગ સેવાઓ જેવી કે સ્ટોક ઇન્વેસ્ટમેન્ટ, પોર્ટફોલિયો મેનેજમેન્ટ, મરચન્ટ બેંકીંગ, સેઈફ ડીપોઝીટ વોલ્ટ, કેડીટ કાર્ડ વગેરે જેવી મહત્વની સેવાઓ પણ આપે છે. કેટલીક બેંકોએ તો પોતાની તમામ શાખાઓ કોમ્પ્યુટરાઈઝડ કરીને ૨૪ કલાક સેવાઓ શરૂ કરી છે. રિઝર્વ બેંકે કેટલીક નાગરિક બેંકોને વિદેશી વિનિમય કામકાજની પણ મંજૂરી આપી છે. લગભગ ૧૪ જેટલી બેંકો તો આઈ.બી.એ.ની પણ સભ્ય છે. ૨૧ બેંકોએ લોકપાલ સેવા પણ સ્વીકારી છે.

નાગરિક સહકારી બેંકો ઉપર રિઝર્વ બેંક તથા સહકારી ખાતાઓના કેટલાક નિયમો હોવાથી ક્યાંક વિકસિત નાગરિક બેંકોને પણ પોતાની કાર્યવિધિ અટકાવવી પડે તેવી સ્થિતિ છે.

આ બેંકો સહકારી ક્ષેત્રની બેંકો હોવાથી કેટલીકવાર તેઓને ઓરમાયા જેવા વર્તનનો પણ રિઝર્વ બેંક તરફથી સામનો કરવો પડે છે.

આમ, ભારતમાં સહકારી બેંકીંગ વ્યવસ્થા મૂળ તો ખેડૂતોને શાહુકારો અને જમીનદારોના શોષણમાંથી બચાવવા શરૂ થઈ હતી. જે વ્યવસ્થા આજે કુલી-કુલીને સિદ્ધાંતના અનેક સોપાનો સર કરી રહી છે. વિદેશોમાં ડેનમાર્ક, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, જાપાન વગેરેની સરખામણીએ પણ ભારતીય સહકારી બેંકીંગ વ્યવસ્થાએ વિવિધતા, નવિનતા, નફાકારકતા અને ઉચ્ચતમ સેવાઓના ગુણો જાળવી રાખ્યા છે. જે ભારતમાં સહકારી બેંકોને તેમની અપેક્ષા મુજબ પણ છતાંયે નુકશાનકારક ન હોય તે રીતે છૂટછાટ આપવામાં આવે તો તેઓની પ્રગતિનો ગ્રાહ હજી પણ ઊંચો જઈ શકે એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી.

૪.૯ ગુજરાતમાં સહકારી બેંકીંગ:

ભારતના સહકારી નકશામાં ગુજરાતની સહકારી પ્રવૃત્તિ મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ કેટલાક ક્ષેત્રે સહકારી સંસ્થાઓનો વિકાસ નોંધપાત્ર બની રહ્યો છે. વિવિધ પ્રકારની સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા વધવાની સાથે તેની સભાસદ સંખ્યા, શેર ભંડોળ, થાપણો, વેપારનું કામકાજ પણ ઉત્તરોત્તર વધતું રહ્યું છે. અને રાજ્યની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં મુખ્યત્વે કૃષિધિરાણ, કૃષિ પેદાશની ખરીદી વેચાણ અને રૂપાંતર, દૂધ ઉત્પાદકોનો અને ગૃહ નિર્માણ મંડળીઓનો વિકાસ નોંધપાત્ર થયેલો જોવા મળે છે. જે ગુજરાતમાં થયેલ સહકારી બેંકીંગને આભારી છે. રાજ્યની સહકારી પ્રવૃત્તિ હેઠળ સમાજના તમામ વર્ગના લોકોને ખાસ કરીને નાના અને સિમાંત ખેડૂતો, જમીન વિહોણા મજૂરો, ગ્રામ કારીગરો, નિર્બળવર્ગના લોકો અને નાગરિક વિસ્તારમાં રહેતા નીચલા વર્ગના લોકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. મર્યાદિત અને ટાંચા સાધનો સાથે જીવતા લોકોમાં રાજ્યની સહકારી પ્રવૃત્તિએ નવી આશાઓ જન્માવી છે અને તેમના સામાજિક આર્થિક ઉત્થાન માટે નોંધપાત્ર પ્રદાન કરી રહી છે.

સહકારી બેંકો સહકારી મંડળીઓના કાયદા અન્વયે સ્થાપવામાં આવે છે. ભારતમાં સહકારી શાખનું માળખું ત્રિકોણ સ્વરૂપી છે. ગુજરાતમાં પણ સહકારી ધિરાણનું માળખું ત્રિ-સ્તરીય જોવા મળે છે. ત્રિકોણના શિરોબિંદુએ રાજ્ય સહકારી બેંકો હોય છે. મધ્યમ ભાગમાં

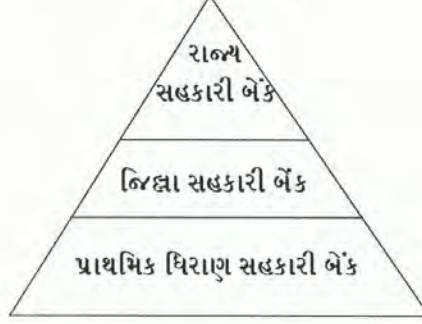
દરેક જિલ્લાની જિલ્લા સહકારી બેંકો (મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો) અને પાયામાં પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓ હોય છે. ખેડૂતો પોતાને જોઈતું ધિરાણ પ્રાથમિક મંડળીઓ પાસેથી મેળવે છે અને તે પ્રાથમિક મંડળીઓનો સભ્ય પણ હોય છે. લાંબાગાળાનું ધિરાણ ખેડૂત જમીન વિકાસ બેંક પાસેથી મેળવે છે. દરેક રાજ્ય સરકાર શાખના (ધિરાણના) માળખાને સંગીન અને સુસજ્જ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. આ પ્રયત્ન મુખ્યત્વે કરીને નાણાંકીય ભાગીદારીમાં સમાયેલો છે.

જ્યાં સુધી પ્રાંતો કે રાજ્યોને સંબંધ છે ત્યાં સુધી, સૌ પ્રથમ પ્રાંતિક કક્ષાનો કે રાજ્ય કક્ષાનો સહકારી મંડળીઓનો કાયદો મુંબઈ સરકારે ૧૯૨૫ માં પસાર કર્યો. ગુજરાતમાં આ કાયદાને આધિન રહી સહકારી પ્રવૃત્તિ વિકાસ પામી હતી. આજે દેશમાં, દરેક રાજ્યમાં સહકારી મંડળીઓ માટેના અલગ કાયદાઓ અમલમાં છે. ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય ૧લી મે ૧૯૬૦થી અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ગુજરાતમાં તે પહેલા પણ સહકારી પ્રવૃત્તિનો સારો એવો વિકાસ થયો હતો. હવે ગુજરાતના એક અલગ રાજ્ય તરીકેની સહકારી પ્રવૃત્તિ વિષયક જરૂરીયાતો સંતોષવા માટે જુદા કાયદાની જરૂરીયાત ઊભી થઈ. તેથી ગુજરાતની પરિસ્થિતિ મુજબ રાજ્ય સહકારી પરિષદની ભલામણો અનુસાર સહકારી કાયદો ઘડવામાં આવ્યો.

ગુજરાત રાજ્યની વિધાન સભાએ આ કાયદાના ખરડાને તા. ૨૨-૧૨-૧૯૬૧ના રોજ પસાર કર્યો. ગુજરાત સરકારે આ સહકારી કાયદો તા. ૧-૫-૧૯૬૨થી અમલમાં મૂક્યો છે. આ કાયદો ગુજરાતમાં સ્થપાયેલી અને હવે પછી સ્થપાનાર તમામ પ્રકારની સહકારી પ્રવૃત્તિને લાગુ પડે છે. ગુજરાતમાં સહકારી સંસ્થાઓનો વિકાસ નોંધપાત્ર રહ્યો છે. ગુજરાતમાં સહકારી બેંકોંગ માળખુ મુખ્યત્વે ત્રિ-સ્તરીય જોવા મળે છે. જે ચાર્ટ નં. ૮ માં દર્શાવેલ છે.

ચાર્ટ - ૮

ત્રિ-સ્તરીય ધિરાણ માળખું

ચાર્ટ-૮માં દર્શાવેલ ત્રણેય કક્ષાની સહકારી સંસ્થાઓ ખેતીને ટૂંકાગાળાનું, મધ્યમગાળાનું અને લાંબાગાળાનું ધિરાણ પુરૂ પાડે છે. પરંતુ તેમને વિશેષ જવાબદારી ટૂંકા અને મધ્યમગાળાનું ધિરાણ આપવાની સોંપવામાં આવી છે. ખાસ લાંબાગાળાનું ધિરાણ પુરૂ પાડવા માટે જમીન વિકાસ બેંકની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ બેંકો માત્ર લાંબાગાળાના ધિરાણના ક્ષેત્રમાં જ કામગીરી કરે છે.

૪.૯.૧ ગુજરાત રાજ્ય સહકારી બેંક:

ગુજરાત રાજ્યની રચના થતાં રાજ્ય કક્ષાની અને ટોચની સહકારી સંસ્થાઓની રચના કરવામાં આવી. અગાઉના મુંબઈ રાજ્યમાંથી નવું ગુજરાત રાજ્ય થતાં મુંબઈ રાજ્ય સહકારી બેંકનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું. તે વખતે જૂના સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની સૌરાષ્ટ્ર સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટીવ બેંક લિ., અસ્તિત્વમાં હતી. તે બેંકના પેટા કાયદા સુધારી ગુજરાત રાજ્ય સહકારી બેંકમાં ફેરવવામાં આવી અને તે મુજબ ગુજરાત રાજ્ય સહકારી બેંક લિ., એ.તા. ૧-૫-૧૯૬૦ થી સહકારી ધિરાણની કામગીરી શરૂ કરી અને ગુજરાત રાજ્યના તે સમયના જિલ્લાઓની રચના મુજબ જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકની રચના કરવાની કાર્યવાહી પણ હાથ ધરવામાં આવી હતી.

રાજ્યની સહકારી ક્ષેત્રની નાણાકીય જરૂરીયાતો પૂરી પાડવાની જવાબદારી આ બેંકની હોઈ સહકારી ધિરાણનું માળખું કાર્યક્ષમ રીતે ગોઠવવાના પ્રયત્નો હાથ ધરવામાં આવ્યા. ગુજરાત

રાજ્યની રાજ્ય સહકારી બેંક હાલમાં અમદાવાદ શહેરમાં આવેલી છે. ઓંકને એપેક્ષ બેંક તરીકે પાણી ઓળખવામાં આવે છે. જેના ઉદ્દેશો આ પ્રમાણે છે.

૪.૯.૧(ક) ઉદ્દેશો:

- ૧) ગુજરાત રાજ્યમાં આવેલી અને ગુજરાત સહકારી મંડળીઓના કાયદા હેઠળ નોંધાયેલી મંડળીઓની ખાતમાં નાણાંની જાળવનાર સંસ્થા (બેલેન્સીંગ સેન્ટર) તરીકે કામ કરવું.
- ૨) રાજ્ય શાખવાળા ખેડૂતોની ખેત-ઉત્પન્ન વેચાણ અને રૂપાંતર માટે નાણાંકીય સગવડો જીલ્લા સહકારી બેંકો, બેંકીંગ યુનિયનો અને બીજી સહકારી મંડળીઓ મારફત પૂરી પાડવાની કામગીરી બજાવવી.
- ૩) સહકારી મંડળીઓને યોગ્ય જમીનગીરી લઈને અથવા લીધા વગર નાણાં કરજે આપવા, ખેતીનો માલ-સામાન અથવા ઔદ્યોગિક મંડળીએ ઉત્પાદન કરેલ પાકા માલની સામે ધિરાણ કરવું.
- ૪) સહકારી મંડળીઓને અને બેંકોના ધાપણદારોને બેંકર્સ ગેરન્ટી આપવી. અગર મંડળીઓએ ખરીદેલા કે આયાત કરેલા માલની કિંમત ચૂકવવા બાંહેધરી આપવી.
- ૫) જનતા પાસેથી ધાપણો મેળવવી અને નાબાઈ તેમજ અન્ય બેંકો પાસેથી ધિરાણ માટે નાણાં મેળવવા.
- ૬) સહકારના સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ બેંકના સભ્યોના હિતોની વૃદ્ધિ થાય અને સહકારી મંડળીઓના કામકાજમાં મદદરૂપ થાય તે માટે જરૂરી કામગીરી કરવી.
- ૭) તમામ પ્રકારનું બેંકીંગનું કામકાજ કરવું.
- ૮) સભાસદ સહકારી સંસ્થાઓમાં ઈન્સ્પેક્શનની વ્યવસ્થા કરવી.
- ૯) સહકારી બેંકોના બેંક તરીકે રાજ્ય કક્ષાએ વહીવટ કરવો.
- ૧૦) રાજ્યની સહકારી કૃષિ ધિરાણ પ્રવૃત્તિને વેગ મળે તેવી યોજનાઓ તૈયાર કરવી અને તેનો અમલ કરવો તેમજ કરાવવો.

૪.૯.૨ જિલ્લા સહકારી બેંકો:

જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંક એટલે જે તે જિલ્લાની ખેતીવાડી અને નાના ઉદ્યોગના વિકાસ માટે સહકારી ધોરણે રચાયેલ બેંકીંગ સંસ્થા આવી બેંકની નોંધણી રાજ્યના સહકારી કાયદા અન્વયે થાય છે, અને તેનું સંચાલન સહકારી કાયદા, કાનૂન, બેંકના પેટા નિયમો અન્વયે થાય છે. બેંકનું કાર્યક્ષેત્ર જે તે જિલ્લા પૂરતું મર્યાદિત હોય છે. બેંકના સભાસદોને ખાસ કરીને સહકારી મંડળીઓ ઉપરાંત જાહેર પ્રજામાંથી તેમજ અન્ય સંસ્થાઓ પાસેથી થાપણો મેળવવા તથા બેંકીંગ સુવિધાઓ પૂરી પાડવાની કામગીરી કરતી અન્ય બેંકોની માફક આ બેંકને પણ બેંકીંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ની જોગવાઈ લાગુ પડે છે.

અખિલ ભારત ગ્રામ ધિરાણ તપાસ સમિતિની ભલામણો અનુસાર ત્રણ સ્તરના સંકલિત ધિરાણના માળખાની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. તે અનુસાર ટૂંકાગાળાનું અને મધ્યમ ગાળાનું કૃષિ ધિરાણ પુરૂ પાડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. પ્રાથમિક કક્ષાએ ખેતી ધિરાણ મંડળીઓ, જિલ્લા (મધ્યસ્થ) કક્ષાએ જિલ્લા સહકારી બેંક અને રાજ્ય (ટોચની) કક્ષાએ રાજ્ય સહકારી બેંક કામ કરે છે. સંકલિત ખેતી ધિરાણની વ્યવસ્થામાં ત્રણ સ્તરના માળખામાં જિલ્લા બેંકનું સ્થાન મહત્વનું અને અગત્યનું કડી રૂણપ છે. જિલ્લા બેંકના કાર્યક્ષેત્રમાં ગ્રામ ધિરાણ ખાસ કરીને કૃષિ ઉત્પન્ન ધિરાણ, પ્રોસેસીંગ રૂપાંતર અને માર્કેટીંગ (વેચાણ) માટે જરૂરી ધિરાણ પુરૂ પાડવાની તેમજ તે અંગે જરૂરી ટ્રેનિંગ અને માર્ગદર્શન આપવાની મહત્વની જવાબદારી આ બેંકોને સોંપવામાં આવી છે. આ બેંકો તેમના કાર્યક્ષેત્રમાં આવેલ ગ્રામીણ વિસ્તારની માહિતી મેળવી, આર્થિક વિકાસ માટેના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરી તે હલ કરવા અને જિલ્લામાં ખેતીનો વિકાસ, ગ્રામોદ્યોગ, કુટિર ઉદ્યોગો વગેરેનો વિકાસ કરવામાં મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

ભારતમાં કુલ વર્તમાન સમયમાં ૩૬૪ જિલ્લા સહકારી બેંકો કાર્યરત છે. ગુજરાતમાં ૧૮ જિલ્લા સહકારી બેંકો કાર્ય કરે છે. વલસાડ જિલ્લા સહકારી બેંકની શાખા ડાંગ જિલ્લામાં ખોલવામાં આવી છે. અને બેંક બન્ને જિલ્લામાં કૃષિ ધિરાણની સેવા આપે છે. તેવી જ રીતે અમદાવાદ જિલ્લા

સહકારી બેંકની શાખા ગાંધીનગર જિલ્લામાં ખોલવામાં આવી છે. અને તે જિલ્લાના ખેડૂતોને કૃષિ ધિરાણ અને બેંકીંગ સેવા આપે છે.

ગુજરાત રાજ્યની ૧૮ જિલ્લા સહકારી બેંકોમાં રાજકોટ જિલ્લા સહકારી બેંકની કામગીરી સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. છેલ્લા આઠ વર્ષથી રાજ્યમાં પ્રથમ ક્રમ ધરાવે છે. તેમજ ભારતની ૩૬૪ જિલ્લા સહકારી બેંકોમાં પણ પ્રથમ નંબર ધરાવે છે. છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી નાબાર્ડ તરફથી બેસ્ટ પરફોર્મન્સનો એવોર્ડ મેળવી લેટ્રિક નોંધાવી છે. આમ, ગુજરાતમાં એકંદરે જિલ્લા સહકારી બેંકોની કામગીરી ખુબ જ સારી રહી છે.

૪.૯.૩ પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓ:

સહકારી મંડળીઓની શરૂઆત ૧૯૦૪માં ભારતમાં થઈ. તે સમયથી જ સહકારી મંડળીઓનું મુખ્ય કાર્ય ખેડૂતોને ખેતી-વિકાસ માટે ધિરાણ આપીને તેમને ગ્રામ શાહુકારોની પકડમાંથી છોડાવવાનું હતું. આ ઉપરાંત કોઈપણ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં નાણાંનો પ્રંધ એ લુ જ મહત્વ ધરાવે છે. મદ્રાસની ટાઉન્સેન્ડ સમિતિના (૧૯૨૭) શબ્દોમાં કહીએ તો “ખેતી વિષયક પ્રાથમિક શાખ મંડળીએ પ્રારંભશિલા છે, જેના પર આખું સહકારી માળખું બંધાયેલું છે.”

ગુજરાતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ૧૮૮૯ માં થઈ. શરૂઆતથી અત્યાર સુધીમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની વિકાસ ગાથા ઘણી પ્રશંસનીય રહેવા પામેલ છે. ભારતમાં ગુજરાતની સહકારી પ્રવૃત્તિ શિરમોર છે. સહકારી પ્રવૃત્તિએ અનેકવિધ ક્ષેત્રે પ્રગતિ કરીને નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ હાંસલ કરેલ છે. રાજ્યમાં ૫૫૦૧૦ જેટલી સહકારી મંડળીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ૨૨.૦૯ લાખથી વધુ ખેડૂત સભાસદોને આવરી લેતી કૃષિ ધિરાણ પ્રવૃત્તિ રૂા. ૯૭૧.૭૬ કરોડનું ટૂંકાગાળાનું અને મધ્યમગાળાનું ધિરાણ થયેલ છે. જ્યારે લાંબાગાળાનું ધિરાણ ૧૭૦ કરોડનું થયેલ છે. ૧૯૯૮-૯૯માં ધિરાણ થયેલ જેવા મળે છે. જ્યારે ૧૯૯૯-૨૦૦૦માં કૃષિ ક્ષેત્રનું કુલ ધિરાણ રૂા. ૧૪૩૭.૧૯ કરોડનું થયેલ છે.

⇒ સંદર્ભ નોંધ:

૧. Prof. Bhagwt Swroop, "Co-Operation in India", Sneja Book Centre 24/90 Caannught circus, New Delhi, (1962)
૨. V. Sharda, "The Theory of Co-operation" Himalaya publishing House, Rmdoot ; 12 B, Dr. Bhalarao Marg, Bombaay-4.
૩. પ્રિ. આર. વી. શાસ્ત્રી અને અન્ય "સહકારી સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર" પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત, (૧૯૯૩-૯૪)
૪. પ્રો. દર્શન સિંઘ. એમ. શીખ અને બી. કે. ગઢવી, "સહકારી સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર" ગુજરાત યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ (૧૯૭૨)
૫. શ્રી જગદીશચંદ્ર એમ. મુલાણી, "સહકાર દર્શન" પ્રમુખ પ્રકાશન, અમદાવાદ, (૧૯૯૩)
૬. "Urban Co-Operative Banking in India," Gujarat Urban Co-Operative Bank Redertion, Co-Operative Banks Bhavan, Ashram Road, Ahmedabad.
૭. પ્રો. ડો. બી. ડી. પરમાર અને અન્ય, "બેંકીંગ અને સહકાર" સી. જમનાદાસની કું., અમદાવાદ, ૧૯૯૭-૯૮.
૮. B. N. Ahuja, "Dictionry of Commerce", Academic (India) Publishers, 31/1, Rjinder Nagr, New Delhi - 60, 1990.
૯. ડો. કમલ પુજાણી, "સહકારનો સોનેરી સિદ્ધાંત" લેખ-સહકાર સદાહ વિશેષાંક, ગુ.રા.સ.સંઘ, અમદાવાદ (૧૯૯૫).
૧૦. "સહકારી પ્રવૃત્તિ અને નૈતિક મુલ્યો", ગુ.રા.સ.સંઘ, અમદાવાદ, (જૂન -૧૯૯૪)
૧૧. "Co-opertive Banks Manual", Gujarat Urbaan Co-operative Bnks Federation, Ahmedabd, (1983)
૧૨. શ્રી કાંતિ જે. હસ્તાણી, "યોજના", અંક-૯, યોજના કાર્યાલય, અમદાવાદ, (ડિસેમ્બર-૧૯૯૬).

૧૩. શ્રી સી. એસ. રાઠોડ, “સહકાર ભાગ-૨”, ગુ.રા.યુ.ગ્રં.નિ.બોર્ડ, અમદાવાદ,(૧૯૭૩)
૧૪. શ્રી ચંદુલાલ એસ. રાઠોડ, “સહકાર અને રાજ્ય” ગુ.યુ.નિ.ગ્રં.નિ.બોર્ડ, અમદાવાદ (૧૯૭૧)
૧૫. શ્રી બી. કે. ગઢવી, “ભારતમાં આયોજન અને સહકારી પ્રવૃત્તિ” ગુ.યુ.નિ.ગ્રં.નિ.બોર્ડ, અમદાવાદ (૧૯૭૩)
૧૬. પ્રા. હસમુખ જી. દેસાઈ, “ સહકાર સદાહ વિશેષાંક” ગુ.રા.સ.સંઘ, અમદાવાદ, (૧૯૮૪)
૧૭. K. A. Suresh & Molloy Joseph, “ Co-Operative & Rural Development in India”, Ashish publishing House, 8/18, Punjabi Bagh, New Delhi-26, (1990).
૧૮. પ્રા. પ્રવિણચંદ્ર ઠક્કર, “સહકાર સદાહ વિશેષાંક” ગુ.રા.સ.સંઘ, અમદાવાદ (૧૯૮૩)
૧૯. Sami Uddin & Mahfoozur Rehman, “Co-operative Sector in India” , S. Chand & Compny, New Delhi-1, (1983).
૨૦. “ગ્રામ સ્વરાજ, સુવાર્ગ ન્યંતિ વિશેષાંક”, ગુ.રા.સ.સંઘ, અમદાવાદ (૧૯૮૭)
૨૧. પ્રિ. એ. સી. ચોકસી, “ભારતીય બેંકીંગ અને ચલાણ”, પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત, (૧૯૮૨-૮૩).
૨૨. ટી. જે. રાણા અને શાહ, “ બેંકીંગ અને વિમાના મૂળતત્વો ”, બી. એસ. શાહ પ્રકાશન, અમદાવાદ (૧૯૮૫-૮૬)
૨૩. G. M. Laud, “ Co-operative banking in India “, Co-operators Book Depot, Bomby.
૨૪. સહકાર મેગેઝીન
૨૫. સહકાર ક્ષતિજ
૨૬. સહકાર સૌરભ

૨૭. સહકાર આચાર અને વિચાર (લેખક: પ્રો. ફડકે)
૨૮. કો. ઓપરેટીવ બેન્ક ઈન ઈન્ડીયા, સહકાર બુક ડેપો, મુંબઈ, લે-લાન્ડ, જી.એમ.
૨૯. માથુરી. એસ. “ કો. ઓપરેટીવ ઈન ” ઈન્ડીયા સાહિત્ય ભવન, આગ્રા.
૩૦. J. P. Warbasse : Whaat is Co-operation : Chaplli.
૩૧. C. R. Fay : Co-operation at Home nd Abrod.
૩૨. H. Calwert : Law and principles of Co-operation.
૩૩. I. L. O. : Co-operative Management aand Administration.
૩૪. Dossier on Co-operatives, Status of the Co-opertive Credit Structure, (NABRD).
૩૫. “ભારતના અર્થકારણની આંકડાકીય માહિતી ” સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.
૩૬. Performance of P.A.C.S. (NAFSCORB) Navi Mumbai.

પ્રકરણ-૫

સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

⇒ જગ્યા (પરિચય):

ભારતનાં રાજ્યોમાં ગુજરાત રાજ્ય પશ્ચિમમાં આવેલું છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ઘણા બંદરોનો વિકાસ થયેલો છે. હાલમાં ગુજરાતમાં સૌથી મોટો પ્રોજેક્ટ તરીકે સરદાર સરોવર, નર્મદા યોજના દેશમાં અને રાજ્યમાં સૌથી મોટી યોજના પૂર્ણ થઈ રહી છે. તેને લીધે ભારતમાં બીજા રાજ્યો જેવા કે મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનને પણ આયોજનાથી લાભ થાય છે. આ યોજનાથી ગુજરાત રાજ્યમાં પાણી તથા સિંચાઈનો પ્રશ્ન હલ થશે. વિશાળ ભારત દેશના જુદા જુદા રાજ્યોમાં ગુજરાત રાજ્ય એ સૌથી મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. ગુજરાત રાજ્યમાં જુદા જુદા અનેક પ્રકારનો ઔદ્યોગિક, સામાજિક, આર્થિકક્ષેત્ર તથા બીજા અન્ય ઘણા ક્ષેત્રોમાં વિકસિત રાજ્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં ઘણા મોટા ઔદ્યોગિક એકમો આવેલા છે. ONGC, IPCL, રીલાયન્સ, નિરમાગૃપ વગેરે તથા મોટા ભાગની ચીજ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન ગુજરાતમાં જ થાય છે. તેથી દેશના અન્ય રાજ્યો કરતાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

રણિયામાણું શહેર રાજકોટ સૌરાષ્ટ્રનું એક સમયનું પાટનગર જે આજે ધબકતું મહાનગર છે. સામાજિક, રાજકીય, ઔદ્યોગિક, શૈક્ષણિક એમ વિવિધ ક્ષેત્રે ઝળહળે છે.

દેશના અન્ય રાજ્ય કરતાં ગુજરાત રાજ્યમાં સહકારી પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ સવિશેષ થયો છે.

રાજકોટ જિલ્લો સૌરાષ્ટ્રની મધ્યમાં આવેલા સાત જિલ્લાઓ પૈકી એક છે. રાજકોટ જિલ્લો ૧૪ જુદા જુદા તાલુકાનો બનેલો છે. રાજકોટ જિલ્લાનો ભૌગોલિક વિસ્તાર ૧૧૨૦૩ ચો.કિ. માં પથરાયેલો છે. તથા આ જિલ્લો ૭૦-૨૦ થી ૨૩-૧૮ પૂર્વ રેખાંશ તથા ૨૦-૫૮ થી ૨૩-૧૮ ઉત્તર અક્ષાંસ વચ્ચે આવેલો છે. રાજકોટ જિલ્લાને કુલ ૧૪ તાલુકા છે. જેવા કે ;

- ૧) માળિયા - મિયાણાં
- ૨) મોરબી
- ૩) ટંકારા
- ૪) વાંકાનેર
- ૫) પડધરી
- ૬) રાજકોટ
- ૭) લોધીકા
- ૮) કોટડા સાંગાણી
- ૯) જસદણ
- ૧૦) ગોંડલ
- ૧૧) જામકંડોરણા
- ૧૨) ઉપલેટા
- ૧૩) ધોરાજી
- ૧૪) જેતપુર

રાજકોટ જિલ્લામાં ૧૪ તાલુકાઓ, ૧૦ શહેરો તથા ૮૫૬ ગામડાઓ આવેલા છે.

જીલ્લાની ભુસ્તર રચના જોઈએ તો પૂર્વ ટેકરાળ પ્રદેશ છે. જે લગભગ જસદણ, રાજકોટ અને વાંકાનેર શહેરની સીમાને આવરી લે છે. આ વિસ્તાર સાંકડીધાર અને ઉંચીયાળા જેવી ખુફી વેરાન ટેકરીઓની હારમાળાથી છવાયેલ છે. પશ્ચિમ વિભાગમાં જીલ્લાનો સૌથી મહત્વનો કૃષ્ણદ્રુપ ખેત ઉત્પાદન માટેનો વિસ્તાર કે જે ભાદર નદી અને તેની સહાયક નદીઓના મેદાનોથી બનેલો છે. મેદાનનો ઉત્તરનો ભાગ જેમાં ગોંડલ, જેતપુર, જમકંડોરણા, ધોરાજી અને ઉપલેટાનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્તર વિભાગમાં ટેકરાવાળા મેદાનોનો સમાવેશ કે જે વાંકાનેર થી મોરબી સુધીનો સળંગ વિસ્તાર છે. આ વિસ્તારની માટી આઈના માટે રંગવાળા અને યુનાના પથ્થરની ખાણોથી ચિરાયેલ છે. આ વિભાગનો ઉત્તર સિમાડા બે ભાગમાં વહેંચાયેલા છે. એક ભાગ સમુદ્રનો કાંઠો અને બીજા ભાગમાં રાણનો સમાવેશ થાય છે. રાજકોટ જીલ્લામાં મુખ્ય ત્રણ નદીઓ છે. જેમાં ભાદર, મચ્છુ અને આજી છે. રાજકોટ જીલ્લામાં ભાદર નદી સૌથી મોટી નદી છે. ભાદર નદીની લંબાઈ ૧૨૮ કી.મી. ની છે. અને બીજી ઘણી નાની નાની અન્ય નદીઓ આવેલી છે.

રાજકોટ જીલ્લો સૌરાષ્ટ્રની મધ્યમાં આવેલો છે. રાજકોટ જીલ્લાની પૂર્વે સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર તથા અમરેલી જીલ્લાનો થોડો ભાગ પશ્ચિમે જામનગર અને ઉત્તર કચ્છનો અખાત તથા કચ્છનું રાણ તેમજ દક્ષિણે જૂનાગઢ તથા અમરેલી જીલ્લાનો થોડો ભાગ એ રીતે જોડાયેલ છે.

રાજકોટ જીલ્લાની મોટા ભાગની જમીન સમથળ હોવાથી જીલ્લાની ભૌગોલિક સ્થિતિ ઉદ્યોગોને અનુકૂળ પડે તેમ છે. જીલ્લાના ૧૪ તાલુકાઓ પૈકી ૮ તાલુકા મથકો રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ ઉપર આવેલ છે. રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ ૮-એ તથા ૮-બી આ જીલ્લામાંથી પસાર થાય છે.

જીલ્લાના તાલુકા પૈકી માળીયા મીયાણા તાલુકા એકને જ ૨૦ કી.મી.નો દરિયા કિનારો મળેલ છે. અને જીલ્લામાં એક માત્ર નવલખી બંદર આવેલ છે. આ નવલખી બ્રોડગેજ થી મોરબી વાંકાનેર સાથે જોડાવાની કામગીરી અત્યારે પૂર્ણ થયેલ છે. બંદરની ઉત્તરે કચ્છનો અખાત આવેલ છે. પશ્ચિમ તરફ વહાણ ભાંગવાનો ઉદ્યોગ જ્યાં ખીલેલ છે તે સચાણા (જોડીયા તાલુકા જામનગર જીલ્લો) આવેલ છે તથા જોડીયા બંદર પણ પશ્ચિમ તરફ આવેલ છે. હાલમાં આ બંદરેથી કોલસો, ખાતર, એ. જી. ફ્લોરોસ્યાટ સલ્ફર, પીંગ આર્યન આયાત કરવામાં આવે છે.

તેમજ મીઠું, સોયાબીન, એક્સ્ટ્રેક્શનવિગેરેની ૧૯૯૯-૨૦૦૦, ૨૦૦૦-૨૦૦૧ ના વર્ષ દરમ્યાન નવલખી બંદરેથી નિકાસ થયેલ નથી. પરંતુ વર્ષ ૧૯૯૮-૯૯ દરમ્યાન મીઠાની ૩૬,૫૫૪ મે.ટન રકમ રૂ. ૧,૨૯,૪૨,૦૦૦/-નું નિકાસ કરવામાં આવેલ હતું. મીટરગેજમાંથી બ્રોડગેજમાં આ રેલ્વે લાઈનનું રૂપાંતરનું કામ પૂર્ણ થયેલ છે. જેને કારણે આ બંદર મારફત માલ સામાનનો આદાન પ્રદાન મોટા પ્રમાણમાં વધશે એવો એક અંદાજ છે.

રાજકોટ જિલ્લાના મહત્વના ઉદ્યોગોમાં એન્જનીયરીંગ, સીરામીક, ઘડીયાળ, પ્લાસ્ટીક, સ્ક્રીન પ્રિન્ટીંગ તથા ખાદ્યતેલ વગેરે મુખ્યત્વે છે. એન્જનીયરીંગ ક્ષેત્રે રાજકોટનો ઓઈલ એન્જન ઉદ્યોગ દેશભરમાં અગ્રેસર રહેલ છે. રાજકોટ ખાતે અંદાજ ૧૦૫ જેટલા ડીઝલ ઓઈલ એન્જનનું ઉત્પાદન કરતાં એકમો કાર્યરત છે. જે પૈકી આવા ૭૦ એકમો દ્વારા આઈ.એસ.આઈ. , આઈ.એસ.ઓ. ના માર્ક મેળવેલ છે. મહદ્અંશે આ એકમો દ્વારા લીસ્ટર ટાઈપ તેમજ પીટર ટાઈપ ડીઝલ ઓઈલ એન્જનનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. અંદાજે વર્ષે ૩,૨૬,૦૦૦ ઓઈલ એન્જનનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. આ ઉદ્યોગને આધારીત આનુસંગિક ૩,૦૦૦ જેટલા એકમો કે જેમાં આશરે ૫૦,૦૦૦ જેટલા કામદારોને રોજગારી પુરી પાડે છે. આ ઉદ્યોગ મુખ્યત્વે રાજકોટમાં કેન્દ્રીત થયેલ છે અને અંદાજે વાર્ષિક રૂપિયા ૩૦ કરોડના માલની વિદેશમાં નિકાસ કરવામાં આવે છે. આમ એકંદરે રાજકોટમાં એન્જનીયરીંગ ફાઉન્ડ્રી, ફોર્જીંગ, મશીન ટુલ્સ વિગેરે પ્રકારના આનુસંગિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં થયેલ છે. તેમજ મોરબી, વાંકાનેરમાં કેન્દ્રીત થયેલ મેંગલોરી ટાઈલ્સ, સીરામીક, ફલોરીંગ ટાઈલ્સ, ગ્લેઝ ટાઈલ્સ તેમજ ઘડીયાળ ઉદ્યોગ પણ સારું એવું વિદેશી હુંડીયામણ કમાવી આપે છે.

જેતપુરનો ડાઈંગ અને પ્રિન્ટીંગ ઉદ્યોગ પણ દેશભરમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. શાપર-વેરાવળ ઔદ્યોગિક ટ્રસ્ટિએ મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. આ વિસ્તારમાં મધ્યમ અને મોટા પાયાના ૧૮ એકમો પણ કાર્યરત છે. તદ્ઉપરાંત લોધીકા તાલુકાના મેટોડા ગામમાં જી.આઈ.ડી.સી. દ્વારા ઔદ્યોગિક વસાહત ઉભી કરવામાં આવેલ છે. જેમાં પણ ધીમે સારો એવો વિકાસ સધાયેલ છે. અંદાજે ૧૭૫ જેટલા લઘુ ઉદ્યોગો કાર્યરત થયેલ છે. તેમજ પડધરી તાલુકા જેમાં મુખ્યત્વે જીનીંગ એન્ડ પ્રેસીંગ ઉદ્યોગ વિકાસ પામી રહેલ છે.

ગુજરાત રાજ્યનો નકશો

⇒ સામાન્ય માહિતી:

રાજકોટ જિલ્લાની અંદાજે ૩૧,૬૮,૩૯૨ની વસ્તી ધરાવે છે. રાજકોટ જિલ્લાની સામાન્ય માહિતી નીચે મુજબ છે :-

ભૌગોલિક સ્થાન	:	૭૦-૨૦ થી ૭૧-૪૦ પૂર્વ રેખાંશ ૨૦-૫૮ થી ૨૩-૧૮ ઉત્તર અક્ષાંશ
ભૌગોલિક સ્થાન	:	(ચો. કિ.મી.) ૧૧૨૦૩
તાલુકાઓની સંખ્યા	:	૧૪
ગામડાઓની (સંખ્યા) વસવાટી	:	૮૫૪
બીન વસવાટી	:	૨
કુલ ગામડાઓની સંખ્યા	:	૮૫૬
શહેરોની સંખ્યા	:	૧૦
જિલ્લાની કુલ વસ્તી	:	૩૧,૬૮,૩૯૨ (૨૦૦૧ પ્રમાણે)

ટેબલ : ૫.૧

તાલુકાવાર ગામોની વિગત

અ.નં.	તાલુકાનું નામ	શહેરની સંખ્યા	ગામોની સંખ્યા
૧.	રાજકોટ શહેર	૧	૮૪
૨.	માળિયા (મી.)	-	૪૭
૩.	મોરબી	૧	૭૬
૪.	ટંકારા	-	૪૭
૫.	વાંકાનેર	૧	૧૦૧
૬.	પડધરી	-	૫૬
૭.	લોધીકા	-	૩૮
૮.	કોટકા (સાં)	-	૪૧
૯.	જસદાગ	૧	૧૦૧
૧૦.	ગોંડલ	૧	૮૦
૧૧.	જામકંડોરાણા	-	૪૭
૧૨.	ઉપલેટા/ભાયાવદર	૨	૪૯
૧૩.	ધોરાજી	૧	૩૦
૧૪.	જેતપુર	૧	૪૭

(પ્રાપ્તિસ્થાન : જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર કચેરી રાજકોટ - ૨૦૦૬.)

ટેબલ : પ. ૨

૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ વસ્તીની વિગતો

અ.નં.	તાલુકાનું નામ	સ્ત્રીઓની સંખ્યા	પુરૂષોની સંખ્યા	કુલ વસ્તી
૧.	રાજકોટ શહેર	૫૪૧૪૪૬	૫૮૫૫૮૦	૧૧૩૭૦૩૬
૨.	માળિયા (મી)	૪૦૫૧૧	૪૨૮૪૪	૮૩૪૫૫
૩.	મોરબી	૧૫૬૭૦૪	૧૭૦૨૭૮	૩૨૬૯૮૨
૪.	ટંકારા	૪૧૪૩૮	૪૨૮૫૮	૮૪૩૯૭
૫.	વાંકાનેર	૮૦૨૨૮	૮૫૭૮૫	૧૬૬૦૨૪
૬.	પડધરી	૩૬૦૮૨	૩૬૮૮૧	૭૩૦૭૩
૭.	લોધીકા	૨૨૫૬૮	૨૩૫૮૪	૪૬૧૬૨
૮.	કોટડા (સાં)	૩૭૨૫૫	૪૨૫૭૮	૭૯૮૩૪
૯.	જસદણ	૨૬૨૮૩૦	૧૨૮૮૧૪	૩૯૧૬૪૪
૧૦.	ગોંડલ	૧૨૮૭૭૩	૧૩૭૧૨૭	૨૬૫૯૦૦
૧૧.	જામ કંડોરાણા	૩૭૫૪૪	૩૮૧૪૮	૭૫૬૯૩
૧૨.	ઉપલેટા	૮૨૮૬૪	૮૭૧૮૪	૧૭૦૧૪૮
૧૩.	ધોરાજી	૭૩૦૧૭	૭૫૮૭૪	૧૪૮૮૯૧
૧૪.	જેતપુર	૧૦૮૩૮૪	૧૧૮૩૮૩	૨૨૭૭૬૭
	કુલ...	૧૫૨૬૮૩૦	૧૬૪૧૫૬૨	૩૧૬૮૩૯૨

(પ્રાપ્તી સ્થાન : સાયલન્ટ ફીચર્સ ઓફ પોપ્યુલેશન સેન્સસ ૨૦૦૧ પુસ્તિકા નિયામક અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડા ગાંધીનગર.)

રાજકોટ જિલ્લાનો નકશો

રાજકોટ જિલ્લો પ્રથમ નજરે

૧. જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્રની સ્થાપના : તારીખ : ૨-૧૦-૧૯૭૮
૨. ભૌગોલિક સ્થાન : ૭૦-૨૦ થી ૭૧-૪૦ પૂર્વ રેખાંશ
૨૦-૫૮ થી ૨૩-૧૮ ઉત્તર અક્ષાંશ
૩. ભૌગોલિક સ્થાન (ચો. કિમી.) : ૧૧૨૦૩
૪. તાલુકા : ૧૪
૫. ગામડાઓની (સંખ્યા) વસવાટી : ૮૫૪
બીન વસવાટી : ૨

	કુલ	:	૮૫૬
૬.	શહેરો	:	૧૦
૭.	(૧) મહાનગરપાલીકા	:	૦૧
	(૨) નગરપાલીકા	:	૦૮
	(૩) ગ્રામ પંચાયત	:	૮૪૨
૮.	વિજળી કરાણ થયેલ ગામો	:	૮૫૪
૯.	સરેરાશ વરસાદ (મી.મી.માં)	:	૫૪૦ થી ૬૦૦
૧૦.	વસતિ (૨૦૦૧ વસતિ ગણતરી પ્રમાણે) :		૩૧,૬૮,૩૯૨
	(અ) પુરુષો	:	૧૬,૪૧,૫૬૨
	(બ) સ્ત્રીઓ	:	૧૫,૨૬,૮૩૦
૧૧.	કુલ વસતિમાં		
	(૧) ગ્રામ્ય વસતિ	:	૧૫,૪૩,૪૪૦ (૪૮.૭૧)
	(૨) શહેરી વસતિ	:	૧૬,૨૪,૯૫૨ (૫૧.૨૯)
	(૩) અનુ. જાતિ	:	૨,૪૪,૩૬૪ (૭.૭૧)
	(૪) અનુ. જનજાતિ	:	૧૩,૧૬૩ (૦.૪૨)
	(૫) સાક્ષરતા	:	૨૦,૬૩,૯૫૯ (૭૪.૮૫)
	(અ) પુરુષો	:	૧૧,૮૩,૧૨૨ (૮૩.૩૩)
	(બ) સ્ત્રીઓ	:	૮,૮૦,૮૩૭ (૬૫.૮૫)
	(૬) કામદારો	:	૧૨,૪૨,૯૬૦ (૩૯.૨૩)
	(અ) ખેડુત	:	૧,૩૫,૧૧૦ (૧૦.૮૭)
	(બ) ખેત મજૂર	:	૬૫,૧૩૧ (૫.૨૪)
	(ક) અન્ય	:	૨,૭૦,૨૧૯ (૨૧.૭૪)
૧૨.	દર હજાર પુરુષે સ્ત્રીઓની સંખ્યા :		૯૩૦
૧૩.	દાયકાનો વસતિ વધારાની ટકાવારી :		૨૬.૦૨

૧૪.	વસતિની ગીચતા (ચો. કી.મી. દીઠ)	:	૨૮૩
૧૫.	પશુધન વસતિ (૧૯૯૭ સેન્સસ)	:	
	(અ) કુલ પશુધન	:	૧૧,૫૦,૩૦૭
	(બ) કુલ મરઘાં-બતકાં	:	૭૩,૫૧૩

⇒ **ભૌતિકતા:**

સમગ્ર આર્થિક માળખું એ બે મુખ્ય પાયા પર આધારીત છે. (૧) ખેતી અને (૨) ઉદ્યોગ. આ જિલ્લાનો મુખ્ય પાક, મગફળી, ઘઉં, બાજરો અને કપાસ છે. મુખ્ય રોકડિયા પાક એ મગફળી છે. જે ખાસ કરીને ધોરાજી, ઉપલેટા, ગોંડલ અને રાજકોટ તાલુકામાં થાય છે. બીજા રોકડીયો પાક કપાસ છે. જે મુખ્યત્વે મોરબી, વાંકાનેર, જસદણ, ગોંડલ, ઉપલેટામાં થાય છે. જિલ્લામાં શેરડીનું ઉત્પાદન એ મગફળી અને કપાસના પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું છે. જિલ્લામાં ખેત આધારીત ઉદ્યોગમાં મુખ્યત્વે ઓઈલમીલ, કોટન જીનીંગ એન્ડ પ્રેસીંગ છે.

જિલ્લાના જમીનના ઉપયોગ પ્રમાણે વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે :-

ટેબલ: ૫.૩

જિલ્લાની જમીનનાં ઉપયોગ પ્રમાણે વર્ગીકરણ

ક્રમ	વિગત	વિસ્તાર હેકટરમાં
૧.	જંગલો	૩૫,૯૨૫
૨.	ઉજાડ અને ખેતી ન શકાય તેવી જમીન	૧,૦૨,૪૨૪
૩.	બીન ખેતી વિષયક ઉપયોગમાં લેવાયેલ જમીન	૭૦,૧૯૨
૪.	ખેતી શકાય તેવી પડતર જમીન	૧૨,૮૧૭
૫.	કાયમી ગૌચર અને ચરાણની જમીન	૮૬,૭૮૦
૬.	ચાલુ પડતર	૮૪,૮૬૨
૭.	અન્ય પડતર	૪૦૦
૮.	ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર	૭,૧૦,૭૯૭
૯.	એક કરતાં વધુ વખત વાવેતર વિસ્તાર	૯૦,૧૮૪
૧૦.	એકંદર વાવેતર વિસ્તાર	૮,૦૧,૦૮૧
	કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર	૧૧,૦૪,૧૯૭

(પ્રાપ્તિ સ્થાન : ખેતીવાડી શાખા, જિલ્લા પંચાયત, રાજકોટ)

દરેક વિસ્તારમાં આર્થિક વિકાસમાં વાહન વ્યવહાર ઘણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ખેતી ઉદ્યોગો અને આબાદી સારા રસ્તા અને સંદેશા વ્યવહારની સારી સગવડોને આભારી છે. જિલ્લાના મુખ્ય તાલુકા પૈકી રાજકોટ, ગોંડલ, જ્વેતપુર, ધોરાજી અને ઉપલેટા એ ૮-બ રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ ઉપર આવેલા છે. જિલ્લાના દરેક તાલુકાઓમાં પાકા રસ્તાઓની સુવિધા પ્રાપ્ય છે. જિલ્લામાં સરકાર હસ્તકના કુલ રસ્તા ૧૮૪૭ તેમજ જિલ્લા પંચાયત હસ્તકના કુલ રસ્તા ૪૩૭૫ એમ કુલ મળીને પાકા-કાચા રસ્તાઓ ૬૨૨૨ કીલોમીટરમાં છે. જિલ્લાના ૮૪૧ ગામો શહેરો પાકા રસ્તાથી જોડાયેલા છે.

ટેબલ : ૫.૪

જિલ્લા પંચાયત હસ્તકના રાજકોટ જિલ્લાનાં રસ્તાઓની તાલુકાવાર લંબાઈ દર્શાવતું પત્રક
(તારીખ : ૩૧-૩-૨૦૦૫)

ક્રમ	તાલુકાનું નામ	રસ્તાઓની લંબાઈ (કીલોમીટર)		
		પાકા	કાચા	કુલ
૧.	રાજકોટ	૧૮૮	૧૫	૨૧૩
૨.	કોટડા સાંગાણી	૮૩	-	૮૩
૩.	ગોંડલ	૨૫૮	૧૪	૨૭૨
૪.	જ્વેતપુર	૧૮૨	૧૧	૧૯૩
૫.	ધોરાજી	૧૧૨	-	૧૧૨
૬.	ઉપલેટા	૧૩૧	૧	૧૩૨
૭.	જમકંડોરાણા	૧૨૮	૧૩	૧૪૨
૮.	લોધીકા	૬૮	-	૬૮
૯.	પડધરી	૧૦૮	૪૧	૧૪૯
૧૦.	મોરબી	૧૮૩	૧૦	૨૦૩
૧૧.	માળીયા મી.	૧૪૨	૫	૧૪૭
૧૨.	વાંકાનેર	૧૮૮	૬	૧૯૫
૧૩.	જસદાણ	૧૮૮	૩	૨૦૨
૧૪.	ટંકારા	૧૧૫	૩	૧૧૮
	કુલ...	૨૧૦૮	૧૨૨	૨૨૩૦

(પ્રામીસ્થાન : રાજકોટ જિલ્લાની ઔદ્યોગિક રૂપરેખા - ૨૦૦૬)

રાજ્ય વિભાગના રાજકોટ જિલ્લાના રસ્તાઓની તાલુકાવાર લંબાઈ દર્શાવતું પત્રક
ટેબલ : પ.જ.૧

ક્રમ	તાલુકાનું નામ	રસ્તાની વિગત લંબાઈ					કુલ
		રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ	રાજ્ય ધોરી માર્ગ	મુખ્ય જિલ્લા માર્ગ	અન્ય જિલ્લા માર્ગ	ગ્રામ્ય માર્ગ	
૧.	રાજકોટ	૪૨.૧૦૦	૧૧૫	૨૧	-	૫૦	૨૨૮.૧૦
૨.	કોટડા સાંગાણી	૪.૦૦૦	૫૨	૨૪	૩૨	૭	૧૧૯.૦
૩.	ગોંડલ	૩૩.૫૦૦	૧૩૯	૪૫	૮	૧૨	૨૩૭.૦૦
૪.	જેતપુર	૩૫.૨૦૦	૮૫	૧૩	-	૪	૧૩૭.૨૦
૫.	ધોરાજી	૨૦.૫૦૦	૩૯	૨૨	-	-	૮૧.૫૦
૬.	ઉપલેટા	૨૨.૫૦	૬૫	૨૮	૩	૩	૧૨૧.૫૦
૭.	જામકંડોરાણા	-	૭૨	૪૧	-	૨૪	૧૩૭.૦
૮.	લોધીકા	૪.૯૦૦	૬૩	૨૬	-	૬	૯૯.૯૦
૯.	પડધરી	-	૪૮	૧૦	૮	૩૦	૯૬.૦૦
૧૦.	મોરબી	૩૮.૯૦૦	૧૪૧	૧૯	૯	૫	૨૧૨.૯૦
૧૧.	માળીયા. મી.	૧૮.૭૯૦	૬૫	૭	-	-	૯૦.૭૯
૧૨.	વાંકાનેર	૪૩.૮૦૦	૯૭	૨૨	૧૧	૩૫	૧૭૮.૦૦
૧૩.	જસદણ	-	૧૭૮	૯૪	૨૬	૫૧	૩૪૯.૦૦
૧૪.	ટંકારા	-	૮૬	-	-	-	૮૬.૦૦
	જિલ્લાનું કુલ...	૨૬૪.૧૯૦	૧૨૫૧	૩૭૨	૯૭	૨૨૭	૨૨૧૧

(પ્રાપ્તિ સ્થાન : રાજકોટ જિલ્લાની ઔદ્યોગિક રૂપરેખા.)

રાજકોટ જિલ્લામાં ટપાલ કચેરીઓની મુખ્ય ૩ કચેરી છે. જ્યારે ટપાલ અને તારની મુખ્ય કચેરીઓ ૨ છે. જિલ્લામાં ૫૦૮ ટપાલ કચેરીઓ, ૫૫ જોટલી તાર ઓફીસો સવલતો પ્રાપ્ય છે. જિલ્લાના ઘણા બધા જ તાલુકાઓ અને મોટા ભાગના ગામડાઓને ટપાલ સેવાની સવલતો પ્રાપ્ય છે. રાજકોટ મુકામે આકાશવાણી તથા દુરદર્શન કેન્દ્ર આવેલા છે. આ પ્રમાણે જિલ્લાના ૬૫૧ ગામોમાં ટપાલ કચેરી તથા ૪૭૧ ગામોમાં તાર કચેરીની સગલતો મળી રહે છે.

જિલ્લામાં ૧૬૧ ટેલિફોન એક્સચેન્જ આવેલા છે. જિલ્લામાં સંદેશાવ્યવહારના ક્ષેત્રમાં સારો એવો ફેલાવો થયેલ છે. જેને કારણે વ્યાપાર વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગક્ષેત્રે આ જિલ્લાએ સારી પ્રગતિ સાધેલ છે. સરકારશ્રીનું ભારત સંચાર નીગમ લિ., દ્વારા માંગો ત્યારે ટેલિફોન જોડાણ આપવાની જાહેરાત કરવામાં આવેલ છે. સાથો સાથ ખાનગી કંપની જેવી કે રિલાયન્સ તથા ટાટા દ્વારા પણ જિલ્લામાં સંદેશાવ્યવહારનું નેટવર્ક સ્થાપિત કરેલ છે. આમ એકંદરે જિલ્લામાં ટેલિફોન, ફેક્સ, મોબાઇલ ફોન, ઇન્ટરનેટની સવલતોમાં દિન પ્રતિદિન વધારો જોવા મળે છે.

ઉદ્યોગ અને ખેતીના શીઘ્ર વિકાસ અર્થે વીજળીએ પાયાની જરૂરિયાત છે. જિલ્લામાં આવેલ તમામ શહેરી તથા ગ્રામ્ય વિસ્તારોનું સંપૂર્ણ વીજળીકરણ થયેલ છે. જિલ્લામાં એક પણ થર્મલ હાઇડ્રો પાવર સ્ટેશન નથી. વીજળીનું મુખ્ય પ્રાપ્તિસ્થાન ધુવારાણ, તારાપુર, ગાંધીનગર તથા ઉકાઈ છે. જેનું રાજકોટ જિલ્લાનું મુખ્ય સબસ્ટેશન ગોંડલ ખાતે આવેલું છે. તેની ક્ષમતા ૨૨૦ કે.વી.ની છે. સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રને વિજળી પુરી પાડતું ૪૦૦ કે.વી.ની ક્ષમતા ધરાવતું સૌથી મોટું સબ સ્ટેશન જેતપુર ખાતે આવેલું છે.

ઔદ્યોગિક વસાહતો સ્થાપવામાં ગુજરાત ઔદ્યોગિક વિકાસ નિગમ લિ., નો ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ખાસ કરીને પછાત વિસ્તારોમાં ઔદ્યોગિકરણને વેગ આપવા માટે આવી વસાહતો હોવી અત્યંત જરૂરી છે. કારણ કે વસાહતોને કારણે ઉદ્યોગ માટેની તમામ પ્રકારની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો જેવી કે રસ્તા, પાણી અને વિજળી એ જી.આઈ.ડી.સી. દ્વારા મેળવી આપવામાં આવે છે. જેને લઈને ઉદ્યોગકારોને મુશ્કેલી પડતી નથી. ઉદ્યોગકારોને સહેલાઈથી તૈયાર શેડ અગર તો પ્લોટસ મળી રહે તે માટે જી.આઈ.ડી.સી. કાર્યરત રહે છે. આ પ્રમાણે જોઈએ તો રાજકોટ જિલ્લાનાં ૧૪ તાલુકાઓ પૈકી ૯ તાલુકાઓમાં

જી.આઈ.ડી.સી. વસાહતો આવેલી છે. જિલ્લામાં સૌથી મોટી વસાહત મેટોડા-લોધીકા મુકામે આવેલી છે.

રાજકોટ વિમાન ઘર દ્વારા રાજકોટ મુંબઈની સીધી દૈનિક વિમાની સવલત પ્રાપ્ત છે.

રાજકોટ જિલ્લામાં કુલ ૪૦૪ કીલોમીટરનો રેલ્વે માર્ગ છે.

રાજકોટ જિલ્લામાં લોકોના આરોગ્યનું યોગ્ય રીતે જાળવણી રાખવા માટે સરકારશ્રી સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ દ્વારા જિલ્લાના તમામ તાલુકા મથકે સરકારી દવાખાના કાર્યરત છે. સાથોસાથ તાલુકા મથકોના ગામોમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર કોમ્યુનીટી હેલ્થ સેન્ટરો કાર્યરત છે.

રાજકોટ જિલ્લાની આબોહવા સમઘાત છે. તેનું વધુમાં વધુ ઉષ્ણતામાન ૪૧.૩° સેં. થી ૪૩.૭° સેં. ગ્રેડ અને ઓછામાં ઓછું ઉષ્ણતામાન ૮.૧° સેં. થી ૧૦.૭° સેં. ગ્રેડ સુધી રહે છે.

જિલ્લામાં ઘણી બધી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તથા ટેકનીકલ શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓ તથા સંશોધન કરતી સંસ્થાઓ પણ આવેલી છે.

રાજકોટ જિલ્લામાં ઘણી સારી ધાર્મિક સંસ્થાઓ પણ આવેલી છે.

જિલ્લામાં જુદા જુદા તાલુકાઓમાં વરસાદની વિવિધતા જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે જિલ્લામાં સરેરાશ ૫૪૦ થી ૬૦૦ મીલીમીટર વરસાદ પડે છે.

⇒ **મીન:**

રાજકોટ જિલ્લાની મોટા ભાગની જમીન સમથળ છે. જિલ્લાની જમીનનું મુખ્ય ત્રણ પ્રકારમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલ છે જે નીચે મુજબ છે :-

ક્રમ	જમીનના પ્રકાર	વિસ્તાર
૧)	ફળદ્રુપ	ગોંડલ, ધોરાજી, જ્વેતપુર, ઉપલેટા, ડોરાણા.
૨)	ગોરાળુ અને કાંકરીવાળી જમીન	જસદણ, રાજકોટ, પડધરી, વાંકાનેર, ધીકા, કોટડા, સાંગાણી.

- ૩) મિશ્ર પ્રકારની જમીન મોરબી, ટંકારા અને માળિયા.
 મુખ્ય પાકો : મગફળી, જુવાર, બાજરી, કપાસ, શેરડી, ઘઉં.
 અન્ય પાકો : જીરું, મકાઈ.
 કઠોળ : ચણા.
 તેલીબચા : તલ, એરંડા, રાઈ, સરસવ.
 બાગાયત પેદાશ : બોર, સીતાફળ, લીંબું.

રાજકોટ જિલ્લામાં કુલ વાવેતર વિસ્તારમાં ૧૪ ટકા પિયત નીચેનો વિસ્તાર છે. મોટા ભાગનું પિયત કુવાઓ દ્વારા છે. જ્યારે સિંચાઈ યોજનામાં મુખ્યત્વે ભાદર કેનાલ છે. પિયત સિંચાઈની વિગત નીચે મુજબ છે :-

ટેબલ : ૫.૫

પિયત સિંચાઈની વિગત (માહિતી વર્ષ ૨૦૦૫-૨૦૦૬)

ક્રમ	સિંચાઈનું સાધન	સિંચીત વિસ્તાર હેક્ટરમાં	કુલ સિંચીત વિસ્તાર સામે ટકાવારી
૧.	નહેર દ્વારા સિંચાઈ (સરકારી, ખાનગી)	૧૫૮૬૫	૨૨.૬૨
૨.	કુવાઓ	૨૮૫૬૦	૪૦.૭૩
૩.	તળાવો દ્વારા સિંચાઈ (ચેકડેમ)	૨૪૬૦૦	૩૫.૧૦
૪.	અન્ય (નાની સિંચાઈ)	૧૦૮૭	૧.૫૫
	કુલ...	૭૦૧૧૨	૧૦૦.૦૦

જિલ્લામાં ૨૦૦૫-૨૦૦૬ના વર્ષ મુજબ સિંચાઈની જરૂરિયાત માટે નીચે મુજબ સિંચાઈના સાધનો છે.

ટેબલ : ૫.૬

ક્રમ	સાધનો	સંખ્યા
૧.	સરકારી નહેરો	૪૧૬ (કી.મી.માં)
૨.	સરકારી પાનાળ કુવાઓ	---
૩.	ખાનગી પાકા કુવા (ફક્ત સિંચાઈ માટે)	૮૬૫૭૪
૪.	ખાનગી પાકા કુવા	૫૫૪૮૮
૫.	ખાનગી કાચા કુવા	૩૨૦૮૬
૬.	ઉપયોગમાં ન લેવાતા હોય તેવા કુવા	૩૭૧૯
૭.	ઘરગથ્થુ વપરાશ માટેના કુવા	૨૬૪૫
૮.	તળાવો	૭૫૦
૯.	ઓઈલ એન્જિન	૬૭૮૧૯
૧૦.	ઈલેક્ટ્રીક મોટર	૨૮૩૧૬

⇒ ખેતી સંકલિત વસ્તી:

વર્ષ ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર જિલ્લાના ૧૦ શહેરો અને ૮૫૬ ગામોમાં કુલ ૩૧,૬૮,૩૯૨ની વસ્તી નોંધાયેલ છે. જિલ્લાની કુલ વસ્તીના ૪૮.૭૧ ટકા વસ્તી ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસે છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં ૫૧.૨૯ ટકા વસ્તી છે. રાજકોટ જિલ્લામાં કુલ વસ્તીમાં ખેડૂત તરીકે ૧,૩૫,૧૧૦ લોકો તથા ખેત મજૂર તરીકે ૬૫,૧૩૧ લોકો એટલેકે અનુક્રમે ૧૦.૮૭% અને ૫.૨૪% લોકો ખેતી સાથે સંકળાયેલા છે.

⇒ વ્યવસાય:

લોકોના વ્યવસાયમાં પાણી સમય જતાં ઝડપથી બદલાય છે. તેમ વ્યવસાયમાં પાણી પરિવર્તન અને સમયની માંગને જોતાં ફેરબદલી જોવા મળે છે. પહેલાના સમયમાં સુથાર, વાળંદ કે ખેડૂત અમુક ચોકકસ પ્રકારની જ્ઞાતિ જ કરતી પાણી હવે કોઈપણ વ્યક્તિ કોઈપણ પ્રકારનો વ્યવસાય કરે છે.

⇒ ખેત પેદાશ સંપત્તિ:

સમગ્ર આર્થિક માળખું એ બે મુખ્ય પાયા પર આધારીત છે. (૧) ખેતી અને (૨) ઉદ્યોગ. આ જિલ્લાનો મુખ્ય પાક મગફળી, ઘઉં, બાજરો અને કપાસ છે. મુખ્ય પાક એ મગફળી છે. જે

જીલ્લામાં ભાદર, મરુછ અને આજી મુખ્ય નદીઓ હોવાથી જીલ્લાનાં મોટાભાગનાં વિસ્તારો આ નદીઓ તથા બીજી ઘણી નાની નાની નદીઓ હેઠળ આવી જાય છે. તેથી સિંચાઈ માટે ખુબ જ અનુકુળ છે. જીલ્લામાં ભાદર નદી મોટામાં મોટી નદી છે. એની લંબાઈ ૧૨૮ કી.મી.ની છે.

ટેબલ : ૫.૮
તાલુકાઓમાં વર્ષવાર પડેલ વરસાદ

અ.નં.	તાલુકાનું નામ	વર્ષવાર વરસાદ (મીલીમીટર)			
		૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬
૧.	માળિયા-મિયાણા	૭૨૨	૪૨૮	૫૮૧	૮૪૮
૨.	મોરબી	૭૦૮	૬૬૦	૭૫૬	૮૮૮
૩.	ટંકારા	૬૧૨	૩૪૪	૫૮૭	૫૭૫
૪.	વાંકાનેર	૫૩૮	૫૫૩	૫૧૪	૫૮૪
૫.	પડધરી	૭૮૪	૩૮૦	૭૮૩	૬૩૧
૬.	રાજકોટ	૮૮૮	૭૧૮	૧૦૭૨	૮૧૩
૭.	લોધીકા	૫૭૦	૪૩૨	૮૩૧	૮૮૪
૮.	કોટડા-સાંગાણી	૭૫૮	૬૬૦	૭૮૭	૭૧૬
૯.	જસદણ	૮૦૦	૪૦૩	૬૨૪	૮૮૬
૧૦.	ગોંડલ	૮૩૪	૫૮૩	૫૮૭	૭૨૮
૧૧.	જામકંડોરણા	૬૦૦	૬૩૦	૭૭૭	૮૪૦
૧૨.	ઉપલેટા	૮૬૧	૭૩૧	૭૬૩	૮૪૦
૧૩.	ધોરાજી	૭૩૦	૫૪૪	૮૫૧	૧૦૮૪
૧૪.	જેતપુર	૭૫૧	૭૪૬	૬૮૨	૮૮૬
	કુલ...	૧૦૩૬૦	૭૮૧૩	૧૦૩૪૫	૧૧૮૦૦
	સરેરાશ...	૭૪૦	૫૫૮	૭૩૮	૮૪૩

(સંદર્ભ : કલેક્ટર ઓફિસ, રાજકોટ.)

⇒ ખનીજ સંપત્તિ:

રાજકોટ જીલ્લો ખાણ અને ખનીજમાં ખુબ જ સમૃદ્ધ ગણાય છે. જીલ્લાના મુખ્ય ખનીજ પેદાશમાં ફાયરક્લે અને સેન્ડ સ્ટોન છે. જ્યારે ગૌણ ખનીજ પેદાશમાં લાઈમ સ્ટોન, ઈંટની માટી, રેડક્લે (નળીયાના ઉપયોગ માટે) રેતી, બ્લેક ટ્રેપ વિગેરે છે. ફાયરક્લેના કેન્દ્રીકરણના કારણે ફાયરબ્રીક્સ અને કોકરી ઉદ્યોગનો વિકાસ વાંકાનેર અને મોરબીમાં થયેલ છે. જ્યારે નળીયા તથા ટાઈલ્સ ઉદ્યોગ માટેનો કાચો માલ રેડક્લેના વિપુલ જથ્થાના કારણે આ પ્રકારના ઉદ્યોગો મોરબીમાં ખુબ જ વિકસેલ છે.

વસ્તી ગણતરી ૨૦૦૧ પ્રમાણે

ટેબલ : ૫.૮.૧

ક્રમ	તાલુકાનું નામ	ગ્રામ્ય			શહેર			જીલ્લાની કુલ			દર હજારે પુરૂષે સ્ત્રીઓની સંખ્યા
		પુરૂષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરૂષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરૂષ	સ્ત્રી	કુલ	
૧.	માળિયા(સી)	૪૨૮૪૪	૪૦૫૧૧	૮૩૪૫૫	-	-	-	૪૨૮૪૪	૪૦૫૧૧	૮૩૪૫૫	૯૩૪
૨.	મોરબી	૭૭૫૭૨	૭૧૨૬૨	૧૪૮૮૩૪	૯૨૭૦૬	૮૫૪૪૨	૧૭૮૧૪૮	૧૭૦૨૭૮	૧૫૬૭૦૪	૩૨૬૯૮૨	૯૩૦
૩.	ટંકારા	૪૨૮૫૮	૪૧૪૩૮	૮૪૩૦૭	-	-	-	૪૨૮૫૮	૪૧૪૩૮	૮૪૩૦૭	૯૬૫
૪.	વાંકાનેર	૭૫૦૫૩	૭૦૭૭૮	૧૪૫૮૩૨	૨૦૭૪૨	૧૯૪૫૦	૪૦૧૯૨	૯૫૭૯૫	૯૦૨૨૯	૧૮૬૦૨૪	૯૩૫
૫.	પડધરી	૩૨૨૬૭	૩૧૫૮૧	૬૩૮૪૮	૪૭૨૪	૪૫૦૧	૯૨૨૫	૩૬૯૯૧	૩૬૦૮૨	૭૩૦૭૩	૯૭૫
૬.	રાજકોટ	૬૯૭૯૩	૬૫૦૮૩	૧૩૪૮૭૬	૫૨૫૭૯૭	૪૭૬૩૬૩	૧૦૦૨૧૬૦	૫૯૫૫૯૦	૫૪૧૪૪૬	૧૧૩૭૦૩૬	૯૦૯
૭.	લોધીકા	૨૩૫૯૪	૨૨૫૬૮	૪૬૧૬૨	-	-	-	૨૩૫૯૪	૨૨૫૬૮	૪૬૧૬૨	૯૫૭
૮.	કોટડા (સા)	૪૨૫૭૯	૩૭૨૫૫	૭૯૮૩૪	-	-	-	૪૨૫૭૯	૩૭૨૫૫	૭૯૮૩૪	૯૭૫
૯.	નસદણ	૧૧૩૫૯૦	૧૧૦૨૯૯	૨૨૩૮૮૯	૨૦૪૨૬	૧૬૧૮૫	૩૬૬૧૧	૧૨૮૯૧૪	૨૬૨૯૩૦	૯૬૨	-
૧૦.	ગોંડલ	૮૬૦૨૮	૮૨૩૯૧	૧૬૮૪૧૯	૫૧૦૯૯	૪૬૩૮૨	૯૭૪૮૧	૧૩૭૧૨૭	૧૨૮૭૭૩	૨૬૫૯૦૦	૯૩૯
૧૧.	જામકંડોરાણા	૩૮૧૪૯	૩૭૫૪૪	૭૫૬૯૩	-	-	-	૩૮૧૪૯	૩૭૫૪૪	૭૫૬૯૩	૯૮૪
૧૨.	ઉપલેટા	૪૯૫૩૬	૪૭૨૦૫	૯૬૭૪૧	૩૭૬૪૮	૩૫૯૩૯	૭૩૫૮૭	૮૭૧૮૪	૮૨૯૬૪	૧૭૦૧૪૮	૯૫૨
૧૩.	ધોરાજી	૩૪૮૧૧	૩૩૩૭૦	૬૮૧૮૪	૪૧૧૬૩	૩૯૬૪૪	૮૦૮૦૭	૭૫૯૭૪	૭૩૦૧૭	૧૪૮૯૯૧	૯૬૧
૧૪.	જોતપુર	૬૩૬૧૧	૫૯૮૪૫	૧૨૩૪૫૬	૫૪૭૭૨	૪૯૫૩૯	૧૦૪૩૧૧	૧૧૮૩૮૩	૧૦૯૩૮૪	૨૨૭૭૭	૯૨૪
	જીલ્લાનું કુલ	૭૨૨૪૮૫	૭૫૦૯૫૫	૧૫૪૩૪૪૦	૮૪૯૦૭૭	૭૭૫૮૭૫	૧૬૨૪૯૫૨	૧૬૪૧૫૬૨	૧૫૨૬૮૩૦	૩૧૬૮૩૯૨	૯૩૦

⇒ પશુપાલન અને ડેરી ઉદ્યોગ:

જિલ્લામાં પશુધનનું પ્રમાણ સારું છે. તેમજ તેની જળવાણી માટે વિવિધ પ્રકારની સંસ્થાઓ પણ કાર્યરત છે. આ દરેક બાબત પરથી જિલ્લામાંથી ડેરી ઉદ્યોગના વિકાસની તકો સારી રહેલી જણાય છે. જિલ્લામાં એકમાત્ર દુધ ઉત્પાદક સહકારી ડેરી રાજકોટ મુકામે આવેલ છે. જે સંસ્થા ગુજરાત ડેરી વિકાસ નિગમ હેઠળ ચાલે છે. આ સંસ્થા રાજકોટની આજુબાજુના ૪૦ કી.મી.ના વિસ્તાર હેઠળના દુધ ઉત્પાદકો માટે સારું બજાર મેળવી આપે છે. આ ડેરી દુધનો પાવડર, માખાણ તેમજ ઘીનું પણ ઉત્પાદન કરે છે.

⇒ વસ્તી:

૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ રાજકોટ જિલ્લાની કુલ વસ્તી ૩૧.૬૮ લાખની છે. જે ૧૯૯૧ની કુલ વસ્તી કરતાં દશ વર્ષ દરમિયાન ૨૬.૦૨ ટકા જેટલી વધારે હોવાનું જણાયેલ છે. રાજ્યની કુલ વસ્તી ૫,૦૫,૯૬,૯૯૨ પૈકી ૬.૨૬ જેટલી વસ્તી રાજકોટ જિલ્લામાં આવેલ છે.

⇒ શૈક્ષણિક સ્તર:

કોઈપણ જિલ્લાના વિકાસ માટે શિક્ષણ એ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. રાજકોટ જિલ્લામાં પ્રાથમિક કક્ષાથી કોલેજ સુધી તથા અનુસ્નાતક કક્ષાએ તથા સંશોધન ક્ષેત્રે વધુ અભ્યાસ માટેની સગવડો ઉપલબ્ધ છે. રાજકોટમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી આવેલી છે. જેમાં આર્ટ્સ, કોમર્સ, મેનેજમેન્ટ, એજ્યુકેશન, સાયન્સ, કાયદાશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાશાખાઓમાં જુદા જુદા બંધા જ પ્રકારના અભ્યાસક્રમોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકાય છે. વળી, જિલ્લામાં અન્ય વિસ્તારોમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી દ્વારા પણ ઉચ્ચ શિક્ષણનું કાર્ય ચાલે છે.

૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ રાજકોટ જિલ્લાની કુલ ભાગેલ વ્યક્તિઓની સંખ્યા તેમજ ટકાવારી નીચે મુજબ છે :-

ટેબલ : ૫.૯

૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ જિલ્લાની કુલ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા

ક્રમ	તાલુકાનું નામ	પુરૂષ	ટકાવારી	સ્ત્રી	ટકાવારી	કુલ	ટકાવારી
૧.	માળિયા-મિયાણા						
૨.	મોરબી						
૩.	દેંકારા	૨૯૭૫૦	૮૦.૨૨	૨૧૦૭૧	૫૮.૨૫	૫૦૮૨૧	૬૯.૩૭
૪.	વાંકાનેર						
૫.	પડધરી	૨૫૧૯૩	૭૮.૪૧	૧૮૮૩૧	૫૯.૩૨	૪૪૦૨૪	૬૮.૯૨
૬.	રાજકોટ	૪૫૪૨૪૮	૮૭.૪૨	૩૫૮૦૫૩	૭૪.૮૩	૮૧૨૩૦૧	૮૧.૩૮
૭.	લોધીકા	૧૫૮૦૧	૭૭.૫૩	૧૧૯૭૦	૬૦.૪૦	૨૭૭૭૧	૬૯.૦૮
૮.	કોટડા-સાંગાણી	૨૮૬૭૩	૭૮.૭૫	૧૯૦૯૭	૬૯.૬૧	૪૭૭૭૦	૬૯.૭૯
૯.	વ્રસદાણ	૭૯૦૯૬	૭૨.૦૭	૪૯૧૦૦	૪૫.૯૩	૧૨૮૧૯૬	૫૯.૧૭
૧૦.	ગોંડલ	૯૯૭૫૬	૮૩.૪૨	૭૮૧૪૧	૬૮.૧૪	૧૭૭૮૯૭	૭૫.૯૪
૧૧.	જામકંડોરાણા	૨૬૪૫૪	૭૯.૪૮	૨૧૮૧૪	૬૫.૨૭	૪૮૨૬૮	૭૨.૩૬
૧૨.	ઉપલેટા	૬૨૩૬૦	૮૧.૯૯	૪૮૦૦૨	૬૫.૧૮	૧૧૦૩૬૨	૭૩.૭૨
૧૩.	ધોરાજી	૫૭૦૭૮	૮૫.૧૬	૪૪૩૭૨	૬૭.૮૫	૧૦૧૪૫૦	૭૬.૬૧
૧૪.	વ્રેતપુર	૮૮૬૦૧	૮૪.૭૪	૬૬૯૫૫	૬૮.૩૮	૧૫૫૫૫૬	૭૬.૮૩
			૮૩.૩૩		૬૫.૮૫		૭૪.૮૫

જિલ્લામાં વિશિષ્ટ શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓમાં ડાન્સ એન્ડ મ્યુઝીક કોલેજ, સિવાણનાં વર્ગો તેમજ સમાજ ઉપયોગી તેવા અભ્યાસક્રમો પણ ચલાવવામાં આવે છે. ઔદ્યોગિક અને વ્યવસાયી તાલીમ સંસ્થામાં વાયરમેન, ફીટર, ટર્નર, ઇલેક્ટ્રીશીયન સિવિલ, મીકેનિકલ, ડ્રાફ્ટમેન, રેડીયો-ટી.વી. રીપેરીંગ, રેફ્રીજેટર અને એરકંડીશન, મિકેનિક વગેરે તાલીમ સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ છે.

⇒ ભાષા:

રાજકોટ જિલ્લાની માતૃભાષા ગુજરાતી છે. ૯૫.૩૮ ટકા લોકો ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. તેમ છતાં ઉર્દૂ, હિન્દી, સિંધી, મરાઠી, મારવાડી, પંજાબી, તેલુગુ ભાષા પણ અહીં બોલાતી હોય છે. કારણ કે રાજકોટ જિલ્લામાં અન્ય રાજ્યોનાં લોકો પણ વસવાટ કરે છે. મોટા ભાગના લોકોને ગુજરાતી ભાષા સિવાય બીજી કોઈ ભાષા અનુકુળ નથી.

⇒ **જ્ઞાતિ વિષયક વર્ગીકરણ:**

સેન્સસ ઓફ ઈન્ડિયા ૧૯૮૧માં શીડ્યુલ્ડ કાસ્ટમાં ૩૦ જેટલી બીજી પેટા જ્ઞાતિઓ તથા શીડ્યુલ્ડ ટ્રાઇબ્સમાં પણ એવી રીતે ૨૮ પેટા જ્ઞાતિઓનો સમાવેશ થાય છે. રાજકોટ જિલ્લાની કુલ વસ્તીમાં મોટે ભાગે હિન્દુ, મુસલમાનો, જૈન, ખ્રિસ્તી, શીખ અને અન્ય જ્ઞાતિનાં લોકો વસે છે. હિન્દુ જ્ઞાતિમાં પણ પેટા જ્ઞાતિના લોકો છે. જેવા કે બ્રાહ્મણો, વાણિયાઓ, ભાટીયાઓ, લુહારાઓ, રાજપુતો, પાટીદારો, કાછીયાઓ, માળીઓ, ભાવસાર લોકો, ક્ષત્રિયો, ઘાંચીઓ, સોનીઓ, સુથારો, કંસારાઓ, કડીયાઓ, ચુરાઓ, દરજીઓ, કુંભારો, ભાટ લોકો, બારોટ લોકો, ચારણો અને ગઢવીઓનો સમાવેશ થાય છે. એવી જ રીતે બીજી જ્ઞાતિઓમાં પણ પેટા જ્ઞાતિનાં લોકોનો સમાવેશ થાય છે.

⇒ **સામાજિક જીવન:**

રાજકોટ જિલ્લાના લોકો હિન્દુ લોકો અને મુસ્લિમ લોકો પ્રમાણે તેઓનું જીવન જીવતા હોય છે. રાજકોટ જિલ્લાનાં લોકોનું સામાજિક જીવન ખુબ જ સરળ અને સુંદર છે. હિન્દુ કુટુંબો સમયની અનુકુળતા મુજબ ભોજન, ધાર્મિકતા અને મિલકત મેળવતા હોય છે. અહીં તહેવારો લોકો સંસ્કૃતિ, સામાજિક અને ધાર્મિક ભાવનાઓથી ઉજવતા હોય છે. તહેવારોના કારણે રોજબરોજના કાર્યોમાંથી આરામ મેળવી શકાય છે. તહેવારોનો ખાસ પ્રકારનો દિવસ, સમય અને સીઝન પ્રમાણે હોય છે. તેથી તહેવારોની ઉજવણીથી આનંદમાં રહી શકાય છે. આ તહેવારોમાં મુખ્યત્વે બંધી જ જ્ઞાતિનાં, પેટા જ્ઞાતિનાં લોકો તહેવારો ઉજવતા હોય છે. જેવા કે દિવાળી, નવું વર્ષ, મકરસંક્રાંતિ, હોળી, બળેવ, નવરાત્રી, દશેરા, મહાશિવરાત્રી, રામનવમી, જન્માષ્ટમી, ભાઈબીજ, દેવ-દિવાળી, વસંતપંચમી, નાગપંચમી વગેરે, અખાત્રીજ, વૈશાખ સુદ ત્રીજ અને ભાદરવી અમાસ, શ્રાવણ માસની અમાસ એ ખેડૂતો માટે ખાસ પ્રકારની

ઉજવણી હોય છે. જૈનોનાં તહેવારો મુખ્યત્વે મહાવીર જયંતી, કાર્તિકી પુર્ણિમા, પ્રથુષણ હોય છે. જૈનો આવા દિવસોમાં ધાર્મિક રીતે ઉપવાસ કરતા હોય છે. મુસલમાનોમાં શિયા અને સુન્ની જ્ઞાતિમાં મહોરમ, રમજન અને બકરીઈદ એ બન્નેમાં સરખા તહેવારો ગણાય છે. મુસલમાનોમાં એક જ ઘરમાં અને આંતરીક પેટા જ્ઞાતિમાં લગ્ન કરી શકાય છે. મુસલમાનો તમા ગ્રિસ્તી ધર્મના લોકો શાકાહારીની સાથોસાથ માંસાહારી પણ હોય છે. જહાના હિન્દુઓ મોટા ભાગે શાકાહારી હોય છે. તેઓ સામાન્ય રીતે બે ટાઈમ જમતા હોય છે. જ્યારે જૈન લોકો તેઓની ધાર્મિક નીતી નિયમો મુજબ સુચસ્તિ પહેલા ભોજન લેતા હોય છે. સુચસ્તિ પછી તેઓ પાણી કે ખાવાની કોઈપણ ચીજવસ્તુ ખાતા નથી હોતા.

⇒ સ્ત્રીઓનું સ્થાન:

અન્ય જહાની સરખામણીએ અહીં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઘણું ઉચું અને મહત્વનું છે. જહાની સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. અને સ્ત્રીઓનું ભાણતરનું પ્રમાણ પણ ઘણું ઉચું છે. સ્ત્રીઓ અભ્યાસ માટે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી શહેરી કે ટાઉન વિસ્તારમાં પોતાની જાતે અભ્યાસ માટે આવતી હોય છે. રાજકોટની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, કોલેજો અને યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ માટે આવતી હોય છે. પહેલાં કરતાં અત્યારે સ્ત્રીઓ, એન્જનીયરીંગ, તબીબી, હોમીયોપેથીક, ટેકનીકલ, કોમ્પ્યુટર સાયન્સ, ફાર્મસી વગેરે જેવી ઉચ્ચ ગણાતી કોલેજોમાં અને અભ્યાસક્રમોમાં દાખલ થઈને સારો એવો વિકાસ કરે છે. ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ રૂરલ મેનેજમેન્ટ, રેરી સાયન્સ, વેટેનરી કોલેજોમાં પણ સ્ત્રીઓ ભણવા માટે આગળ આવેલી છે. પહેલાં કરતાં સ્ત્રીઓને રોજગારીની વધુ તકો મળતાં વધુને વધુ સ્ત્રીઓ નોકરી કરતી થઈ છે.

⇒ આવક અને ખર્ચ:

રળીયામણું શહેર રાજકોટ લોકોનું જીવન શોખીન છે. તેઓ ખાણી-પીણીના તેમજ હરવા ફરવાની શોખીન પ્રજા ગણાય છે. સામાન્ય રીતે લોકોની જીવન જીવવાની પદ્ધતિ એવી હોય છે કે તેઓ જોટલું કમાય અથવા તો આવકને ધ્યાનમાં રાખીને ખર્ચ કરતા હોય છે. તેઓ પોતાની આવકના પ્રમાણમાં જ ખર્ચનું બજેટ બનાવતા હોય છે. લોકોની ખરીદી આવકની મર્યાદામાં રહીને જ કરતા હોય છે.

⇒ ઔદ્યોગીક વિકાસ:

ઔદ્યોગીક વિકાસ માટે ફાઈનાન્સ અને નોન ફાઈનાન્સ જરૂરિયાતો, સબસીડી સાધનો વગેરે ઘણાં મોટા પ્રમાણમાં મળી રહે છે. શાપર, વેરાવળ ઔદ્યોગીક ટ્રસ્ટિએ મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. આ વિસ્તારમાં મધ્યમ અને મોટા પાયના ૧૮ એકમો પણ કાર્યરત છે. તદ્ઉપરાંત લોધીકા તાલુકાના મેટોડા ગામમાં જી.આઈ.ડી.સી. દ્વારા ઔદ્યોગીક વસાહત ઉભી કરવામાં આવેલ છે. જેમાં પણ સારો એવો વિકાસ સધાયેલ છે. અંદાજે ૧૭૫ જેટલા લઘુ ઉદ્યોગો કાર્યરત થયેલ છે.

જિલ્લામાં નીચે મુજબની ચીજ-વસ્તુઓ/ મશીનરીઓ માટે મધ્યમ અને મોટા ઔદ્યોગીક એકમોની યાદી નીચે મુજબ છે :-

- ૧) સોલ્વન્ટ પ્લાન્ટ
- ૨) સ્ટીલ ફોર્જીંગ
- ૩) કોટન યાર્ન
- ૪) સ્પીનિંગ મદલ
- ૫) મશીન ટુલ્સ
- ૬) કલોકસ
- ૭) ગ્લેઝ ટાઈલ્સ
- ૮) ફાર્માસ્યુટીકલ્સ
- ૯) પેપર એન્ડ બોર્ડ મીલ
- ૧૦) ઓક્સીજન ગેસ
- ૧૧) ઘી, દુધનો પાઉડર
- ૧૨) પીવીસી લેધર કલોથ
- ૧૩) ડીસ પોઝેલ ગ્લાસ
- ૧૪) ડીસ પોઝેબલ ગેસ સિલિન્ડર
- ૧૫) ઈલેક્ટ્રીક ટેલિફોન સેટ, ઘડિયાળ, કેલ્ક્યુલેટર

- ૧૬) ટુથ પેસ્ટ, બ્યુટી શોપ, ડીયોડરન્ટ, આફ્ટર શેવ લોશન, ટોયલેટ શોપ
- ૧૭) પાપડ, ટોમેટો કેચ અપ, મમરા, પોંવા
- ૧૮) રાઈટીંગ એન્ડ પ્રીન્ટીંગ પેપર
- ૧૯) એલ્યુમીનીયમ ફોઈલ્સ
- ૨૦) પ્લાસ્ટીક ફિલ્મ, સીટ, બેગ
- ૨૧) બોલપેન
- ૨૨) ઓઈલ, ઓઈલ કેક
- ૨૩) સીમેન્ટ
- ૨૪) ઓટોરીક્ષા
- ૨૫) પીવીસી ફિલ્મ

ઉપરોક્ત ઔદ્યોગિક એકમો જિલ્લાના રાજકોટ, મોરબી, ટંકારા, ધોરાજી, કોટડા-સાંગાણી, ગોંડલ, લોંધીકા, પડધરી, વાંકાનેર તાલુકામાં આવેલા છે.

જિલ્લામાં ઉદ્યોગો નીચે મુજબ સ્થપાયેલા છે.

અ) લઘુઉદ્યોગો:

માર્ચ ૨૦૦૪ના અંતે આ જિલ્લામાં નોંધાયેલા લઘુ ઉદ્યોગોની સંખ્યા ૩૦,૪૫૯ થયેલ છે. આ નોંધાયેલ લઘુઉદ્યોગ ક્ષેત્રનું પ્લાન્ટઅને મશીનરીમાં કુલ મૂડી રોકાણ રૂા. ૪૮,૨૫૦.૬૨ લાખનું છે. એકંદરે આ ક્ષેત્રમાં કુલ સ્થાયી મૂડી રોકાણ ૧,૦૦૮.૦૧ કરોડનું થયેલ છે. જેના દ્વારા અંદાજે ૧,૨૪,૯૪૭ કામદારોને રોજગારી પુરી પાડવામાં આવે છે.

બ) મોટા-મધ્યમ ઉદ્યોગો:

જિલ્લામાં હાલ ૧૦૦ મધ્યમ અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગો કાર્યરત છે. આ ઉદ્યોગમાં કુલ મૂડી રોકાણ રૂા. ૫૮૭-૬૮ કરોડનું છે. મોટા ઉદ્યોગો દ્વારા કુલ ૨૧,૦૭૯ કામદારોને કાયમી રોજગારી મળેલ છે. મહત્વના ઉદ્યોગોમાં સોલ્વન્ટ પ્લાન્ટ, સ્ટીલ ફોર્જીંગ, કોટનયાર્ન, સ્પીનિંગ મદલ, મશીન ટુલ્સ, કલોકસ, ગ્લેઝ ટાઈલ્સ,

ફાર્માસ્યુટીકલ્સ, પેપર એન્ડ બોર્ડ મીલ તથા ઓકસીજન ગેસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મોટા ઉદ્યોગોનું તાલુકાવાર વર્ગીકરણ કરીએ તો રાજકોટમાં - ૧૬, શાપર - વેરાવળમાં - ૨૧, ધોરાજીમાં - ૪, મોરબીમાં - ૩૦, ગોંડલમાં - ૩, ઉપલેટામાં - ૨, વાંકાનેરમાં - ૭, પડધરીમાં - ૫, લોધીકામાં - ૬, અને ટંકારામાં - ૬ એકમો કાર્યરત છે.

ટેબલ : ૫.૧૦

રાજકોટ જિલ્લાના તાલુકાઓમાં કારખાનાની સંખ્યા

ક્રમ	તાલુકાનું નામ	કારખાનાની સંખ્યા
૧.	માળિયા-મિયાણા	-
૨.	મોરબી	૩૦
૩.	ટંકારા	૬
૪.	વાંકાનેર	૭
૫.	પડધરી	૫
૬.	રાજકોટ	૧૬
૭.	લોધીકા	૬
૮.	કોટડા-સાંગાણી	૨૧
૯.	જસદણ	-
૧૦.	ગોંડલ	૩
૧૧.	જમકંડોરણા	-
૧૨.	ઉપલેટા	૨
૧૩.	ધોરાજી	૪
૧૪.	જેતપુર	-
	કુલ...	

(સંદર્ભ : રાજકોટ જિલ્લાની ઔદ્યોગિક રૂપરેખા-૨૦૦૪)

⇒ ભાવિ વિકાસની શક્યતાઓ:

⇒ જિલ્લામાં નવા ઉદ્યોગોની શક્યતાઓ:

નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવાની શક્યતાનો મુખ્ય આધાર પ્રાપ્ય કુદરતી સાધન સંપત્તિ નો મહત્તમ ઉપયોગ, ઔદ્યોગિક સાધનોની જરૂરિયાતો તેમજ ગ્રાહકોની માંગ, કુશળ કારીગરોની ઉપલબ્ધિ વિગેરે બાબતો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. જિલ્લાનો આર્થિક વિકાસ સર્વાંગી રીતે થાય તો જ પ્રાદેશિક અસમાનતાનો અને સામાન્ય માનવીની નિરાશાઓ દુર થઈ શકે. રાજકોટ જિલ્લો

સૌરાષ્ટ્રની મધ્યમાં આવેલો છે. તેમજ સૌરાષ્ટ્રના દરેક જિલ્લાઓ સાથે રસ્તા તેમજ રેલ્વે લાઈનથી જોડાયેલ છે. જેથી વાહનવ્યવહારની આંતર માળખાકીય સવલતોનો લાભ પણ જિલ્લાને પુરતો મળેલ છે. જે બાબત પણ ઉદ્યોગના વિકાસ પર સાનુકુળ અસર કરે છે. જિલ્લાની મોટાભાગની જમીન ફળદ્રુપ હોઈને ખેત પેદાશ પણ કુદરતની સાનુકુળ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખતા સારી રહે છે. જેને લઈને ખેત પેદાશ આધારિત ઉદ્યોગનાં વિકાસની પણ સાનુકુળ પરિસ્થિતિ જાણાય છે. જિલ્લાના સર્વાંગી વિકાસને ધ્યાને રાખતાં સર્વિસ સેક્ટરના ઉદ્યોગો માટે પણ બહોળું માર્કેટ મળી શકે તેમ છે.

જિલ્લામાં વિવિધ પ્રકારના કુટિર ઉદ્યોગ, લઘુઉદ્યોગ તેમજ મધ્યમ મોટા ઉદ્યોગ થઈ શકે તેની નીચે પ્રમાણેના ઉદ્યોગની શક્યતાઓ રહેલી છે. તે અંગેની વિગતો જાણાવવામાં આવેલ છે.

૧) ખેતી અને ખેત પેદાશ:

સામાન્ય રીતે ખેત આધારિત ઉદ્યોગોની શક્યતાનો મુખ્યત્વે આધાર વરસાદ ઉપર છે. જે વરસાદ ખેતીને સાનુકુળ થાય તો તેના આધારિત ઉદ્યોગો હલ્ત જિલ્લામાં વધુ પ્રમાણે સ્થાપી શકાય. કારણ કે જિલ્લાની મોટા ભાગની જમીન ફળદ્રુપ છે અને ખેતીની ઉપજ પણ સારી છે. આ દરેક બાબતો ધ્યાનમાં લેતા જિલ્લામાં અનુક્રમે (૧) પશુ આહાર (૨) કેસ્ટર ઓઈલ (૩) ડુંગળી તથા લસણ ડીહાઈડ્રેશન પ્લાન્ટ (૪) ચણા, મમરા, પોંવા (૫) જીનીંગ અને પ્રસીંગ તથા (૬) ફૂડ પ્રોસેસીંગ (૭) ઓઈલ મીલ (૮) વાઈટ કોલ (૯) ચણા દાળ (૧૦) તુવેર દાળ પ્રકારના ઉદ્યોગો સ્થાપી શકાય.

૨) ખનીજ આધારિત ઉદ્યોગો:

રાજકોટ જિલ્લાના મહત્વના દરેક તાલુકાઓ ખનીજમાં સમૃદ્ધ છે. જેમાં ખાસ કરીને ચુનાનો પથ્થર જસદણ અને ઉપલેટા તાલુકામાંથી મળી રહે છે. ફાયરકલ્કે, બોલકલ્કે, વાંકાનેર તથા મોરબીના સમગ્ર તાલુકામાંથી સારા પ્રમાણમાં મળી રહે છે. લાલ માટી અને રેડ ઓક્સાઈડકલ્કે મોરી તાલુકામાંથી મળી રહે છે. તેમજ બ્લેક ટ્રેપ ખાસ કરીને જસદણ, રાજકોટ, ગોંડલ, જેતપુર, ધોરાજી, વાંકાનેર તાલુકામાં પુષ્કળ મળી રહે છે.

આ સમગ્ર બાબતોની ગણતરી કરતાં કાચા માલ તરીકે પુષ્કળ ખનીજ સંપત્તિ જિલ્લામાં પ્રાપ્ય હોઈને જિલ્લામાં ચુનાનો ઉદ્યોગ, ફાયરબ્રીક્સ, રૂફીંગ ટાઈલ્સ અને તેમાં ખાસ કરીને રેકોરેટીવ ટાઈલ્સ, મોઝેક ટાઈલ્સ, સીરામીક ઝલેઝ ટાઈલ્સ, કોકરી તથા ગ્લાસ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ, વોટરપ્યુરીફિકેશન પોટ ઉદ્યોગોના વિકાસની શક્યતાઓ સારી એવી રહેલી છે. આ તમામ પ્રકારના ઉદ્યોગો હાલમાં જિલ્લામાં સારા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં દિન પ્રતિદિન ભવિષ્યની માંગમાં થતો વધારો ધ્યાનમાં લઈને આ પ્રકારના ઉદ્યોગોનું ભાવિ હલ્ત પાળ ઉભળું જાણવાની શકાય છે.

૩) દરિયાઈ આધારીત ઉદ્યોગો:

રાજકોટ જિલ્લામાં એક માત્ર બંદર નવલખી જે મળીયા તાલુકામાં આવેલ છે. જેને ધ્યાનમાં લેતાં માળીયા તાલુકામાં મીઠા ઉદ્યોગો હલ્ત પાળ સ્થાપવાની શક્યતાઓ રહેલી છે. જેમાં ખાસ કરીને કેટલવીક્સ, ડેરીસોલ્ટ, હાઈપ્યુરીટી સોલ્ટ, ટેબલસોલ્ટ વિગેરે ગણી શકાય. તેમજ પ્રવાહી ખાતરના ઉદ્યોગો પાળ સ્થાપી શકાય. જેનો કાચો માલ દરિયામાંથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં મેળવી શકાય છે. અત્યારના યુગમાં એગ્રો લીકવીડ ફર્ટીલાઈઝર ઉપયોગ દિન પ્રતિદિન વધતો જાય છે. કોલસો આયાતી મેળવી કોક ઉદ્યોગ પાળ કરી શકાય.

૪) એન્જનીયરીંગ ઉદ્યોગો:

રાજકોટ જિલ્લો એમાં ખાસ રાજકોટ તાલુકો કે જેમાં એન્જનીયરીંગ ઉદ્યોગો સારા પ્રમાણમાં સ્થપાયેલા છે. જેમાં ખાસ કરીને મશીન ટુલ્સ, ઓટોમોબાઈલ્સ, ફાઉન્ડ્રી, ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કાસ્ટીંગ, ડીઝલ ઓઈલ એન્જન, સેન્ટ્રીફ્યુગલ વોટરપંપ, સબમર્શિઅલ પંપ, ઈલેક્ટ્રીક મોટર, બેરીંગ ઉદ્યોગ, ફર્નિચર વિગેરે પ્રકારના ઉદ્યોગો દર્શાવી શકાય. સામાન્ય રીતે આ તમામ પ્રકારના ઉદ્યોગો એસેમ્બલી પ્રકારના ગણી શકાય, કે જે ઉદ્યોગોને તેમના ઉત્પાદનના તમામ ભાગો તૈયાર બહારથી ખરીદવા પડતા હોય છે. જેથી તેના આધારીત ઘણા ઉદ્યોગો સ્થાપી શકાય. રાજકોટ આ પ્રકારના એન્જનીયરીંગ ઉદ્યોગો માટે આગળ પડતું કેન્દ્ર છે. જેથી માંગ પુષ્કળ રહેલ છે.

સાથોસાથ આ પ્રકારના ઉદ્યોગો ગૃહો પરદેશ માલનું નિકાસ પણ કરે છે. જેથી બહારની પણ માંગ સારી રહેલ છે. જે ધ્યાનમાં લેતાં આ પ્રકારના ઉદ્યોગો હજુ પણ જીલ્લામાં સ્થાપવાની શક્યતાઓ વિપુલ પ્રમાણમાં રહેલી છે.

૫) રસાયણ ઉદ્યોગો:

આ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં ખાસ કરીને સાબુ, ડીટરજન્ટ પાવડર, આયુર્વેદિક દવાઓની બનાવટ, ક્લર અને ડાઈઝ સોડીયમ સીલ્ફાઈટ વિગેરે ગણાવી શકાય. જેની માંગ પુષ્કળ રહેલી હોઈ ભાવિ ઉજ્જવળ જાણાય છે. તેમજ આ ઉદ્યોગોને લગતા કુશળ કારીગરો સ્થાનિક કક્ષાએ પ્રાપ્ય છે. જે તમામ બાબતોને ધ્યાન સમક્ષ રાખતાં આ પ્રકારના ઉદ્યોગો માટે શક્યતાઓ સારી રહેલી છે.

૬) પ્લાસ્ટીક ઉદ્યોગો:

આ પ્રકારના ઉદ્યોગો મોટે ભાગે રાજકોટ, ઉપલેટા અને ધોરાજીમાં કેન્દ્રીત થયેલ છે. આજના યુગમાં પ્લાસ્ટીકનો વપરાશ દરેક ક્ષેત્રમાં થતો જોવા મળે છે. જેમાં પેકીંગ મટીરીયલ્સ, ઘરગથ્થુ વપરાશની વસ્તુઓ, પ્લાસ્ટીક ફર્નિચર, સીમેન્ટ માટેની બેગ્સ, એન્જનીયરીંગ વસ્તુ, ઈલેક્ટ્રોનીક્સ વસ્તુ, બુટ ચંપલ, પાણીની સ્ટોરેજ ટેન્કો, પ્લમ્બીંગ એટેચમેન્ટ તેમજએગ્રીકલ્ચર પાઈપ્સ તેમજ બારીક તથા બારણા પણ પ્લાસ્ટીકના બનવા લાગ્યા છે. જેને કારણે આ ઉદ્યોગનું બજાર વિશાળ છે. માંગને પહોંચી વળવા માટે જીલ્લામાં આ પ્રકારના ઉદ્યોગો હલનત્ત પણ સારા એવા પ્રમાણમાં સ્થાપવાની શક્યતા રહેલી છે.

૭) ઈલેક્ટ્રોનીક ઉદ્યોગો:

હાલના કોમ્પ્યુટરાઈઝડ યુગમાં લોકોને વધુ સારી, સરળ અને આધુનિક વસ્તુઓ વધુ પસંદ પડે છે. અને જે ઈલેક્ટ્રોનીક્સ ઉદ્યોગો જ પુરા પાડી શકે છે. સરકારશ્રીના આ ઉદ્યોગોને સહાય આપવાની નીતિ એ જ દર્શાવે છે કે દેશમાં આ પ્રકારના ઉદ્યોગો વધુને વધુ વિકાસ પામે. ખાસ કરીને ટી.વી., વોલ્ટેજ સ્ટેબીલાઈઝર, વીડીયો-ઓડીયો કેસેટ, ઈલેક્ટ્રોનીક્સ વોચ, કલોક મુવમેન્ટ વિગેરે ઈલેક્ટ્રોનીક્સના વિકાસ માટે સરકારશ્રી પણ

ઉત્સુક છે. જેને કારણે પાણ આ પ્રકારના ઉદ્યોગો સ્થાપવાની શક્યતાઓ સારી રહેલી છે.

૮) નંગલની પેદાશ આધારિત ઉદ્યોગો:

રાજકોટ જિલ્લાનો નંગલ વિસ્તાર મર્યાદિત છે. સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ નંગલ વિસ્તારની પેદાશનો પાણ આ જિલ્લાને લાભ મળી શકે છે. કારણ રાજકોટ સૌરાષ્ટ્રની મધ્યમાં આવેલું છે. આ પ્રમાણે જોઈએતો વુડન ફર્નીચર, વુડન પ્રોડક્ટ્સ, બાંધકામ માટેના બારી બારાણા, બાંધકામ માટેના ઉદ્યોગના સેન્ટ્રીંગની આઈટમ, નેતર અને વાંસ કામ વિગેરે પ્રકારના ઉદ્યોગો જિલ્લામાં હલ્ત સ્થાપવાની શક્યતા રહેલી છે. ખાસ કરીને રાજકોટનો ઓઈલ એન્જીન ઉદ્યોગકે જેનાં પેકીંગ માટે લાકડાની પેટીયુની માંગ ઘણી જ સારી રહેલી છે. આમ વુડન બોક્ષના ઉદ્યોગોની શક્યતા રાજકોટ જિલ્લાનાં એન્જીનીરીંગ ઉદ્યોગો મહદ્ અંશે કાર્યરત હોઈ સારી જગ્યાય છે. આયાતી લાકડું મેળવીને પાણ આવા ઉદ્યોગોના વિકાસનીપૂરતી તકો છે.

૯) ગ્રામોદ્યોગના વિકાસ આધારિત ઉદ્યોગો:

ગ્રામોદ્યોગના વિકાસ માટે સરકારશ્રીની કુટીર ઉદ્યોગની વાજપઈ બેંકબલ યોજના તેમજ કેન્દ્ર સરકારશ્રીની શિક્ષિત બેરોજગાર યોજના હેઠળ ગ્રામ્ય તેમજ શહેરી કારીગરોને લોન સહાય આપવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ચર્મ ઉદ્યોગ, નેતર વાંસકામ, સેન્ટ્રીંગ કામ, ઈંટો, ભરત કામ, રેડીમેઈ કપડાં, ઠંડા પીણાં, ડીટરજન્ટ પાવડર, સાબુ, લાકડાનું ફર્નીચર, લુહારી તેમજ સુથારી કામ, એન્જીનીયરીંગ વર્કશોપ વિગેરે પ્રકારના ઉદ્યોગોના વિકાસની શક્યતાઓ સારી રહેલી છે. ગ્રામોદ્યોગના વિકાસ માટે ગ્રામ્ય કારીગરોની કાર્ય-કૌશલ્યતામાં વધારો થાય તે હેતુથી સરકારશ્રી દ્વારા યોગ્ય તાલીમ આપવામાં આવે છે. અને તાલીમ મેળવ્યા બાદ સ્વરોજગારી મેળવવા માટે કારીગરોને યંત્રો, ઓજર, તેમજ કાચા માલ માટે લોન સહાય આપવામાં આવે છે.

૧૦) સર્વિસ સેક્ટર અને ડીમાન્ડ બેઈઝ ઉદ્યોગ:

૧) કલર લેબ

- ૨) હોટલ ઉદ્યોગ
- ૩) કોપીયર
- ૪) સોફ્ટવેર ડેવલપમેન્ટ
- ૫) કોમ્પ્યુટર સ્ટેશનરી
- ૬) ઓફસેટ પ્રિન્ટીંગ
- ૭) રેડીમેઈડ ગારમેન્ટ
- ૮) ઇલેક્ટ્રીક આઈટેમ
- ૯) લેધર બેઈઝ ઉદ્યોગ
- ૧૦) મોબાઈલ રીપેરીંગ કમ સર્વિસ સેન્ટર
- ૧૧) કલર ઉદ્યોગ
- ૧૨) લેધર અપહોલસ્ટ્રી ઉદ્યોગ
- ૧૩) ઓટોમોબાઈલ સીટસ
- ૧૪) ફોરગેટેડ બોક્ષ
- ૧૫) ઓઈલ રીફાઈનરી
- ૧૬) રી-રીફાઈનીંગ લુબ્રીકેટીંગ ઓઈલ
- ૧૭) સ્ટેપ્લર એન્ડ પેપર પીન
- ૧૮) પેપર નેપકીન અને પેપર કપ ડીશ
- ૧૯) સ્ટીલ ફેબ્રીકેટેડ ફીચનવેર
- ૨૦) સીમેન્ટ બેઈઝ આર્ટીકલ્સ
- ૨૧) આયુર્વેદીક અને એલોપેથીક દવાઓ

⇒ સહકારનું માળખું:

રાષ્ટ્રમાં સહકારી ક્ષેત્રે ગુજરાત એક આદર્શ પ્રેરાણારૂપ રાજ્ય છે. દ્વિભાષી રાજ્યમાંથી ગુજરાત રાજ્યની રચના ૧લી મે, ૧૯૬૦ના રોજ થઈ ત્યારે ગુજરાતમાં કુલ ૧૩,૯૫૯ વિવિધ પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ કાર્યરત હતી. જે ૩૧મી માર્ચ માર્ચ, ૨૦૦૪ના રોજ ગુજરાતમાં વિવિધ પ્રકારની ૫૯,૦૬૭ સહકારી મંડળીઓ કાર્યરત છે. જેની સાથે ૧ કરોડ ૩૦ લાખ સભાસદો જોડાઈને સહકારના લાભો મેળવી રહ્યા છે.

વિશ્વમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની વિધિવત્ શરૂઆત સને ૧૮૪૪માં રોશડેલ પરગણાથી થયેલ છે. જ્યારે ભારતમાં તા. ૨૯-૪-૧૯૦૪ થી થયેલ છે. જે કે સને ૧૮૮૯ માં સમગ્ર એશિયામાં સૌ પ્રથમ સહકારી પ્રવૃત્તિના શ્રી ગણેશ ગુજરાતમાં પૂર્વ ગાયકવાડ રાજ્ય-વડોદરામાં ભાઉ સાહેબ વિઠ્ઠલરાવ કવઠેકરના નેતૃત્વ હેઠળ ૨૩ સભ્યોની રૂા. ૯૦/-ની મૂડીથી તા. ૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૯ પવિત્ર દિવસ વસંતપંચમીના દિને અન્યોન્ય સહાયકારી સહકારી મંડળીથી થઈ હતી. જે આજે વટવૃક્ષ બનીને તે “પ્રતાપ” ઈમારતમાં પ્રતાપરોડ - દાંડિયા બજારમાં “અન્યોઅન્ય સહકારી બેન્ક” ના સ્વરૂપમાં પરિણમેલ છે.

સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં એકમાત્ર ગુજરાત રાજ્ય એવું છે જોગે સર્વે ક્ષેત્રમાં સહકારી પ્રવૃત્તિને વિસ્તારી છે. તેમજ વિશ્વના નકશામાં “શ્વેતક્રાંતિ”થી અમૂલના નામે સહકારી પ્રવૃત્તિને ચાર ચાંદ લગાવ્યા છે. ઈફ્કો અને કિબકો - રાસાયણિક ખાતર ઉત્પાદક ક્ષેત્રે એશિયામાં પ્રથમ સ્થાને છે. તો બારડોલી સુગર ફેક્ટરી પાણ સહકારનું એક ગૌરવ છે.

ગુજરાત રાજ્ય તથા રાજકોટ જિલ્લામાં ઘણી બધી સહકારી મંડળીઓ, સહકારી સંસ્થાઓ તથા સહકારી બેંકોનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. બસમથક, વિમાનઘર, વિવિધ દવાખાનાઓની સુવિધાઓ, રેલ્વે સુવિધાઓ ગુજરાત રાજ્યમાં અને રાજકોટ જિલ્લામાં ખૂબ જ વધી રહી છે. તે ઉપરાંત જિલ્લામાં ઘણી ધી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ જે ૩.૯ તથા ૩.૧૨ ના પ્રકારણમાં જોયું તેમ આવેલી હોવાથી રાજ્ય તથા જિલ્લાનો અન્ય રાજ્યો કરતાં અને જિલ્લાઓ કરતાં રાજકોટ જિલ્લો અગ્રેસર રહ્યો છે. અને રાજકોટ જિલ્લાને મીની મુંબઈના

નામથી બિરદાવવામાં આવ્યું છે. રાજકોટ જિલ્લામાં તમામ પ્રકારની સુવિધાઓ હોવાના કારણે રાજકોટ જિલ્લાના લોકોનું જીવન ધોરણ પણ ખૂબ જ ઉચું જોવા મળે છે.

⇒ નાણાંકીય સંસ્થાઓ:

૧) રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોની સંખ્યા:

રાજકોટ જિલ્લામાં રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોનો સારો એવો વિકાસ થયેલો છે. તા. ૩૧-૩-૨૦૦૩ સુધીમાં આ પ્રકારની વાણિજ્ય બેંકોની ૨૩૬ શાખાઓ જિલ્લામાં કામ કરે છે. જિલ્લામાં દરેક તાલુકાને વાણિજ્ય બેંકોની સવલતો પ્રાપ્ય છે. હાલમાં જિલ્લામાં સ્ટેટ બેંક ગ્રુપની ૭૧ શાખાઓ અને અન્ય ૧૬૫ શાખાઓ વાણિજ્ય બેંકોની અસ્તિત્વમાં છે. જિલ્લાનાં અન્ય તાલુકાઓની સરખામણીમાં જસદણ, જમકંડોરાણા, કોટડા સાંગાણી, લોધીકા, માળીયા અને પડધરી તાલુકાઓની બેંકોમાં સવલતો અપુરતી છે. રીઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા નીતી મુજબ દરેક બેંકોની શાખાઓને લઘુ તેમજ કુટીર ઉદ્યોગોને ધીરાણ કરવાનું છે.

૨) સહકારી બેંકોની સંખ્યા:

જિલ્લામાં સહકારી બેંકોની સવલતો સારી જોવા મળે છે. જિલ્લામાં કુલ ૧૪૬ સહકારી બેંકો કાર્યરત છે. અને જેઓ મોટા ભાગે સહકારી ક્ષેત્ર તેમજ ખેત ધિરાણની સવલતો પુરી પાડે છે. સહકારશ્રીના ઉદ્યોગ, ખાણ અને ઉર્જા વિભાગના ઠરાવ નંબર : એસ.એ.આઈ.-૧૦૮૭-૩૯૬૫-ખ, તારીખ : ૧૧-૧૧-૮૭ થી કુટીર ઉદ્યોગની યોજનાઓમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો તે મુજબ જાહેરક્ષેત્રની બેંકો ઉપરાંત નાગરીક સહકારી બેંકો, ગુજરાત ઈન્ડ. કો. ઓ. બેંકો, જિલ્લા સહકારી બેંકો, ડીસ્ટ્રીક્ટ ઈન્ડ. કો. ઓ. બેંક, વડોદરા, જી.એસ.એફ.સી. ગ્રામીણ બેંકો, ગુજરાત રાજ્ય સહકારી જમીન વિકાસ બેંકો, આદિજાતિ વિકાસ નિગમ, અરિજન આર્થિક વિકાસ નિગમ, પદ્મજાતિ વિકાસ નિગમ અને આ અંગે સરકાર માન્ય રાખે તેવી નાણાંકીય સંસ્થાઓ મારફતે કુટીર ઉદ્યોગના કારીગરો - એકમોને ધિરાણ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવેલ

છે. જોને કારણે ગ્રામ્ય કક્ષાએ પણ કુટીર ઉદ્યોગનો સારો વિકાસ થાય અને સ્વરોજગારીમાં અભિવૃદ્ધિ થાય એજ સરકારશ્રીનો અભિગમ છે.

૩) જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો:

જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંક એટલે જે તે જિલ્લાના નાના ઉદ્યોગો અને ખેતીવાડીના વિકાસ માટે સહકારી ધોરણે રચાયેલા બેન્કીંગ સંસ્થા, બેંકની નોંધણી રાજ્યના સહકારી કાયદા અન્વયે થાય છે. તેનું સંચાલન સહકારી કાયદા, કાનૂન, બેંકના પેટા-નિયમો અન્વયે થાય છે. બેંકોનું કાર્યક્ષેત્ર જે તે જિલ્લા પુરતું મર્યાદિત હોય છે. આ બેંકને પણ બેન્કીંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૮ની જોગવાઈ લાગુ પડે છે. જિલ્લામાં ખેડા જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંક ઘણા બધા તાલુકાઓમાં ઉપલબ્ધ છે.

૪) ગુજરાત રાજ્ય સહકારી બેંક: (એપેક્સ કો. ઓપરેટીવ બેંક અને નાબાંડ)

મુંબઈ રાજ્યમાંથી નવું ગુજરાત રાજ્ય થતાં મુંબઈ રાજ્ય સહકારી બેંકોનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું અને તે વખતે સૌરાષ્ટ્ર સેન્ટ્રલ કો. ઓપ. બેંક લિ. અસ્તિત્વમાં આવી. તા. ૧લી મે, ૧૯૬૦ થી સહકારી ધિરાણની કામગીરી શરૂ કરી.

૫) કૃષિ-ગ્રામીણ વિકાસ બેંકો : (જમીન વિકાસ બેંકો):

આ બેંકો લાંબી મુદતનાં ધિરાણનાં હેતુઓને કારણે અસ્તિત્વમાં આવી. જમીન-સુધારણા અને ઉત્પાદન વધારવા, ખેતીના હકકોની ખરીદી અથવા સંપાદન કરવાના હેતુ માટે ખેડૂતના દેવાની ચૂકવણી બાબત, ખેતીના હેતુ માટે પાણી માટે, કુવાના સમારકામ માટે, જમીનને પુર અને ધોવાણથી થતાં નુકશાનથી રક્ષણ આપવા, બગાવતી ખેતી અને ફળફળાદીની ખેતી માટે ઓઈલ એન્જિન, પંપસેટ, ઈલેક્ટ્રીક મોટરની ખરીદી, ટ્રેક્ટર તેમજ બીજી ખેતી વિષયક યાંત્રિક સામગ્રીની ખરીદી વગેરે હેતુ માટે ખેતીના હેતુ માટે બાંધકામ અને સમારકામ હેતુ માટે કૃષિ-ગ્રામીણ વિકાસ બેંક ધિરાણ આપે છે.

૬) ગુજરાત રાજ્ય સહકારી કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંક લિ.:

આ બેંકની મુખ્ય કચેરી અમદાવાદ ખાતે છે. ગુજરાત રાજ્યનાં ૧૯ જિલ્લાઓમાં તાલુકા કક્ષાની ૧૮૨ શાખાઓ મારફતે આ બેંક તેની કામગીરી કરે છે. બેંકની વિશિષ્ટતા એ છે કે જિલ્લા કક્ષાની અલગ જિલ્લા બેંકને બદલે આ બેંક પોતાની શાખાઓ મારફતે ખેડૂતોને ધિરાણ પુરું પાડે છે. રાજ્યના તમામ જિલ્લા મથકે જિલ્લા કચેરીઓ અને તાલુકા કક્ષાએ શાખા મારફતે વ્યક્તિગત ખેડૂતોને લી મુદતનું કૃષિ ધિરાણ પુરું પાડવામાં આવે છે.

૭) ટૂંકી અને મધ્યમ મુદતનું સહકારી કૃષિ ધિરાણ સેવા સહકારી મંડળીઓ:

◆ બિન ખેતી વિષયક ધિરાણ:

સેવા સહકારી મંડળીઓ અથવા ઔદ્યોગિક મંડળીઓ પોતાના સભ્યોને કાચા માલની ખરીદી માટે ઉત્પાદનના ઓજરો તથા માલસામાનની ખરીદી તૈયાર માલના તારણ સામે ધિરાણ કરે છે. વ્યાપાર ધંધા માટે તેમજ નાના ઉદ્યોગો માટે કરે છે. પોતાના સભ્યોને તેમના સામાજિક અને અન્ય કામો માટે જરૂરી ધિરાણ પુરું પાડે છે.

◆ પ્રાથમિક કૃષિ સહકારી મંડળીઓ / સેવા સહકારી મંડળીઓ:

આ મંડળીની મુખ્ય કામગીરી ખેડૂતોને ખેતી વિષયક માટે જરૂરી ધિરાણો આપવાની છે. સભ્યો માટે ખેતીના ઓજરો, યંત્ર સામગ્રી તથા સાધનો પૂરા પાડવા તેમજ ભાડે આપવા કૃષિ અને કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો માટે સંશોધન કરવું.

૮) એકપાકી (સિંગલ કોમોડિટી) સહકારી મંડળીઓ:

એકપાકી મંડળીઓ કૃષિ પેદાશની જુદી જુદી ચીજોના વેચાણમાં ખાસ કરીને દૂધ, તેલીબીયા, ખાંડ, કપાસ અને તમાકુ જેવી ચીજોના વેચાણમાં તેનું ઉત્પાદન, એકત્રીકરણ, રૂપાંતર અને બજાર વ્યવસ્થા સહકારી ધોરણે ગોઠવી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જે વિસ્તારમાં કૃષિ પેદાશની જે ચીજે કે પાકનું મોટા પ્રમાણમાં વાવેતર થતું

હોય ત્યાં એકપાકી વેચાણ મંડળીઓની રચના જે તે ઉત્પાદકો ભેગા મળીને કરે છે. આમા તમાકુ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ-ફળો અને શાકભાજી ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ, વૃક્ષ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ, કપાસ વેચાણ અને રૂપાંતર સહકારી મંડળીઓ, ખાંડ ઉદ્યોગ સહકારી મંડળીઓ, રાજ્ય ફેડરેશન તેલીબીયાં ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓનો સમાવેશ થાય છે.

૯) **નાગરીક સહકારી બેંકો:**

નાગરીક સહકારી બેંકોએ ગુજરાત રાજ્યમાં નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ મેળવી આ બેંકની નોંધણી શહેરી કે અર્ધશહેરી વિસ્તારમાં થયેલી હોય છે. સભ્યો તથા બિન સભ્યો પાસેથી થાપાણો લઈને ધિરાણ કે રોકાણનું કામકાજ કરે છે. આ થાપાણો માંગણી કરવામાં આવે ત્યારે અને પાકતી મુદતે ચુકવવી પડે તેવી હોય છે. ગુજરાતમાં ૨૮૮ જેટલી બેંકો અને ૪૦૫ શાખાઓ મારફતે શહેર, નગર કે વ્યાપારી કેન્દ્રોમાં કામ કરે છે.

રાજકોટ જિલ્લામાં હાલમાં મહિલા નાગરીક સહકારી બેંક ફડયામાં ગયેલી છે.

⇒ **ગુજરાતમાં નાગરીક સહકારી બેંકોનો વિકાસ:**

નાગરીક સહકારી બેંકોની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત વડોદરા મુકામે થઈ હતી. આ રીતે સહકારી બેંકોની તે માતૃભૂમિ ગણાય છે. દેશની ૧૯૦૦ સહકારી બેંકોમાંથી ૩૦૮ સહકારી બેંકો ગુજરાતમાં આવેલી છે. જે મહારાષ્ટ્ર પછી દ્વિતીય સ્થાને આવે છે. વર્ષ ૧૯૬૦ માં ગુજરાતમાં ૪૧ નાગરીક સહકારી બેંકો તેની ૧૮ શાખા સાથે અસ્તિત્વમાં હતી. બેંક શેર ભંડોળ ૭૩ લાખ અને અનામત ભંડોળ ૩૭ લાખ હતું. જ્યારે ૨૦૦૬ના વર્ષમાં ગુજરાતમાં ૩૦૮ નાગરીક સહકારી બેંકો અસ્તિત્વમાં છે.

⇒ **નાગરીક સહકારી બેંકોના પ્રશ્નો તથા સમસ્યાઓ:**

ભારતમાં તેમજ ગુજરાતમાં નાગરીક સહકારી બેંકોએ ખુબ જ પ્રગતિ કરી છે. યશસ્વી કામગીરી કરી બતાવી છે. છેલ્લા વર્ષથી ગુજરાતમાં તથા રાજકોટ જિલ્લાની ઘણી નાગરીક સહકારી બેંકોને ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે, જે નીચે મુજબ છે.

- અ) નાગરીક સહકારી બેંકોને સ્થાનિક કિલચરન્સ હાઉસમાં સભ્યપદ મળવું જોઈએ. જેથી તેનો આર્થિક વિકાસ સરળ બને.
- બ) બેંકો રીઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના ધારાધોરણોથી વધુ ડીવીડન્ડ આપી શકતી નથી.
- ક) રીઝર્વ બેંકેનાં ગ્રેડ નિતી નિયમો બેંકના વિકાસમાં અવરોધરૂપ સાબિત થાય છે. અન્ય જગ્યાએ નવી શાખા ખોલવાની ઝડપથી મંજૂરી આપતી નથી.
- ડ) નિયમ વિરૂદ્ધ ધિરાણો કરે, ખુબ જ વધારે પ્રમાણમાં ધિરાણ કરે અને ધિરાણો પરત મેળવી શકે નહીં. પરિણામે બેંક ફડચામાં જાય. લોકોની વિશ્વસનિયતા ગુમાવી બેસે.
- ઈ) કથળતી જતી ગ્રાહક સેવા અને ઠગાઈ કૌભાંડોની પરંપરાને કારણે બેંકોની થાપણોમાં ઘટાડો થએ જોવા મળે છે.
- એફ) ધિરાણ મેળવનારાઓ સમયસર નાણાં બેંકમાં જમા કરાવે નહીં અને બેંકો આવા ધિરાણ મેળવનારાઓ સાથે કોઈ જ પ્રકારની કાનુની કે સજાપાત્ર કાર્યવાહી કરે નહીં.
- જી) વર્તમાન સમયમાં બિન નાણાંકીય બેંકીંગ કંપનીઓ ઘણા પ્રમાણમાં વધી છે. જેને કારણે તેઓ આકર્ષક વ્યાજનાં ધોરણે તેને બેંકીંગ ઉદ્યોગમાં હરીફાઈનું વાતાવરણ ઉભું કર્યું છે. જે સહકારી બેંકોના વિકાસમાં અવરોધરૂપ છે.
- એચ) સૌથી મોટી મુશ્કેલી રાજકીય હસ્તક્ષેપની છે. આથી નાગરીક બેંકોનું સંચાલન રાજકીય વ્યક્તિઓના હાથમાં હોય છે. તેથી તે નાણાંનો ઉપયોગ પોતાના વ્યક્તિગત કામમાં કરે છે. પરિણામે કેટલીક બેંકો ફડચામાં જાય છે.
- સમાજમાં અને સહકારી બેંકોમાં આ મર્યાદાઓ દૂર કરવી જ રહી.
- ૧૦) ઔદ્યોગિક સહકારી બેંક:
ઔદ્યોગિક સહકારી બેંક નાના અને મધ્યમ કદનાં લઘુ ઉદ્યોગકારોને, કારીગર વર્ગ જેવા કે વાણાટકામ, લુહારીકામ, માટીકામ, યાંત્રિક સાધનોની મદદથી સ્પેરપાર્ટસ બનાવનાર, રીપેરીંગ કામ, વગેરેને ધિરાણ આપે છે.

૧૧) અન્ય પ્રકારની મંડળીઓ જેવી કે પગારકારોની ધિરાણ મંડળી, નાગરીક ધિરાણ મંડળીઓ, મજૂર કામદારોની મંડળી, ઔદ્યોગિક મંડળી, સહકારી કાંતાણ મિલો, સહકારી ખેતી મંડળી, ગૃહનિર્માણ મંડળીઓ, સહકારી પિયત મંડળી, જંગલ કામદાર મંડળીઓ, મત્સ્યદ્યોગ મંડળીઓ, વગેરે પણ ગુજરાત રાજ્યમાં તથા રાજકોટ જિલ્લામાં આવેલી છે.

* ગુજરાત રાજ્યની વિધાન સભાએ તારીખ: ૨૨-૧૨-૧૯૬૧ના રોજ એક કાયદો પસાર કર્યો અને આ કાયદો તારીખ: ૧-૧૨-૧૯૬૨ના રોજ અમલમાં આવ્યો. ગુજરાતમાં જૂની ચાલુ સહકારી પ્રવૃત્તિને હવે પછી શરૂ થનારી નવી સહકારી પ્રવૃત્તિને આ કાયદો લાગુ પડશે, અને ત્યારબાદ ધીમે ધીમે રાજકોટ જિલ્લામાં જે સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થયો તે આપણને નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે.

ટેબલ : પ.૧૧
સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા
રાજકોટ જિલ્લામાં આવેલ સહકારી મંડળીઓનું સંખ્યા દર્શાવતું પત્રક. ૩૧-૩-૨૦૦૬

ક્રમ	સહકારી મંડળી અને પ્રકાર	મંડળીઓની સંખ્યા
૧.	રાજ્ય સહકારી બેન્ક	-
૨.	મધ્યસ્થ જિલ્લા બેન્કો	૧
૩.	રાજ્ય કૃષિ બેન્ક	-
૪.	પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ	૪૪૬
૫.	નાગરિક બેન્કો	૧૨
૬.	પ્રાથમિક બિન કૃષિ ધિરાણ	૩૪૩
૭.	માર્કેટીંગ મંડળીઓ	૨૨
૮.	પ્રક્રિયા મંડળીઓ	૬
૯.	દૂધ	૩૪૮
૯.૧	પશુપાલન	૨૮
૧૦.	ખેતી મંડળીઓ	૨૬
૧૧.	મત્સ્ય	૧૪
૧૨.	ગ્રાહક મંડળીઓ	૪૨
૧૩.	ગૃહ મંડળીઓ	૪૪૨
૧૪.	મજૂર કામદાર	૧૫૯
૧૫.	જંગલ કામદાર	-
૧૬.	વાહન વ્યવહાર	૫
૧૭.	સિંચાઈ મંડળીઓ	૩૪
૧૮.	અન્ય બિન ધિરાણ	૧૩
૧૯.	સંઘો અને સંસ્થાઓ	૧
૧૯.૧	એગ્રો	-
૨૦.	વિદ્યુત	-
૨૧.	ખાંડ	-
૨૨.	કુટીર ઉદ્યોગ	૩૩૮
	કુલ ટોટલ...	૨૨૮૦

(સંદર્ભ : “પ૩ મું અખિલ ભારત સહકાર સમાહ વિશેષાંક નવેમ્બર ૨૦૦૬, પાના નં.૧૦૪)

આમ, જિલ્લામાં જુદા જુદા પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ મારફત ગ્રામ્ય અને શહેરી કારીગરોને તેમના ઉત્પાદનની પુરતી કિંમત મળી રહે તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ખાસ્સી પૂરક રોજગારી ઉભી થાય છે.

⇒ સંદર્ભસૂચિ:

- ૧) સાયલન્ટ ફીચર્સ ઓફ પોપયુલેશન સેન્સસ-૨૦૦૧ પુસ્તિકા નિયામક અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર, ગાંધીનગર.
- ૨) ખેતીવાડી શાખા, જિલ્લા પંચાયત રાજકોટ.
- ૩) જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર કચેરી, રાજકોટ.
- ૪) રાજકોટ જિલ્લાની ઔદ્યોગિક રૂપરેખા, ૨૦૦૬
- ૫) સહકાર દર્શન - લેખક જગદીશચંદ્ર એમ. મુલાગુડી
- ૬) ડીસ્ટ્રીક્ટ સેન્સસ, હેન્ડબુક, રાજકોટ જિલ્લો, વર્ષ ૧૯૯૮
- ૭) બેંકીંગ વ્યવસ્થા- ૧૯૯૭, જૈન બી. એમ.
- ૮) ૫૩ વર્ષ અખિલ ભારત સહકાર સમાહ વિશેષાંક નવેમ્બર, ૨૦૦૬, પાના નં. ૧૦૪.
- ૯) રાજકોટ જિલ્લાની ઔદ્યોગિક રૂપરેખા ૨૦૦૪
- ૧૦) કલેક્ટર ઓફિસ, રાજકોટ.

⇒ નાણાંકીય સંચાલનનો ઉદ્ભવ અને ખ્યાલ:

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૯ દરમ્યાન એટલે કે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ 1૬ નવી કંપનીઓની તેમજ ઉદ્યોગોની સ્થાપનાથી નાણાંકીય સંચાલનનો ખ્યાલ ઉદ્ભવ્યો. નવા ઉદ્યોગો માટે ખૂબ મૂડીની જરૂરીયાત ઉભી થઈ તે આવશ્યકતા પૂરી કરવા નિગમ નાણાંકીય સંચાલનનો ઉદ્ભવ થયો. ૧૯૩૯ થી ૧૯૪૪ દરમ્યાન એટલે કે બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ ઔદ્યોગિકરણની પ્રક્રિયા ઝડપી બનતા મૂડીની જરૂરીયાતની માત્રામાં વધારો થયો. રોકડ પ્રવાહ વિશ્લેષણ, રોકડ વિશ્લેષણ જેવા મહત્વના પાસા નાણાંકીય સંચાલનમાં ઉમેરાયા અને નીચે જણાવ્યા મુજબના નાણાંકીય સંચાલનના ક્ષેત્રો શરૂ થયા. જેવા કે નાણાંકીય આયોજન, મૂડી આયોજન, નાણાંકીય વહીવટ, નાણાંકીય વિશ્લેષણ અને નાણાંકીય મુલ્યાંકન, આપણા દેશના બેંકીંગ માળખામાં અર્બન કો. ઓપ. બેંકો સ્થાનિક સ્વરૂપની અને લોકોની તેમજ સહકારી ક્ષેત્રની બેંક તરીકે મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ બેંકો થાપણા, ધિરાણ, રોકાણ, બેંકીંગ ઓપરેશન્સ વગેરે વ્યવહારોમાં મોટી રકમની નાણાંકીય લેવડ દેવડ કરતી અને તે દ્રષ્ટિએ નાણાંનો ધંધો કરતી સંસ્થા હોવાથી તેના

કામકાજમાં નાણાંકીય સંચાલનનું મહત્વ ખૂબ છે. બેંકિંગ ક્ષેત્ર સમક્ષના પડકારોને ધ્યાનમાં લેતાં અર્બન કો. ઓપ. બેંકોમાં નાણાંકીય સંચાલન વિષય પ્રત્યે જાગૃતિ આવી છે. નાણાંકીય સંચાલનનું કામ મુશ્કેલી ભર્યું તથા અનેક મર્યાદાઓ વાળું પણ છે.

⇒ **નાણાંકીય સંચાલનનો અર્થ અને મહત્વ:**

આધુનિક સમયમાં નાણું મહત્વનું છે. નાણાં વિના નથી, કોઈ વ્યવસાય સ્થાપી શકાતો કે નથી સફળતાપૂર્વક કરી શકાતો. આધુનિક સમયમાં નાણું શક્તિશાળી સાધન છે. જે સમગ્ર આર્થિક તેમજ વ્યવસાયિક પ્રક્રિયાઓને એક સાથે જોડવામાં સહાયરૂપ બબને છે. તેથી નાણાંનું સંચાલન ખૂબ આવશ્યક છે. નાણાંની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપી શકાય.

વ્યાખ્યા : પ્રો. બોનવિલે એવં ડિવેના મતે “વ્યવસાયિક નાણાંની અંતર્ગત ભંડોળ એકત્રિકરણ અને ભંડોળની ઉપયોગિતાની ક્રિયાઓને નાણાંકીય સંચાલન કહેવામાં આવે છે.”

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા સંદર્ભે અર્બન કો. ઓપ. બેંકોમાં ભંડોળ એકત્રિકરણ કઈ રીતે કયા સાધનો દ્વારા કરવામાં આવે છે, અને એકત્રિત કરેલ ભંડોળનો ઉપયોગ કેવી રીતે, ક્યાં, કેટલા પ્રમાણમાં થાય છે. તે ઉપયોગ ઉત્પાદકીય છે કે તે બિન ઉત્પાદકીય વિગેરે ક્રિયાઓને નાણાંકીય સંચાલન કહી શકાય. આમ બેંકિંગક્ષેત્રે નાણાંકીય સંચાલન એ મહત્વની બાબત છે.

⇒ **નાણાંકીય સંચાલનનું મહત્વ:**

અર્બન કો. ઓપ. બેંકો મુખ્યત્વે લોકોની થાપણો મેળવી તથા બબહારનું કરજ લઈ જરૂરીયાત મુજબ લોકોને ધિરાણ કરે છે. આ બેંકો પોતાના સ્વકીય ભંડોળો તથા થાપણો પૈકી તરલ ભંડોળનું રોકાણ કરે છે. લોકોને ધિરાણ આપવા માટે મોટી રકમનાં નાણાંકીય વ્યવહારોની લેવડ દેવડ આ બેંકોમાં થતી હોય છે. આ બેંકોનું મુખ્ય કામ એજન્ટ તરીકે નાણાંનો ધંધો કરવાનું હોવાથી નાણાંનો કાર્યક્ષમ અને નફાકારક ઉપયોગ થાય. ગેરરીતિ અને ગોલમાલ ન થાય તે હેતુથી તેમાં નાણાંકીય સંચાલનનું મહત્વ સવિશેષ હોય તે સ્વાભાવિક છે. જે સંસ્થાઓમાં રોકડ સ્વરૂપે કે હવાલા સ્વરૂપે મોટી નાણાંકી હેરફેર થતી હોય ત્યાં નાણાંનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ થાય તે આવશ્યક છે. અન્યથા ફાજલ ભંડોળ બિન ઉપયોગી પડી રહે અને વ્યાજ ખાદ્ય પડવા સંભવ

રહે. અર્બન કો. ઓપ. બેંકો સહકારી કાયદા અન્વયે પ્રસ્થાપિત થયેલ હોઈ તેમજ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના નિયંત્રણો અને નીતિ નિયમો, આદેશો મુજબ કામ કરવાનું હોઈ તેમજ સહકારી મંડળીઓના રજીસ્ટ્રારની વહીવટી દેખરેખીયે હોઈ અને તે રીતે સહકારી ક્ષેત્રની બેંક હોવાથી મહત્તમ નફો મેળવવાના ખ્યાલ ઉપર વધારે ઝોક આપી શકાય નહીં આમ છતાં ભંડોળનો ઉપયોગ અને મિલ્કતોનો ઉપયોગ કાર્યક્ષમ અસરકારક અને નફાકારક બને તે પ્રત્યે કાળજી રાખવી જોઈએ.

(બ) નાણાંકીય સંચાલનના મુખ્યક્ષેત્રો:

અર્બન કો. ઓપ. બેંકો કે વ્યાપારી બેંકો કોઈ ચીં વસ્તુનું ઉત્પાદન કરતું એકમ કે ઉદ્યોગ કે ગૃહઉદ્યોગ નથી. બેંકો વ્યાજ વટાવનો ધંધો કરતી નાણાંકીય સંસ્થાઓ છે. દરેક પ્રકારની ધંધાકીય સંસ્થાઓ માટે નાણાંકીય સંચાલનના હેતુઓ મહદ્ અંશે એક સમાન હોવા છતાં તેના ક્ષેત્રો થોડા અંશે ભિન્ન હોય છે. ધંધાકીય સંસ્થાના સામાન્ય હેતુ યોગ્ય રીતે મૂડી એકત્ર કરી તે મૂડીનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરી મિલ્કતો ઉભી કરી તેમાંથી નફાકારક સંચાલનમાં ફંડ મેનેજમેન્ટ અને એસેટ મેનેજમેન્ટ એટલે કે Sources of Fund and Uses of Fund ના સંદર્ભે જુદા જુદા પાસાઓ આવરી શકાય. અર્બન કો. ઓપ. બેંકો માટે મૂડી ભંડોળ અને મિલ્કત લોણાંના સંચાલનમાં ફંડ મેનેજમેન્ટ, ઓવરડ્રાફ્ટ, ઓપરેશન્સ, સુપરવિઝન, કેશ મેનેજમેન્ટ, વ્યાજ ગણતરીમાં ચોકકસાઈ, મ્યુચ્યુઅલ એરેન્જમેન્ટ, સ્કીમના હવાલા તથા એડવેન્સ્ટમેન્ટ ખાતા પર દેખરેખ ઓપરેશન્સકોસ્ટ, કોન્સીયસનેસ વગેરે મત્તદાઓ આવરી શકાય. અર્બન કો. ઓપ. બેંકોને ભંડોળનું સંચાલન કાર્યક્ષમ રીતે કરવા માટે રિઝર્વ બેંકે તરફથી વખતો વખત પરિપત્રો આવતા હોય છે. તેમજ છતાં આ કાર્ય કેટલું મુશ્કેલ છે કેટલીક મર્યાદાઓ વાળું છે તેનો ખ્યાલ વ્યવહારમાં આ કાર્ય બજાવતા બેંકોને આવતો હોય છે. આ વિષયની અગત્યતાને ધ્યાને લઈ યોગ્ય અને અનુરૂપ પદ્ધતિ ગોઠવી તથા કંટ્રોલ એરીયા નક્કી કરી થોડી વધારે તકેદારી, ચીવટ, ધ્યાન અભ્યાસ દેખરેખ વિશ્લેષણ કરી સજ્જતા

કેળવવામાં આવે તો આ વિષય પરત્વે દેખાતીત મોટા ભાગની ઉપપો/ક્ષતિઓ દૂર થઈ શકે તેમ જરૂર કહી શકાય.

(ક) નાણાંકીય સંચાલનના મહત્વના મુદ્દાઓ:

નાણાંકીય સંચાલનના જુદા જુદા એરીયા માટે કયા કયા મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ તે જાણવું જરૂરી ગણાશે. આ મુદ્દાઓ માત્ર જાણવા પૂરતા મર્યાદીત નથી પરંતુ તેને યોગ્ય સંદર્ભમાં તેને સમજીને રોજબરોજના વ્યવહારમાં મુકીને તેનો અમલ કરવો ખાસ આવશ્યક છે કે જેથી આ અંગે થતી ક્ષતિઓ કે રહેતી ઉણપો દૂર થાય અને નાણાંકીય સંચાલન કાર્યક્રમ અને અસરકારક બની જરૂરી ધ્યેય હાંસલ કરે.

૧) કેશ પ્રોજેક્શન:

અર્બન કો. ઓપ. બેંકોએ પોતાની હેડ ઓફિસમાં તથા શાખામાં રોજ બરોજની કેશ કેટલી રાખવી તેનું પ્રોજેક્શન તૈયાર કરવું. આવું અંદાજી પત્રક અઠવાડીક, માસિક, ત્રિમાસિક, ધોરણે સીઝન દરમ્યાન તથા તે સિવાયના સમય માટે અલગ અલગ રીતે સમજાવી શકાય. દરેક સીઝનના જુદા જુદા અઠવાડીયા કે માસ કવીટર માટે કેશનો આવક પ્રવાહ તથા કેશનો જવક પ્રવાહ કેટલો રહે છે તેનો સામાન્ય અંદાજ નીકળી શકે. તથા વધતા જતા કામના વલણને ધ્યાનમાં લઈ તેને ચોકકસ નાવી શકાય. કેશપ્રોજેક્શનનું પત્રક તૈયાર કરી તેને ખરેખર વાસ્તવિક આંકડાઓ સાથે સરખાવવાથી તફાવતનો ખ્યાલ આવશે. આવા લગભગ છ માસના અનુભવના આધારે મહત્તમ વાસ્તવિક અંદાજવાળું કેશ પ્રોજેક્શન થઈ શકે. કેશના આવક પ્રવાહ અને જવક પ્રવાહના અંદાજમાં સંપૂર્ણ ચોકકસાઈ ન આવે તે સ્વાભાવિક છે. કેશ પ્રોજેક્શન કરી જરૂરીયાત પ્રમાણે મર્યાદામાં કેશ રહે તે ખાસ અગત્યનું છે. વધારે પડતી કેશ હાથ ઉપર રાખવાથી વ્યાજ ખાદ્ય ન થાય તે માટે કેશ પ્રોજેક્શન કરવું જરૂરી રહે છે. આમ છતાં પણ કેશમાં ઘટ જેવું લાગે તો તુરત બેંકર પાસેથી મેળવી શકાય અને જ્યાં જેટલો વધારો જણાય ત્યાં કોલમનીમાં મૂડી ઉપજાઉ બનાવી શકાય. જે નાગરિક બેંકો વધારે પડતી

શાખાઓ ધરાવતી હોય તે બેંકોને શાખાઓમાં પણ કેશ પ્રોલેક્શન બનાવવું જોઈએ અને રેમીટન્સીઝ ઝડપી કરવા જોઈએ.

૨) **ફાલ્લ ભંડોળનો ઉપયોગ:**

ખાસ કરીને ગુજરાતની અર્બન કો. ઓપ. બેંકોમાં જુદા જુદા પ્રકારની ડીપોઝીટોના નાણાં એકઠાં થતાં હોવાથી અને તે પૈકી તરફ ભંડોળો માટેના રોકાણો કરવા છતાં ફાલ્લ ભંડોળો કોઈ કોઈ બેંકોમાં રહે છે. તેનો કાર્યક્ષમ અને નફાકારક ઉપયોગ કરવાનો પ્રશ્ન ખાસ મહત્વનો છે. અર્બન કો. ઓપ. બેંકો માટે એસ.એલ.આર. તથા સી.આર.આર.ના ધોરણે રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોની સરખામણીમાં થોડા હળવા છે જ્યેથી આમ બનતું હોય છે. તેમજ ધિરાણમાં વૈવિધ્યકરણ લાવવાની મર્યાદાઓ હોવા છતાં ઘણા એવન્યુઝ વિકસાવી શકાય તેવા છે. આ ઉપરાંત બે ત્રણ બેંકો સાથે મેળવીને કોન્સોર્ટીયમ રચીને નફાકારક ઉત્પાદકીય પ્રોલેક્ટ ફાયનાન્સ પણ કરી શકે જો કે આમાં રિઝર્વ બેંકના નિયંત્રણો પણ નડશે તેમ છતાં યોગ્ય કાળજીથી ઘણું બધું થઈ શકે તેમ છે. એક એવો મત પણ સંભળાય છે કે અર્બન કો. ઓપ. બેંકોએ પોતાના ફાલ્લ ભંડોળો પૈકી અમુક મર્યાદા સુધીના ભંડોળોને ટ્રેડીંગમાં તેમજ બ્લુચીપના શેર ડિબેન્ચરમાં રોકાણ કરીને નફો મેળવવો પરંતુ રિઝર્વ બેંક આવી પરવાનગી કોઈ સંજોગોમાં આપે નહીં તે સ્વાભાવિક છે. અર્બન કો. ઓપ. બેંકો માટે એપેક્ષ બેંક રચવાનો વિચાર પણ વહેતો થયેલો જોયે યોગ્ય પ્રતિભાવ સાંપડ્યો નથી. ફાલ્લ ભંડોળમાંથી નબળી બેંકોને સહાય આપવાના વિચારને સામૂહિક ધોરણે અમલી બનાવવા કરતાં જો બેંકો સક્ષમ થઈ શકે તેમને જ આવો ટેકો વ્યક્તિગત અરસપરસ સમજૂતીથી ગુણદોષના આધારે આપી શકાય. ધિરાણની ખરેખર જરૂરીયાત અને મળતા ધિરાણ વચ્ચે મોટી ગેપ હોઈ સારી બેંકોને અનબેંકડ એરીયામાં કામ કરી ભંડોળ નફાકારક ન હોય તો પણ સરભર થાય તેવો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરવાનું સૂચન પણ વિચારવું જરૂરી બને છે.

૩) ઈન્વેસ્ટમેન્ટ પોર્ટફોલીયો:

અર્બન કો. ઓપ. બેંકો રિઝર્વ બેંકના આદેશ મુજબ પોતાના તરલ ભંડોળોનું રોકાણ માન્ય જમીનગીરીઓમાં કરે છે. આવા રોકાણો મોટી રકમના હોય છે. જે સમયાંતરે બદલાતા રહે છે. સામાન્ય રીતે આવા વ્યવહારોમાં વળતર ઓછું મળતું હોય છે છતાં સલામતી વધુ હોય છે. તેમ છતાં તકેદારી રાખવામાં આવે અને ઓછા વ્યાજવાળી જુની જમીનગીરીઓને વધારે વ્યાજ આપતી અન્ય જમીનગીરીમાં ફેરબદલો કરવામાં આવે તો થોડું વધારે વળતર મળી રહે અર્બન બેંકોમાં અસ્ક્યામતોના કૌભાંડ અને ભંડોળ વપરાશની અનિયમિતતા માલુમ પડ્યા પછી આવા વ્યવહારો ઉપર રિઝર્વ બેંકના નિયંત્રણો વધારે કડક થાય છે. તેમ છતાં તેની મર્યાદાઓમાં રહીને રોકાણોને વધારે વળતર આપતા બનાવી શકાય છે. નવી આર્થિક નીતિ પછી શિડ્યુલ અર્બન બેંકોને આવા રોકાણ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે.

૪) એસેટ મેનેજમેન્ટ:

અર્બન કો. ઓપ. બેંકોની મોટા ભાગની એસેટ ધિરાણના સ્વરૂપે અપાયેલું લેણું હોય છે. ધિરાણના વ્યવહારો ગુણવત્તા વાળા અને યોગ્ય ચકાસણી કરીને થયેલા હોવા આવશ્યક છે. ધિરાણ ઉત્પાદકીય હેતુ માટે તેમજ વળતર મળે તેવું અને સમય મર્યાદામાં પરત થઈ શકે તેવું હોવું જોઈએ. ધિરાણ અરજીપત્રક એવું હોવું જોઈએ કે જેમાંથી ધિરાણ માગનારની જરૂરિયાતનું મૂલ્યાંકન થઈ જાય. ધિરાણનું વ્યાજબીપણું ખાતેદારની પાત્રતા અને તેની પરત ભરપાઈ કરવાની શક્તિનો અંદાજ મેળવવો એ લિગલ ટાઈટલની ચકાસણી કરતાં પણ મહત્વનું છે. ધિરાણ રિઝર્વ બેંકના આદેશ મુજબ થાય તે બેંકના હિતમાં છે. ભંડોળનો ઉપયોગ ધિરાણ માટે ત્વરિત કરવો જોઈએ કે જેથી વ્યાજ ખાદ્યનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત ન થાય. ધિરાણ ગુણવત્તા વાળું ન હોય તો લેણું નબળું બને કે ખોટું થાય જેથી એકંદરે બેંકની ખોટ વધે આ અંગે મોટી પાર્ટીના ખાતા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું. જે કે મિલ્કતોનું મૂલ્યાંકન, આવકની માન્યતા અને જોગવાઈઓ કરવા

અંગે રિઝર્વ બેંકનો પરિપત્ર છે. જેમાં થયેલ ચિરાગોનું વર્ગીકરણ કરવાનું હોય છે. પરંતુ પ્રથમથી જ ચિરાગ ગુણવત્તા વાળું અને તે ખાસ આવશ્યક છે.

૫) ઓવરડ્રાફ્ટ મેનેજમેન્ટ:

સામાન્ય રીતે અર્બન કો. ઓપ. બેંકો રોજબરોજની જરૂરીયાત માટે પોતાના બેંકર પાસેથી ઓવરડ્રાફ્ટની લિમીટ મંજૂર કરાવતી હોય છે. પોતાની પાસે ભંડોળ હોવા છતાં મોટી રકમના ઓવરડ્રાફ્ટલાંબો વખત ન ખેંચાય તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. એકબાજુ મોટી રકમની કેશ હાથ ઉપર હોય અને બીજી બાજુ ઓવરડ્રાફ્ટ ચાલતો હોવાના કિસ્સા ન બને તેની તકેદારી રાખવી. વ્યાજ ખાદ્યને કારણે નફા ઉપર વિપરીત અસર પડે તે સ્વાભાવિક છે. યોગ્ય રીતે કેશ પ્રોજેક્શન કરવામાં આવે તો આવો પ્રશ્ન વારંવાર ન બને.

૬) કોસ્ટ મેનેજમેન્ટ:

અર્બન બેંકોના ભંડોળ સંચાલન સાથે ખર્ચનું નિયમન કે કંટ્રોલ સરવૈયા માટે અગત્યની બાબત છે. આ અંગે કોસ્ટ મેનેજમેન્ટ પાણ નાણાંકીય સંચાલનનો ભાગ હોવાથી બેંકના જુદા જુદા વિભાગો ઉપર થતું ખર્ચ અને તે વિભાગ દ્વારા મળતી ઉપજ ઉપર ધ્યાન રાખીને ખર્ચ અને ઉપજનું તકેદારી પૂર્વક સંચાલન કરી કરકસર, બચત અને પરસ્પર સહાય એ સહકારના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો છે. જેનું સહકારીક્ષેત્રની દરેક સંસ્થાઓને પાલન કરવું જરૂરી હોય છે. જુદા જુદા વર્ષના વહીવટી તન્ના ઓપરેશન ખર્ચની તુલના કરવી જોઈએ. બેંકીંગ ઓપરેશન્સમાં સામાન્ય રીતે એડવાન્સીસ અને રિકવરી, બિલ્સ ડીપોઝીટ અને ઈન્વેસ્ટમેન્ટ એ મુખ્ય કાર્યો હોય છે. હિસાબ, રીકન્સીલીએશન, બ્રાન્ચ સુપરવિઝન સ્ટેટસ્ટીકસ, સેક્રેટરીયલ અને એસ્ટાબ્લીશમેન્ટ એ વહીવટી અને હિસાબી કાર્યો છે. ઉપજ આપતા અને ખર્ચ કરતા તેમજ કામના ભારણ પ્રમાણે સમદ્રષ્ટિથી ન્યાયયુક્ત માનવ શક્તિનું આયોજન કરવું આવશ્યક છે. જે આવક સામે ખર્ચ વધુ હોય તો બેંક માટે ચિંતાનો વિષય બને છે.

⇒ નાણાંકીય વિશ્લેષણના મુખ્ય સાધનો:

(અ) બ્રેક ઈવન એનાલીસીસ (સમતુટ બિંદુ વિશ્લેષણ)

(બ) રેશીયોએનાલીસીસ (ગુણોત્તર વિશ્લેષણ)

(અ) બ્રેક ઈવન એનાલીસીસ (સમતુટ બિંદુ વિશ્લેષણ):

વિશ્લેષણની આ પદ્ધતિ વડે જુદી જુદી અર્બન કો. ઓપ. બેંકોના નાણાંના વટાવનો ધંધો કરતી એજન્ટ જેવી સંસ્થાઓ હોઈ તેમની કમાણીનો આધાર ધિરાણો-રોકાણો ઉપર મળતાં વ્યાજ તથા ડિપોઝીટ કરજ ઉપર અપાતા વ્યાજ દર વચ્ચેના ગાળા (માર્જન ઓફ ઈન્કમ) ઉપર રહે છે. બેંકોને કેટલો માર્જન રાખવો જોઈએ અથવા થયેલ ખર્ચની રકમ મેળવવા માટે કેટલી રકમનો ધંધો (ધિરાણ તથા રોકાણનો) કરવો જોઈએ તે જાણવા માટે બ્રેક ઈવન એનાલીસીસ દ્વારા પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. સમતુટ બિંદુ અર્બન બેંકોના કિસ્સામાં નહીં નફો નહીં નુકશાનની પરિસ્થિતિ વ્યક્ત કરે છે. આવું પૃથક્કરણ વર્ષના કોઈ પણ ચોકકસ સમયે થઈ શકે અથવા સામાન્ય રીતે વર્ષના અંતે વાર્ષિક આંકડાકીય માહિતી ઉપરથી પણ કરી શકાય. બ્રેક ઈવન એનાલીસીસ કરવા માટે નીચે દર્શાવેલ ત્રણ સુત્રોનો ઉપયોગ કરી શકાય. આ સુત્રોમાં આવેલી વી.સી. અને એમ. અક્ષરોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

વી. (V) એટલે કે વોલ્યુમ ઓફ બીઝનેસ એટાણલે કે ધંધાનું કદ કે જેમાં ધિરાણ બાકી (લોન આઉટ સ્ટેન્ડીંગ) અને રોકાણોની બાકી એમ બન્ને કામકાજની રકમનો સરવાળો.

સી (C) કોસ્ટ ઓફ મેનેજમેન્ટ એટલે કે વહીવટી ખર્ચની રકમ કે જેમાં વહીવટી ખર્ચ તથા સંચાલકીય ખર્ચનો સરવાળો.

એમ (M) માર્જન ઓફ ઈન્કમ એટાણલે કે કમાણીનો ગાળો કે જે કરજ ડીપોઝીટ ઉપર આપવામાં આવતા વ્યાજનો સરાસરી દર (જે તે કામના વેઈટેજ પ્રમાણે) અને ધિરાણો-રોકાણો ઉપર મળતા વ્યાજના સરાસરી દર (જે તે કામના વેઈટેજ પ્રમાણે) વચ્ચેનો તફાવત આ સૂત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

- (I) મળતા માર્જનના વ્યાજના દરે થયેલ ખર્ચની રકમ મેળવવા માટે કેટલી રકમ તથા કેટલા કદનો ધંધો કરવો જોઈએ તે જાણવા માટે

$$વી = \frac{સી \times ૧૦૦}{એમ}$$

- (II) થયેલ ખર્ચની રકમ તથા કરેલ ધંધાના કદની રકમની સામે માર્જનનો દર કેટલો રાખવો જોઈએ તે જાણવા માટે.

$$એમ = \frac{એમ \times ૧૦૦}{સી}$$

- (III) થયેલા ધંધાના કદની રકમ મળતાં માર્જનના દરે ખર્ચ કેટલી રકમનો કરવો જોઈએ તે જાણવા માટે.

$$સી = \frac{સી \times એમ}{૧૦૦}$$

ઉપરોક્ત દશવિલ સૂત્રોનો ઉપયોગ કરી ગણતરી કરવાથી ધંધાનું કદ કેટલી રકમનું રાખવું જોઈએ તે માર્જન કેટલો મેળવવો જોઈએ કે ખર્ચ કેટલું રાખવું જોઈએ તેની માહિતી મળે જે આ સૂત્રોના ઉપયોગની થઈડી મર્યાદાઓ પણ છે. તે જાણ્યા વિના તેનો ઉપયોગ કરી ગણતરી કરવામાં આવે તો તફાવત આવવા સંભવ છે. ધંધાની તમામ રકમ એટાણલે કે ખાસ કરીને તમામ ધિરાણ પર વ્યાજની આવક મળતી હોતી નથી. કોઈ ધિરાણ નબળાં થતાં હોય નોન પરફોર્મિંગ (NPA) એસેટ હોય તો તે ઉપજાઉં હોતા નથી. આમ હોવાથી ઈફેક્ટીવ બીઝનેસ કેટલો છે તે જાણવું જોઈએ. આ ઉપરાંત ઉપજમાં, વ્યાજની ઉપજમાં, દંડનીય વ્યાજ, વિતેલ મુદતનું વ્યાજ, પેનલ્ટી વિગેરેનો પણ સમાવેશ થતો હોય છે. સૂત્રમાં માત્ર વ્યાજ દરના તફાવતની વાત છે. ખર્ચની રકમ કોઈ ચોક્કસ વર્ષમાં પગાર વધારો તથા એરીયર્સ ચુકવાણીના કારણે ખુબ વધી ગઈ હોય તેવું બને. આમ તથા આવા અન્ય કારણોના લીધે તફાવત આવે તેવું બને. જેનું અર્બન બેંકે સતત મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ.

આ ઉપરાંત અર્બન કો. ઓપ. બેંકો જુદા જુદા ઘણા નિયંત્રણો નીચે કામ કરે છે. જેમાં ધિરાણ કે ડીપોઝીટ ઉપરના દરમાં વધઘટ થઈ શકતી નથી અને તેથી માર્જન ઓફ ઈન્કમ વધારી શકતો નથી. જ્યારે ખર્ચની રકમ ઉપરોક્ત વધતી હોય છે. ધંધા ઉપર નિયંત્રણો હોય કારણ કે

બેંકોની ધિરાણનીતિની રીત મહદ્ અંશે રિઝર્વ બેંક નક્કી કરતી હોય છે. જે લોન બીઝનેસ વધી શકે તેમ હોય છે, પરંતુ તે દિશાના પ્રયત્નો પ્રમાણમાં ઓછા હોય છે. આવી મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

બ્રેક ઈવન પોઈન્ટ કે સમતટ બિંદુ એ ધંધાનું (કે અન્ય કામકાજનું) એવું કદ સૂચવે છે કે જે થયેલ ખર્ચ મેળવવા ધંધો પુરતી રકમનો હોવાનું દર્શાવે છે. એટલે કે તે મુજબના કદનો ધંધો કરવાથી થયેલ ખર્ચ મળી રહે. આ બિંદુ નહીં નફો ન નહીં નુકશાનની પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે. જે તે પોઈન્ટથી ધંધો વધારે થાય તો નફો મળે અને ઓછો થાય તો ખોટ જાય. આ વિશ્લેષણ પદ્ધતિ અપનાવવાથી ધંધો કેટલો વધારવો કે માર્જન કેટલો રાખવો કે ખર્ચ કેટલું ઘટાડવું તેનો ખ્યાલ આપે છે.

(બ) ગુણોત્તર વિશ્લેષણ:

સૌથી પ્રથમ ૧૯૧૯માં જર્મન સ્કોલર એલેક્ઝાન્ડર વેલે વ્યાપારી એકમ માટે ગુણોત્તર વિશ્લેષણ સૂચવ્યું હતું. તે વખતથી નાણાંકીય સંચાલન, મૂલ્યાંકન માટે ગુણોત્તર વિશ્લેષણનું મહત્વ વધ્યું છે. આ અભ્યાસમાં ઉત્તર ગુજરાતની અર્બન કો. ઓપ. બેંકોનાં ભંડોળ સંચાલન માટે પણ મહદ્ અંશે ગુણોત્તર વિશ્લેષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભારત, ગુજરાત, વિવિધ રાજ્યો, વિવિધ પ્રદેશો અને ઉત્તર ગુજરાતના વિવિધ જિલ્લાની અર્બન કો. ઓપ. બેંકોના વિવિધ ગુણોત્તરો શોધી વિશ્લેષણાત્મક રજૂઆત કરવામાં આવી છે. તેના અભ્યાસ પહેલા ગુણોત્તર વિશ્લેષણનો ખ્યાલ, મહત્વ, મર્યાદાઓ જાણવી જરૂરી છે.

⇒ ગુણોત્તરનો અર્થ અને ખ્યાલ:

(૧) ગુણોત્તર એટલે કોઈપણ બે માહિતી વચ્ચેનો આંકડાકીય સંબંધ અથવા કોઈપણ બે રકમો વચ્ચેનો ભાગાકાર, જેમ કે ૧૯૯૬ના વર્ષ ભારતની અર્બન કો. ઓપ. બેંકોનું કુલ ધિરાણ રૂ. ૧૭૯૦૧.૯૧ છે અને કુલ થાપણો રૂ. ૨૪૧૬૫.૩૭ છે.

$$\text{તેથી ભારતની અર્બન કો.ઓપ.બેંકોનો ધિરાણ થાપણ ગુણોત્તર} = \frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

$$\text{તેથી ભારતની અર્બન કો.ઓપ. બેંકોનો ધિરાણ થાપણ ગુણોત્તર} = \frac{૧૭૯૦૭.૯૧}{૨૪૧૬૫.૩૭} \times ૧૦૦$$

ભારતની અર્બન કો. ઓપ. બેંકોનો ધિરાણ : થાપણ ગુણોત્તર ૭૪:૧૦ છે.

આમ ૭૪.૧૦ એ ભારતની અર્બન કો. ઓપ. બેંકોનો ધિરાણ થાપણ ગુણોત્તર કહેવાય.

- (૨) ગુણોત્તર એટલે વિધિરિતે રજૂ થતો બે સંબંધિત માહિતીઓ વચ્ચેનો આંકડાકીય સંબંધ. આ સંબંધ ધંધાકીય બેંકીંગ ક્ષેત્રે ટૂંકમાં આર્થિક જગતમાં ઘણું મહત્વ ધરાવે છે. છેલ્લા સો વર્ષમાં ધંધાકીય જગત સાથે સંધ ધરાવનાર રોકાણકારો, લોણદારો, બેંકો, ધંધાનાં સંચાલકો વગેરે આવા ગુણોત્તરોનો ઉપયોગ કરી મહત્વનું માર્ગદર્શન મેળવી રહ્યા છે.
- (૩) બેંકીંગ ક્ષેત્રે નાણાકીય હિસાબોમાં વિવિધ પત્રકો તૈયાર થાય છે. તે નાણાકીય હિસાબોના આધારે વર્ષને અંતે કેવી રીતે કાચું સરવૈયું બનાવી હિસાબો આંકડાની દ્રષ્ટિએ સાચા છે. તેની ખાત્રી કરવી તેમજ નફો, નુકશાન ખાતુ બનાવવું વગેરે બાબતો આર્થિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવવા મહત્વની બાબત છે. પરંતુ તેમાંથી એકાઉન્ટન્સીનું કામ પૂરું થતું નથી. હિસાબી પદ્ધતિની દ્રષ્ટિએ હિસાબો પરથી યોગ્ય એવા અનુમાનો તારવવા જરૂરી છે. નફા નુકશાન ખાતુ અને પાકુ સરવૈયું એવા બે પ્રગટ થયેલા નાણાકીય પત્રકોને આધારે બેંકના સંચાલકો કે તેની સાથે સંકળાયેલ સૌ કોઈને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળી રહે છે અને મહત્વના નિર્ણયો લેવામાં ઉપયોગી બને છે. ધંધામાં રોકવાની ઈચ્છા ધરાવનાર રોકાણકારની દ્રષ્ટિએ શું તપાસ કરવી અને કંપનીમાં રોકાણ કરવું કે નહિ તે અંગે અભિપ્રાય બાંધવો. તેવું જ બેંકમાં થાપણ મૂકવા ઈચ્છતા થાપણદારોની દ્રષ્ટિએ શું તપાસ કરવી કે બેંકમાં થાપણ મૂકવી કે નહિ. તે અંગે અભિપ્રાય બાંધવો. ધંધાને નાણાંનું ધિરાણ કરવા ઈચ્છતા લોણદાર કે બેંક વતી આ નાણાકીય પત્રકો તપાસવા અને ધંધાને નાણાંનું ધિરાણ કરવું ઈચ્છનીય છે કે નહિ તે અંગે સલાહ આપવી વગેરે બાબતો એકાઉન્ટીંગના અભ્યાસ માટે જરૂરી બને છે. તો હિસાબોનું વિશ્લેષણ અને વિવેચન

કરવાની અનેક પદ્ધતિઓ પૈકીની એક અતિ મહત્વની પદ્ધતિ કોઈ હોય તો તે ગુણોત્તર વિશ્લેષણની પદ્ધતિ છે. જેનો ઉપયોગ આ અભ્યાસમાં કરેલ છે.

⇒ વિવિધ ગુણોત્તરનું સ્વરૂપ:

(અ) કાર્યરત આંક:

$$(૧) \text{ વ્યાજનું ખર્ચ : વ્યાજની આવક} = \frac{\text{વ્યાજનું ખર્ચ}}{\text{વ્યાજની આવક}}$$

$$(૨) \text{ વ્યાજનું ખર્ચ : કુલ આવક} = \frac{\text{વ્યાજનું ખર્ચ}}{\text{કુલ આવક}}$$

$$(૩) \text{ કુલ આવક : કાર્યશીલ મૂડી} = \frac{\text{કુલ આવક}}{\text{કાર્યશીલ મૂડી}}$$

$$(૪) \text{ પગાર ખર્ચ : કુલ ખર્ચ} = \frac{\text{પગાર ખર્ચ}}{\text{કુલ ખર્ચ}}$$

$$(૫) \text{ કુલ ખર્ચ : કુલ આવક} = \frac{\text{કુલ ખર્ચ}}{\text{કુલ આવક}}$$

(બ) નફાકારકતાના આંક:

$$(૧) \text{ નફો : કુલ આવક} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ આવક}}$$

$$(૨) \text{ નફો : થાપણ} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ આવક}}$$

$$(૩) \text{ નફો : ચોખ્ખું વ્યાજ} = \frac{\text{નફો}}{\text{ચોખ્ખું વ્યાજ}}$$

$$(૪) \text{ નફો : અસ્કયામત} = \frac{\text{નફો}}{\text{અસ્કયામત}}$$

$$(૫) \text{ ઇકવીટી પર વળતરનો આંક} = \frac{\text{નફો}}{\text{માલિકીનાં ભંડોળ}}$$

$$(૬) \text{ નફો : કાર્યશીલ મૂડી} = \frac{\text{નફો}}{\text{કાર્યશીલ મૂડી}}$$

(ક) દેવું ચૂકવવાની શક્તિનાં આંક:

$$(૧) \text{ રોકડ : થાપણ} = \frac{\text{રોકડ}}{\text{થાપણ}}$$

$$(૨) \text{ રોકાણ : થાપણ} = \frac{\text{રોકડ}}{\text{થાપણ}}$$

$$(૩) \text{ ચોખ્ખું વ્યાજ : કુલ અસ્કયામત} = \frac{\text{ચોખ્ખું વ્યાજ}}{\text{કુલ અસ્કયામત}}$$

$$(૪) \text{ માલિકીનાં ભંડોળ : સ્થિર અસ્કયામત} = \frac{\text{રોકડ}}{\text{થાપણ}}$$

$$(૫) \text{ ધિરાણ : થાપણ} = \frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપણ}}$$

⇒ ગુણોત્તર વિશ્લેષણની ઉપયોગિતા:

ગુણોત્તર વિશ્લેષણનો ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત બેંકોએ નાણાંનું ધિરાણ કરતાં પહેલાં કંપનીઓની પ્રવાહિતાની સ્થિતિ અને નફાકારકતાની સ્થિતિ વિષે માહિતી મેળવવા માટે કરી હતી. ત્યાર પછી અનેક પક્ષકારોએ તેનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. રોકાણકારો પણ હવે કંપનીમાં રોકાણ કરતાં પહેલાં તેના પ્રકાશિત હિસાબો ઉપરથી જુદા જુદા ગુણોત્તર ગણી કંપનીની સંસ્કરતા તથા તેની નફાકારકતાનો ખ્યાલ મેળવવા પ્રયત્નો કરે છે. ધંધાના સંચાલકોને તેમજ અર્બન કો. ઓપ. બેંકોના સંચાલકોને ભંડોળ સંચાલનની કાર્યક્ષમતા સિવાય તે ઘણી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે. આમ ગુણોત્તર વિશ્લેષણ અનેક પક્ષકારોને ઉપયોગી છે. સભાસદો પોતાની અર્બન બેંકની આર્થિક સંસ્કરતા જાણી શકે છે.

(૧) નફાકારકતા: બેંકની નફાકારકતાની ઉપયોગી માહિતી નફાકારકતાના ગુણોત્તરો પરથી મળે છે. કાચા નફામાં તમા ચોખ્ખા નફાનો ગુણોત્તર રોકાણ પર વળતરના વિવિધ ગુણોત્તરો બેંકની નફાકારકતાનો સારો ખ્યાલ આપે છે. આને આધારે સંચાલકો, મેનેજરોની કાર્યક્ષમતાનો રોકાણકારો બેંકની સમગ્ર કાર્યક્ષમતાનો તમા લોન પરત કરવાની શક્તિનો ખ્યાલ મેળવી શકે છે. કુલ નફો રૂપિયામાં હોય જ્યારે નફાકારકતા એક આંક હોય છે.

- (૨) **પ્રવાહિતા:** વાસ્તવમાં ગુણોત્તરની શરૂઆત જ પ્રવાહિતાના ગુણોત્તરોથી થાય છે. ચાલુ ગુણોત્તર, પ્રવાહિતા ગુણોત્તર તથા એસિડ કસોટી ગુણોત્તરો દ્વારા બેંકને પોતાના ટૂંકાગાળાના દેવા ચૂકવવાના થાય ત્યારે સમયસર ચુકવી શકશે કે નહીં તેનો ખ્યાલ મળે છે. સંસ્થાની નાણાં પરત કરવાની શક્તિ આ આંક સ જાવે છે. બેંકો તથા ધંધાને નાણાં ધિરનાર અન્ય લોણદારો આ ગુણોત્તરનો ઉપયોગ કરી નક્કી કરે છે કે નિયમિત રીતે વ્યાજ કે હામા વસૂલાત થઈ શકશે કે ભરી શકશે.
- (૩) **કાર્યક્ષમતા:** અર્બન કો. ઓપ. બેંકોના સંચાલકોની દ્રષ્ટિએ નાણાંકીય કામગીરીની કાર્યક્ષમતા માપવા ચલન દરના ગુણોત્તરો ખુબ ઉપયોગી છે. દા.ત. થાપાણ ચલન દરથી ધિરાણ કેટલી ઝડપે તેનો ખ્યાલ મળે છે. દેવાદારા ગત્તાગુણોત્તર પરથી મુદતવિતી ધિરાણનો ખ્યાલ આવે છે. મિલકતોના ચલન દરથી મિલકતોના ધંધામાં કેટલીક કાર્યક્ષમતાથી ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. ખાસ કરીને વેચાણ સાથે સંકળાયેલા આ બધા જ ગુણોત્તર પરથી બેંકની સફળતાનો, કાર્યક્ષમતાનો સારો ખ્યાલ સંચાલકને આવે છે.
- (૪) **આંતર બેંક તુલના:** બેંકના એકલા ગુણોત્તરો ખાસ ઉપયોગી નથી. પરંતુ જો તેને એક બેંકનાં ગુણોત્તરો સાથે અન્ય બેંકોના ગુણોત્તરો સરખાવવામાં આવે તો બેંકના સરેરાશના પ્રમાણમાં આપણી બેંક ક્યાં છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે. આથી જ આંતર બેંક તુલનાને કાર્યક્ષમતાનો (ટેકનીક)નો વિકાસ થયો છે. જે બેંકોની તુલનામાં આપણી બેંકની નબળાઈઓ દર્શાવે છે કે જેથી જરૂર લાગે ત્યાં સુધારાના પગલાં લઈ શકાય.
- (૫) **વલાણ દર્શાવતા ગુણોત્તરો:** બેંકોનાં પોતાનાં જ લીધેલા ત્રણથી પાંચ વર્ષના ગુણોત્તરોની સરખામણી કરવાથી નાણાંકીય બાબતનું વલાણ જાણી શકાય. દા.ત.: ચાલુ ગુણોત્તર, સમગ્ર ધંધાની સરેરાશ કરતાં ઓછો હોય. પરંતુ જો છેલ્લા થોડા વર્ષોમાં તેનો સતત સુધારો થઈ રહ્યો હોય તો તે આવકાર દાયક વલાણ છે. ગુણોત્તર વિશ્લેષણ પરથી જ તેનો ખ્યાલ આવે છે. તેનાથી ઉલટું પણ બની શકે. બેંકનાં અમુક

ગત્તણોત્તર ધંધાની સરેરાશ કરતાં સારી પરિસ્થિતિ રજૂ કરે છે. પરંતુ તેનું વલાણ તેનો સતત ઘટાડો સૂચવતું હોય તો સંચાલકોએ તજજ્ઞોની મદદ વડે પગલાં લેવા પડે છે.

(૬) અંદાજપત્રિય અંકુશ માટે ઉપયોગી: જે ધંધામાં અંદાજપત્ર દ્વારા અંકુશની પદ્ધતિઓનો અમલ થએ હોય ત્યાં અંકુશ રાખવા અહેવાલો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આવા અહેવાલોમાં વિવિધ પ્રકારનાં ગુણોત્તરો રજૂ કરી અંદાજપત્રો પ્રમાણે કાર્ય થઈ રહ્યું છે કે નહીં તેનો ખ્યાલ મેળવવા પ્રયત્નો થયા છે. આ પદ્ધતિને પરફોર્મન્સ બલેટીંગ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(૭) નિર્ણય ઘડતર માટે ઉપયોગી: સંચાલકોનો મહત્વના નિર્ણયો લેવામાં ગુણોત્તરો ઉપયોગી નીવડે છે. પ્રવાહી ગુણોત્તરો ધંધામાં રોકડની અછત દશવિ તો પ્રવાહિ પરિસ્થિતિ સુધારવાના પગલાં લેવાનો સંચાલકો નિર્ણય કરે છે. નવી મૂડી યોજનાઓમાં રોકાણ કરવું ઉપયોગી છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવામાં સંચાલકોને ગુણોત્તર માર્ગદર્શન આપે છે. જુદા જુદા ખાતાઓની કાર્યક્ષમતાને દરેકની નફાકારકતાનાં ગુણોત્તરોને આધારે માપી શકાય છે. તેને આધારે ખાતાવાર કાર્યક્ષમતા નક્કી થાય છે તે જરૂર લાગે તો ફેરફાર કરી શકાય છે. આ પ્રમાણે અર્બન બેંકો માટે તમામ ગુણોત્તરો શોધવાની જરૂર નથી પરંતુ જરૂરિયાત મુજબના ગુણોત્તરોનો ઉપયોગ કરી ભંડોળની કાર્યક્ષમતા માપી શકાય છે.

⇒ ગુણોત્તર વિશ્લેષણની મર્યાદાઓ:

(૧) એક જ વર્ષમાં ગુણોત્તરોની ઉપયોગિતા મર્યાદિત: એક જ વર્ષના નાણાંકીય પત્રકો પરથી જે ગુણોત્તરો અને ટકાવારી શોધવામાં આવી હોય તેની ઉપયોગિતા દેખીતી રીતે જ મર્યાદિત રહેવાની પાછલા વર્ષના આંકડાઓ સાથે ચાલુ વર્ષના આંકડાઓ સરખાવવા જોઈએ અને પંચવર્ષીય યોજના કે દાયકાના પરિવર્તનો જાણવા બે સમયગાળાના ગુણોત્તરોનો ઉપયોગ થાય છે. બની શકે તો એક સરખો ધંધો કરતી અન્ય પેઢીઓ સાથે ધંધાના આંકડા સરખાવવા જોઈએ.

- (૨) અન્ય પરિબળોની અસર ધ્યાનમાં લેવી: કોઈપણ બેંકના, ધંધાના આર્થિક પરિણામો ઉપર અનેક પરિબળો અસર કરે છે. દા.ત. અર્થતંત્રની સામાન્ય પરિસ્થિતિ, હરિફાઈ, કેટલાંક સ્થાનિક પરિબળો વગેરે એટલે ગુણોત્તરો પરથી કોઈ અનુમાન બાંધતાં પહેલાં આ પરિણામો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. તે માટે આંકડાકીય માપોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. જેના માટે મલ્ટીપલ રીગ્રેસનની પદ્ધતિ ઉપયોગી નીવડે છે.
- (૩) એક જ ગુણોત્તર ગેરમાર્ગે દોરે: જે બીજા ગુણોત્તરોને ધ્યાનમાં લીધા સિવાય એક જ ગુણોત્તર પરથી કોઈ અનુમાન બાંધવામાં આવે તો કોઈકવાર તે ગેરમાર્ગે દોરનાર બને છે. એટલે કે ધંધાની, બેંકની આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર કરતા બધા જ ગુણોત્તરનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે.
- (૪) ઐતિહાસિક આંકડા પરથી ગણેલ ગુણોત્તરોની ઉપયોગિતા મર્યાદીત: અંદાજ પરથી ભાવિ માટે તૈયાર કરેલા ગુણોત્તરો સંચાલકો માટે વધુ ઉપયોગી છે અને ઐતિહાસિક પરિણામો પરથી ગણેલા ગુણોત્તરની ઉપયોગિતા મર્યાદીત છે. આમ છતાં ઘણીવાર એકાઉન્ટન્ટે ઐતિહાસિક વિગતો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. કારણ કે તે આંકડાઓ તેને સહેલાઈથી મળી શકે છે.
- (૫) ગુણોત્તર સિવાય અન્ય તપાસ જરૂરી: ગુણોત્તરો ઉપર ખાસ એ ધ્યાન આપવું જોઈએ કે હિસાબોની તપાસ એ પ્રાથમિક પગલું છે. અને કોઈ ચોકકસ અનુમાનો બાંધતાં પહેલાં વિગતવાર તપાસ કરવી જરૂરી છે.
- (૬) સરખામણી કરતાં આધાર ધ્યાનમાં લેવાં જરૂરી: જ્યારે બે બેંકના ગુણોત્તરો સરખાવવામાં આવે ત્યારે એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે જુદી જુદી બેંકો જુદા જુદા આધારો લઈ હિસાબો તૈયાર કરે છે. દા.ત. એક બેંક સીધી લીટીની રીતે ઘસારો ગણાવે તો બીજી બેંક ઘટતી જતી બાકી ઉપર ઘસારો ગણે. એટલે કે સ્વાભાવિક રીતે જ આવી સરખામણી ખોટા અનુમાનો તરફ દોરી જશે. એટલે કે ગુણોત્તરો વડે રૈખિક કે બિન રૈખિક સંબંધ બે ચલ રાશી વચ્ચેનો બે કે તેથી વધુ બેંકોના કિસ્સામાં સમજાવી શકાય છે.

- (૭) જુદા જુદા વર્ષોના ગુણોત્તરોની સરખામણીની ઉપયોગિતા મર્યાદીત: આજ રીતે ભાવ સપાટીમાં જે ફેરફારો થઈ રહ્યાં છે તે જોતાં જુદા જુદા વર્ષના ગુણોત્તરોની સરખામણી મુશ્કેલ બને છે. દા.ત. ૧૯૯૧ના ધિરાણ અને થાપણનો જે ગુણોત્તર હોય તેની સરખામણીમાં ૧૯૯૨નો ગુણોત્તર ખૂબ વધુ હશે. વિકાસને લીધે લોકોની થાપણો વધતાં ધિરાણ વધે છે. પણ ગુણોત્તર ઘટે તો બેંકે યોગ્ય પગલાં લેવા પડે છે.
- (૮) સ્ટાન્ડર્ડ ગુણોત્તરનો અભાવ: બીજી બાબત જે ધ્યાન ખેંચે છે તે એ છે કે કોઈપણ બાબત અંગે કોઈ સ્ટાન્ડર્ડ ગુણોત્તર નથી. કે જેની સાથે કોઈપણ બેંકના ગુણોત્તરો સરખાવી શકાય. જુદી જુદી બેંકો અને ઉદ્યોગોના, પેઢીઓના સંજોગો જુદા જુદા છે. દા.ત. જાહેર બેંકમાં મોટા પ્રમાણમાં થાપણો હોય અને ધિરાણ પણ મોટા ભાગનું અગ્રતાક્રમ ક્ષેત્રમાં કરવું પડતું હોય એટલે કે ૨:૧ નો ચાલુ ગુણોત્તર હોવો જોઈએ એવું ધોરાણ દરેક બેંકને લાગુ પાડી શકાય નહીં.
- (૯) અમુક ગુણોત્તરને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાનું વલાણ નુકશાનકારક: કેટલીક બેંકો અમુક ગુણોત્તરને જ ચુસ્તપણે વળગી રહેવાનું વલાણ ધરાવે છે. દા.ત. ચાલુ થાપણ કરતાં બાંધી મુદતની થાપણ બમણી હોવી જોઈએ. એવા પ્રમાણને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાનું વલાણ નુકશાનકારક છે. આ ધ્યેયને બદલે બેંકની આર્થિક સ્થિતિ તંદુરસ્ત રાખીને સામે આવતી નુકશાનકારક તકોનો ઉપયોગ કરવાનું ધ્યેય રાખવું જોઈએ.
- (૧૦) બે અસંબંધિત વિગતો પરથી શોધેલ ગુણોત્તર બિન ઉપયોગી: ગુણોત્તરો પર વધુ પડતો આધાર રાખનાર એકાઉન્ટન્ટ ઘણીવાર એવા બે આંકડાઓ વચ્ચેના ગુણોત્તરો શોધે છે. જેને એકબીજા સાથે કોઈ સંબંધ નથી. દા.ત. બેંકના થાપણદારો અને ધિરાણ વચ્ચેનો ગુણોત્તર અતાર્કિક છે. એટલે કે ફક્ત એવી વિગતો વચ્ચે જ ગુણોત્તર શોધવા જેનાં વચ્ચે કોઈ તાર્કિક સંબંધ હોય અને કોઈ ઉપયોગી અનુમાનો તરફ દોરી જાય.

આધુનિક સમયમાં ગુણોત્તર વિશ્લેષણ પર વધુ પડતો ભાર મુકવામાં આવે છે. અમેરીકન લેખક Paton ગુણોત્તર પર આપતા વધુ પડતા મહત્વ સામે લાલ બત્તી ધરતાં જણાવે છે કે થાપાણના ઉથલાનો દર ખૂબ જ સંતોષકારક છે. પરંતુ ધિરાણ કામચલાઉ વ્યાજ દરે અનિચ્છનીય ઘટાડો કરીને પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું હોય તે જ પ્રમાણે ચાલુ ગુણોત્તર થાપાણનું પ્રમાણ ઉચું હોય જે ધિરાણ ન થતું હોય તો બેંકની ઘટતી જતી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

⇒ **નાણાંકીય સંચાલનની મર્યાદાઓ:**

આ ઉપરાંત અર્ન બેંકના નાણાંકીય સંચાલનના ક્ષેત્રમાં અન્ય ઘણા મુદ્દાઓ આવી શકે. જેમાં બ્રાન્ચ રીકન્સીલીએશન્સમાં નિયમિતતા અને મોટી રકમની બાકી એન્ટ્રીઓ ઉપર તકેદારી બ્રાન્ચ એડજસ્ટમેન્ટ એકાઉન્ટ ઉપર રાખવાની કાળજી બેંકો સામેના ટી.ટી., એમ.ટી. તથા અન્ય વ્યવહારો અને હિસાબ મેળવણીમાં ચોકસાઈ અને નિયમિતતા, હિસાબોની યોગ્ય પદ્ધતિની ખાત્રી, વ્યાજ ગણતરીમાં ચોકસાઈ મોટી પાર્ટિઓના ખાતા ઉપર તકેદારી, ગેરરીતિ થવા સંભવ હોય તેવા ઓપરેશન્સ ઉપર તકેદારી કરી શકાય, વગેરેના ઘણા મુદ્દાઓ માત્ર હિસાબનીય હોવા છતાં તેના ઉપર તકેદારી રાખી હોવા છતાં તેના ઉપર તકેદારી રાખવી એ નાણાંકીય સંચાલનના ભાગરૂપે ગણી શકાય. ખાસ નાણાંકીય સંચાલનમાં ઝડપી નિર્ગય પ્રક્રિયા ખાસ આવશ્યક છે. હવે તો કોમ્પ્યુટર ટેકનોલોજી એટલી વિકસીત થઈ ગઈ છે કે જેના દ્વારા નાણાંકીય સંચાલનનું કામ ખૂબ ચોકસાઈથી તથા કાળજીપૂર્વક થઈ શકે તેમ છે.

અર્બન કો. ઓપ. બેંકોમાં નાણાંકીય સંચાલન પ્રત્યે સેવવામાં આવે છે. તેવી ટીકા કરવી કે નાણાંકીય સંચાલન કાર્યક્ષમ રીતે થવું જોઈએ તેવી સલાહ આપવી સહેલું છે. પરંતુ તેને અમલમાં મૂકવું ખૂબ જ મર્યાદા વાળું છે તે પણ ભૂલાવું ન જોઈએ. આ પ્રશ્ન ખૂબ કાળજીપૂર્વક હલ કરવામાં આવે તો પણ તેમાં સૂપૂર્ણ સફળતા મળી શકે નહીં. જે માટે ઘણા કારણો છે. મુખ્યત્વે આ બેંકોના મોટા ભાગના કામકાજ અને નીતિરીતિ ઉપર જુદા જુદા કેટલાયે પ્રકારના નિયંત્રણો હોય છે. આવા નિયંત્રણો કે નિયમોમાં ધિરાણ અંગે માર્ગદર્શન, સૂચનાઓ તરલ

ભંડોળના રોકાણોના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદાઓ અનામત તથા અન્ય ભંડોળના ઉપયોગ ઉપરના નિયમનો ધિરાણો તથા થાપાણો ઉપરના વ્યાજની મર્યાદાઓ, ડિવીડન્ડ આપવા ઉપર મર્યાદા, વસૂલાતની કાર્યવાહીમાં થતી ઢીલ, નફાની ચોકકસ પ્રકારની ફાળવણી વિગેરે તમામ બાબતો નિયંત્રિત હોય છે. ખાસ કરીને ધંધાકીય વહીવટનો અભાવ કે નિર્ણય પ્રક્રિયામાં થતી ઢીલ પણ અવરોધક બને છે. આવી મર્યાદાઓ હોવા છતાં પણ થોડી કાળજી રાખવામાં આવે અને અભ્યાસપૂર્વક ધ્યાન આપવામાં આવે તો હાલની પરિસ્થિતિમાં ઘણો સુધારો થઈ શકે તેવી સંભાવના છે.

⇒ **મૂલ્યાંકન:**

સામાન્ય રીતે સંચાલકો માટે ભંડોળ પ્રવાહ પત્રક ખૂબ ઉપયોગી છે. પરંતુ તે અંગે વધારે પડતો ઉત્ક્રાહ કે આશાવાદ રાખવા સામે કેટલીક સાવચેતીઓ જરૂરી છે. ફક્ત ભંડોળ પ્રવાહ પત્રક જ બંધી માહિતીઓ આપી શકે નહીં. પાકું સરવૈયું અને નફા નુકશાન ખાતું એ મૂળભૂત પત્રકો છે. મુળ આંકડા તો તેમાંથી જ લેવામાં આવે છે. ભંડોળ પ્રવાહ પત્રક આનુષંગિક છે. જે ઉપરનાં બે પત્રકોમાંથી માહિતી મેળવીને અમુક મુદ્દાઓ પર સંચાલકોનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકાય. એ રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. અર્બન કો. ઓપ. બેંકોનું નાણાકીય સંચાલન યોગ્ય પદ્ધતિસર રીતે થાય. ફાજલ ભંડોળનો યથાર્થ, ઝડપી અને નફાકારક ઉપયોગ થાય. ધિરાણ ગુણવત્તા વાળું બને અને હિસાબો પારદર્શક રહે તેમજ મહત્તમ નફાના ધ્યેય કરતાં લોકોની સેવા તથા સામાજિક જવાબદારીઓ વધારે સારી રીતે અદા કરી પોતાના ધ્યેયો યોગ્ય દીશામાં કામ કરી હાંસલ કરે તે જરૂરી છે.

અર્બન કો. ઓપ. બેંકોના જુદા જુદા ઓપરેશન્સ તથા વાર્ષિક હિસાબોનું યોગ્ય પદ્ધતિ દ્વારા કોમ્પ્યુટર ટેકનોલોજીની સહાય મેળવી વિશ્લેષણ પ્રથા અમલમાં લાવવી આવશ્યક છે. જેથી આ બેંકોની નબળાઈઓ કે ત્રુટીઓ તેમજ થયેલ નોંધપા કામગીરી જાણી શકાય. જે ક્ષતિઓ દુર કરવા આથી જરૂરી દિશાદર્શન મળતા જરૂરી પ્રયત્નો થઈ શકે. બેંકિંગ ક્ષેત્રે ઘણા ધા નિયંત્રણોના ભાર નીચે હોઈ તેને સ્વાયત્ત બનાવવા વિષે નરસિહમ્હમ કમિટીએ જુદી જુદી

ભલામણો કરેલ છે. તેમ છતાં ઉદારીકરણના આ યુગમાં બેંકિંગ ક્ષેત્રે નિયંત્રણ મુક્ત નથી બન્યું, તે હકીકતની નોંધ લઈ નવી આર્થિક નીતિ ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકરણ સંદર્ભે અર્બન કો. ઓપ. બેંકો સામે જે પડકારો ઉભા થયા છે. તે ધ્યાનમાં લઈ આ બેંકો વધારે સ્વાયત્ત અને સ્વર્નિભર બની બલવત્તર બને તેવા નિષ્ઠાપૂર્વકના તમામ પ્રયત્નો જરૂરી છે. જેમાં નિષ્ઠાવાન, સબળ નેતૃત્વ, જાગૃત, વફાદાર સભાસદો, પ્રમાણિક કાર્યક્ષમ કર્મચારીઓ, સરકારી તંત્ર તેમજ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા, સંબંધક અને સંસ્થાઓની પોતાની ભૂમિકા યોગ્ય રીતે સહવીર્યમ્ કરવા વહેની ઉચ્ચ ભાવનાને નજર સમક્ષ રાખી અદા કરે તે સમયની માંગ છે.

પ્રકરણ - ૬

પસંદ કરેલ સહકારી બેંકોની નફાકારકતા, નાણાંકીય સંચાલન અને કાર્યક્ષમતાની માપણી

૬.૧ પ્રસ્તાવના:

પ્રસ્તુત મારા મહાનિબંધમાં રાજકોટ જિલ્લાની નીચે મુજબની કુલ ૧૦ સહકારી બેંકોને ૧૦ વર્ષના એટાણલે કે (વર્ષ ૧૯૯૬-૯૭ થી વર્ષ ૨૦૦૫ -૨૦૦૬) દરેક બેંકોના વાર્ષિક અહેવાલ પરથી આંકડાકીય માહિતતી એકઠી કરેલી છે તેમાં :-

ક્રમ	બેંકોના નામ
૧.	રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંક
૨.	સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.
૩.	રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ.
૪.	રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.
૫.	શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.
૬.	શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.
૭.	ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.
૮.	જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.
૯.	ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.
૧૦.	વિજય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

ઉપરોક્ત ૧૦ રાજકોટ જિલ્લાની સહકારી બેંકોના વાર્ષિક અહેવાલ પરથી ધિરાણો, વ્યાજ, કુલ આવક, કુલ ખર્ચ, નફો, કુલ મિલકત, રોકાણો, થાપણો, વર્કિંગ કેપીટલ, વગેરેના અલગ - અલગ વલણ દર્શાવતી ટકાવારીઓ દર્શાવવામાં આવી છે.

દ.અ.૧

ધિરાણ સાથે કુલ થાપણની ટકાવારી
સારાણી દ.૧

રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંક

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	ધિરાણ	થાપણો	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૫૪૬૮.૮૫	૩૫૨૧૫.૪૭	૪૩.૯૨૬૩
૧૯૯૭-૯૮	૨૯૧૪૬.૨૬	૪૬૧૬૫.૧	૬૩.૧૩૪૮૩
૧૯૯૮-૯૯	૪૦૨૬૬.૦૨	૫૭૦૧૪	૭૦.૬૨૪૮
૧૯૯૯-૦૦	૨૦૫૧૯.૫૯	૫૭૦૧૪	૩૫.૯૯૦૪૫
૨૦૦૦-૦૧	૪૮૭૪૨.૬૫	૭૦૫૩૫.૪૪	૬૯.૧૦૩૭૮
૨૦૦૧-૦૨	૪૯૨૬૦.૭૫	૬૮૪૨૨.૦૨	૭૧.૯૯૫૪૭
૨૦૦૨-૦૩	૪૮૫૩૩.૨૯	૭૧૧૭૨.૩૪	૬૮.૧૯૧૨૧
૨૦૦૩-૦૪	૪૨૧૫૪.૬૧	૭૯૮૧૨.૬	૫૨.૮૧૬૯૮
૨૦૦૪-૦૫	૪૨૮૯૮.૯૨	૮૩૭૧૯.૮૯	૫૧.૨૪૧૦૧
૨૦૦૫-૦૬	૪૩૦૯૦.૮૨	૮૫૫૪૫.૪૧	૫૦.૩૭૧૮૭
જેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૫૭.૭૩૯૭ છે.			

* પ્રાપ્ત સ્થાન : રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંકનાં વાર્ષિક અહેવાલ.
ધિરાણ સાથે થાપણની ટકાવારી = $\frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપણો}} \times ૧૦૦$

ધિરાણ સાથે થાપાણની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ. કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૪૩.૯૨૬૩	-૨૧૯.૬૩૨
૨	-૪	૧૬	૬૩.૧૩૪૮૩	-૨૫૨.૫૩૯
૩	-૩	૯	૭૦.૬૨૪૮	-૨૧૧.૮૭૪
૪	-૨	૪	૩૫.૯૯૦૪૫	-૭૧.૯૮૦૯
૫	-૧	૧	૬૯.૧૦૩૭૮	-૬૯.૧૦૩૮
૬	૧	૧	૭૧.૯૯૫૪૭	૭૧.૯૯૫૪૭
૭	૨	૪	૬૮.૧૯૧૨૧	૧૩૬.૩૮૨૪
૮	૩	૯	૫૨.૮૧૬૯૮	૧૫૮.૪૫૦૯
૯	૪	૧૬	૫૧.૨૪૧૦૧	૨૦૪.૯૬૪
૧૦	૫	૨૫	૫૦.૩૭૧૮૭	૨૫૧.૮૫૯૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.093$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષમાં ધિરાણ અને થાપાણનો દર ૪૩.૯૨ હતો તે પાછળથી વધીને ૦૦.૦૧ માં ૬૯.૧૦ જેટલો થાય છે. જે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૫૦.૩૭ જેટલો થઈ જાય છે.

દસ વર્ષની આ ટકાવારી સરેરાશ ૫૭.૭૩૯૭ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૧૩ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.અ.ર

ધિરાણ સાથે કુલ થાપણની ટકાવારી

સારાણી દ.ર

સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	ધિરાણ	થાપણો	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૧૮૫.૮૮૮	૨૫૫૩.૯૨૫	૪૬.૪૩૩૯૫
૧૯૯૭-૯૮	૧૬૬૧.૬૩૫	૩૬૯૦.૮૬૩	૪૫.૦૨૦૨૩
૧૯૯૮-૯૯	૨૪૧૫.૫૪૫	૫૭૬૫.૨૫	૪૧.૮૯૮૩૬
૧૯૯૯-૦૦	૩૧૪૧.૦૮૪	૮૬૭૮.૭૯૯	૩૬.૧૯૨૬૨
૨૦૦૦-૦૧	૭૨૦૧.૯૬૧	૧૧૪૬૦.૩૬	૬૨.૮૪૨૩૫
૨૦૦૧-૦૨	૬૨૧૪.૨૭૩	૧૨૯૩૨.૬૬	૫૫.૭૮૩૩૫
૨૦૦૨-૦૩	૭૫૬૨.૯૮૭	૧૪૨૩૮.૩૧	૫૩.૧૧૭૧૫
૨૦૦૩-૦૪	૭૯૬૯.૪૧	૧૫૧૩૨.૫૯	૫૨.૬૬૩૯
૨૦૦૪-૦૫	૮૫૯૮.૭૪૪	૧૫૯૯૭.૭૫	૫૩.૭૪૯૭
૨૦૦૫-૦૬	૮૫૯૮.૭૪૪	૧૫૯૯૭.૭૫	૫૩.૭૪૯૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૫૦.૩૮૮૭ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{ધિરાણ સાથે થાપણની ટકાવારી} = \frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપણો}} \times ૧૦૦$$

ધિરાણ સાથે થાપણની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૪૬.૪૩૩૮૫	-૨૩૨.૧૭
૨	-૪	૧૬	૪૫.૦૨૦૨૩	-૧૮૦.૦૮૧
૩	-૩	૯	૪૧.૮૮૮૩૬	-૧૨૫.૬૮૫
૪	-૨	૪	૩૬.૧૮૨૬૨	-૭૨.૩૮૫૨
૫	-૧	૧	૬૨.૮૪૨૩૫	-૬૨.૮૪૨૪
૬	૧	૧	૫૫.૭૮૩૩૫	૫૫.૭૮૩૩૫
૭	૨	૪	૫૩.૧૧૭૧૫	૧૦૬.૨૩૪૩
૮	૩	૯	૫૨.૬૬૩૮	૧૫૭.૯૯૧૭
૯	૪	૧૬	૫૩.૭૪૮૭	૨૧૪.૯૯૮૮
૧૦	૫	૨૫	૫૬.૧૮૫૬	૨૮૦.૯૨૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૧.૨૮૮$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષમાં ધિરાણ અને થાપણનો દર ૪૬.૪૩ હતો તે પાછળથી વધીને ૦૦.૦૧ માં ૬૭.૮૪ જેટલો થાય છે. જે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૫૬.૧૮ જેટલો થઈ જાય છે.

દસ વર્ષની આ ટકાવારી સરેરાશ ૫૦.૩૮૮૭ છે તથા આ દરમાં ૧.૨૮૮ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.અ.૩

ધિરાણ સાથે કુલ થાપણની ટકાવારી

સારણી દ.૩

રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	ધિરાણ	થાપણો	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૫.૧૩૪૫૯	૧૦૨.૧૫૪૭	૨૪.૬૦૪૪૪
૧૯૯૭-૯૮	૧૩૮.૨૧૪૪	૩૦૦.૩૮૯૫	૪૬.૦૧૧૭૩
૧૯૯૮-૯૯	૮૧૬.૫૩૩૯	૧૧૩૯.૯૮૩	૭૧.૬૨૬૮૩
૧૯૯૯-૦૦	૧૪૫૬.૬૮૭	૭૩૧.૭૮૨૨	૧૯૯.૦૬૦૨
૨૦૦૦-૦૧	૨૬૭૩.૫૭	૩૬૨૩.૬૬૩	૭૩.૭૮૦૮૬
૨૦૦૧-૦૨	૩૧૪૨.૦૦૭	૫૦૧૬.૯૨૩	૬૨.૬૨૮૧૬
૨૦૦૨-૦૩	૩૮૩૩.૪૧૧	૬૮૭૧.૮૭૩	૫૫.૭૮૪૦૭
૨૦૦૩-૦૪	૪૫૭૮.૫૨૨	૮૩૧૨.૩૭૫	૫૫.૦૮૦૭૯
૨૦૦૪-૦૫	૬૨૬૬.૪૬૪	૮૮૦૭.૫૧૭	૭૧.૧૪૯૦૪
૨૦૦૫-૦૬	૬૮૬૨.૪૪	૯૬૪૪.૯૧૮	૭૧.૧૫૦૮૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૭૩.૦૮૭૭ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંકનાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{ધિરાણ સાથે થાપણની ટકાવારી} = \frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપણો}} \times ૧૦૦$$

ધિરાણ સાથે થાપણની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૨૪.૬૦૪૪૪	-૧૨૩.૦૨૨
૨	-૪	૧૬	૪૬.૦૧૧૭૩	-૧૮૪.૦૪૭
૩	-૩	૯	૭૧.૬૨૬૮૩	-૨૧૪.૮૮
૪	-૨	૪	૧૯૯.૦૬૦૨	-૩૯૮.૧૨
૫	-૧	૧	૭૩.૭૮૦૮૬	-૭૩.૭૮૦૮
૬	૧	૧	૬૨.૬૨૮૧૬	૬૨.૬૨૮૧૬
૭	૨	૪	૫૫.૭૮૪૦૭	૧૧૧.૫૬૮૧
૮	૩	૯	૫૫.૦૮૦૭૯	૧૬૫.૨૪૨૪
૯	૪	૧૬	૭૧.૧૪૯૦૪	૨૮૪.૫૯૬૨
૧૦	૫	૨૫	૭૧.૧૫૦૮૪	૩૫૫.૭૫૪૨

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.924$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષમાં ધિરાણ અને થાપણનો દર ૯૬.૯૭ હતો તે પાછળથી વધીને ૦૦.૦૧ માં ૭૩.૭૮ જેટલો થાય છે. જે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૭૧.૭૫ જેટલો થઈ જાય છે.

દસ વર્ષની આ ટકાવારી સરેરાશ ૭૩.૦૮૭૭ છે તથા આ દરમાં -૦.૧૨૮ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.અ.જ

ધિરાણ સાથે કુલ થાપાણની ટકાવારી

સારાણી દ.જ

શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	ધિરાણ	થાપાણો	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૫૧.૨૪૪૨	૧૨૫.૪૮૬૧	૨૦૦.૨૧૬૭
૧૯૯૭-૯૮	૬૭૦.૪૩૪	૨૧૭.૮૯૦૨	૩૦૭.૬૯૩૫
૧૯૯૮-૯૯	૮૦૪.૮૪૧૬	૧૨૨૭.૧૮	૬૫.૫૮૪૬૩
૧૯૯૯-૦૦	૯૪૦.૦૭	૧૩૭૦.૭૮૩	૬૮.૫૭૯૦૮
૨૦૦૦-૦૧	૧૧૬૦.૮૬	૧૬૮૫.૭૯૮	૬૮.૮૬૧૧૪
૨૦૦૧-૦૨	૧૨૩૭.૨૯૮	૧૦૩૮.૫૨૨	૧૧૯.૧૪૦૩
૨૦૦૨-૦૩	૧૧૬૨.૫૧૨	૧૩૦૦.૬૮૨	૮૯.૩૭૭૦૮
૨૦૦૩-૦૪	૧૨૩૮.૬૩૪	૧૩૨૪.૯૬૬	૯૩.૪૮૪૨
૨૦૦૪-૦૫	૧૨૯૮.૯૫૨	૨૫૮૮.૩૫૯	૫૦.૧૮૪૩૭
૨૦૦૫-૦૬	૧૫૨૨.૭૭૪	૨૮૫૨.૦૯૨	૫૩.૩૯૧૪૬
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૧૧.૬૫ છે.			

* પ્રાપ્તિ સ્થાન : શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંકનાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{ધિરાણ સાથે થાપાણની ટકાવારી} = \frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપાણો}} \times ૧૦૦$$

ધિરાણ સાથે થાપાણની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૨૦૦.૨૧૬૭	-૧૦૦૧.૦૮
૨	-૪	૧૬	૩૦૭.૬૮૩૫	-૧૨૩૦.૭૭
૩	-૩	૯	૬૫.૫૮૪૬૩	-૧૯૬.૭૫૪
૪	-૨	૪	૬૮.૫૭૮૦૮	-૧૩૭.૧૫૮
૫	-૧	૧	૬૮.૮૬૧૧૪	-૬૮.૮૬૧૧
૬	૧	૧	૧૧૯.૧૪૦૩	૧૧૯.૧૪૦૩
૭	૨	૪	૮૯.૩૭૭૦૮	૧૭૮.૭૫૪૨
૮	૩	૯	૯૩.૪૮૪૨	૨૮૦.૪૫૨૬
૯	૪	૧૬	૫૦.૧૮૪૩૭	૨૦૦.૭૩૭૫
૧૦	૫	૨૫	૫૩.૩૯૧૪૬	૨૬૬.૯૫૭૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -૧૪.૪૪$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષમાં ધિરાણ અને થાપાણનો દર ૯૬.૯૭ હતો તે પાછળથી વધીને ૦૦.૦૧ માં ૬૮.૮૬ જેટલો થાય છે. જે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૫૩.૩૯ જેટલો થઈ ગય છે.

દસ વર્ષની આ ટકાવારી સરેરાશ ૧૧૧.૬૫ છે તથા આ દરમાં -૧૪.૪૪ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.અ.પ

ધિરાણ સાથે કુલ થાપણની ટકાવારી

સારાણી દ.પ

શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	ધિરાણ	થાપણો	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૫૫.૩૨૧૫	૨૧૫૮.૬૪૨	૧૧.૮૨૭૮૮
૧૯૯૭-૯૮	૩૧૧.૧૬૪૮	૩૧૮૫.૮	૮.૭૬૬૮૩૭
૧૯૯૮-૯૯	૪૦૮૫.૬૮૫	૪૭૫૮.૨૮૭	૮૫.૮૪૬૫૮
૧૯૯૯-૦૦	૪૫૯૩.૨૩૨	૬૬૦૩.૭૨૭	૬૮.૫૫૫૧૫
૨૦૦૦-૦૧	૫૦૮૮.૭૦૨	૬૯૯૮.૩૮૩	૭૨.૭૧૬૪૪
૨૦૦૧-૦૨	૫૨૪૬.૮૨૮	૬૯૪૦.૮૦૭	૭૫.૫૮૪૨૭
૨૦૦૨-૦૩	૫૧૦૮.૧૯૩	૭૨૨૬.૧૫૪	૭૦.૭૦૪૧૮
૨૦૦૩-૦૪	૫૫૬૨.૩૮૫	૮૫૬૬.૦૩	૬૪.૮૩૫૩૮
૨૦૦૪-૦૫	૫૫૩૦.૮૩૮	૭૮૫૪.૩૪૭	૭૦.૪૧૭૫૫
૨૦૦૫-૦૬	૫૬૪૩.૫૭૬	૮૪૮૬.૧૮૨	૬૬.૫૦૩૦૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૫૮.૭૮૭ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{ધિરાણ સાથે થાપણની ટકાવારી} = \frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપણો}} \times ૧૦૦$$

ધિરાણ સાથે થાપાણની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૧.૮૨૭૮૮	-૫૮.૧૩૮૪
૨	-૪	૧૬	૮.૭૬૬૮૩૭	-૩૮.૦૬૭૭
૩	-૩	૯	૮૫.૮૪૬૫૮	-૨૫૭.૫૪
૪	-૨	૪	૬૮.૫૫૫૧૫	-૧૩૮.૧૧
૫	-૧	૧	૭૨.૭૧૬૪૪	-૭૨.૭૧૬૪
૬	૧	૧	૭૫.૫૮૪૨૭	૭૫.૫૮૪૨૭
૭	૨	૪	૭૦.૭૦૪૧૮	૧૪૧.૪૦૮૪
૮	૩	૯	૬૪.૮૩૫૩૮	૧૯૪.૮૦૬૨
૯	૪	૧૬	૭૦.૪૧૭૫૫	૨૮૧.૬૭૦૨
૧૦	૫	૨૫	૬૬.૫૦૩૦૪	૩૩૨.૫૧૫૨

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૪.૧૬૮$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૮૬-૮૭માં ધિરાણ અને થાપાણનો દર ૧૧.૮૨ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૭૨.૭૧ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦૬૬.૫૦ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૫૮.૭૮૭ છે તથા આ દરમાં ૪.૧૬૮ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.અ.દ

ધિરાણ સાથે કુલ થાપણની ટકાવારી

સારાણી દ.દ

શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	ધિરાણ	થાપણો	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૫૫૨.૧૫૪૭	૫૭૫૩૫.૧૩	૦.૯૫૯૬૮૩
૧૯૯૭-૯૮	૫૭૬.૮૩૩૮	૫૯૭૦૫.૨૧	૦.૯૬૬૧૩૭
૧૯૯૮-૯૯	૨૧૦.૨૭૨૧	૫૬૮૮૫.૩૫	૦.૩૬૯૬૪૨
૧૯૯૯-૦૦	૨૩૨.૭૩૪૩	૬૫૮.૬૪૫૪	૩૫.૩૩૫૩
૨૦૦૦-૦૧	૬૩૩.૩૯૫૯	૯૧૦.૪૯૦૧	૬૯.૫૬૬૪૮
૨૦૦૧-૦૨	૬૭૪.૫૫૯૧	૯૨૦.૭૪૦૩	૭૩.૨૬૨૬૯
૨૦૦૨-૦૩	૫૪૨.૭૭૨૮	૮૪૩.૮૪૪૨	૬૪.૩૨૧૪૫
૨૦૦૩-૦૪	૪૩૩.૦૮૮૩	૮૪૯.૦૧૮૯	૫૧.૦૧૪૪
૨૦૦૪-૦૫	૩૯૩.૫૫૪૭	૮૨૦.૦૮૩૧	૪૭.૯૮૯૬૧
૨૦૦૫-૦૬	૩૦૯.૫૬૯૩	૮૧૨.૦૭૩૫	૩૮.૧૨૦૮૫
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૩૮.૧૯ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{ધિરાણ સાથે થાપણની ટકાવારી} = \frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપણો}} \times ૧૦૦$$

ધિરાણ સાથે થાપાણની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ચુગોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૦.૮૫૮૬૮૩	-૪.૭૮૮૪૧
૨	-૪	૧૬	૦.૮૬૬૧૩૭	-૩.૮૬૪૫૫
૩	-૩	૯	૦.૩૬૮૬૪૨	-૧.૧૦૮૯૩
૪	-૨	૪	૩૫.૩૩૫૩	-૭૦.૬૭૦૬
૫	-૧	૧	૬૯.૫૬૬૪૮	-૬૯.૫૬૬૫
૬	૧	૧	૭૩.૨૬૨૬૯	૭૩.૨૬૨૬૯
૭	૨	૪	૬૪.૩૨૧૪૫	૧૨૮.૬૪૨૯
૮	૩	૯	૫૧.૦૧૦૪૪	૧૫૩.૦૩૧૩
૯	૪	૧૬	૪૭.૯૮૯૬૧	૧૯૧.૯૫૮૫
૧૦	૫	૨૫	૩૮.૧૨૦૮૫	૧૯૦.૬૦૪૨

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૫.૩૪૧$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં ધિરાણ અને થાપાણનો દર ૦.૮૫ નેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૬૯.૫૬ નેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૩૮.૧૨ નેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૩૮.૧૯ છે તથા આ દરમાં ૫.૩૪૧ નેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.અ.૭

ધિરાણ સાથે કુલ થાપણની ટકાવારી

સારાણી દ.૭

ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	ધિરાણ	થાપણો	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૮૫૨૩.૧૫૬	૯૦૨૫.૬૪૯	૯૪.૪૩૨૬૨
૧૯૯૭-૯૮	૯૦૨૫.૬૪૯	૧૦૫૧૩.૨૮	૮૫.૮૪૯૯૪
૧૯૯૮-૯૯	૯૦૨૫.૬૪૯	૧૧૩૫૧.૫૯	૭૯.૫૧૦૦૧
૧૯૯૯-૦૦	૧૦૨૩૫.૪૭	૧૨૫૪૮.૪૨	૮૧.૫૬૭૭૯
૨૦૦૦-૦૧	૧૧૩૪૬.૯૭	૧૪૬૮૨.૦૮	૭૭.૨૮૪૪૯
૨૦૦૧-૦૨	૧૨૧૪૯.૨૬	૧૭૪૮૪.૯૩	૬૯.૪૮૪૧૭
૨૦૦૨-૦૩	૧૧૦૪૨.૮૫	૧૮૫૦૩.૭૩	૫૯.૬૭૯૦૪
૨૦૦૩-૦૪	૧૦૫૪૩.૫૪	૧૯૨૮૫.૩૮	૫૪.૬૭૧૧૬
૨૦૦૪-૦૫	૧૧૦૧૪.૯૮	૧૮૮૧૨.૨	૫૯.૫૫૨૨૯
૨૦૦૫-૦૬	૧૧૫૦૫	૧૮૬૯૦.૫૭	૬૧.૫૬૦૩૩
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૭૨.૨૫૯ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{ધિરાણ સાથે થાપણની ટકાવારી} = \frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપણો}} \times ૧૦૦$$

ધિરાણ સાથે થાપણની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૮૪.૪૩૨૬૨	-૪૨૨.૧૬૩
૨	-૪	૧૬	૮૫.૮૪૮૮૪	-૩૪૩.૪
૩	-૩	૯	૭૯.૫૧૦૦૧	-૨૩૮.૫૩
૪	-૨	૪	૮૧.૫૬૭૭૮	-૧૬૩.૧૩૬
૫	-૧	૧	૭૭.૨૮૪૪૮	-૭૭.૨૮૪૫
૬	૧	૧	૬૯.૪૮૪૧૭	૬૯.૪૮૪૧૭
૭	૨	૪	૫૯.૬૭૮૦૪	૧૧૯.૩૫૮૧
૮	૩	૯	૫૪.૬૭૧૧૬	૧૬૪.૦૧૩૫
૯	૪	૧૬	૫૮.૫૫૨૨૮	૨૩૪.૨૦૮૨
૧૦	૫	૨૫	૬૧.૫૬૦૩૩	૩૦૭.૮૦૧૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -૩.૬૩૩$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૮૬-૮૭માં ધિરાણ અને થાપણનો દર ૮૪.૪૩ નોટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૭૭.૨૮ નોટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬૧.૫૬ નોટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૭૨.૨૫૮ છે તથા આ દરમાં -૩.૬૩૩ નોટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.અ.૮

ધિરાણ સાથે કુલ થાપાણની ટકાવારી

સારાણી દ.૮

જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	ધિરાણ	થાપાણો	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૫૨૩.૧૫૫	૩૯૨૫.૪૮૬	૬૪.૨૭૬૨૫
૧૯૯૭-૯૮	૩૭૧૩.૮૬૮	૪૬૨૭.૭૮૭	૮૦.૨૫૧૪૯
૧૯૯૮-૯૯	૫૨૨૫.૩૦૮	૬૭૪૭.૪૯૮	૭૭.૪૪૦૬૮
૧૯૯૯-૦૦	૬૪૨૯.૩૧૫	૮૩૦૨.૩૪૭	૭૭.૪૩૯૭૩
૨૦૦૦-૦૧	૭૨૭૭.૩૯૧	૯૩૮૨.૬૬૬	૭૭.૫૬૨૦૮
૨૦૦૧-૦૨	૭૬૫૧.૯૫૫	૯૭૪૦.૧૮૨	૭૮.૫૬૦૬૯
૨૦૦૨-૦૩	૭૩૨૭.૯૫૬	૯૬૫૨.૦૯૧	૭૫.૯૨૦૯૧
૨૦૦૩-૦૪	૭૩૫૧.૫૨૩	૧૦૪૩૬.૪૩	૭૦.૪૪૦૯૮
૨૦૦૪-૦૫	૮૪૪૩.૮૧૫	૧૨૦૭૮.૮૫	૬૯.૯૦૫૮
૨૦૦૫-૦૬	૮૭૮૭.૬૯૪	૧૧૫૧૪.૯૩	૭૬.૩૧૫૬૩
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૭૪.૮૧૧ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{ધિરાણ સાથે થાપાણની ટકાવારી} = \frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપાણો}} \times ૧૦૦$$

ધિરાણ સાથે થાપણની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૬૪.૨૭૬૨૫	-૩૨૧.૩૮૧
૨	-૪	૧૬	૮૦.૨૫૧૪૮	-૩૨૧.૦૦૬
૩	-૩	૯	૭૭.૪૪૦૬૮	-૨૩૨.૩૨૨
૪	-૨	૪	૭૭.૪૩૮૭૩	-૧૫૪.૮૭૮
૫	-૧	૧	૭૭.૫૬૨૦૮	-૭૭.૫૬૨૧
૬	૧	૧	૭૮.૫૬૦૬૮	૭૮.૫૬૦૬૮
૭	૨	૪	૭૫.૮૨૦૮૧	૧૫૧.૮૪૧૮
૮	૩	૯	૭૦.૪૪૦૮૮	૨૧૧.૩૨૨૮
૯	૪	૧૬	૬૮.૮૦૫૮	૨૭૮.૬૨૩૨
૧૦	૫	૨૫	૭૬.૩૧૫૬૩	૩૮૧.૫૭૮૧

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.0328$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં ધિરાણ અને થાપણનો દર ૬૪.૨૭ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૭૭.૫૬ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૭૬.૩૧ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૭૪.૮૧૧ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૩૨૮ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.અ.૯

ધિરાણ સાથે કુલ થાપાણની ટકાવારી

સારાણી દ.૯

ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	ધિરાણ	થાપાણો	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૫૨૧.૩૪૫૨	૩૨૧૫.૦૧૩	૧૬.૨૧૫૯૬
૧૯૯૭-૯૮	૮૭૪.૭૪૮૬	૫૬૦૧.૯૦૬	૧૫.૬૧૫૨
૧૯૯૮-૯૯	૩૨૬૪.૪૨૭	૮૦૫૧.૧૧૧	૪૦.૫૪૬૨૮
૧૯૯૯-૦૦	૫૨૧૯.૪૯૪	૧૨૨૧૮.૪૯	૪૨.૭૧૮
૨૦૦૦-૦૧	૮૧૩૧.૪૨૭	૧૫૨૭૨.૧૧	૫૩.૨૪૩૬૪
૨૦૦૧-૦૨	૮૩૩૪.૨૫૩	૧૮૫૫૩.૨૮	૪૪.૯૨૦૬૪
૨૦૦૨-૦૩	૯૧૪૯.૭૪૫	૨૧૧૩૫.૫૬	૪૩.૨૯૦૭૬
૨૦૦૩-૦૪	૧૧૨૦૩.૯	૨૬૧૭૪.૮૧	૪૨.૮૦૪૧૨
૨૦૦૪-૦૫	૧૪૨૧૧.૭૭	૨૮૬૪૦.૯૪	૪૯.૬૨૦૪૭
૨૦૦૫-૦૬	૧૬૬૭૫.૯૨	૩૩૧૩૯.૪૩	૫૦.૩૨૦૪૮
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૩૯.૯૨૯૬ છે.			

* પ્રામી સ્થાન : ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{ધિરાણ સાથે થાપાણની ટકાવારી} = \frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપાણો}} \times ૧૦૦$$

ધિરાણ સાથે થાપાણની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૬.૨૧૫૯૬	-૮૧.૦૭૯૮
૨	-૪	૧૬	૧૫.૬૧૫૨	-૬૨.૪૬૦૮
૩	-૩	૯	૪૦.૫૪૬૨૯	-૧૨૧.૬૩૯
૪	-૨	૪	૪૨.૭૧૮	-૮૫.૪૩૬
૫	-૧	૧	૫૩.૨૪૩૬૪	-૫૩.૨૪૩૬
૬	૧	૧	૪૪.૯૨૦૬૪	૪૪.૯૨૦૬૪
૭	૨	૪	૪૩.૨૯૦૭૬	૮૬.૫૮૧૫૧
૮	૩	૯	૪૨.૮૦૪૧૨	૧૨૮.૪૧૨૩
૯	૪	૧૬	૪૯.૬૨૦૪૭	૧૯૮.૪૮૧૯
૧૦	૫	૨૫	૫૦.૩૨૦૪૮	૨૫૧.૬૦૨૪

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૨.૭૮૩$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં ધિરાણ અને થાપાણનો દર ૧૬.૨૧ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૫૩.૨૪ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૫૦.૩૨ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૩૯.૯૨૯૬ છે તથા આ દરમાં ૨.૭૮૩ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.અ.૧૦

ધિરાણ સાથે કુલ થાપાણની ટકાવારી

સારણી દ.૧૦

વિન્ય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	ધિરાણ	થાપાણો	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૧૦૭.૨૨૯	૧૨૧૧.૭૩૨	૯૧.૩૭૫૭૨
૧૯૯૭-૯૮	૧૪૨૮.૯૭૧	૧૫૮૦.૧૬૨	૯૦.૪૩૧૯૭
૧૯૯૮-૯૯	૧૪૨૮.૯૭૧	૧૫૮૦.૧૬૨	૯૦.૪૩૧૯૭
૧૯૯૯-૦૦	૧૭૭૨.૨૯૭	૧૯૫૫.૭૨૩	૯૦.૬૨૧૦૪
૨૦૦૦-૦૧	૨૮૮૦.૩૭૧	૩૨૬૬.૬૨૩	૮૮.૧૭૫૮
૨૦૦૧-૦૨	૨૬૮૭.૩૦૭	૩૫૧૯.૧૩૩	૭૬.૩૬૨૭૬
૨૦૦૨-૦૩	૨૮૮૭.૫૪૯	૪૪૩૧.૪૦૬	૬૫.૧૬૧૦૨
૨૦૦૩-૦૪	૩૧૦૭.૫૦૯	૪૬૧૩.૭૦૭	૬૭.૩૫૩૮૫
૨૦૦૪-૦૫	૩૨૨૦.૯૧૪	૪૮૨૬.૮૫૫	૬૬.૭૨૯૦૫
૨૦૦૫-૦૬	૩૬૩૭.૧૦૭	૫૭૫૩.૭૩૪	૬૩.૨૧૨૯૮
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૭૯.૯૨૯૬ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : વિન્ય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{ધિરાણ સાથે થાપાણની ટકાવારી} = \frac{\text{ધિરાણ}}{\text{થાપાણો}} \times ૧૦૦$$

ધિરાણ સાથે થાપણની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૯૧.૩૭૫૭૨	-૪૫૬.૮૭૮
૨	-૪	૧૬	૯૦.૪૩૧૯૭	-૩૬૧.૭૨૮
૩	-૩	૯	૯૦.૪૩૧૯૭	-૨૭૧.૨૮૬
૪	-૨	૪	૯૦.૬૨૧૦૪	-૧૮૧.૨૪૨
૫	-૧	૧	૮૮.૧૭૫૮	-૮૮.૧૭૫૮
૬	૧	૧	૭૬.૩૬૨૭૬	૭૬.૩૬૨૭૬
૭	૨	૪	૬૫.૧૬૧૦૨	૧૩૦.૩૨૨
૮	૩	૯	૬૭.૩૫૩૮૫	૨૦૨.૦૬૧૫
૯	૪	૧૬	૬૬.૭૨૮૦૫	૨૬૬.૮૧૬૨
૧૦	૫	૨૫	૬૩.૨૧૨૮૮	૩૧૬.૦૬૪૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -૩.૩૪૨$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં ધિરાણ અને થાપણનો દર ૯૧.૩૭ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૮૮.૧૭ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬૩.૨૧ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૭૮.૯૨૯૬ છે તથા આ દરમાં -૩.૩૪૨ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.બ.૧.

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી

સારણી દ.૧

રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંક

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	આવક	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૬૪૨૪.૫૩૩	૭૫૧૩.૫૪૩	૮૫.૫૦૬૦૪
૧૯૯૭-૯૮	૭૪૧૩.૭૧૨	૮૮૪૬.૫૭૧	૮૩.૮૦૩૨૨
૧૯૯૮-૯૯	૯૪૭૪.૭૯૪	૧૦૪૬૬.૯૯	૯૦.૫૨૦૭૧
૧૯૯૯-૦૦	૯૪૭૪.૭૯૪	૧૦૪૬૬.૯૯	૯૦.૫૨૦૭૧
૨૦૦૦-૦૧	૧૨૦૩૩.૮૬	૧૨૫૪૩.૨૪	૯૫.૯૩૯૦૨
૨૦૦૧-૦૨	૫૯૨૮.૪૪૯	૭૩૨૯.૦૧	૮૦.૮૯૦૧૭
૨૦૦૨-૦૩	૯૧૭૨.૪૧૩	૧૦૨૪૯.૭૨	૮૯.૪૮૯૩૯
૨૦૦૩-૦૪	૮૧૭૫.૫૮૫	૧૦૫૫૬.૪૫	૭૭.૪૪૬૩૭
૨૦૦૪-૦૫	૭૮૧૦.૨	૭૯૦૨.૮૩૯	૯૮.૮૨૭૭૮
૨૦૦૫-૦૬	૮૪૮૨.૭૨૯	૮૫૧૧.૯૬૭	૯૯.૬૫૬૫૧
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૮૯.૨૬ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંકનાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ આવક}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૮૫.૫૦૬૦૪	-૪૨૭.૫૩
૨	-૪	૧૬	૮૩.૮૦૩૨૨	-૩૩૫.૨૧૩
૩	-૩	૯	૮૦.૫૨૦૭૧	-૨૭૧.૫૬૨
૪	-૨	૪	૮૦.૫૨૦૭૧	-૧૮૧.૦૪૧
૫	-૧	૧	૮૫.૮૩૮૦૨	-૮૫.૮૩૮
૬	૧	૧	૮૦.૮૮૦૧૭	૮૦.૮૮૦૧૭
૭	૨	૪	૮૮.૪૮૮૩૮	૧૭૮.૮૭૮૮
૮	૩	૯	૭૭.૪૪૬૩૭	૨૩૨.૩૩૮૧
૯	૪	૧૬	૮૮.૮૨૭૭૮	૩૮૫.૩૧૧૧
૧૦	૫	૨૫	૮૮.૬૫૬૫૧	૪૮૮.૨૮૨૬

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.૬૭૭૪$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને આવકનો દર ૮૮.૫૦ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૮૫.૮૩ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૮૮.૬૫ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૮૮.૨૬ છે તથા આ દરમાં ૦.૬૭૭૪ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.બ.ર.

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી

સારણી દ.ર

સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	આવક	શુભોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૪૨૧.૨૩૧૭	૪૩૪.૧૯૬	૯૭.૦૧૪૧૯
૧૯૯૭-૯૮	૫૭૩.૯૫૮૮	૫૯૨.૩૭૫૨	૯૬.૮૯૧૦૯
૧૯૯૮-૯૯	૭૧૮.૦૭૭૨	૭૪૨.૭૨૯૩	૯૬.૬૮૦૮૭
૧૯૯૯-૦૦	૧૦૫૭.૧૪૬	૧૧૧૦.૯૮૩	૯૫.૧૫૪૦૬
૨૦૦૦-૦૧	૧૪૦૬.૫૪	૧૫૦૬.૭૪૩	૯૩.૩૪૯૭૧
૨૦૦૧-૦૨	૧૫૩૯.૫૧૭	૧૬૩૬.૨૦૭	૯૪.૦૯૦૫૫
૨૦૦૨-૦૩	૧૬૮૨.૪૯૨	૧૮૫૭.૧૧૯	૯૦.૫૯૬૯૧
૨૦૦૩-૦૪	૧૬૪૧.૨૬૨	૧૯૬૫.૪૯૪	૮૩.૫૦૩૭૮
૨૦૦૪-૦૫	૧૪૮૩.૩૯૭	૧૬૯૩.૨૮૭	૮૭.૬૦૪૫૮
૨૦૦૫-૦૬	૧૫૧૮.૪૪	૧૬૩૮.૧૬૫	૯૨.૬૯૧૫૫
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૯૨.૭૫૭૭ છે.			

* પ્રાપ્તિ સ્થાન : સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ આવક}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૯૭.૦૧૪૧૯	-૪૮૫.૦૭૧
૨	-૪	૧૬	૯૬.૮૯૧૦૯	-૩૮૭.૫૬૪
૩	-૩	૯	૯૬.૬૮૦૮૭	-૨૯૦.૦૪૩
૪	-૨	૪	૯૫.૧૫૪૦૬	-૧૯૦.૩૦૮
૫	-૧	૧	૯૩.૩૪૯૭૧	-૯૩.૩૪૯૭
૬	૧	૧	૯૪.૦૯૦૫૫	૯૪.૦૯૦૫૫
૭	૨	૪	૯૦.૫૯૬૯૧	૧૮૧.૧૯૩૮
૮	૩	૯	૮૩.૫૦૩૭૮	૨૫૦.૫૧૧૩
૯	૪	૧૬	૮૭.૬૦૪૫૮	૩૫૦.૪૧૮૩
૧૦	૫	૨૫	૯૨.૬૯૧૫૫	૪૬૩.૪૫૭૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.૯૬૯૬$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ બ્રહ્માર્થ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને આવકનો દર ૯૭.૦૧૪ નોટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૯૩.૩૪ નોટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૯૨.૬૯ નોટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૯૨.૭૫૭૭ છે તથા આ દરમાં -૦.૯૬૯૬ નોટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.બ.૩.

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી

સારાણી દ.૩

રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	આવક	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૦.૨૫૪૧૨	૧૧.૩૨૫૪૬	૯૦.૫૪૦૪૧
૧૯૯૭-૯૮	૨૮.૧૫૭૧૧	૨૯.૭૩૩૧૯	૯૪.૬૯૯૨૬
૧૯૯૮-૯૯	૧૦૩.૫૮૫૭	૧૧૦.૮૦૦૮	૯૩.૪૮૮૨૧
૧૯૯૯-૦૦	૨૩૧.૫૦૨૧	૨૪૪.૧૧૮૨	૯૪.૮૩૧૯૯
૨૦૦૦-૦૧	૪૫૫.૭૮૧	૪૭૯.૨૪૪૮	૯૫.૧૦૪૦૧
૨૦૦૧-૦૨	૬૩૩.૩૪૩૮	૭૧૦.૨૬૫૯	૮૯.૧૬૯૯૭
૨૦૦૨-૦૩	૮૮૨.૯૨૪૪	૧૦૧૩.૭૬૯	૮૭.૦૯૩૨૫
૨૦૦૩-૦૪	૯૭૨.૮૭૭૭	૧૧૩૫.૯૨૧	૮૫.૬૪૬૫૯
૨૦૦૪-૦૫	૧૦૦૧.૬૭૭	૧૦૭૬.૨૪૨	૯૩.૦૭૧૭૨
૨૦૦૫-૦૬	૧૦૧૬.૨૨૧	૧૧૦૬.૪૦૯	૯૧.૮૪૮૫૬
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૯૧.૫૪૯ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ આવક}} \times ૧૦૦$$

આજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૯૦.૫૪૦૪૧	-૪૫૨.૭૦૨
૨	-૪	૧૬	૯૪.૬૯૯૨૬	-૩૭૮.૭૯૭
૩	-૩	૯	૯૩.૪૮૮૨૧	-૨૮૦.૪૬૫
૪	-૨	૪	૯૪.૮૩૧૯૯	-૧૮૯.૬૬૪
૫	-૧	૧	૯૫.૧૦૪૦૧	-૯૫.૧૦૪
૬	૧	૧	૯૯.૧૬૯૯૭	૯૯.૧૬૯૯૭
૭	૨	૪	૯૭.૦૯૩૨૫	૧૭૪.૧૮૬૫
૮	૩	૯	૯૫.૬૪૬૫૯	૨૫૬.૯૩૯૯
૯	૪	૧૬	૯૩.૦૭૧૭૨	૩૭૨.૨૮૬૯
૧૦	૫	૨૫	૯૧.૮૪૮૫૬	૪૫૯.૨૪૨૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.806$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં આજ અને આવકનો દર ૯૦.૫૪ નેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૯૫.૧૦ નેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૯૧.૮૪ નેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૯૧.૫૪૯ છે તથા આ દરમાં -૦.૪૦૮ નેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.બ.જ.

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી

સારણી દ.જ

શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	આવક	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૧૯.૨૬	૧૨૫.૦૧૨૫	૯૫.૩૯૮૪૪
૧૯૯૭-૯૮	૧૩૭.૪૦૩૪	૧૪૦.૩૧૩૧	૯૭.૯૨૬૩૩
૧૯૯૮-૯૯	૧૫૨.૬૩૪૩	૧૫૫.૬૮૦૬	૯૮.૦૪૩૨૭
૧૯૯૯-૦૦	૧૮૭.૪૪૦૧	૧૯૧.૯૪૦૬	૯૭.૬૫૫૨૮
૨૦૦૦-૦૧	૨૧૯.૭૬૪૪	૨૨૪.૯૧૦૧	૯૭.૭૧૨૧૪
૨૦૦૧-૦૨	૨૮૬.૯૬૩	૨૯૨.૮૭૮૮	૯૭.૯૮૦૧૨
૨૦૦૨-૦૩	૨૬૭.૯૫૯૨	૨૭૬.૭૯૪૮	૯૬.૮૦૭૮૯
૨૦૦૩-૦૪	૨૫૮.૨૪૧૬	૨૭૭.૩૮૩૪	૯૩.૦૯૯૧૬
૨૦૦૪-૦૫	૨૭૮.૩૬૦૫	૨૮૭.૯૯૨	૯૬.૬૫૫૬૨
૨૦૦૫-૦૬	૨૭૯.૩૭૮૩	૨૮૮.૯૩૨૪	૯૬.૬૯૩૩
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૯૬.૭૯૭ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ આવક}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૯૫.૩૯૮૪૪	-૪૭૬.૯૯૨
૨	-૪	૧૬	૯૭.૯૨૬૩૩	-૩૯૧.૭૦૫
૩	-૩	૯	૯૮.૦૪૩૨૭	-૨૯૪.૧૩
૪	-૨	૪	૯૭.૬૫૫૨૮	-૧૯૫.૩૧૧
૫	-૧	૧	૯૭.૭૧૨૧૪	-૯૭.૭૧૨૧
૬	૧	૧	૯૭.૯૮૦૧૨	૯૭.૯૮૦૧૨
૭	૨	૪	૯૬.૮૦૭૮૯	૧૯૩.૬૧૫૮
૮	૩	૯	૯૩.૦૯૯૧૬	૨૭૯.૨૯૭૫
૯	૪	૧૬	૯૬.૬૫૫૬૨	૩૮૬.૬૨૨૫
૧૦	૫	૨૫	૯૬.૬૯૩૩	૪૮૩.૪૬૬૫

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.934$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને આવકનો દર ૯૫.૩૯ નેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૯૭.૭૧ નેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૯૬.૬૯ નેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૯૬.૭૯૭ છે તથા આ દરમાં -૦.૧૩૫ નેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.બ.પ.

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી

સારાણી દ.પ

શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	આવક	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૪૧૨.૨૫	૪૨૫.૪૮૮	૯૬.૮૮૮૭૫
૧૯૯૭-૯૮	૫૭૩.૨૬૯૪	૫૯૩.૯૭૭૧	૯૬.૫૧૩૭૨
૧૯૯૮-૯૯	૬૯૭.૭૭૮૨	૭૨૬.૧૮૪૮	૯૬.૦૮૮૨૩
૧૯૯૯-૦૦	૮૯૨.૪૨૯૭	૯૨૨.૭૩૭૯	૯૬.૭૧૫૪૧
૨૦૦૦-૦૧	૧૦૧૯.૦૫	૧૦૭૦.૨૭૮	૯૫.૨૧૩૬૨
૨૦૦૧-૦૨	૧૦૨૩.૫૧૬	૧૦૫૮.૪૬૮	૯૬.૬૯૭૮૬
૨૦૦૨-૦૩	૧૦૯૨.૨૧	૧૧૭૨.૩૧૩	૯૩.૧૬૭૦૭
૨૦૦૩-૦૪	૯૭૧.૩૬૪૫	૧૦૦૨.૯૪૬	૯૬.૮૫૧૧૫
૨૦૦૪-૦૫	૮૭૭.૯૯૪૯	૯૦૦.૮૦૩૫	૯૭.૪૬૭૯૮
૨૦૦૫-૦૬	૬૨૫.૨૦૧	૬૩૬.૬૦૯૨	૯૮.૨૦૭૯૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૯૬.૩૮ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ આવક}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ. કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૯૬.૮૮૮૭૫	-૪૮૪.૪૪૪
૨	-૪	૧૬	૯૬.૫૧૩૭૨	-૩૮૬.૦૫૫
૩	-૩	૯	૯૬.૦૮૮૨૩	-૨૮૮.૨૬૫
૪	-૨	૪	૯૬.૭૧૫૪૧	-૧૯૩.૪૩૧
૫	-૧	૧	૯૫.૨૧૩૬૨	-૯૫.૨૧૩૬
૬	૧	૧	૯૬.૬૯૭૮૬	૯૬.૬૯૭૮૬
૭	૨	૪	૯૩.૧૬૭૦૭	૧૮૬.૩૩૪૧
૮	૩	૯	૯૬.૮૫૧૧૫	૨૯૦.૫૫૩૫
૯	૪	૧૬	૯૭.૪૬૭૮૮	૩૮૯.૮૭૧૯
૧૦	૫	૨૫	૯૮.૨૦૭૯૭	૪૯૧.૦૩૯૯

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.064$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને આવકનો દર ૯૬.૮૮ જેટલો છે, જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૯૫.૨૧ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૯૮.૨૦૭ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૯૬.૩૮ છે તથા આ દરમાં ૦.૦૬૫ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.બ.દ.

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી

સારાણી દ.દ

શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	આવક	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૦૫.૧૩૨૫	૧૦૫.૧૩૫૧	૯૯.૯૯૭૫૫
૧૯૯૭-૯૮	૧૦૯.૮૧૬૪	૧૧૨.૭૯૦૭	૯૭.૩૬૩૦૧
૧૯૯૮-૯૯	૧૩૫.૮૯૮૨	૧૩૮.૭૭૨૮	૯૭.૯૨૮૫૩
૧૯૯૯-૦૦	૧૩૯.૨૫૩૧	૧૪૨.૪૮૯૧	૯૭.૭૨૮૯૮
૨૦૦૦-૦૧	૧૬૬.૨૧૭૨	૧૬૯.૧૩૮૭	૯૮.૨૭૨૭૪
૨૦૦૧-૦૨	૧૬૬.૯૬૨	૧૭૦.૭૮૨૭	૯૭.૭૬૨૮૧
૨૦૦૨-૦૩	૧૪૧.૧૦૮૭	૧૪૪.૪૫૫૪	૯૭.૬૮૩૨૩
૨૦૦૩-૦૪	૧૦૯.૦૦૧૧	૧૧૨.૩૧૯૩	૯૭.૦૪૫૭૬
૨૦૦૪-૦૫	૧૦૭.૩૬૫૪	૧૧૧.૧૨૬૫	૯૬.૬૧૫૫
૨૦૦૫-૦૬	૧૦૨.૪૪૬૮	૧૦૫.૫૦૫૩	૯૭.૧૦૧૦૮
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૯૭.૭૫ છે.			

* પ્રાપ્તિ સ્થાન : મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ આવક}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ. કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૯૯.૯૯૭૫૫	-૪૯૯.૯૯૯
૨	-૪	૧૬	૯૭.૩૬૩૦૧	-૩૮૯.૪૫૨
૩	-૩	૯	૯૭.૯૨૯૫૩	-૨૯૩.૭૯૬
૪	-૨	૪	૯૭.૭૨૯૯૯	-૧૯૫.૪૫૯
૫	-૧	૧	૯૮.૨૭૨૭૪	-૯૮.૨૭૨૭
૬	૧	૧	૯૭.૭૬૨૯૧	૯૭.૭૬૨૯૧
૭	૨	૪	૯૭.૬૮૩૨૩	૧૯૫.૩૬૬૫
૮	૩	૯	૯૭.૦૪૫૭૯	૨૯૧.૧૩૭૪
૯	૪	૧૬	૯૬.૬૧૫૫૫	૩૮૬.૪૬૨
૧૦	૫	૨૫	૯૭.૧૦૧૦૮	૪૮૫.૫૦૫૪

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.911$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને આવકનો દર ૯૯.૯૯ નોટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૯૮.૨૭ નોટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૯૭.૧૦ નોટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૯૭.૭૫ છે તથા આ દરમાં -૦.૧૧૮ નોટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.બ.૭.

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી

સારાણી દ.૭

ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	આવક	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૯૨૦.૫૨	૧૦૨૩.૫૮	૮૯.૯૩૧૪૧
૧૯૯૭-૯૮	૧૨૫૧.૨૩	૧૩૨૫.૪૯	૯૪.૩૯૭૫૭
૧૯૯૮-૯૯	૧૪૧૨.૨૩૫	૧૫૪૬.૮૮૩	૯૧.૨૯૫૫૧
૧૯૯૯-૦૦	૧૮૩૨.૨૧	૧૯૨૫.૪૬૮	૯૫.૧૫૬૬
૨૦૦૦-૦૧	૨૩૦૦.૫૬૭	૨૩૭૪.૫૭૩	૯૬.૮૮૩૪૨
૨૦૦૧-૦૨	૨૯૦૮.૭૦૪	૩૦૦૦.૩૬	૯૬.૯૪૫૧૮
૨૦૦૨-૦૩	૨૬૧૩.૭૩૩	૨૯૧૪.૭૧૧	૮૯.૬૭૩૮૨
૨૦૦૩-૦૪	૨૪૯૮.૧૨	૨૯૯૯.૫૫૫	૮૩.૨૮૩૦૨
૨૦૦૪-૦૫	૨૩૪૫.૩૮૪	૨૪૬૪.૬૫૫	૯૫.૧૬૦૭૫
૨૦૦૫-૦૬	૨૧૭૯.૧૪૪	૨૨૬૧.૮૭૧	૯૬.૩૪૨૫૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૯૨.૯૧ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ આવક}} \times ૧૦૦$$

બાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૮૮.૮૩૧૪૧	-૪૪૮.૬૫૭
૨	-૪	૧૬	૮૪.૩૮૭૫૭	-૩૭૭.૫૮
૩	-૩	૯	૮૧.૨૮૫૫૧	-૨૭૩.૮૮૭
૪	-૨	૪	૮૫.૧૫૬૬	-૧૮૦.૩૧૩
૫	-૧	૧	૮૬.૮૮૩૪૨	-૮૬.૮૮૩૪
૬	૧	૧	૮૬.૮૪૫૧૮	૮૬.૮૪૫૧૮
૭	૨	૪	૮૮.૬૭૩૮૨	૧૭૮.૩૪૭૬
૮	૩	૯	૮૩.૨૮૩૦૨	૨૪૮.૮૪૮૧
૯	૪	૧૬	૮૫.૧૬૦૭૫	૩૮૦.૬૪૩
૧૦	૫	૨૫	૮૬.૩૪૨૫૪	૪૮૧.૭૧૨૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.00942$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં બાજ અને આવકનો દર ૮૮.૮૩ જેટલો છે. જો વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૮૬.૮૮ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૮૬.૩૪ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૮૨.૮૧ છે તથા આ દરમાં ૦.૦૦૧૫૨ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ખ.ટ.

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી

સારાણી દ.ટ

જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	આવક	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૬૨૫.૮૪૬૩	૬૮૨.૫૧૬૫	૯૧.૬૯૬૮૭
૧૯૯૭-૯૮	૭૬૩.૧૪૧૨	૮૦૫.૮૯૭૪	૯૪.૬૯૪૫૮
૧૯૯૮-૯૯	૧૧૫૮.૦૨૬	૧૨૨૨.૬૪૩	૯૪.૭૧૪૯૮
૧૯૯૯-૦૦	૧૫૪૬.૪૩૧	૧૬૧૪.૬૮૩	૯૫.૭૭૨૯૯
૨૦૦૦-૦૧	૧૬૧૧.૩૨૭	૧૬૭૫.૬૬૩	૯૬.૧૬૦૫૭
૨૦૦૧-૦૨	૧૭૮૬.૨૮૧	૧૮૬૨.૭૦૪	૯૫.૮૯૭૨૧
૨૦૦૨-૦૩	૧૭૭૪.૭૧૫	૧૮૧૨.૦૧૯	૯૭.૯૪૧૨૯
૨૦૦૩-૦૪	૧૯૧૨.૪૭૭	૨૦૦૭.૨૩૨	૯૫.૨૭૯૩૪
૨૦૦૪-૦૫	૧૮૫૫.૧૬	૧૯૧૨.૭૫૫	૯૬.૯૮૯૯
૨૦૦૫-૦૬	૧૬૮૨.૭૫૭	૧૭૪૬.૨૬૧	૯૬.૩૬૩૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૯૫.૫૫૧ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ આવક}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ. કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૯૧.૬૯૬૮૭	-૪૫૮.૪૮૪
૨	-૪	૧૬	૯૪.૬૯૪૫૮	-૩૭૮.૭૭૮
૩	-૩	૯	૯૪.૭૧૪૯૮	-૨૮૪.૧૪૫
૪	-૨	૪	૯૫.૭૭૨૯૯	-૧૯૧.૫૪૬
૫	-૧	૧	૯૬.૧૬૦૫૭	-૯૬.૧૬૦૬
૬	૧	૧	૯૫.૮૯૭૨૧	૯૫.૮૯૭૨૧
૭	૨	૪	૯૭.૯૪૧૨૯	૧૯૫.૮૮૨૬
૮	૩	૯	૯૫.૨૭૯૩૪	૨૮૫.૮૩૮
૯	૪	૧૬	૯૬.૯૮૮૯	૩૮૭.૯૫૫૬
૧૦	૫	૨૫	૯૬.૩૬૩૪	૪૮૧.૮૧૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.388$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને આવકનો દર ૯૧.૬૯ નોટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૯૬.૧૬ નોટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૯૬.૩૬ નોટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૯૫.૫૫૧ છે તથા આ દરમાં ૦.૩૮૮ નોટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.બ.દ.

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી

સારણી દ.દ

ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	આવક	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૫૯૨.૩૫	૬૨૧.૫૪૮૩	૯૫.૩૦૨૩૪
૧૯૯૭-૯૮	૭૨૫.૨૧	૭૯૧.૫૪૫૧	૯૧.૬૧૯૩૧
૧૯૯૮-૯૯	૧૦૨૫.૨૫૬	૧૦૭૯.૫૦૮	૯૪.૯૭૪૩૪
૧૯૯૯-૦૦	૧૪૯૩.૯૪૩	૧૫૪૬.૭૦૩	૯૬.૫૮૮૮૮
૨૦૦૦-૦૧	૨૦૬૨.૮૦૯	૨૧૩૪.૦૮૫	૯૬.૬૬૦૧૧
૨૦૦૧-૦૨	૨૩૪૨.૬૪૮	૨૬૫૬.૫૪	૮૮.૧૮૪૧૮
૨૦૦૨-૦૩	૨૬૧૮.૧૨૧	૨૯૯૪.૬૧૮	૮૭.૪૨૭૫૩
૨૦૦૩-૦૪	૨૭૧૩.૧૨૬	૩૧૨૮.૯૭૫	૮૬.૭૦૯૭૪
૨૦૦૪-૦૫	૨૮૧૯.૫૯૫	૩૨૬૬.૪૬૩	૮૬.૩૧૯૫
૨૦૦૫-૦૬	૩૦૩૧.૬૫	૩૨૭૪.૪૦૬	૯૨.૫૮૬૨૬
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૯૧.૬૩૭ છે.			

* પ્રાપ્તિ સ્થાન : ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ આવક}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૯૫.૩૦૨૩૪	-૪૭૬.૫૧૨
૨	-૪	૧૬	૯૧.૬૧૯૩૧	-૩૬૬.૪૭૭
૩	-૩	૯	૯૪.૯૭૪૩૪	-૨૮૪.૯૨૩
૪	-૨	૪	૯૬.૫૮૮૮૮	-૧૯૩.૧૭૮
૫	-૧	૧	૯૬.૬૬૦૧૧	-૯૬.૬૬૦૧
૬	૧	૧	૯૮.૧૮૪૧૮	૯૮.૧૮૪૧૮
૭	૨	૪	૯૭.૪૨૭૫૩	૧૭૪.૮૫૫૧
૮	૩	૯	૯૬.૭૦૯૭૪	૨૬૦.૧૨૯૨
૯	૪	૧૬	૯૬.૩૧૯૫	૩૪૫.૨૭૮
૧૦	૫	૨૫	૯૨.૫૮૬૨૬	૪૬૨.૯૩૧૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.984$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ નિર્ણય આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને આવકનો દર ૯૫.૩૦ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૯૬.૫૮ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૯૨.૫૮ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૯૧.૬૩૭ છે તથા આ દરમાં -૦.૭૮૫ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.બ.૧૦.

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી

સારાણી દ.૧૦

વિન્ય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	આવક	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૯૭.૮૭૫૧	૨૦૮.૪૮૧૭	૯૪.૯૧૨૪૪
૧૯૯૭-૯૮	૨૬૯.૪૫૧૮	૨૮૧.૪૬૫૪	૯૫.૭૩૧૭૫
૧૯૯૮-૯૯	૨૬૯.૪૫૧૮	૨૮૧.૪૬૫૪	૯૫.૭૩૧૭૫
૧૯૯૯-૦૦	૩૩૭.૨૩૧૭	૩૪૯.૦૧૭	૯૬.૬૨૩૨૯
૨૦૦૦-૦૧	૪૪૮.૩૩૦૨	૪૬૯.૬૯૭૧	૯૫.૪૫૦૯૩
૨૦૦૧-૦૨	૪૬૬.૭૪૦૭	૫૨૩.૩૫૫૪	૯૯.૧૮૨૩૭
૨૦૦૨-૦૩	૪૮૮.૮૮૧૩	૫૯૭.૨૧૨૬	૯૧.૮૬૦૫૧
૨૦૦૩-૦૪	૫૯૦.૯૫૫૩	૬૮૨.૭૦૯૮	૯૬.૫૬૦૨૬
૨૦૦૪-૦૫	૫૩૬.૪૩૫૪	૫૬૨.૯૦૧	૯૫.૨૯૮૩૪
૨૦૦૫-૦૬	૫૫૧.૭૦૬૨	૫૯૮.૩૪૩૯	૯૨.૨૦૫૫૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૯૨.૩૫૫૭ છે.			

* પ્રાપ્તિ સ્થાન : વિન્ય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ આવક}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ આવકની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૯૪.૯૧૨૪૪	-૪૭૪.૫૬૨
૨	-૪	૧૬	૯૫.૭૩૧૭૫	-૩૮૨.૯૨૭
૩	-૩	૯	૯૫.૭૩૧૭૫	-૨૮૭.૧૯૫
૪	-૨	૪	૯૬.૬૨૩૨૯	-૧૯૩.૨૪૭
૫	-૧	૧	૯૫.૪૫૦૯૩	-૯૫.૪૫૦૯
૬	૧	૧	૯૯.૧૮૨૩૭	૯૯.૧૮૨૩૭
૭	૨	૪	૯૧.૮૬૦૫૧	૧૬૩.૭૨૧
૮	૩	૯	૯૬.૫૬૦૨૬	૨૫૯.૬૮૦૮
૯	૪	૧૬	૯૫.૨૯૮૩૪	૩૮૧.૧૯૩૪
૧૦	૫	૨૫	૯૨.૨૦૫૫૪	૪૬૧.૦૨૭૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.918$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને આવકનો દર ૯૪.૯૧ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૯૫.૪૫ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૯૨.૧૦ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૯૨.૩૫૫૭ છે તથા આ દરમાં -૦.૭૧૪ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ક.૧.

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી

સારાણી દ.૧

રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંક

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	ખર્ચ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૩૧૨૫.૪૮૩	૭૧૫૩.૨૪૬	૪૩.૬૯૩૨૨
૧૯૯૭-૯૮	૪૩૫૫.૮૨૪	૮૪૧૧.૫૩૭	૫૧.૭૮૩૯૨
૧૯૯૮-૯૯	૫૨૩૯.૩૦૨	૯૮૬૦.૭૭	૫૩.૧૩૨૭૯
૧૯૯૯-૦૦	૫૨૩૯.૩૦૨	૯૮૬૦.૭૭	૫૩.૧૩૨૭૯
૨૦૦૦-૦૧	૭૬૭૮.૯૩૧	૧૧૮૦૯.૭	૬૫.૦૨૨૨૩
૨૦૦૧-૦૨	૬૩૨૮.૦૦૬	૬૪૧૬.૯૦૪	૯૮.૬૧૪૬૩
૨૦૦૨-૦૩	૬૩૫૭.૬૭૮	૮૯૪૦.૪૧૩	૭૧.૧૧૧૬૮
૨૦૦૩-૦૪	૬૨૪૧.૦૪૫	૯૧૫૫.૬૭	૬૮.૧૬૫૯૧
૨૦૦૪-૦૫	૫૫૩૩.૧૭૩	૭૦૯૦.૧૧૯	૭૮.૦૪૦૬૩
૨૦૦૫-૦૬	૫૯૦૯.૦૭૮	૭૬૮૦.૮૧૭	૭૬.૯૩૨૯૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૬૫.૬૯૩ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંકનાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી} = \frac{\text{ચૂકવેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ ખર્ચ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૪૩.૬૮૩૨૨	-૨૧૮.૪૬૬
૨	-૪	૧૬	૫૧.૭૮૩૮૨	-૨૦૭.૧૩૬
૩	-૩	૯	૫૩.૧૩૨૭૯	-૧૫૯.૩૯૮
૪	-૨	૪	૫૩.૧૩૨૭૯	-૧૦૬.૨૬૬
૫	-૧	૧	૬૫.૦૨૨૨૩	-૬૫.૦૨૨૨
૬	૧	૧	૯૮.૬૧૪૬૩	૯૮.૬૧૪૬૩
૭	૨	૪	૭૧.૧૧૧૬૮	૧૪૨.૨૨૩૪
૮	૩	૯	૬૮.૧૬૫૯૧	૨૦૪.૪૯૭૭
૯	૪	૧૬	૭૮.૦૪૦૬૩	૩૧૨.૧૬૨૫
૧૦	૫	૨૫	૭૬.૯૩૨૯૪	૩૮૪.૬૬૪૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૩.૫૦૮$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને ખર્ચનો દર ૪૩.૬૮ નેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૬૫.૦૨ નેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૭૬.૯૩ નેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૬૫.૬૮૩ છે તથા આ દરમાં ૩.૫૦૮ નેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ક.ર.

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી

સારાણી દ.ર

સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	ખર્ચ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૨૧.૧૨૩૪	૩૯૨.૭૩૮	૫૬.૩૦૩૦૨
૧૯૯૭-૯૮	૩૩૭.૨૩૪૯	૫૪૦.૮૧૫૨	૬૨.૩૪૫૨૫
૧૯૯૮-૯૯	૫૧૨.૫૪૮૮	૬૮૯.૮૫૮૭	૭૪.૨૯૭૬૪
૧૯૯૯-૦૦	૭૬૬.૮૯૦૮	૧૦૪૨.૭૩	૭૩.૫૪૬૪૨
૨૦૦૦-૦૧	૧૧૧૪.૮૦૩	૧૪૩૧.૨૫૫	૭૭.૮૮૯૯૩
૨૦૦૧-૦૨	૧૨૪૮.૬૦૨	૧૫૫૯.૯૮૨	૮૦.૦૩૯૫૫
૨૦૦૨-૦૩	૧૪૨૩.૨૪૩	૧૭૭૬.૨૪૩	૮૦.૧૨૬૫૭
૨૦૦૩-૦૪	૧૪૦૭.૮૨૩	૧૮૮૪.૭૪૯	૭૪.૬૯૫૫
૨૦૦૪-૦૫	૧૩૧૬.૫૧૩	૧૬૨૨.૧૨૪	૮૧.૧૫૯૮૬
૨૦૦૫-૦૬	૧૨૦૧.૯૮૮	૧૫૬૦.૫૩૬	૭૭.૦૨૪૦૨

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૭૩.૭૪ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી} = \frac{\text{ચૂકવેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ ખર્ચ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૫૬.૩૦૩૦૨	-૨૮૧.૫૧૫
૨	-૪	૧૬	૬૨.૩૪૫૨૫	-૨૪૯.૩૮૧
૩	-૩	૯	૭૪.૨૯૭૬૪	-૨૨૨.૮૯૩
૪	-૨	૪	૭૩.૫૪૬૪૨	-૧૪૭.૦૯૩
૫	-૧	૧	૭૭.૮૮૯૯૩	-૭૭.૮૮૯૯
૬	૧	૧	૮૦.૦૩૯૫૫	૮૦.૦૩૯૫૫
૭	૨	૪	૮૦.૧૨૬૫૭	૧૬૦.૨૫૩૧
૮	૩	૯	૭૪.૬૯૫૫	૨૨૪.૦૮૬૫
૯	૪	૧૬	૮૧.૧૫૯૮૬	૩૨૪.૬૩૯૪
૧૦	૫	૨૫	૭૭.૦૨૪૦૨	૩૮૫.૧૨૦૧

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૧.૭૭૬$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને ખર્ચનો દર ૫૬.૩૦ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૭૭.૮૮ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૭૭.૦૨ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૭૩.૭૪ છે તથા આ દરમાં ૧.૭૭૬ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ક.૩.

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી

સારાણી દ.૩

રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	ખર્ચ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૭.૨૧૫૪૧૨	૧૦.૨૧૫૨૩	૭૦.૬૩૩૮૬
૧૯૯૭-૯૮	૧૧.૨૪૦૧૩	૨૩.૮૦૩૮૧	૪૭.૨૧૯૮૬
૧૯૯૮-૯૯	૬૧.૧૯૭૪૮	૮૩.૪૧૪૭૭	૬૫.૫૧૧૫૭
૧૯૯૯-૦૦	૧૩૭.૫૨૨	૧૯૨.૨૦૦૧	૭૧.૫૫૧૪૮
૨૦૦૦-૦૧	૨૯૪.૮૦૪૪	૩૯૭.૯૧૩૬	૭૪.૦૮૭૫૬
૨૦૦૧-૦૨	૪૪૧.૫૪૫૨	૬૨૫.૩૨૮૩	૭૦.૬૧૦૧૪
૨૦૦૨-૦૩	૬૫૪.૭૭૮૨	૯૨૭.૦૧૮	૭૦.૬૩૨૭૪
૨૦૦૩-૦૪	૭૬૯.૦૫૭૯	૧૦૪૫.૬૧૯	૭૩.૫૫૦૪૬
૨૦૦૪-૦૫	૬૮૩.૧૯૯	૯૮૪.૫૭૬૮	૬૯.૩૯૦૧૨
૨૦૦૫-૦૬	૬૨૫.૧૬૮૮	૧૦૧૦.૨૯૯	૬૧.૮૭૯૫૮
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૬૭.૫૦૭ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી} = \frac{\text{ચૂકવેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ ખર્ચ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૭૦.૬૩૩૮૬	-૩૫૩.૧૬૮
૨	-૪	૧૬	૪૭.૨૧૮૮૬	-૧૮૮.૮૭૮
૩	-૩	૯	૬૫.૫૧૧૫૭	-૧૯૬.૫૩૫
૪	-૨	૪	૭૧.૫૫૧૪૮	-૧૪૩.૧૦૩
૫	-૧	૧	૭૪.૦૮૭૫૬	-૭૪.૦૮૭૬
૬	૧	૧	૭૦.૬૧૦૧૪	૭૦.૬૧૦૧૪
૭	૨	૪	૭૦.૬૩૨૭૪	૧૪૧.૨૬૫૫
૮	૩	૯	૭૩.૫૫૦૪૬	૨૨૦.૬૫૧૪
૯	૪	૧૬	૬૯.૩૯૦૧૨	૨૭૭.૫૬૦૫
૧૦	૫	૨૫	૬૧.૮૭૮૫૮	૩૦૮.૩૯૭૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.498$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ નજાણું આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને ખર્ચનો દર ૭૦.૬૩ નેટલો છે. બે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૭૪.૦૮ નેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬૧.૮૭ નેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૬૭.૫૦૭ છે તથા આ દરમાં ૦.૫૭૮ નેટલો ઉકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ક.જ.

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી

સારાણી દ.જ

શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	ખર્ચ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૩૯.૮૬૫૨૫	૯૦.૧૨૫૮૪	૪૪.૨૩૨૮૭
૧૯૯૭-૯૮	૫૬.૯૩૩૨૯	૧૦૮.૦૭૪૩	૫૨.૬૭૯૭૭
૧૯૯૮-૯૯	૭૧.૪૨૮૭૬	૧૩૦.૨૪૨૧	૫૪.૮૪૩૦૮
૧૯૯૯-૦૦	૧૦૦.૬૮૦૮	૧૬૩.૫૭૪૪	૬૧.૫૫૦૫
૨૦૦૦-૦૧	૧૨૨.૮૮૫૬	૧૮૭.૫૧૦૯	૬૫.૫૪૦૫
૨૦૦૧-૦૨	૧૩૭.૮૮૭૩	૨૪૧.૪૬૦૭	૫૭.૧૦૫૪૯
૨૦૦૨-૦૩	૧૬૫.૬૫૮૯	૨૬૩.૫૩૯૯	૬૨.૮૫૯૧૩
૨૦૦૩-૦૪	૧૬૮.૦૬૯૪	૨૫૭.૩૭૫૯	૬૫.૩૦૧૧૫
૨૦૦૪-૦૫	૧૮૬.૭૨૭૨	૨૭૩.૨૫૫૧	૬૮.૩૩૪૪૧
૨૦૦૫-૦૬	૧૮૦.૮૪૮૬	૨૭૨.૧૫૪૪	૬૬.૪૫૦૭૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૫૯.૮૮૯ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી} = \frac{\text{ચૂકવેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ ખર્ચ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ. કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૪૪.૨૩૨૮૭	-૨૨૧.૧૬૪
૨	-૪	૧૬	૫૨.૬૭૯૭૭	-૨૧૦.૭૧૯
૩	-૩	૯	૫૪.૮૪૩૦૮	-૧૬૪.૫૨૯
૪	-૨	૪	૬૧.૫૫૦૫	-૧૨૩.૧૦૧
૫	-૧	૧	૬૫.૫૪૦૫	-૬૫.૫૪૦૫
૬	૧	૧	૫૭.૧૦૫૪૯	૫૭.૧૦૫૪૯
૭	૨	૪	૬૨.૮૫૯૧૩	૧૨૫.૭૧૮૩
૮	૩	૯	૬૫.૩૦૧૧૫	૧૯૫.૯૦૩૫
૯	૪	૧૬	૬૮.૩૩૪૪૧	૨૭૩.૩૩૭૬
૧૦	૫	૨૫	૬૬.૪૫૦૭૪	૩૩૨.૨૫૩૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૧.૮૧૧૫$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને ખર્ચનો દર ૪૪.૨૩ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૬૫.૫૪ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬૬.૯૫ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૫૯.૮૯ છે તથા આ દરમાં ૧.૮૧૧૫ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ક.પ.

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી
સારણી દ.પ

શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	ખર્ચ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૨૩.૫૪૯૮	૩૫૪.૮૫૩૭	૬૨.૯૯૭૭૫
૧૯૯૭-૯૮	૩૮૪.૭૦૭૨	૫૫૨.૯૬૭૧	૬૯.૫૭૧૪૫
૧૯૯૮-૯૯	૫૩૬.૬૦૫૫	૬૮૨.૬૦૮૧	૭૮.૬૧૧૦૬
૧૯૯૯-૦૦	૬૫૬.૨૫૩૭	૮૭૫.૫૮૯૩	૭૪.૯૪૯૯૫
૨૦૦૦-૦૧	૭૮૧.૮૬૨૯	૧૦૨૧.૪૯૧	૭૬.૫૪૨૦૬
૨૦૦૧-૦૨	૫૦૮.૫૨	૮૯૪.૮૮૭૭	૫૬.૮૨૫૦૧
૨૦૦૨-૦૩	૭૧૭.૬૮૩૯	૧૧૦૬.૦૭૮	૬૪.૮૮૫૪૯
૨૦૦૩-૦૪	૭૦૪.૮૭૬૭	૯૭૦.૭૬૦૯	૭૨.૬૧૦૭૪
૨૦૦૪-૦૫	૬૨૪.૦૨૫૫	૮૬૭.૪૮૨૭	૭૧.૯૩૫૨
૨૦૦૫-૦૬	૪૭૩.૧૨	૫૮૯.૩૧૪૧	૮૦.૨૮૩૧૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૭૦.૯૨ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી} = \frac{\text{ચૂકવેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ ખર્ચ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ. કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૬૨.૯૯૭૭૫	-૩૧૪.૯૯૯
૨	-૪	૧૬	૬૯.૫૭૧૪૫	-૨૭૮.૨૮૬
૩	-૩	૯	૭૮.૬૧૧૦૬	-૨૩૫.૮૩૩
૪	-૨	૪	૭૪.૯૪૯૯૫	-૧૪૯.૯
૫	-૧	૧	૭૬.૫૪૨૦૬	-૭૬.૫૪૨૧
૬	૧	૧	૫૬.૮૨૫૦૧	૫૬.૮૨૫૦૧
૭	૨	૪	૬૪.૮૮૫૪૯	૧૨૯.૭૭૧
૮	૩	૯	૭૨.૬૧૦૭૪	૨૧૭.૮૩૨૨
૯	૪	૧૬	૭૧.૯૩૫૨	૨૮૭.૭૪૦૮
૧૦	૫	૨૫	૮૦.૨૮૩૧૭	૪૦૧.૪૧૫૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.3848$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને ખર્ચનો દર ૬૨.૯૯ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૭૬.૫૪ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૮૦.૨૮ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૭૦.૯૨ છે તથા આ દરમાં ૦.૩૮૫૮ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ક.દ.

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી

સારાણી દ.દ

શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	ખર્ચ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૫૧.૨૫	૧૦૧.૫૪૬૯	૫૦.૪૬૯૨૯
૧૯૯૭-૯૮	૭૬.૪૫	૧૦૭.૧૪૫૯	૭૧.૩૫૧૩
૧૯૯૮-૯૯	૯૦.૭૫	૧૨૨.૨૩૩૭	૭૪.૨૪૩૦૬
૧૯૯૯-૦૦	૯૬.૪૯૨૯૬	૧૩૧.૬૯૪૨	૭૩.૨૭૦૪૮
૨૦૦૦-૦૧	૧૦૨.૭૧૩૧	૧૫૪.૪૦૫૭	૬૬.૫૨૧૫૬
૨૦૦૧-૦૨	૧૦૨.૭૮૫૭	૧૫૪.૭૮૦૭	૬૬.૪૦૭૩૩
૨૦૦૨-૦૩	૬૫.૧૯૦૯૨	૧૩૬.૦૬૭૫	૪૭.૯૧૦૭૪
૨૦૦૩-૦૪	૬૬.૩૭૬૬	૧૦૯.૮૮૪૮	૬૦.૪૦૫૬૧
૨૦૦૪-૦૫	૫૮.૦૨૫૨૪	૯૮.૦૮૦૬૬	૫૮.૧૬૦૭૩
૨૦૦૫-૦૬	૬૦.૨૧૯૭૪	૯૭.૯૪૧૦૪	૬૧.૪૮૫૭૧
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૬૩.૧૨૩ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી} = \frac{\text{ચૂકવેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ ખર્ચ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૫૦.૪૬૯૨૯	-૨૫૨.૩૪૬
૨	-૪	૧૬	૭૧.૩૫૧૩	-૨૮૫.૪૦૫
૩	-૩	૯	૭૪.૨૪૩૦૬	-૨૨૨.૭૨૯
૪	-૨	૪	૭૩.૨૭૦૪૮	-૧૪૬.૫૪૧
૫	-૧	૧	૬૬.૫૨૧૫૬	-૬૬.૫૨૧૬
૬	૧	૧	૬૬.૪૦૭૩૩	૬૬.૪૦૭૩૩
૭	૨	૪	૪૭.૯૧૦૭૪	૮૫.૮૨૧૪૮
૮	૩	૯	૬૦.૪૦૫૬૧	૧૮૧.૨૧૬૮
૯	૪	૧૬	૫૯.૧૬૦૭૩	૨૩૬.૬૪૨૯
૧૦	૫	૨૫	૬૧.૪૮૫૭૧	૩૦૭.૪૨૮૫

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.922$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને ખર્ચનો દર ૫૦.૪૬ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૬૬.૫૨ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬૧.૪૮ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૬૩.૧૨૩ છે તથા આ દરમાં -૦.૭૨૨ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૫૦.૪૬૯૨૯	-૨૫૨.૩૪૬
૨	-૪	૧૬	૭૧.૩૫૧૩	-૨૮૫.૪૦૫
૩	-૩	૯	૭૪.૨૪૩૦૬	-૨૨૨.૭૨૯
૪	-૨	૪	૭૩.૨૭૦૪૮	-૧૪૬.૫૪૧
૫	-૧	૧	૬૬.૫૨૧૫૬	-૬૬.૫૨૧૬
૬	૧	૧	૬૬.૪૦૭૩૩	૬૬.૪૦૭૩૩
૭	૨	૪	૪૭.૯૧૦૭૪	૮૫.૮૨૧૪૮
૮	૩	૯	૬૦.૪૦૫૬૧	૧૮૧.૨૧૬૮
૯	૪	૧૬	૫૯.૧૬૦૭૩	૨૩૬.૬૪૨૯
૧૦	૫	૨૫	૬૧.૪૮૫૭૧	૩૦૭.૪૨૮૫

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.922$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને ખર્ચનો દર ૫૦.૪૬ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૬૬.૫૨ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬૧.૪૮ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૬૩.૧૨૩ છે તથા આ દરમાં -૦.૭૨૨ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ક.૭.

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી

સારાણી દ.૭

ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	ખર્ચ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૮૫૨.૩૪૬૭	૧૦૧૩.૫૬૫	૯૩.૯૬૦૧૨
૧૯૯૭-૯૮	૧૧૨૫.૪૮૩	૧૩૧૪.૩૫૮	૮૫.૬૨૯૮૨
૧૯૯૮-૯૯	૧૩૫૨.૪૮૮	૧૪૫૦.૨૩૬	૯૩.૨૫૯૯૬
૧૯૯૯-૦૦	૧૫૨૩.૪૫૬	૧૮૨૩.૫૪૩	૮૩.૫૪૩૭૭
૨૦૦૦-૦૧	૧૬૩૮.૪૭૭	૨૨૬૬.૩૫૧	૭૨.૨૯૫૮૧
૨૦૦૧-૦૨	૧૯૬૬.૧૮૫	૨૮૮૬.૭૫૭	૬૮.૧૧૦૮૭
૨૦૦૨-૦૩	૧૯૬૪.૧૬૪	૨૭૯૭.૩૯૩	૭૦.૨૧૪૦૬
૨૦૦૩-૦૪	૧૮૭૬.૬૮૬	૨૮૮૦.૮૧૮	૬૫.૧૪૪૨
૨૦૦૪-૦૫	૧૭૦૨.૧૮૪	૨૩૪૫.૧૯૮	૭૨.૫૮૧૬૫
૨૦૦૫-૦૬	૧૫૩૦.૫૭૨	૨૧૩૮.૧૩૫	૭૧.૫૮૪૪૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૭૭.૬૩ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી} = \frac{\text{ચૂકવેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ ખર્ચ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ. કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૮૨.૩૭૬૮	-૪૧૧.૮૮૫
૨	-૪	૧૬	૫૪.૩૧૦૨૬	-૨૧૭.૨૪૧
૩	-૩	૯	૬૬.૫૧૦૨૭	-૧૯૮.૫૩૧
૪	-૨	૪	૬૫.૯૯૮૧૬	-૧૩૧.૯૯૬
૫	-૧	૧	૭૫.૨૬૧૧૮	-૭૫.૨૬૧૨
૬	૧	૧	૭૦.૭૧૧૩૭	૭૦.૭૧૧૩૭
૭	૨	૪	૭૩.૨૫૩૪૩	૧૪૬.૫૦૬૮
૮	૩	૯	૬૫.૩૧૨૪૩	૧૯૫.૯૩૭૩
૯	૪	૧૬	૬૮.૦૪૧૮૬	૨૭૨.૧૬૭૪
૧૦	૫	૨૫	૭૦.૬૫૫૪૭	૩૫૩.૨૭૭૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.0288$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને ખર્ચનો દર ૮૨.૩૭ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૭૫.૨૬ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૭૦.૬૫ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૬૯.૨૪૩ છે તથા આ દરમાં ૦.૦૨૪૪ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ક.ટ.

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી

સારાણી દ.ટ

જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	ખર્ચ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૫૧૨.૦૧૨૫	૬૨૧.૫૪૮૭	૮૨.૩૭૬૯
૧૯૯૭-૯૮	૪૦૪.૭૦૨	૭૪૫.૧૬૬૯	૫૪.૩૧૦૨૬
૧૯૯૮-૯૯	૭૫૯.૮૫૪૯	૧૧૪૨.૪૬૩	૬૬.૫૧૦૨૭
૧૯૯૯-૦૦	૯૯૪.૭૬૦૮	૧૫૦૭.૨૫૫	૬૫.૯૯૮૧૬
૨૦૦૦-૦૧	૧૧૭૬.૨૦૯	૧૫૬૨.૮૩૬	૭૫.૨૬૧૧૮
૨૦૦૧-૦૨	૧૨૩૧.૮૨૫	૧૭૪૨.૦૪૬	૭૦.૭૧૧૩૭
૨૦૦૨-૦૩	૧૨૩૮.૬૫	૧૬૯૦.૯૧	૭૩.૨૫૩૪૩
૨૦૦૩-૦૪	૧૨૨૪.૯૧૬	૧૮૭૫.૪૭૧	૬૫.૩૧૨૪૩
૨૦૦૪-૦૫	૧૨૧૦.૧૮૬	૧૭૭૮.૫૯	૬૮.૦૪૧૮૬
૨૦૦૫-૦૬	૧૧૬૧.૨૩૧	૧૬૪૩.૫૧૨	૭૦.૬૫૫૪૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૬૯.૨૪૩ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી} = \frac{\text{ચૂકવેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ ખર્ચ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૫૦.૪૬૯૨૨૯	-૨૫૨.૩૪૬
૨	-૪	૧૬	૭૧.૩૫૧૩	-૨૮૫.૪૦૫
૩	-૩	૯	૭૪.૨૪૩૦૬	-૨૨૨.૭૨૯
૪	-૨	૪	૭૩.૨૭૦૪૮	-૧૪૬.૫૪૧
૫	-૧	૧	૬૬.૫૨૧૫૬	-૬૬.૫૨૧૬
૬	૧	૧	૬૬.૪૦૭૩૩	૬૬.૪૦૭૩૩
૭	૨	૪	૪૭.૯૧૦૭૪	૯૫.૮૨૧૪૮
૮	૩	૯	૬૦.૪૦૫૬૧	૧૮૧.૨૧૬૮
૯	૪	૧૬	૫૯.૧૬૦૭૩	૨૩૬.૬૪૨૯
૧૦	૫	૨૫	૬૧.૪૮૫૭૧	૩૦૭.૪૨૮૫

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.922$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને ખર્ચનો દર ૫૦.૪૬ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૬૬.૫૨ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬૧.૪૮ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૬૩.૧૨૩ છે તથા આ દરમાં -૦.૭૨૨ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

ક.ક.લ.

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી

સારણી ક.લ

ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	ખર્ચ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૩૧૫.૨૧૩૬	૫૪૨.૧૩૨૫	૫૮.૧૪૩૨૭
૧૯૯૭-૯૮	૩૯૪.૮૩૯૭	૬૨૭.૯૯૨૧	૬૨.૮૭૩૩૫
૧૯૯૮-૯૯	૫૭૪.૬૪૬૫	૮૯૯.૧૬૬૩	૬૩.૯૦૮૮૨
૧૯૯૯-૦૦	૯૧૬.૪૪૦૬	૧૩૫૯.૦૮	૬૭.૪૩૦૯૬
૨૦૦૦-૦૧	૧૩૧૧.૭૪૮	૧૯૩૦.૪૯૨	૬૭.૯૪૮૯
૨૦૦૧-૦૨	૧૫૮૦.૭૭૭	૨૪૩૪.૬૧૭	૬૪.૯૨૯૧૬
૨૦૦૨-૦૩	૧૮૨૪.૬૧૫	૨૭૪૮.૭૨૪	૬૬.૩૮૦૪૩
૨૦૦૩-૦૪	૧૮૯૮.૪૪૧	૨૮૫૮.૧૬	૬૬.૪૨૧૮૧
૨૦૦૪-૦૫	૧૯૭૦.૭૩૪	૨૯૮૯.૪૦૩	૬૨.૯૨૪
૨૦૦૫-૦૬	૧૯૪૯.૨૭	૨૯૯૪.૦૩૫	૬૫.૧૦૫૧૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૬૪.૯૦૬૬ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી} = \frac{\text{ચૂકવેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ ખર્ચ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ચુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૫૮.૧૪૩૨૭	-૨૯૦.૭૧૬
૨	-૪	૧૬	૬૨.૮૭૩૩૫	-૨૫૧.૪૮૩
૩	-૩	૯	૬૩.૯૦૮૮૨	-૧૯૧.૭૨૬
૪	-૨	૪	૬૭.૪૩૦૮૬	-૧૩૪.૮૬૨
૫	-૧	૧	૬૭.૯૪૮૮૯	-૬૭.૯૪૮૮૯
૬	૧	૧	૬૪.૯૨૯૧૬	૬૪.૯૨૯૧૬
૭	૨	૪	૬૬.૩૮૦૪૩	૧૩૨.૭૬૦૮
૮	૩	૯	૬૬.૪૨૧૮૧	૧૯૯.૨૬૫૪
૯	૪	૧૬	૬૫.૯૨૪	૨૬૩.૬૯૬
૧૦	૫	૨૫	૬૫.૧૦૫૧૪	૩૨૫.૫૨૫૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૦.૪૪૯૪$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને ખર્ચનો દર ૫૮.૧૪ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૬૭.૯૪ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬૫.૧૦૫ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૬૪.૯૦ છે તથા આ દરમાં ૦.૪૪૯૪ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ક.૧૦.

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી

સારાણી દ.૧૦

વિનય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	ખર્ચ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૬૫.૦૭૮૬૩	૧૨૮.૫૬૬૫	૫૦.૬૧૮૬૪
૧૯૯૭-૯૮	૧૧૬.૩૯૪૯	૧૯૨.૭૭૧૪	૬૦.૩૭૯૭૩
૧૯૯૮-૯૯	૧૧૬.૩૯૪૯	૧૯૨.૭૭૧૪	૬૦.૩૭૯૭૩
૧૯૯૯-૦૦	૧૬૦.૯૪૫૨	૨૪૫.૬૦૭૫	૬૫.૫૨૯૪૪
૨૦૦૦-૦૧	૨૫૪.૩૮૨૩	૩૮૫.૬૯૭૧	૬૫.૯૫૩૯૨
૨૦૦૧-૦૨	૨૮૦.૪૭૧૫	૪૩૦.૫૫૫૪	૬૫.૧૪૧૮
૨૦૦૨-૦૩	૩૫૨.૭૬૫૭	૫૭૦.૨૧૨૬	૬૧.૮૬૫૬૩
૨૦૦૩-૦૪	૪૩૯.૦૦૬	૬૫૨.૯૫૫૭	૬૭.૨૩૩૬૬
૨૦૦૪-૦૫	૩૦૨.૧૫૩૩	૫૩૪.૮૪૬૨	૫૬.૪૯૩૪૯
૨૦૦૫-૦૬	૩૭૩.૮૨૪૫	૫૬૯.૫૨૬૭	૬૫.૬૩૭૭૬
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૬૧.૯૨૩૪ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : વિનય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારી} = \frac{\text{ચૂકવેલ વ્યાજ}}{\text{કુલ ખર્ચ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે કુલ ખર્ચની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૫૦.૬૧૮૬૪	-૨૫૩.૦૮૩
૨	-૪	૧૬	૬૦.૩૭૯૭૩	-૨૪૧.૫૧૮
૩	-૩	૯	૬૦.૩૭૯૭૩	-૧૮૧.૧૩૮
૪	-૨	૪	૬૫.૫૨૮૪૪	-૧૩૧.૦૫૮
૫	-૧	૧	૬૫.૯૫૩૯૨	-૬૫.૯૫૩૯
૬	૧	૧	૬૫.૧૪૧૮	૬૫.૧૪૧૮
૭	૨	૪	૬૧.૮૬૫૬૩	૧૨૩.૭૩૧૩
૮	૩	૯	૬૭.૨૩૩૬૬	૨૦૧.૭૦૧
૯	૪	૧૬	૫૬.૪૯૩૪૯	૨૨૫.૯૭૪
૧૦	૫	૨૫	૬૫.૬૩૭૭૬	૩૨૮.૧૮૮૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૦.૬૫૪$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને ખર્ચનો દર ૫૦.૬૧ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૬૫.૯૫ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬૫.૬૩ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૬૧.૯૨૩૪ છે તથા આ દરમાં ૦.૬૫૪ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ડ.૧.

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી

સારાણી દ.૧

રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંક

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	મિલકત	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૩૬૦.૨૯૬૯	૫૬૪૧૫.૨૪	૦.૬૩૮૬૫૨
૧૯૯૭-૯૮	૪૩૫.૦૩૪૩	૬૭૯૩૮.૫૩	૦.૬૪૦૩૩૫
૧૯૯૮-૯૯	૬૦૬.૨૨	૮૫૩૦૭.૪૩	૦.૭૧૦૬૩
૧૯૯૯-૦૦	૬૦૬.૨૨	૮૫૩૦૭.૪૩	૦.૭૧૦૬૩
૨૦૦૦-૦૧	૭૩૩.૫૪	૧૦૨૨૬૧.૧	૦.૭૧૭૩૨૧
૨૦૦૧-૦૨	૯૧૨.૧૦૬	૧૧૦૧૨૯.૮	૦.૮૨૮૨૧
૨૦૦૨-૦૩	૧૩૦૯.૩૦૭	૧૧૬૯૮૬.૩	૧.૧૧૯૧૯૭
૨૦૦૩-૦૪	૧૪૦૦.૭૭૮	૧૩૨૪૩૨.૨	૧.૦૫૭૭૩૨
૨૦૦૪-૦૫	૮૧૨.૭૨	૧૪૧૮૫૨.૬	૦.૫૭૨૯૩૩
૨૦૦૫-૦૬	૮૩૧.૧૫	૧૪૭૨૪૧.૧	૦.૫૬૪૪૮૨
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૦.૭૫૬ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંકનાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ મિલકત}} \times ૧૦૦$$

નક્ષા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૦.૬૩૮૬૫૨	-૩.૧૯૩૨૬
૨	-૪	૧૬	૦.૬૪૦૩૩૫	-૨.૫૬૧૩૪
૩	-૩	૯	૦.૭૧૦૬૩	-૨.૧૩૧૮૯
૪	-૨	૪	૦.૭૧૦૬૩	-૧.૪૨૧૨૬
૫	-૧	૧	૦.૭૧૭૩૨૧	-૦.૭૧૭૩૨
૬	૧	૧	૦.૮૨૮૨૧	૦.૮૨૮૨૧
૭	૨	૪	૧.૧૧૯૧૯૭	૨.૨૩૮૩૯૫
૮	૩	૯	૧.૦૫૭૭૩૨	૩.૧૭૩૧૯૬
૯	૪	૧૬	૦.૫૭૨૯૩૩	૨.૨૯૧૭૩૨
૧૦	૫	૨૫	૦.૫૬૪૪૮૨	૨.૮૨૨૪૧૨

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૦.૦૧૨$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નક્ષા અને મિલકતનો દર ૦.૬૩ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૦.૭૧ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૫૬ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૦.૭૫૬ છે તથા આ દરમાં ૦.૦૧૨ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ડ.ર.

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી

સારાણી દ.ર

સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	મિલકત	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૪૧.૪૫૮૦૨	૩૫૭૮.૨૦૮	૧.૧૫૮૬૨૫
૧૯૯૭-૯૮	૫૧.૪૬૦૦૧	૪૯૭૩.૪૫૯	૧.૦૩૪૬૯૩
૧૯૯૮-૯૯	૫૨.૮૭૦૫૬	૭૧૯૨.૪૩૨	૦.૭૩૫૦૮૬
૧૯૯૯-૦૦	૬૮.૨૫૨૯૮	૧૦૦૧૨.૮૧	૦.૬૮૧૬૫૬
૨૦૦૦-૦૧	૭૫.૪૮૭૯૪	૧૨૯૮૯.૪૬	૦.૫૮૧૧૪૮
૨૦૦૧-૦૨	૭૬.૨૨૫૫૧	૧૪૫૪૫.૦૮	૦.૫૨૪૦૬૪
૨૦૦૨-૦૩	૮૦.૮૭૬૦૯	૧૬૦૦૧.૪૫	૦.૫૦૫૪૩
૨૦૦૩-૦૪	૮૦.૭૪૫૨૮	૧૭૧૮૯.૮૫	૦.૪૬૯૭૨૬
૨૦૦૪-૦૫	૭૧.૧૬૩૩૯	૧૭૯૪૭.૦૨	૦.૩૯૬૫૧૯
૨૦૦૫-૦૬	૭૭.૬૨૮૩૩	૧૮૪૮૭.૪૭	૦.૪૧૯૮૯૭

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૦.૬૫૦૭ છે.

* પ્રામી સ્થાન : સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ મિલકત}} \times ૧૦૦$$

નક્ષા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧.૧૫૮૬૨૫	-૫.૭૯૩૧૩
૨	-૪	૧૬	૧.૦૩૪૬૯૩	-૪.૧૩૮૭૭
૩	-૩	૯	૦.૭૩૫૦૮૬	-૨.૨૦૫૨૬
૪	-૨	૪	૦.૬૮૧૬૫૬	-૧.૩૬૩૩૧
૫	-૧	૧	૦.૫૮૧૧૪૮	-૦.૫૮૧૧૫
૬	૧	૧	૦.૫૨૪૦૬૪	૦.૫૨૪૦૬૪
૭	૨	૪	૦.૫૦૫૪૩	૧.૦૧૦૮૬
૮	૩	૯	૦.૪૬૯૭૨૬	૧.૪૦૯૧૭૯
૯	૪	૧૬	૦.૩૯૬૫૧૯	૧.૫૮૬૦૭૭
૧૦	૫	૨૫	૦.૪૧૯૮૯૭	૨.૦૯૯૪૮૫

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.061$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નક્ષા અને મિલકતનો દર ૧.૧૫ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૦.૫૬ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૪૧ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૦.૬૫૦૭ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૬૧ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ડ.ડ.

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી

સારાણી દ.૩

રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	મિલકત	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧.૧૧૦૨૩૧	૨૧૫.૪૩૫૯	૦.૫૧૫૩૪૨
૧૯૯૭-૯૮	૫.૯૨૯૩૭૪	૪૧૭.૫૬૩૮	૧.૪૧૯૯૯૨
૧૯૯૮-૯૯	૧૭.૩૮૬૦૬	૧૩૨૩.૪૮	૧.૩૧૩૬૬૨
૧૯૯૯-૦૦	૫૧.૯૧૮૦૮	૨૨૮૩.૯૯૩	૨.૨૭૩૧૨૮
૨૦૦૦-૦૧	૮૧.૩૩૧૨૨	૪૧૩૬.૨૨૬	૧.૯૬૬૩૧૫
૨૦૦૧-૦૨	૮૪.૯૩૭૬૨	૫૬૩૦.૨૫૨	૧.૫૦૮૫૯૪
૨૦૦૨-૦૩	૮૬.૭૫૧૦૭	૭૬૫૦.૭૭૭	૧.૧૩૩૮૮૬
૨૦૦૩-૦૪	૯૦.૩૦૧૬૬	૯૩૫૩.૫૮૨	૦.૯૬૫૪૨૩
૨૦૦૪-૦૫	૯૧.૬૬૫૬૩	૧૦૪૪૦.૦૫	૦.૮૭૮૦૧૯
૨૦૦૫-૦૬	૯૬.૧૧૦૩૧	૧૧૨૨૦.૮૬	૦.૮૫૬૫૩૩

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧.૨૮૩૧ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંકનાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ મિલકત}} \times ૧૦૦$$

નક્ષા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૦.૫૧૫૩૪૨	-૨.૫૭૬૭૧
૨	-૪	૧૬	૧.૪૧૯૯૯૨	-૫.૬૭૯૯૭
૩	-૩	૯	૧.૩૧૩૬૬૨	-૩.૯૪૦૯૯
૪	-૨	૪	૨.૨૭૩૧૨૮	-૪.૫૪૬૨૬
૫	-૧	૧	૧.૯૬૬૩૧૫	-૧.૯૬૬૩૧
૬	૧	૧	૧.૫૦૮૫૯૪	૧.૫૦૮૫૯૪
૭	૨	૪	૧.૧૩૩૮૮૬	૨.૨૬૭૭૭૧
૮	૩	૯	૦.૯૬૫૪૨૩	૨.૮૯૬૨૭
૯	૪	૧૬	૦.૮૭૮૦૧૯	૩.૫૧૨૦૭૬
૧૦	૫	૨૫	૦.૮૫૬૫૩૩	૪.૨૮૨૬૬૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.0326$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નક્ષા અને મિલકતનો દર ૦.૫૧ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧.૯૬ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૮૫ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧.૨૮૩૧ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૩૨૬ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ડ.જ.

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી

સારાણી દ.જ

શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	મિલકત	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૩૪.૮૮૬૬૯	૯૨૧.૦૨૩૨	૩.૭૮૭૮૧૯
૧૯૯૭-૯૮	૩૨.૨૩૮૭૫	૧૧૮૦.૦૨૪	૨.૭૩૨૦૪૧
૧૯૯૮-૯૯	૨૫.૪૩૮૫૧	૧૪૮૫.૨૦૯	૧.૭૧૨૭૮૯
૧૯૯૯-૦૦	૨૮.૩૬૬૧૯	૧૬૬૨.૫૫૩	૧.૭૦૬૧૮૨
૨૦૦૦-૦૧	૩૭.૩૯૯૧૫	૨૦૩૬.૧૮૩	૧.૮૩૬૭૨૯
૨૦૦૧-૦૨	૫૧.૪૧૮૦૯	૨૫૮૯.૬૩૪	૧.૯૮૫૫૩૫
૨૦૦૨-૦૩	૧૩.૨૫૪૯૬	૩૦૬૭.૫૬૪	૦.૪૩૨૧
૨૦૦૩-૦૪	૨૦.૦૦૭૫૪	૩૩૦૫.૧૦૧	૦.૬૦૫૩૫૩
૨૦૦૪-૦૫	૧૪.૭૩૬૯૭	૩૫૪૧.૪૭૫	૦.૪૧૬૧૨૫
૨૦૦૫-૦૬	૧૬.૭૭૮૦૧	૩૮૭૦.૩૦૨	૦.૪૩૩૫૦૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧.૫૬૫ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ મિલકત}} \times ૧૦૦$$

નક્ષા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૩.૭૮૭૮૧૯	-૧૮.૯૩૯૧
૨	-૪	૧૬	૨.૭૩૨૦૪૧	-૧૦.૯૨૮૨
૩	-૩	૯	૧.૭૧૨૭૮૯	-૫.૧૩૮૩૭
૪	-૨	૪	૧.૭૦૬૧૮૨	-૩.૪૧૨૩૬
૫	-૧	૧	૧.૮૩૬૭૨૯	-૧.૮૩૬૭૩
૬	૧	૧	૧.૯૮૫૫૩૫	૧.૯૮૫૫૩૫
૭	૨	૪	૦.૪૩૨૧	૦.૮૬૪૨૦૧
૮	૩	૯	૦.૬૦૫૩૫૩	૧.૮૧૬૦૬
૯	૪	૧૬	૦.૪૧૬૧૨૫	૧.૬૬૪૫૦૧
૧૦	૫	૨૫	૦.૪૩૩૫૦૭	૨.૧૬૭૫૩૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.222$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નક્ષા અને મિલકતનો દર ૩.૭૮ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧.૮૩ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૪૩ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧.૫૬૫ છે તથા આ દરમાં -૦.૨૨૨ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ડ.પ.

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી

સારાણી દ.પ

શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	મિલકત	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૭૦.૬૩૪૩૬	૩૫૨૧.૧૮૫	૨.૦૦૫૯૮૩
૧૯૯૭-૯૮	૪૧.૦૧	૪૯૨૦.૦૨૫	૦.૮૩૩૫૩૨
૧૯૯૮-૯૯	૪૩.૫૭૬૭૮	૬૭૩૬.૧૪૫	૦.૬૪૬૯૯૧
૧૯૯૯-૦૦	૪૭.૧૪૮૫૫	૮૧૧૭.૩૯૮	૦.૫૮૦૮૩૩
૨૦૦૦-૦૧	૪૮.૭૯૬૩૯	૮૪૪૧.૦૭૭	૦.૫૭૮૦૮૨
૨૦૦૧-૦૨	૧૬૩.૫૮૦૪	૮૩૬૬.૯૧૭	૧.૯૫૫૦૮૬
૨૦૦૨-૦૩	૬૬.૨૩૫૯૧	૮૮.૩૯.૨૩૫	૦.૭૪૯૩૩૯
૨૦૦૩-૦૪	૩૨.૧૮૪૭૮	૧૦૧૭૦.૧	૦.૩૧૬૪૬૫
૨૦૦૪-૦૫	૩૩.૩૨૦૭૭	૧૦૧૧૦.૮૭	૦.૩૨૯૫૫૪
૨૦૦૫-૦૬	૪૭.૨૯૫૧૫	૧૦૩૩૪.૯	૦.૪૫૭૬૨૬
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૦.૮૪૫ છે.			

* પ્રાપ્તિ સ્થાન : શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ મિલકત}} \times ૧૦૦$$

નક્ષા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૨.૦૦૫૯૮૩	-૧૦.૦૨૯૯
૨	-૪	૧૬	૦.૮૩૩૫૩૨	-૩.૩૩૪૧૩
૩	-૩	૯	૦.૬૪૬૯૧	-૧.૯૪૦૭૩
૪	-૨	૪	૦.૫૮૦૮૩૩	-૧.૧૬૧૬૭
૫	-૧	૧	૦.૫૭૮૦૮૨	-૦.૫૭૮૦૮
૬	૧	૧	૧.૯૫૫૦૭૬	૧.૯૫૫૦૮૬
૭	૨	૪	૦.૭૪૯૩૩૯	૧.૪૯૮૬૭૭
૮	૩	૯	૦.૩૧૬૪૬૫	૦.૯૪૯૩૯૪
૯	૪	૧૬	૦.૩૨૯૫૫૪	૧.૩૧૮૨૧૬
૧૦	૫	૨૫	૦.૪૫૭૬૨૬	૨.૨૮૮૧૨૯

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.012$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નક્ષા અને મિલકતનો દર ૨.૦૦ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૦.૫૭ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૪૫ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૦.૮૪૫ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૮૨ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ડ.દ.

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી

સારણી દ.દ

શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	મિલકત	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૩.૫૮૮૨૩	૭૭૮.૫૧૫૪	૦.૪૬૦૯૦૭
૧૯૯૭-૯૮	૫.૬૪૪૭૫૮	૮૬૪.૯૪૭૪	૦.૬૫૨૬૧૩
૧૯૯૮-૯૯	૧૬.૫૩૯૧૭	૯૮૧.૦૮૧૧	૧.૬૫૫૮૧
૧૯૯૯-૦૦	૧૦.૭૯૪૮૭	૧૧૫૫.૯૭	૦.૯૩૩૮૩૬
૨૦૦૦-૦૧	૧૪.૭૩૨૯૮	૧૩૧૮.૮૯૩	૧.૧૧૭૦૭૨
૨૦૦૧-૦૨	૧૬.૦૦૨૦૮	૧૩૬૫.૮૯૪	૧.૧૭૧૫૪૬
૨૦૦૨-૦૩	૮.૩૮૭૮૯૯	૧૩૩૭.૦૨	૦.૬૨૭૩૫૮
૨૦૦૩-૦૪	૨.૪૩૪૪૫૩	૧૩૯૪.૯૩૯	૦.૧૭૪૫૨
૨૦૦૪-૦૫	૧૩.૦૪૫૮૫	૧૪૩૦.૯૮૨	૦.૯૧૧૬૭૧
૨૦૦૫-૦૬	૭.૫૬૪૨૬	૧૪૩૪.૧૫૫	૦.૫૨૭૪૩૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૦.૮૨૬ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ મિલકત}} \times ૧૦૦$$

નક્ષા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૦.૪૬૦૮૦૭	-૨.૩૦૪૫૩
૨	-૪	૧૬	૦.૬૫૨૬૧૩	-૨.૬૧૦૪૫
૩	-૩	૯	૧.૬૮૫૮૧	-૫.૦૫૭૪૩
૪	-૨	૪	૦.૯૩૩૮૩૬	-૧.૮૬૭૬૭
૫	-૧	૧	૧.૧૧૭૦૭૨	-૧.૧૧૭૦૭
૬	૧	૧	૧.૧૭૧૫૪૬	૧.૧૭૧૫૪૬
૭	૨	૪	૦.૬૨૭૩૫૮	૧.૨૫૪૭૧૫
૮	૩	૯	૦.૧૭૪૫૨	૦.૫૨૩૫૬૧
૯	૪	૧૬	૦.૯૧૧૬૭૧	૩.૬૪૬૬૮૫
૧૦	૫	૨૫	૦.૫૨૭૪૩૭	૨.૬૩૭૧૮૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.038$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૮૬-૮૭માં નક્ષા અને મિલકતનો દર ૦.૪૬ નેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧.૧૧ નેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૫૨ નેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૦.૮૨૬ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૩૮ નેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ડ.૭.

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી

સારાણી દ.૭

ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	મિલકત	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૦.૦૧૫૨૯	૯૨૫૪.૬૮૨	૦.૧૦૮૨૧૯
૧૯૯૭-૯૮	૧૧.૧૩૦૬૩	૧૧૫૬૪.૮૯	૦.૦૯૬૨૪૫
૧૯૯૮-૯૯	૯૬.૬૪૭૪૧	૧૩૨૫૪.૮૯	૦.૭૨૯૧૪૫
૧૯૯૯-૦૦	૧૦૧.૯૨૫૪	૧૫૩૨૫.૪૭	૦.૬૬૫૦૭૨
૨૦૦૦-૦૧	૧૦૮.૨૨૨૨	૧૭૯૩૧.૬૮	૦.૬૦૩૫૨૫
૨૦૦૧-૦૨	૧૧૩.૬૦૩૧	૨૧૪૨૩.૦૩	૦.૫૩૦૨૮૫
૨૦૦૨-૦૩	૧૧૭.૩૧૮	૨૩૨૧૪.૮૧	૦.૫૦૫૩૫૮
૨૦૦૩-૦૪	૧૧૮.૭૩૬	૨૪૭૮૬.૮૫	૦.૪૭૯૦૨૮
૨૦૦૪-૦૫	૧૧૯.૪૫૬૭	૨૪૨૯૯.૨૫	૦.૪૯૧૬૦૬
૨૦૦૫-૦૬	૧૨૩.૭૩૬	૨૩૭૮૫.૩૯	૦.૫૨૦૨૧૯

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૦.૪૭૨૯ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ મિલકત}} \times ૧૦૦$$

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૦.૧૦૮૨૧૯	-૦.૫૪૧૦૯
૨	-૪	૧૬	૦.૦૯૬૨૪૫	-૦.૩૮૪૯૮
૩	-૩	૯	૦.૭૨૯૧૪૫	-૨.૧૮૭૪૪
૪	-૨	૪	૦.૬૬૫૦૭૨	-૧.૩૩૦૧૪
૫	-૧	૧	૦.૬૦૩૫૨૫	-૦.૬૦૩૫૩
૬	૧	૧	૦.૫૩૦૨૮૫	૦.૫૩૦૨૮૫
૭	૨	૪	૦.૫૦૫૩૫૮	૧.૦૧૦૭૧૭
૮	૩	૯	૦.૪૭૯૦૨૮	૧.૪૩૭૦૮૫
૯	૪	૧૬	૦.૪૯૧૬૦૬	૧.૯૬૬૪૨૫
૧૦	૫	૨૫	૦.૫૨૦૨૧૯	૨.૬૦૧૦૯૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.0229$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નફા અને મિલકતનો દર ૦.૧૦ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૦.૬૦ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૫૨ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૦.૪૭૨૯ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૨૨૭ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ડ.ટ.

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી

સારાણી દ.ટ

જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	મિલકત	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૬૦.૯૬૭૮૩	૪૨૫૧.૩૫૧	૧.૪૩૪૦૮૧
૧૯૯૭-૯૮	૬૦.૭૩૦૫૮	૬૨૮૦.૮૧૮	૦.૯૬૬૯૨૨
૧૯૯૮-૯૯	૮૦.૧૮૦૨	૮૬૮૫.૮૮૩	૦.૯૨૩૧૦૯
૧૯૯૯-૦૦	૧૦૭.૪૨૮૧	૧૦૭૨૫.૨૧	૧.૦૦૧૬૪૧
૨૦૦૦-૦૧	૧૧૨.૮૨૭૩	૧૨૨૯૧.૨	૦.૯૧૭૯૫૨
૨૦૦૧-૦૨	૧૨૦.૬૫૭૫	૧૩૧૮૩.૩૭	૦.૯૧૫૨૨૫
૨૦૦૨-૦૩	૧૨૧.૧૦૯	૧૩૬૯૪.૬૮	૦.૮૮૪૩૫૧
૨૦૦૩-૦૪	૧૩૧.૭૬૦૭	૧૩૩૫૦.૫૩	૦.૯૮૬૯૩૨
૨૦૦૪-૦૫	૧૩૪.૧૬૪૫	૧૫૧૪૮.૧૪	૦.૮૮૫૬૮૩
૨૦૦૫-૦૬	૧૦૨.૭૪૯૩	૧૪૫૬૭.૮૬	૦.૭૦૫૩૧૫
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૦.૯૬૨૧ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ મિલકત}} \times ૧૦૦$$

નકા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧.૪૩૪૦૮૧	-૭.૧૭૦૪૧
૨	-૪	૧૬	૦.૯૬૬૯૨૨	-૩.૮૬૭૬૯
૩	-૩	૯	૦.૯૨૩૧૦૯	-૨.૭૬૯૩૩
૪	-૨	૪	૧.૦૦૧૬૪૧	-૨.૦૦૩૨૮
૫	-૧	૧	૦.૯૧૭૯૫૨	-૦.૯૧૭૯૫
૬	૧	૧	૦.૯૧૫૨૨૫	૦.૯૧૫૨૨૫
૭	૨	૪	૦.૮૮૪૩૫૧	૧.૭૬૮૭૦૨
૮	૩	૯	૦.૯૮૬૯૩૨	૨.૯૬૦૭૯૬
૯	૪	૧૬	૦.૮૮૫૬૮૩	૩.૫૪૨૭૩
૧૦	૫	૨૫	૦.૭૦૫૩૧૫	૩.૫૨૬૫૭૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.0364$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નકા અને મિલકતનો દર ૧.૪૩ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૦.૯૧ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૭૦ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૦.૯૬૨૧ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૩૬૫ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ડ.લ.

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી

સારણી દ.લ

ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	મિલકત	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૭૯.૪૧૫૭૧	૪૨૫૬.૩૨૬	૧.૮૬૫૮૨૮
૧૯૯૭-૯૮	૧૬૩.૫૫૪૯	૬૯૪૭.૫૦૭	૨.૩૫૪૧૫૩
૧૯૯૮-૯૯	૧૮૦.૩૪૨૨	૯૭૫૨.૦૦૫	૧.૮૪૯૨૮૩
૧૯૯૯-૦૦	૧૮૭.૬૨૩૩	૧૪૪૧૧.૬	૧.૩૦૧૮૯૧
૨૦૦૦-૦૧	૨૦૩.૫૯૨૯	૧૮૧૪૬.૮	૧.૧૨૧૯૨૨
૨૦૦૧-૦૨	૨૨૧.૯૨૨૮	૨૨૦૪૨.૭૪	૧.૦૦૬૭૮૪
૨૦૦૨-૦૩	૨૪૫.૮૯૪૧	૨૫૨૭૦.૯૬	૦.૯૭૩૦૩
૨૦૦૩-૦૪	૨૭૦.૮૧૫	૩૦૯૩૪.૩	૦.૮૭૫૪૫૨
૨૦૦૪-૦૫	૨૭૭.૦૬૦૨	૩૩૯૧૨.૫	૦.૮૧૬૯૮૬
૨૦૦૫-૦૬	૨૮૦.૩૭૧૪	૩૯૫૪૮.૦૭	૦.૭૦૮૯૩૮
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧.૨૮૭ છે.			

* પ્રામી સ્થાન : ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ મિલકત}} \times ૧૦૦$$

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧.૮૬૫૮૨૮	-૯.૩૨૯૧૪
૨	-૪	૧૬	૨.૩૫૪૧૫૩	-૯.૪૧૬૬૧
૩	-૩	૯	૧.૮૪૯૨૮૩	-૫.૫૪૭૮૫
૪	-૨	૪	૧.૩૦૧૮૯૧	-૨.૬૦૩૭૮
૫	-૧	૧	૧.૧૨૧૯૨૨	-૧.૧૨૧૯૨
૬	૧	૧	૧.૦૦૬૭૮૪	૧.૦૦૬૭૮૪
૭	૨	૪	૦.૯૭૩૦૩	૧.૯૪૬૦૬
૮	૩	૯	૦.૮૭૫૪૫૨	૨.૬૨૬૩૫૭
૯	૪	૧૬	૦.૮૧૬૯૮૬	૩.૨૬૭૯૪૨
૧૦	૫	૨૫	૦.૭૦૮૯૩૮	૩.૫૪૪૬૯૧

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.9429$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નફા અને મિલકતનો દર ૧.૮૬ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧.૧૨ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૭૦ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧.૨૮૭ છે તથા આ દરમાં -૦.૧૪૨૯ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ડ.૧૦.

નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી

સારણી દ.૧૦

વિજ્ય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	મિલકત	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૭૯.૯૧૫૨	૧૭૧૧.૯૪૫	૪.૬૬૮૦૯૩
૧૯૯૭-૯૮	૮૮.૬૯૩૯૯	૨૩૬૬.૨૫૧	૩.૭૪૮૨૯૧
૧૯૯૮-૯૯	૮૮.૬૯૩૯૯	૨૩૬૬.૨૫૧	૩.૭૪૮૨૯૧
૧૯૯૯-૦૦	૧૦૩.૪૦૯૫	૨૭૮૭.૦૧૯	૩.૭૧૦૩૯૯
૨૦૦૦-૦૧	૮૪	૪૩૧૩.૬૩૨	૧.૯૪૭૩૧૫
૨૦૦૧-૦૨	૯૨.૮	૪૬૨૨.૩૯	૨.૦૦૭૬૧૯
૨૦૦૨-૦૩	૨૭	૫૪૬૨.૮૮૯	૦.૪૯૪૨૪૪
૨૦૦૩-૦૪	૨૯.૭૫૪૧	૬૦૧૪.૮૬૧	૦.૪૯૪૬૭૬
૨૦૦૪-૦૫	૨૯.૦૫૪૮૨	૬૨૫૭.૪૦૨	૦.૪૪૮૩૪૬
૨૦૦૫-૦૬	૨૮.૮૧૭૨૧	૬૯૦૬.૯૨૬	૦.૪૧૭૨૨૨
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૨.૧૬૮ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : વિજ્ય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{કુલ મિલકત}} \times ૧૦૦$$

નક્ષા સાથે કુલ મિલકતની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૪.૬૬૮૦૮૩	-૨૩.૩૪૦૫
૨	-૪	૧૬	૩.૭૪૮૨૯૧	-૧૪.૯૯૩૨
૩	-૩	૯	૩.૭૪૮૨૯૧	-૧૧.૨૪૪૯
૪	-૨	૪	૩.૭૧૦૩૯૯	-૭.૪૨૦૮
૫	-૧	૧	૧.૯૪૭૩૧૫	-૧.૯૪૭૩૨
૬	૧	૧	૨.૦૦૭૬૧૯	૨.૦૦૭૬૧૯
૭	૨	૪	૦.૪૯૪૨૪૪	૦.૯૮૮૪૮૮
૮	૩	૯	૦.૪૯૪૬૭૬	૧.૪૮૪૦૨૯
૯	૪	૧૬	૦.૪૪૮૩૪૬	૧.૭૯૩૩૮૪
૧૦	૫	૨૫	૦.૪૧૭૨૨૨	૨.૦૮૬૧૦૯

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.૪૫૯૯$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નક્ષા અને મિલકતનો દર ૪.૬૬ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧.૯૪ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૪૧ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૨.૧૬૮ છે તથા આ દરમાં -૦.૪૫૯૯ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ઈ.૧.

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારાણી દ.૧

રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંક

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	રોકાણ	થાપણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૧૫૪૬.૮૪	૩૫૨૧૫.૪૭	૩૨.૭૮૯૧૨
૧૯૯૭-૯૮	૧૩૪૬૯.૩૮	૪૬૧૬૫.૧	૨૯.૧૭૬૫૪
૧૯૯૮-૯૯	૧૬૬૪૧.૨૪	૫૭૦૧૪	૩૪.૪૪૯૮૫
૧૯૯૯-૦૦	૧૯૫૯૩.૯૬	૫૭૦૧૪	૩૪.૩૬૬૯૨
૨૦૦૦-૦૧	૩૦૦૮૬.૯૮	૭૦૫૩૫.૪૪	૪૨.૬૫૫૧૨
૨૦૦૧-૦૨	૩૨૩૪૦.૫૩	૬૮૪૨૨.૦૨	૪૭.૨૬૬૨૫
૨૦૦૨-૦૩	૩૨૯૨૮.૫૭	૭૧૧૭૨.૩૪	૪૬.૨૬૫૯૬
૨૦૦૩-૦૪	૪૯૯૧૫.૭૨	૭૯૮૧૨.૬	૬૨.૫૪૧૧૫
૨૦૦૪-૦૫	૫૬૨૦૧.૯૯	૮૩૭૧૯.૮૯	૬૭.૧૩૦૯૯
૨૦૦૫-૦૬	૫૬૪૫૧.૧૪	૮૫૫૪૫.૪૧	૬૫.૯૮૯૬૮
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૪૬.૨૬ છે.			

* પ્રાપ્તિ સ્થાન : રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંકનાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{રોકાણ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

રોકાણ સાથે થાપાણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૩૨.૭૮૮૧૨	-૧૬૩.૮૪૬
૨	-૪	૧૬	૨૮.૧૭૬૫૪	-૧૧૬.૭૦૬
૩	-૩	૯	૩૪.૪૪૮૮૫	-૧૦૩.૩૫
૪	-૨	૪	૩૪.૩૬૬૮૨	-૬૮.૭૩૩૮
૫	-૧	૧	૪૨.૬૫૫૧૨	-૪૨.૬૫૫૧
૬	૧	૧	૪૭.૨૬૬૨૫	૪૭.૨૬૬૨૫
૭	૨	૪	૪૬.૨૬૫૮૬	૮૨.૫૩૧૮૩
૮	૩	૯	૬૨.૫૪૧૧૫	૧૮૭.૬૨૩૫
૯	૪	૧૬	૬૭.૧૩૦૮૮	૨૬૮.૫૨૪
૧૦	૫	૨૫	૬૫.૮૮૮૬૮	૩૨૮.૮૪૮૪

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૩.૮૧૪$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૮૬-૮૭માં રોકાણ અને થાપાણનો દર ૩૨.૭૮ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૪૨.૬૫ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬૫.૮૮ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૪૬.૨૬ છે તથા આ દરમાં ૩.૮૧૪ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ઈ.ર.

રોકાણ સાથે થાપાણોની ટકાવારી

સારાણી દ.ર

સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	રોકાણ	થાપાણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૬૧.૦૧	૨૫૫૩.૯૨૫	૨.૩૮૮૮૭૨
૧૯૯૭-૯૮	૨૨૫.૨	૩૬૯૦.૮૬૩	૬.૧૦૧૫૫૫
૧૯૯૮-૯૯	૩૦.૭૧૨૪૫	૫૭૬૫.૨૫	૦.૫૩૨૭૧૭
૧૯૯૯-૦૦	૧૧૮૪.૩૧૪	૮૬૭૮.૭૯૯	૧૩.૬૪૬૦૬
૨૦૦૦-૦૧	૧૫૫૬.૮	૧૧૪૬૦.૩૬	૧૩.૫૮૪૨૧
૨૦૦૧-૦૨	૨૦૨૬.૧૮	૧૨૯૩૨.૬૬	૧૫.૬૬૭૧૫
૨૦૦૨-૦૩	૩૦૪૭.૯૩૪	૧૪૨૩૮.૩૧	૨૧.૪૦૬૫૭
૨૦૦૩-૦૪	૨૬૮૩.૯૦૧	૧૫૧૩૨.૫૯	૧૭.૭૩૫૯૧
૨૦૦૪-૦૫	૩૩૨૧.૫૦૨	૧૫૯૯૭.૭૫	૨૦.૭૬૨૩
૨૦૦૫-૦૬	૪૩૩૧.૪૯૮	૧૬૪૮૬.૩૬	૨૬.૨૭૩૨૨
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૩.૮૧ છે.			

* પ્રામી સ્થાન : સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{રોકાણ સાથે થાપાણોની ટકાવારી} = \frac{\text{રોકાણ}}{\text{થાપાણ}} \times ૧૦૦$$

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૨.૩૮૮૮૭૨	-૧૧.૯૪૪૪
૨	-૪	૧૬	૬.૧૦૧૫૫૫	-૨૪.૪૦૬૨
૩	-૩	૯	૦.૫૩૨૭૧૭	-૧.૫૮૮૧૫
૪	-૨	૪	૧૩.૬૪૬૦૬	-૨૭.૨૮૨૧
૫	-૧	૧	૧૩.૫૮૪૨૧	-૧૩.૫૮૪૨
૬	૧	૧	૧૫.૬૬૭૧૫	૧૫.૬૬૭૧૫
૭	૨	૪	૨૧.૪૦૬૫૭	૪૨.૮૧૩૧૩
૮	૩	૯	૧૭.૭૩૫૮૧	૫૩.૨૦૭૭૨
૯	૪	૧૬	૨૦.૭૬૨૩	૮૩.૦૪૮૨૨
૧૦	૫	૨૫	૨૬.૨૭૩૨૨	૧૩૧.૩૬૬૧

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૨.૨૫$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૮૬-૮૭માં રોકાણ અને થાપણનો દર ૨.૩૮ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૩.૫૮ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૨૬.૨૭ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૩.૮૧ છે તથા આ દરમાં ૨.૨૫ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ઈ.૩.

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારાણી દ.૩

રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	રોકાણ	થાપણ	યુગોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧.૭૦૦૫	૧૦૨.૧૫૪૭	૧.૬૬૪૬૩૨
૧૯૯૭-૯૮	૧.૭૦૦૫	૩૦૦.૩૮૯૫	૦.૫૬૬૦૯૮
૧૯૯૮-૯૯	૧.૭૫૦૫	૧૧૩૯.૯૮૩	૦.૧૫૩૫૫૫
૧૯૯૯-૦૦	૨.૦૫	૭૩૧.૭૮૨૨	૦.૨૮૦૧૩૮
૨૦૦૦-૦૧	૨૯૬.૩૪	૩૬૨૩.૬૬૩	૮.૧૭૭૯૧૩
૨૦૦૧-૦૨	૧૦૮૮.૦૧૨	૫૦૧૬.૯૨૩	૨૧.૬૮૬૮૩
૨૦૦૨-૦૩	૧૯૧૨.૬૫૩	૬૮૭૧.૮૭૩	૨૭.૮૩૩૦૭
૨૦૦૩-૦૪	૧૮૩૬.૭૬૨	૮૩૧૨.૩૭૫	૨૨.૦૯૬૭૨
૨૦૦૪-૦૫	૨૧૮૫.૬૪૫	૮૮૦૭.૫૧૭	૨૪.૮૧૫૬૮
૨૦૦૫-૦૬	૧૯૬૯.૩૯૫	૯૬૪૪.૯૧૮	૨૦.૪૧૮૯૯
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૨.૭૬૯ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{રોકાણ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧.૬૬૪૬૩૨	-૮.૩૨૩૧૬
૨	-૪	૧૬	૦.૫૬૬૦૮૮	-૨.૨૬૪૩૮
૩	-૩	૯	૦.૧૫૩૫૫૫	-૦.૪૬૦૬૬
૪	-૨	૪	૦.૨૮૦૧૩૮	-૦.૫૬૦૨૮
૫	-૧	૧	૮.૧૭૭૮૧૩	-૮.૧૭૭૮૧
૬	૧	૧	૨૧.૬૮૬૮૩	૨૧.૬૮૬૮૩
૭	૨	૪	૨૭.૮૩૩૦૭	૫૫.૬૬૬૧૪
૮	૩	૯	૨૨.૦૮૬૭૨	૬૬.૨૮૦૧૬
૯	૪	૧૬	૨૪.૮૧૫૬૮	૯૯.૨૬૨૭૧
૧૦	૫	૨૫	૨૦.૪૧૮૮૮	૧૦૨.૦૮૮૫

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૨.૮૮૫$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં રોકાણ અને થાપણનો દર ૧.૬૬ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૮.૧૭ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૨૦.૪૧ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૨.૭૬૮ છે તથા આ દરમાં ૨.૮૮૫ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

ક.ઈ.જ.

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારાણી ક.જ

શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	રોકાણ	થાપણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૨.૧૨૫૧	૧૨૫.૪૮૬૧	૧૭.૬૩૧૫૨
૧૯૯૭-૯૮	૫૦.૨૦૫	૨૧૭.૮૯૦૨	૨૩.૦૪૧૪૨
૧૯૯૮-૯૯	૫૧.૧૪૫	૧૨૨૭.૧૮	૪.૧૬૭૬૮૪
૧૯૯૯-૦૦	૫૧.૧૪૫	૧૩૭૦.૭૮૩	૩.૭૩૧૦૮
૨૦૦૦-૦૧	૨૬.૧૪૫	૧૬૮૫.૭૯૮	૧.૫૫૦૮૯૮
૨૦૦૧-૦૨	૭૮.૯૨	૧૦૩૮.૫૨૨	૭.૫૯૯૨૬૪
૨૦૦૨-૦૩	૧૮૯.૦૭૨૫	૧૩૦૦.૬૮૨	૧૪.૫૩૬૪૧
૨૦૦૩-૦૪	૨૬૮.૭૨૫	૧૩૨૪.૯૬૬	૨૦.૨૮૧૬૫
૨૦૦૪-૦૫	૭૭૩.૬૧	૨૫૮૮.૩૫૮	૨૯.૮૮૮૦૫
૨૦૦૫-૦૬	૭૭૩.૯૨	૨૮૫૨.૦૯૨	૨૭.૧૩૫૧૬

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૪.૯૬ છે.

* પ્રાપ્ત સ્થાન : શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{રોકાણ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૭.૬૩૧૫૨	-૮૮.૧૫૭૬
૨	-૪	૧૬	૨૩.૦૪૧૪૨	-૯૨.૧૬૫૭
૩	-૩	૯	૪.૧૬૭૬૮૪	-૧૨.૫૦૩૧
૪	-૨	૪	૩.૭૩૧૦૮	-૭.૪૬૨૧૬
૫	-૧	૧	૧.૫૫૦૮૯૮	-૧.૫૫૦૯
૬	૧	૧	૭.૫૯૯૨૬૪	૭.૫૯૯૨૬૪
૭	૨	૪	૪.૫૩૬૪૧	૨૯.૦૭૨૮૨
૮	૩	૯	૨૦.૨૮૧૬૫	૬૦.૮૪૪૯૫
૯	૪	૧૬	૨૯.૮૮૮૦૫	૧૧૯.૫૫૨૨
૧૦	૫	૨૫	૨૭.૧૩૫૧૬	૧૩૫.૬૭૫૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૧.૩૭૨$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં રોકાણ અને થાપણનો દર ૧૭.૬૩ નેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧.૫૫ નેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૨૭.૧૩ નેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૪.૯૫ છે તથા આ દરમાં ૧.૩૭૨ નેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ઈ.પ.

રોકાણ સાથે થાપાણોની ટકાવારી

સારાણી દ.પ

શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	રોકાણ	થાપાણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૫૫.૩૨૫૧	૨૧૫૮.૬૪૨	૭.૧૯૫૫
૧૯૯૭-૯૮	૨૦૦.૯૯૪૨	૩૧૮૫.૯	૬.૩૦૮૮૬૭
૧૯૯૮-૯૯	૪૧૨.૧૦૬૯	૪૭૫૯.૨૮૭	૮.૬૫૯૦૦૫
૧૯૯૯-૦૦	૧૨૪૭.૨૩૫	૬૬૦૩.૭૨૭	૧૮.૮૮૬૮૩
૨૦૦૦-૦૧	૧૪૦૪.૧૨૩	૬૯૯૯.૩૮૩	૨૦.૦૬૦૬૭
૨૦૦૧-૦૨	૧૩૪૮.૩૬૪	૬૯૪૦.૯૦૭	૧૯.૪૨૬૩૪
૨૦૦૨-૦૩	૧૧૫૩.૧૫૫	૭૨૨૬.૧૫૪	૧૫.૯૫૮૦૭
૨૦૦૩-૦૪	૧૮૬૭.૪	૮૫૬૬.૦૩	૨૧.૮૦૦૦૬
૨૦૦૪-૦૫	૨૩૦૨.૩૩૬	૭૮૫૪.૩૪૭	૨૯.૩૧૨૮૯
૨૦૦૫-૦૬	૨૪૭૮.૯૯	૮૪૮૬.૧૯૨	૨૯.૨૧૨૦૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૭.૬૮૨ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{રોકાણ સાથે થાપાણોની ટકાવારી} = \frac{\text{રોકાણ}}{\text{થાપાણ}} \times ૧૦૦$$

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૭.૧૮૫૫	-૩૫.૮૭૭૫
૨	-૪	૧૬	૬.૩૦૮૮૬૭	-૨૫.૨૩૫૫
૩	-૩	૯	૮.૬૫૮૦૦૫	-૨૫.૮૭૭
૪	-૨	૪	૧૮.૮૮૬૮૩	-૩૭.૭૭૩૭
૫	-૧	૧	૨૦.૦૬૦૬૭	-૨૦.૦૬૦૭
૬	૧	૧	૧૮.૪૨૬૩૪	૧૮.૪૨૬૩૪
૭	૨	૪	૧૫.૮૫૮૦૭	૩૧.૮૧૬૧૫
૮	૩	૯	૨૧.૮૦૦૦૬	૬૫.૪૦૦૧૮
૯	૪	૧૬	૨૮.૩૧૨૮૮	૧૧૭.૨૫૧૬
૧૦	૫	૨૫	૨૮.૨૧૨૦૪	૧૪૬.૦૬૦૨

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -૨.૧૩૭$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૮૬-૮૭માં રોકાણ અને થાપણનો દર ૭.૧૮ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૨૦.૦૬ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૨૮.૨૧ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૭.૬૮૨ છે તથા આ દરમાં ૨.૧૩૭ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ઈ.દ.

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારણી દ.દ

શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	રોકાણ	થાપણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૭૦૯	૫૭૫૩૫.૧૩	૪.૭૦૮૪૨૮
૧૯૯૭-૯૮	૨૭૦૯	૫૯૭૦૫.૨૧	૪.૫૩૭૨૯૨
૧૯૯૮-૯૯	૨.૨૯૧૫	૫૬૮૮૫.૩૫	૦.૦૦૪૦૨૮
૧૯૯૯-૦૦	૨.૨૯૧૫	૬૫૮.૬૪૫૪	૦.૩૪૯૧૧
૨૦૦૦-૦૧	૨.૨૯૧૫	૯૧૦.૪૯૦૧	૦.૨૫૧૬૭૮
૨૦૦૧-૦૨	૧૨૬.૪૯૧૫	૯૨૦.૭૪૦૩	૧૩.૭૩૮૦૨
૨૦૦૨-૦૩	૨.૨૯૧૫	૮૪૩.૮૪૪૨	૦.૨૭૧૫૫૫
૨૦૦૩-૦૪	૨.૨૯૧૫	૮૪૯.૦૧૮૯	૦.૨૬૯૯
૨૦૦૪-૦૫	૧૦૨.૨૯૧૫	૮૨૦.૦૮૩૧	૧૨.૪૭૩૩૧
૨૦૦૫-૦૬	૧૦૨.૨૯૧૫	૮૧૨.૦૭૩૫	૧૨.૫૯૬૩૩
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૪.૯૨ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{રોકાણ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૪.૭૦૮૪૨૮	-૨૩.૫૪૨૧
૨	-૪	૧૬	૪.૫૩૭૨૯૨	-૧૮.૧૪૯૨
૩	-૩	૯	૦.૦૦૪૦૨૮	-૦.૦૧૨૦૮
૪	-૨	૪	૦.૩૪૭૯૧૧	-૦.૬૯૫૮૨
૫	-૧	૧	૦.૨૫૧૬૭૮	-૦.૨૫૧૬૮
૬	૧	૧	૧૩.૭૩૮૦૨	૧૩.૭૩૮૦૨
૭	૨	૪	૦.૨૭૧૫૫૫	૦.૫૪૩૧૧
૮	૩	૯	૦.૨૬૯૯	૦.૮૦૯૬૯૯
૯	૪	૧૬	૧૨.૪૭૩૩૧	૪૮.૮૯૩૨૪
૧૦	૫	૨૫	૧૨.૫૯૬૩૩	૬૨.૮૮૧૬૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૦.૭૭૫૬$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં રોકાણ અને થાપણનો દર ૪.૭૦ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૦.૨૫ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧૨.૫૯ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૪.૯૨ છે તથા આ દરમાં ૦.૭૭૫૬ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ઈ.૭.

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારાણી દ.૭

ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	રોકાણ	થાપણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૪૨૫.૨	૯૦૨૫.૬૪૯	૧૫.૭૯૦૫૬
૧૯૯૭-૯૮	૧૫૪૬.૨૫	૧૦૫૧૩.૨૮	૧૪.૭૦૭૫૮
૧૯૯૮-૯૯	૧૮૨૧.૫૪૮	૧૧૩૫૧.૫૯	૧૬.૦૪૬૬૪
૧૯૯૯-૦૦	૧૯૮૬.૨૫૪	૧૨૫૪૮.૪૨	૧૫.૮૨૮૭૨
૨૦૦૦-૦૧	૨૦૪૧.૭	૧૪૬૮૨.૦૮	૧૩.૯૦૬૦૭
૨૦૦૧-૦૨	૨૪૧૬.૭	૧૭૪૮૪.૯૩	૧૩.૮૨૧૬૨
૨૦૦૨-૦૩	૪૮૪૨.૪૭	૧૮૫૦૩.૭૩	૨૬.૧૭૦૨૪
૨૦૦૩-૦૪	૫૦૯૨.૯૯	૧૯૨૮૫.૩૮	૨૬.૪૦૮૫૫
૨૦૦૪-૦૫	૪૧૫૦.૦૬૭	૧૮૮૧૨.૨	૨૨.૦૬૦૫૧
૨૦૦૫-૦૬	૩૨૯૦.૩૧	૧૮૬૯૦.૫૭	૧૭.૬૦૪૧૨
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૮.૨૩૪ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{રોકાણ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૫.૭૮૦૫૬	-૭૮.૮૫૨૮
૨	-૪	૧૬	૧૪.૭૦૭૫૮	-૫૮.૮૩૦૩
૩	-૩	૯	૧૬.૦૪૬૬૪	-૪૮.૧૩૯૯
૪	-૨	૪	૧૫.૮૨૮૭૨	-૩૧.૬૫૭૪
૫	-૧	૧	૧૩.૯૦૬૦૭	-૧૩.૯૦૬૧
૬	૧	૧	૧૩.૮૨૧૬૨	૧૩.૮૨૧૬૨
૭	૨	૪	૨૬.૧૭૦૨૪	૫૨.૩૪૦૪૮
૮	૩	૯	૨૬.૪૦૮૫૫	૭૮.૨૨૫૬૪
૯	૪	૧૬	૨૨.૦૬૦૫૧	૮૮.૨૪૨૦૩
૧૦	૫	૨૫	૧૭.૬૦૪૧૨	૮૮.૦૨૦૫૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.૮૧૯૬$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં રોકાણ અને થાપણનો દર ૧૫.૭૮ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૩.૯૦ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧૭.૬૦ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૮.૨૩૪ છે તથા આ દરમાં ૦.૮૧૯૬ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૫.૭૮૦૫૬	-૭૮.૮૫૨૮
૨	-૪	૧૬	૧૪.૭૦૭૫૮	-૫૮.૮૩૦૩
૩	-૩	૯	૧૬.૦૪૬૬૪	-૪૮.૧૩૯૯
૪	-૨	૪	૧૫.૮૨૮૭૨	-૩૧.૬૫૭૪
૫	-૧	૧	૧૩.૯૦૬૦૭	-૧૩.૯૦૬૧
૬	૧	૧	૧૩.૮૨૧૬૨	૧૩.૮૨૧૬૨
૭	૨	૪	૨૬.૧૭૦૨૪	૫૨.૩૪૦૪૮
૮	૩	૯	૨૬.૪૦૮૫૫	૭૮.૨૨૫૬૪
૯	૪	૧૬	૨૨.૦૬૦૫૧	૮૮.૨૪૨૦૩
૧૦	૫	૨૫	૧૭.૬૦૪૧૨	૮૮.૦૨૦૫૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.૮૧૯૬$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં રોકાણ અને થાપણનો દર ૧૫.૭૮ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૩.૯૦ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧૭.૬૦ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૮.૨૩૪ છે તથા આ દરમાં ૦.૮૧૯૬ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ઈ.ટ.

રોકાણ સાથે થાપાણોની ટકાવારી

સારાણી દ.ટ

જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	રોકાણ	થાપાણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૯૬.૫૮	૩૯૨૫.૪૮૬	૭.૫૫૫૨૪૩
૧૯૯૭-૯૮	૩૧૫.૧૨	૪૬૨૭.૭૮૭	૬.૮૦૯૩૦૩
૧૯૯૮-૯૯	૭૧૦.૭૨૫૫	૬૭૪૭.૪૯૮	૧૦.૫૩૩૧૭
૧૯૯૯-૦૦	૯૦૪.૮૨૫૫	૮૩૦૨.૩૪૭	૧૦.૮૯૮૪૩
૨૦૦૦-૦૧	૯૭૨.૬૫૦૫	૯૩૮૨.૬૬૬	૧૦.૩૬૬૪૬
૨૦૦૧-૦૨	૧૧૮૭.૫૫૧	૯૭૪૦.૧૮૨	૧૨.૧૯૨૨૮
૨૦૦૨-૦૩	૧૪૮૭.૫૫૧	૯૬૫૨.૦૯૧	૧૫.૪૧૧૬૯
૨૦૦૩-૦૪	૨૧૮૩.૪૮૪	૧૦૪૩૬.૪૩	૨૦.૯૨૧૭૬
૨૦૦૪-૦૫	૨૯૩૬.૬૨૪	૧૨૦૭૮.૮૫	૨૪.૩૧૨૧૨
૨૦૦૫-૦૬	૨૬૬૪.૧૨૪	૧૧૫૧૪.૯૩	૨૩.૧૩૬૨૬

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૪.૨૧૪ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{રોકાણ સાથે થાપાણોની ટકાવારી} = \frac{\text{રોકાણ}}{\text{થાપાણ}} \times ૧૦૦$$

દ.ઈ.ટ.

રોકાણ સાથે થાપાણોની ટકાવારી

સારાણી દ.ટ

જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	રોકાણ	થાપાણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૯૬.૫૮	૩૯૨૫.૪૮૬	૭.૫૫૫૨૪૩
૧૯૯૭-૯૮	૩૧૫.૧૨	૪૬૨૭.૭૮૭	૬.૮૦૯૩૦૩
૧૯૯૮-૯૯	૭૧૦.૭૨૫૫	૬૭૪૭.૪૯૮	૧૦.૫૩૩૧૭
૧૯૯૯-૦૦	૯૦૪.૮૨૫૫	૮૩૦૨.૩૪૭	૧૦.૮૯૮૪૩
૨૦૦૦-૦૧	૯૭૨.૬૫૦૫	૯૩૮૨.૬૬૬	૧૦.૩૬૬૪૬
૨૦૦૧-૦૨	૧૧૮૭.૫૫૧	૯૭૪૦.૧૮૨	૧૨.૧૯૨૨૮
૨૦૦૨-૦૩	૧૪૮૭.૫૫૧	૯૬૫૨.૦૯૧	૧૫.૪૧૧૬૯
૨૦૦૩-૦૪	૨૧૮૩.૪૮૪	૧૦૪૩૬.૪૩	૨૦.૯૨૧૭૬
૨૦૦૪-૦૫	૨૯૩૬.૬૨૪	૧૨૦૭૮.૮૫	૨૪.૩૧૨૧૨
૨૦૦૫-૦૬	૨૬૬૪.૧૨૪	૧૧૫૧૪.૯૩	૨૩.૧૩૬૨૬

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૪.૨૧૪ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{રોકાણ સાથે થાપાણોની ટકાવારી} = \frac{\text{રોકાણ}}{\text{થાપાણ}} \times ૧૦૦$$

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૭.૫૫૫૨૪૩	-૩૭.૭૭૬૨
૨	-૪	૧૬	૬.૮૦૮૩૦૩	-૨૭.૨૩૭૨
૩	-૩	૯	૧૦.૫૩૩૧૭	-૩૧.૫૯૯૫
૪	-૨	૪	૧૦.૮૮૮૪૩	-૨૧.૭૮૬૯
૫	-૧	૧	૧૦.૩૬૬૪૬	-૧૦.૩૬૬૫
૬	૧	૧	૧૨.૧૮૨૨૮	૧૨.૧૮૨૨૮
૭	૨	૪	૧૫.૪૧૧૬૯	૩૦.૮૨૩૩૮
૮	૩	૯	૨૦.૮૨૧૭૬	૬૨.૭૬૫૨૭
૯	૪	૧૬	૨૪.૩૧૨૧૨	૯૭.૨૪૮૪૯
૧૦	૫	૨૫	૨૩.૧૩૬૨૬	૧૧૫.૬૮૧૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૧.૭૨૭$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં રોકાણ અને થાપણનો દર ૭.૫૫ નેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૦.૩૬ નેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૨૩.૧૩ નેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૪.૨૧૪ છે તથા આ દરમાં ૧.૭૨૭ નેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ઈ.૯.

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારાણી દ.૯

ધી. કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	રોકાણ	થાપણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૬૫૨.૫૧૪	૩૨૧૫.૦૧૩	૨૦.૨૯૫૮૪
૧૯૯૭-૯૮	૭૦૮.૭૪૫	૫૬૦૧.૯૦૬	૧૨.૬૫૧૮૬
૧૯૯૮-૯૯	૧૪૫૯.૭૪૫	૮૦૫૧.૧૧૧	૧૮.૧૩૦૯૮
૧૯૯૯-૦૦	૨૦૭૮.૭૩	૧૨૨૧૮.૪૯	૧૭.૦૧૨૯૯
૨૦૦૦-૦૧	૨૩૭૧.૧૦૫	૧૫૨૭૨.૧૧	૧૫.૫૨૫૭૨
૨૦૦૧-૦૨	૫૮૩૭.૧૦૫	૧૮૫૫૩.૨૮	૩૧.૪૬૧૩૧
૨૦૦૨-૦૩	૫૩૨૧.૧૭૫	૨૧૧૩૫.૫૬	૨૫.૧૭૬૪૧
૨૦૦૩-૦૪	૭૧૮૭.૮૫	૨૬૧૭૪.૮૧	૨૭.૪૬૦૯૪
૨૦૦૪-૦૫	૧૦૮૬૪.૬૩	૨૮૬૪૦.૯૪	૩૭.૯૩૩૮૯
૨૦૦૫-૦૬	૧૩૩૭૭.૭	૩૩૧૩૯.૪૩	૪૦.૩૬૭૯૨

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૨૪.૬૦ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{રોકાણ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૨૦.૨૯૫૮૪	-૧૦૧.૪૭૯
૨	-૪	૧૬	૧૨.૬૫૧૮૬	-૫૦.૬૦૭૪
૩	-૩	૯	૧૮.૧૩૦૯૮	-૫૪.૩૯૨૯
૪	-૨	૪	૧૭.૦૧૨૯૯	-૩૪.૦૨૬
૫	-૧	૧	૧૫.૫૨૫૭૨	-૧૫.૫૨૫૭
૬	૧	૧	૩૧.૪૬૧૩૧	૩૧.૪૬૧૩૧
૭	૨	૪	૨૫.૧૭૬૪૧	૫૦.૩૫૨૮૧
૮	૩	૯	૨૭.૪૬૦૯૪	૮૨.૩૮૨૮૩
૯	૪	૧૬	૩૭.૯૩૩૮૯	૧૫૧.૭૩૫૬
૧૦	૫	૨૫	૪૦.૩૬૭૯૨	૨૦૧.૮૩૯૬

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૨.૩૭૯$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં રોકાણ અને થાપણનો દર ૨૦.૨૯ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૫.૫૨ જેટલો થાય છે તથા તે છોટા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૪૦.૩૬ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૨૪.૬૦ છે તથા આ દરમાં ૨.૩૭૯ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ઈ.૧૦.

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારાણી દ.૧૦

વિજ્ય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	રોકાણ	થાપણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૪૬.૭૨૫	૧૨૧૧.૭૩૨	૩.૮૫૬૦૫૧
૧૯૯૭-૯૮	૯૪.૩૦૫	૧૫૮૦.૧૬૨	૫.૯૬૮૦૬
૧૯૯૮-૯૯	૯૪.૩૦૫	૧૫૮૦.૧૬૨	૫.૯૬૮૦૬
૧૯૯૯-૦૦	૯૩.૫૦૫	૧૯૫૫.૭૩	૪.૬૮૧૦૯૫
૨૦૦૦-૦૧	૭૩૨.૧૩૭	૩૨૬૬.૬૨૩	૨૨.૪૧૨૬૬
૨૦૦૧-૦૨	૬૮૩.૭૪૮	૩૫૧૯.૧૩૩	૧૯.૪૨૯૪૪
૨૦૦૨-૦૩	૭૪૬.૧૨૭	૪૪૩૧.૪૦૬	૧૬.૮૩૭૨૫
૨૦૦૩-૦૪	૧૧૨૯.૧૪	૪૬૧૩.૭૦૭	૨૪.૪૭૩૫૯
૨૦૦૪-૦૫	૨૦૨૬.૩૧૪	૪૮૨૬.૮૫૫	૪૧.૯૮૦૦૧
૨૦૦૫-૦૬	૨૦૭૪.૧૭૧	૫૭૫૩.૭૩૪	૩૬.૦૪૯૧૩
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૮.૧૭૫ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : વિજ્ય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{રોકાણ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

રોકાણ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૩.૮૫૬૦૫૧	-૧૯.૨૮૦૩
૨	-૪	૧૬	૫.૯૬૮૦૬	-૨૩.૮૭૨૨
૩	-૩	૯	૫.૯૬૮૦૬	-૧૭.૯૦૪૨
૪	-૨	૪	૪.૭૮૧૦૮૫	-૯.૫૬૨૧૯
૫	-૧	૧	૨૨.૪૧૨૬૬	-૨૨.૪૧૨૭
૬	૧	૧	૧૯.૪૨૮૪૪	૧૯.૪૨૮૪૪
૭	૨	૪	૧૬.૮૩૭૨૫	૩૩.૬૭૪૫
૮	૩	૯	૨૪.૪૭૩૫૯	૭૩.૪૨૦૭૬
૯	૪	૧૬	૪૧.૯૮૦૦૧	૧૬૭.૯૨
૧૦	૫	૨૫	૩૬.૦૪૯૧૩	૧૮૦.૨૪૫૬

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૩.૪૬૯૬$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં રોકાણ અને થાપણનો દર ૩.૮૫ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૨૨.૪૧ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૩૬.૦૪ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૮.૧૭૫ છે તથા આ દરમાં ૩.૪૬૯૬ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ક્ર. ૧.

વ્યાજ સાથે થાપાગોની ટકાવારી

સારાણી દ. ૧

રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંક

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	થાપાણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૩૧૨૫.૪૮૩	૩૫૨૧૫.૪૭	૮.૮૭૫૩૧૪
૧૯૯૭-૯૮	૪૩૫૫.૮૨૪	૪૬૧૬૫.૧	૯.૪૩૫૩૧૭
૧૯૯૮-૯૯	૫૨૩૯.૩૦૨	૫૭૦૧૪	૯.૧૮૯૫૦૧
૧૯૯૯-૦૦	૫૨૩૯.૩૦૨	૫૭૦૧૪	૯.૧૮૯૫૦૧
૨૦૦૦-૦૧	૭૬૭૮.૯૩૧	૭૦૫૩૫.૪૪	૧૦.૮૮૬૬૩
૨૦૦૧-૦૨	૬૩૨૮.૦૦૬	૬૮૪૨૨.૦૨	૯.૨૪૮૪૯૪
૨૦૦૨-૦૩	૬૩૫૭.૬૭૮	૭૧૧૭૨.૩૪	૮.૯૩૨૭૯૩
૨૦૦૩-૦૪	૬૨૪૧.૦૪૫	૭૯૮૧૨.૬	૭.૮૧૯૬૨૪
૨૦૦૪-૦૫	૫૫૩૩.૧૭૩	૮૩૭૧૯.૮૯	૬.૬૦૯૧૫
૨૦૦૫-૦૬	૫૯૦૯.૦૭૮	૮૫૫૪૫.૪૧	૬.૯૦૭૫૩૩
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૮.૭૦૯ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે થાપાગોની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{થાપાણ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે થાપાણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૮.૬૫૮૧૭૮	-૪૩.૨૮૦૮
૨	-૪	૧૬	૮.૧૩૭૦૨૨	-૩૬.૫૪૮૧
૩	-૩	૯	૮.૮૮૦૩૧૩	-૨૬.૬૭૦૮
૪	-૨	૪	૮.૮૩૬૩૭	-૧૭.૬૭૨૭
૫	-૧	૧	૮.૭૨૭૪૭૧	-૮.૭૨૭૪૭
૬	૧	૧	૮.૬૫૪૬૪૩	૮.૬૫૪૬૪૩
૭	૨	૪	૮.૮૮૫૮૬૫	૧૮.૮૮૫૯૩
૮	૩	૯	૮.૩૦૩૨૫૨	૨૭.૮૦૮૭૬
૯	૪	૧૬	૮.૨૨૮૩૬૫	૩૨.૮૧૭૪૬
૧૦	૫	૨૫	૭.૨૮૦૮૦૧	૩૬.૪૫૪૦૧

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.063$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૮૬-૮૭માં વ્યાજ અને થાપાણનો દર ૮.૬૫ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૮.૭૨ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૭.૨૮ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૮.૮૭૨ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૬૩ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

૬.૬.૩.

વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારણી ૬.૩

રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	થાપણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૭.૨૧૫૪૧૨	૧૦૨.૧૫૪૭	૭.૦૬૩૨૨૨
૧૯૯૭-૯૮	૧૧.૨૪૦૧૩	૩૦૦.૩૮૯૫	૩.૭૪૧૮૫૧
૧૯૯૮-૯૯	૬૧.૧૯૭૪૮	૧૧૩૯.૯૮૩	૫.૩૬૮૨૭૯
૧૯૯૯-૦૦	૧૩૭.૫૨૨	૭૩૧.૭૮૨૨	૧૮.૭૯૨૭૫
૨૦૦૦-૦૧	૨૯૪.૮૦૪૪	૩૬૨૩.૬૬૩	૮.૧૩૫૫૩૭
૨૦૦૧-૦૨	૪૪૧.૫૪૫૨	૫૦૧૬.૯૨૩	૮.૮૦૧૧૧૪
૨૦૦૨-૦૩	૬૫૪.૭૭૮૨	૭૮૭૧.૮૭૩	૯.૫૨૮૩૮૧
૨૦૦૩-૦૪	૭૬૯.૦૫૭૯	૮૩૧૨.૩૭૫	૯.૨૫૧૯૬૩
૨૦૦૪-૦૫	૬૮૩.૧૯૯	૮૮૦૭.૫૧૭	૭.૭૫૬૯૯૯
૨૦૦૫-૦૬	૬૨૫.૧૬૮૮	૯૬૪૪.૯૧૮	૬.૪૮૧૮૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૮.૪૯૨ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે થાપાણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૭.૦૬૩૨૨૨	-૩૫.૩૧૬૧
૨	-૪	૧૬	૩.૭૪૧૮૫૧	-૧૪.૯૬૭૪
૩	-૩	૯	૫.૩૬૮૨૭૯	-૧૬.૧૦૪૮
૪	-૨	૪	૧૮.૭૯૨૭૫	-૩૭.૫૮૫૫
૫	-૧	૧	૮.૧૩૫૫૩૭	-૮.૧૩૫૫૪
૬	૧	૧	૮.૮૦૧૧૧૪	૮.૮૦૧૧૧૪
૭	૨	૪	૯.૫૨૮૩૮૧	૧૮.૦૫૬૭૬
૮	૩	૯	૯.૨૫૧૯૬૩	૨૭.૭૫૫૮૯
૯	૪	૧૬	૭.૭૫૬૯૯૯	૩૧.૦૨૮
૧૦	૫	૨૫	૬.૪૮૧૮૪૭	૩૨.૪૦૯૨૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.00૬૩$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને થાપાણનો દર ૭.૦૬ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૮.૧૩ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬.૪૮ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૮.૪૯૨ છે તથા આ દરમાં ૦.૦૦૬૩ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

ક.ક.જ.

વ્યાજ સાથે થાપાગોની ટકાવારી

સારાણી ક.જ

શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	થાપાગ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૩૯.૮૬૫૨૫	૧૨૫.૪૮૬૧	૩૧.૭૬૮૬૬
૧૯૯૭-૯૮	૫૬.૯૩૩૨૯	૨૧૭.૮૯૦૨	૨૬.૧૨૯૩૫
૧૯૯૮-૯૯	૭૧.૪૨૮૭૬	૧૨૨૭.૧૮	૫.૮૨૦૫૬
૧૯૯૯-૦૦	૧૦૦.૬૮૦૮	૧૩૭૦.૭૮૩	૭.૩૪૪૭૭૧
૨૦૦૦-૦૧	૧૨૨.૮૯૫૬	૧૬૮૫.૭૯૮	૭.૨૯૦૦૫૪
૨૦૦૧-૦૨	૧૩૭.૮૮૭૩	૧૦૩૮.૫૨૨	૧૩.૨૭૭૨૭
૨૦૦૨-૦૩	૧૬૫.૬૫૮૯	૧૩૦૦.૬૮૨	૧૨.૭૩૬૩૧
૨૦૦૩-૦૪	૧૬૮.૦૬૯૪	૧૩૨૪.૯૬૬	૧૨.૬૮૪૮૧
૨૦૦૪-૦૫	૧૮૬.૭૨૭૨	૨૫૮૮.૩૫૯	૭.૨૧૪૧૧૬
૨૦૦૫-૦૬	૧૮૦.૮૪૮૬	૨૮૫૨.૦૯૨	૬.૩૪૦૯૧
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૩.૦૬ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે થાપાગોની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{થાપાગ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૩૧.૭૬૮૬૬	-૧૫૮.૮૪૩
૨	-૪	૧૬	૨૬.૧૨૮૩૫	-૧૦૪.૫૧૭
૩	-૩	૯	૫.૮૨૦૫૬	-૧૭.૪૬૧૭
૪	-૨	૪	૭.૩૪૪૭૭૧	-૧૪.૬૮૮૫
૫	-૧	૧	૭.૨૮૦૦૫૪	-૭.૨૮૦૦૫
૬	૧	૧	૧૩.૨૭૭૨૭	૧૩.૨૭૭૨૭
૭	૨	૪	૧૨.૭૩૬૩૧	૨૫.૪૭૨૬૧
૮	૩	૯	૧૨.૬૮૪૮૧	૩૮.૦૫૪૪૨
૯	૪	૧૬	૭.૨૧૪૧૧૬	૨૮.૮૫૬૪૬
૧૦	૫	૨૫	૬.૩૪૦૮૧	૩૧.૭૦૪૫૫

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -૧.૫૦૪$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને થાપણનો દર ૩૧.૭૬ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૭.૨૮ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬.૩૪ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૩.૦૬ છે તથા આ દરમાં -૧.૫૦૪ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ફ.પ.

વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારણી દ.પ

શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	થાપણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૨૩.૫૪૯૮	૨૧૫૮.૬૪૨	૧૦.૩૫૬૦૪
૧૯૯૭-૯૮	૩૮૪.૭૦૭૨	૩૧૮૫.૯	૧૨.૦૭૫૩૧
૧૯૯૮-૯૯	૫૩૬.૬૦૫૫	૪૭૫૯.૨૮૭	૧૧.૨૭૪૯૧
૧૯૯૯-૦૦	૬૫૬.૨૫૩૭	૬૬૦૩.૭૨૭	૯.૯૩૭૬૨૭
૨૦૦૦-૦૧	૭૮૧.૮૬૨૯	૬૯૯૯.૩૮૩	૧૧.૧૭૦૪૬
૨૦૦૧-૦૨	૫૦૮.૫૨	૬૯૪૦.૯૦૭	૭.૩૨૬૪૨
૨૦૦૨-૦૩	૭૧૭.૬૮૩૯	૭૨૨૬.૧૫૪	૯.૯૩૧૭૫૫
૨૦૦૩-૦૪	૭૦૪.૮૭૮૭	૮૫૬૬.૦૩	૮.૨૨૮૭૪૪
૨૦૦૪-૦૫	૬૨૪.૦૨૫૫	૭૮૫૪.૩૪૭	૭.૯૪૪૯૬૯
૨૦૦૫-૦૬	૪૭૩.૧૨	૮૪૮૬.૧૯૨	૫.૫૭૫૧૭૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૯.૩૮ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે થાપાણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૦.૩૫૬૦૪	-૫૧.૭૮૦૨
૨	-૪	૧૬	૧૨.૦૭૫૩૧	-૪૮.૩૦૧૨
૩	-૩	૯	૧૧.૨૭૪૯૧	-૩૩.૮૨૪૭
૪	-૨	૪	૯.૯૩૭૬૨૭	-૧૯.૮૭૫૩
૫	-૧	૧	૧૧.૧૭૦૪૬	-૧૧.૧૭૦૫
૬	૧	૧	૭.૩૨૬૪૨	૭.૩૨૬૪૨
૭	૨	૪	૯.૯૩૧૭૫૫	૧૯.૮૬૩૫૧
૮	૩	૯	૮.૨૨૮૭૪૪	૨૪.૬૮૬૨૩
૯	૪	૧૬	૭.૯૪૪૯૬૯	૩૧.૭૭૯૮૮
૧૦	૫	૨૫	૫.૫૭૫૧૭૪	૨૭.૮૭૫૮૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.૪૮૫૬$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને થાપાણનો દર ૧૦.૩૫ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૧.૧૭ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૫.૫૭ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૯.૩૮ છે તથા આ દરમાં -૦.૪૮૫૬ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ક. દ.

વ્યાજ સાથે થાપાણોની ટકાવારી

સારણી દ. દ

શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	થાપાણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૫૧.૨૫	૫૭૫૩૫.૧૩	૦.૦૮૮૦૭૬
૧૯૯૭-૯૮	૭૬.૪૫	૫૯૭૦૫.૨૧	૦.૧૨૮૦૪૬
૧૯૯૮-૯૯	૯૦.૭૫	૫૬૮૮૫.૩૫	૦.૧૫૯૫૩૧
૧૯૯૯-૦૦	૯૬.૪૯૨૯૬	૬૫૮.૬૪૫૪	૧૪.૬૫૦૨૧
૨૦૦૦-૦૧	૧૦૨.૭૧૩૧	૯૧૦.૪૯૦૧	૧૧.૨૮૧૦૮
૨૦૦૧-૦૨	૧૦૨.૭૮૫૭	૯૨૦.૭૪૦૩	૧૧.૧૬૩૩૮
૨૦૦૨-૦૩	૬૫.૧૯૦૯૨	૮૪૩.૮૪૪૨	૭.૭૨૫૪૬૯
૨૦૦૩-૦૪	૬૬.૩૭૬૬	૮૪૯.૦૧૮૯	૭.૮૧૮૦૩૫
૨૦૦૪-૦૫	૫૮.૦૨૫૨૪	૮૨૦.૦૮૩૧	૭.૦૭૫૫૩૨
૨૦૦૫-૦૬	૬૦.૨૧૯૭૪	૮૨૧.૦૭૩૫	૭.૪૧૫૫૩૫
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૬.૭૫ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે થાપાણોની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{થાપાણ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૦.૦૮૮૦૭૬	-૦.૪૪૫૩૮
૨	-૪	૧૬	૦.૧૨૮૦૪૬	-૦.૫૧૨૧૮
૩	-૩	૯	૦.૧૫૮૫૩૧	-૦.૪૭૮૫૯
૪	-૨	૪	૧૪.૬૫૦૨૧	-૨૯.૩૦૦૪
૫	-૧	૧	૧૧.૨૮૧૦૮	-૧૧.૨૮૧૧
૬	૧	૧	૧૧.૧૬૩૩૮	૧૧.૧૬૩૩૮
૭	૨	૪	૭.૭૨૫૪૬૯	૧૫.૪૫૦૮૪
૮	૩	૯	૭.૮૧૮૦૩૫	૨૩.૪૫૪૧
૯	૪	૧૬	૭.૦૭૫૫૩૨	૨૮.૩૦૨૧૩
૧૦	૫	૨૫	૭.૪૧૫૫૫૩	૩૭.૦૭૭૭૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.૬૬૭૯$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૮૬-૮૭માં વ્યાજ અને થાપણનો દર ૦.૦૮૮ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૧.૨૮ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૭.૪૧ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૬.૭૫ છે તથા આ દરમાં -૦.૬૬૭૯ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ફ.૭.

વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારણી દ.૭

ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	થાપણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૯૫૨.૩૪૬૭	૯૦૨૫.૬૪૯	૧૦.૫૫૧૫૬
૧૯૯૭-૯૮	૧૧૨૫.૪૮૩	૧૦૫૧૩.૨૮	૧૦.૭૦૫૩૪
૧૯૯૮-૯૯	૧૩૫૨.૪૮૯	૧૧૩૫૧.૫૯	૧૧.૯૧૪૫૪
૧૯૯૯-૦૦	૧૫૨૩.૪૫૬	૧૫૪૮.૪૨	૧૨.૧૪૦૬૨
૨૦૦૦-૦૧	૧૬૩૮.૪૭૭	૧૪૬૮૨.૦૮	૧૧.૧૫૯૭
૨૦૦૧-૦૨	૧૯૬૬.૧૯૫	૧૭૪૮૪.૯૩	૧૧.૨૪૫૦૮
૨૦૦૨-૦૩	૧૯૬૪.૧૬૪	૧૮૫૦૩.૭૩	૧૦.૬૧૪૯૬
૨૦૦૩-૦૪	૧૮૭૬.૬૮૬	૧૯૨૮૫.૩૮	૯.૭૩૧૧૩૩
૨૦૦૪-૦૫	૧૭૦૨.૧૮૪	૧૮૮૧૨.૨	૯.૦૪૮૨૯૭
૨૦૦૫-૦૬	૧૫૩૦.૫૭૨	૧૮૬૯૦.૫૭	૮.૧૮૯૦૦૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૦.૫૩ છે.			

* પ્રાપ્તિ સ્થાન : ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૦.૫૫૧૫૬	-૫૨.૭૫૭૮
૨	-૪	૧૬	૧૦.૭૦૫૩૪	-૪૨.૮૨૧૪
૩	-૩	૯	૧૧.૮૧૪૫૪	-૩૫.૭૪૩૬
૪	-૨	૪	૧૨.૧૪૦૬૨	-૨૪.૨૮૧૨
૫	-૧	૧	૧૧.૧૫૮૭	-૧૧.૧૫૮૭
૬	૧	૧	૧૧.૨૪૫૦૮	૧૧.૨૪૫૦૮
૭	૨	૪	૧૦.૬૧૪૮૬	૨૧.૨૨૮૯૨
૮	૩	૯	૯.૭૩૧૧૩૩	૨૯.૧૮૩૪
૯	૪	૧૬	૯.૦૪૮૨૯૭	૩૬.૧૮૩૧૯
૧૦	૫	૨૫	૮.૧૮૯૦૦૪	૪૦.૯૪૫૦૨

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.248$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને થાપણનો દર ૧૦.૫૫ નોટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૧.૧૫ નોટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૮.૧૮ નોટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૦.૫૩ છે તથા આ દરમાં -૦.૨૫૪ નોટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

ક.ક.ટ.

વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારણી ક.ટ

જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	થાપણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૫૧૨.૦૧૨૫	૩૯૨૫.૪૮૯	૧૩.૦૪૩૨૯
૧૯૯૭-૯૮	૪૦૪.૭૦૨	૪૬૨૭.૭૮૭	૮.૭૪૫૦૪૫
૧૯૯૮-૯૯	૭૫૯.૮૫૪૯	૬૭૪૭.૪૯૮	૧૧.૨૬૧૨૯
૧૯૯૯-૦૦	૯૯૪.૭૬૦૮	૮૩૦૨.૩૪૭	૧૧.૯૮૧૬૮
૨૦૦૦-૦૧	૧૧૭૬.૨૦૯	૯૩૮૨.૬૬૬	૧૨.૫૩૫૯૮
૨૦૦૧-૦૨	૧૨૩૧.૮૨૫	૯૭૪૦.૧૮૨	૧૨.૬૪૬૮૪
૨૦૦૨-૦૩	૧૨૩૮.૬૫	૯૬૫૨.૦૯૧	૧૨.૮૩૨૯૭
૨૦૦૩-૦૪	૧૨૨૪.૯૧૬	૧૦૪૩૬.૪૩	૧૧.૭૩૬૯૨
૨૦૦૪-૦૫	૧૨૧૦.૧૮૬	૧૨૦૭૮.૮૫	૧૦.૦૧૯૦૫
૨૦૦૫-૦૬	૧૧૬૧.૨૩૧	૧૧૫૧૪.૯૩	૧૦.૦૮૪૫૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૧.૪૮૯ છે.			

* પ્રાપ્તિ સ્થાન : જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૩.૦૪૩૨૯	-૬૫.૨૧૬૫
૨	-૪	૧૬	૮.૭૪૫૦૪૫	-૩૪.૯૮૦૨
૩	-૩	૯	૧૧.૨૬૧૨૯	-૩૩.૭૮૩૯
૪	-૨	૪	૧૧.૯૮૧૬૮	-૨૩.૯૬૩૪
૫	-૧	૧	૧૨.૫૩૫૯૯	-૧૨.૫૩૬
૬	૧	૧	૧૨.૬૪૬૮૪	૧૨.૬૪૬૮૪
૭	૨	૪	૧૨.૮૩૨૯૭	૨૫.૬૬૫૯૪
૮	૩	૯	૧૧.૭૩૬૯૨	૩૫.૨૧૦૭૭
૯	૪	૧૬	૧૦.૦૧૯૦૫	૪૦.૦૭૬૨
૧૦	૫	૨૫	૧૦.૦૮૪૫૭	૫૦.૪૨૨૮૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.044$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને થાપણનો દર ૧૩.૦૪ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૨.૫૩ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧૦.૦૮ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૧.૪૮૯ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૫૯ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ફ.૯.

વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારણી દ.૯

મી ડો ડો સેવિંગ બેંક ડાબોડા ત્રિ

દ.ફ.૧૦.

વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારી

સારણી દ.૧૦

વિન્ય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	થાપણ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૬૫.૦૭૮૬૩	૧૨૧૧.૭૩૨	૫.૩૭૦૭૧૨
૧૯૯૭-૯૮	૧૧૬.૩૯૪૯	૧૫૮૦.૧૬૨	૭.૩૬૬૦૧
૧૯૯૮-૯૯	૧૧૬.૩૯૪૯	૧૫૮૦.૧૬૨	૭.૩૬૬૦૧
૧૯૯૯-૦૦	૧૬૦.૯૪૫૨	૧૯૫૫.૭૨૩	૮.૨૨૯૪૪૭
૨૦૦૦-૦૧	૨૫૪.૩૮૨૩	૩૨૬૬.૬૨૩	૭.૭૮૭૩૧૯
૨૦૦૧-૦૨	૨૮૦.૪૭૧૫	૩૫૧૯.૧૩૩	૭.૯૬૯૯૦૪
૨૦૦૨-૦૩	૩૫૨.૭૬૫૭	૪૪૩૧.૪૦૬	૭.૯૬૦૫૮૧
૨૦૦૩-૦૪	૪૩૯.૦૦૬	૪૬૧૩.૭૦૭	૯.૫૧૫૨૫૬
૨૦૦૪-૦૫	૩૦૨.૧૫૩૩	૪૮૨૬.૮૫૫	૬.૨૫૯૮૩૮
૨૦૦૫-૦૬	૩૭૩.૮૨૪૫	૫૭૫૩.૭૩૪	૬.૪૯૭૦૭૮
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૭.૪૩ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : વિન્ય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{થાપણ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે થાપણોની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૫.૩૭૦૭૧૨	-૨૬.૮૫૩૬
૨	-૪	૧૬	૭.૩૬૬૦૧	-૨૯.૪૬૪
૩	-૩	૯	૭.૩૬૬૦૧	-૨૨.૦૯૮
૪	-૨	૪	૮.૨૨૮૪૪૭	-૧૬.૪૫૮૮
૫	-૧	૧	૭.૭૮૭૩૧૮	-૭.૭૮૭૩૨
૬	૧	૧	૭.૯૬૯૯૦૪	૭.૯૬૯૯૦૪
૭	૨	૪	૭.૯૬૦૫૮૧	૧૫.૯૨૧૧૬
૮	૩	૯	૮.૫૧૫૨૫૬	૨૮.૫૪૫૭૭
૯	૪	૧૬	૬.૨૫૮૮૩૮	૨૫.૦૩૮૩૫
૧૦	૫	૨૫	૬.૪૯૭૦૭૮	૩૨.૪૮૫૩૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.066$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને થાપણનો દર ૫.૩૭ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૭.૭૮ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૬.૪૯ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૭.૪૩ છે તથા આ દરમાં ૦.૦૬૬ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ગ.૧.

નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી દ.૧

રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંક

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૩૬૦.૨૯૬૯	૪૪૫૮૧.૯૪	૦.૮૦૮૧૬૮
૧૯૯૭-૯૮	૪૩૫.૦૩૪૩	૫૪૦૯૩.૨૧	૦.૮૦૪૨૩૧
૧૯૯૮-૯૯	૬૦૬.૨૨	૬૫૨૫૧.૭	૦.૯૨૯૦૪૯
૧૯૯૯-૦૦	૬૦૬.૨૨	૬૫૨૯૮.૯૮	૦.૯૨૮૩૭૬
૨૦૦૦-૦૧	૭૩૩.૫૪	૭૦૯૭૧.૬૯	૧.૦૩૩૫૬૭
૨૦૦૧-૦૨	૯૧૨.૧૦૬	૭૬૬૦૫.૪૭	૧.૧૯૦૬૫૪
૨૦૦૨-૦૩	૧૩૦૯.૩૦૭	૮૨૬૪૯.૧૫	૧.૫૮૪૧૭૫
૨૦૦૩-૦૪	૧૪૦૦.૭૭૮	૮૧૧૦૨.૧૩	૧.૭૨૭૧૭૮
૨૦૦૪-૦૫	૮૧૨.૭૨	૮૪૨૫૭.૨૬	૦.૯૬૪૫૭
૨૦૦૫-૦૬	૮૩૧.૧૫	૮૯૧૦૪.૦૫	૦.૯૩૨૭૮૬
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧.૧૩ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

નફા સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૦.૮૦૮૧૬૮	-૪.૦૪૦૮૪
૨	-૪	૧૬	૦.૮૦૪૨૩૧	-૩.૨૧૬૯૨
૩	-૩	૯	૦.૮૨૯૦૪૯	-૨.૭૮૭૧૫
૪	-૨	૪	૦.૮૨૮૩૭૬	-૧.૬૫૬૭૫
૫	-૧	૧	૧.૦૩૩૫૬૭	-૧.૦૩૩૫૭
૬	૧	૧	૧.૧૯૦૬૫૪	૧.૧૯૦૬૫૪
૭	૨	૪	૧.૫૮૪૧૭૫	૩.૧૬૮૩૫
૮	૩	૯	૧.૭૨૭૧૭૮	૫.૧૮૧૫૩૩
૯	૪	૧૬	૦.૯૬૪૫૭	૩.૮૫૮૨૭૯
૧૦	૫	૨૫	૦.૯૩૨૭૮૬	૪.૬૬૩૯૨૯

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.089$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નફો અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૦.૮૦ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧.૦૩૩ જેટલો થાય છે તથા તે છોડ્યા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૯૩ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧.૧૩ છે તથા આ દરમાં ૦.૦૪૭ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ગ.ર.

નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારણી દ.ર

સીટીઝન કો. ઓ. એક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૪૧.૪૫૮૦૨	૩૪૯૩.૫૪૩	૧.૧૮૬૭૦૪
૧૯૯૭-૯૮	૫૧.૪૬૦૦૧	૪૬૮૫.૩૯૭	૧.૦૯૮૩૦૬
૧૯૯૮-૯૯	૫૨.૮૭૦૫૬	૭૦૭૮.૪૪૬	૦.૭૪૬૯૨૩
૧૯૯૯-૦૦	૬૮.૨૫૨૯૮	૮૭૪૨.૨૩૧	૦.૭૮૨૩૩૮
૨૦૦૦-૦૧	૭૫.૪૮૭૯૪	૧૧૩૩૨.૭૧	૦.૬૬૬૧૦૭
૨૦૦૧-૦૨	૭૬.૨૨૫૫૧	૧૨૪૨૪.૫૮	૦.૬૧૩૫૦૬
૨૦૦૨-૦૩	૮૦.૮૭૬૦૮	૧૨૮૬૫.૩૭	૦.૬૨૮૬૩૪
૨૦૦૩-૦૪	૮૦.૭૪૫૨૮	૧૪૪૨૪.૬૩	૦.૫૫૯૭૭૪
૨૦૦૪-૦૫	૭૧.૧૬૩૩૮	૧૪૫૪૨.૮૯	૦.૪૮૯૩૩૪
૨૦૦૫-૦૬	૭૭.૬૨૮૩૩	૧૪૦૭૯.૨૬	૦.૫૫૧૩૬૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૦.૬૬૮ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : સીટીઝન કો. ઓ. એક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

નફા સાથે વક્રીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧.૧૮૬૭૦૪	-૫.૯૩૩૫૨
૨	-૪	૧૬	૧.૦૯૮૩૦૬	-૪.૩૯૩૨૩
૩	-૩	૯	૦.૭૪૬૮૨૩	-૨.૨૪૦૭૭
૪	-૨	૪	૦.૭૮૨૩૩૮	-૧.૫૬૪૬૮
૫	-૧	૧	૦.૬૬૬૧૦૭	-૦.૬૬૬૧૧
૬	૧	૧	૦.૬૧૩૫૦૬	૦.૬૧૩૫૦૬
૭	૨	૪	૦.૬૨૮૬૩૪	૧.૨૫૭૨૬૮
૮	૩	૯	૦.૫૫૯૭૭૪	૧.૬૭૯૩૨૧
૯	૪	૧૬	૦.૪૮૯૩૩૪	૧.૯૫૭૩૩૮
૧૦	૫	૨૫	૦.૫૫૧૩૬૭	૨.૭૫૬૮૩૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.044$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નફો અને વક્રીંગ કેપીટલનો દર ૧.૧૮ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૦.૬૬ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૫૫ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૦.૬૬૮ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૫૯ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ગ.૩.

નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારણી દ.૩

રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	વર્કિંગ કેપીટલ	મુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧.૧૧૦૨૩૧	૨૦૨.૪૮૧૨	૦.૫૪૮૩૧૭
૧૯૯૭-૯૮	૫.૯૨૯૩૭૪	૩૯૨.૦૯૩	૧.૫૧૨૨૩૭
૧૯૯૮-૯૯	૧૭.૩૮૬૦૬	૧૨૯૮.૨૨	૧.૩૩૯૨૨૩
૧૯૯૯-૦૦	૫૧.૯૧૮૦૮	૨૨૫૩.૦૨૭	૨.૩૦૪૩૭
૨૦૦૦-૦૧	૮૧.૩૩૧૨૨	૩૮૨૧.૦૭૬	૨.૧૨૮૪૯
૨૦૦૧-૦૨	૮૪.૯૩૭૬૨	૪૪૭૮.૩૨૪	૧.૮૯૬૬૩૯
૨૦૦૨-૦૩	૮૬.૭૫૧૦૭	૫૬૭૭.૯૭૪	૧.૫૨૭૮૫૨
૨૦૦૩-૦૪	૯૦.૩૦૧૬૬	૭૪૬૧.૨૨૨	૧.૨૧૦૨૮
૨૦૦૪-૦૫	૯૧.૬૬૫૬૩	૮૧૦૦.૨૨	૧.૧૩૧૬૪૪
૨૦૦૫-૦૬	૯૬.૧૧૦૩૧	૯૧૧૫.૨૬૭	૧.૦૫૪૩૮૮

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧.૫૦૧ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

નક્ષા સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ. કિંમત)	X ²	ચુગોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૦.૫૪૮૩૧૩	-૨.૭૪૧૫૬
૨	-૪	૧૬	૧.૫૧૨૨૩૭	-૬.૦૪૮૯૫
૩	-૩	૯	૧.૩૩૯૨૨૩	-૪.૦૧૭
૪	-૨	૪	૨.૩૦૪૩૭	-૪.૬૦૮૭૪
૫	-૧	૧	૨.૧૨૮૪૯	-૨.૧૨૮૪૯
૬	૧	૧	૧.૮૮૬૬૩૯	૧.૮૮૬૬૩૯
૭	૨	૪	૧.૫૨૭૮૫૨	૩.૦૫૫૭૦૫
૮	૩	૯	૧.૨૧૦૨૮	૩.૬૩૦૮૩૯
૯	૪	૧૬	૧.૧૩૧૬૪૪	૪.૫૨૬૫૭૫
૧૦	૫	૨૫	૧.૦૫૪૩૮૮	૫.૨૭૧૯૪૨

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.099$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નફો અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૦.૫૪ જેટલો છે. જો વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૨.૧૨ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧.૦૫ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૦.૫૦૧ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૧૧ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

ક્ર.નં.૪.

નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી ૬.૪

શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	વર્કિંગ કેપીટલ	મુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૩૪.૮૮૬૬૯	૮૮૬.૭૬૨૫	૩.૯૩૪૧૬૪
૧૯૯૭-૯૮	૩૨.૨૩૮૭૫	૧૦૮૮.૬૭૫	૨.૯૩૪૩૭૯
૧૯૯૮-૯૯	૨૫.૪૩૮૫૧	૧૪૦૦.૩૪૧	૧.૮૧૬૫૯૩
૧૯૯૯-૦૦	૨૮.૩૬૬૧૯	૧૫૭૭.૬૮૬	૧.૭૯૭૬૯૨
૨૦૦૦-૦૧	૩૭.૩૯૯૧૫	૧૯૭૬.૧૩૫	૧.૮૯૨૫૪૧
૨૦૦૧-૦૨	૫૧.૪૧૮૦૯	૨૪૫૨.૨૮૧	૨.૦૯૬૭૪૬
૨૦૦૨-૦૩	૧૩.૨૫૪૯૬	૨૩૯૦.૬૫૬	૦.૪૭૪૯૭૬
૨૦૦૩-૦૪	૨૦.૦૦૭૫૪	૨૯૪૮.૫૪૧	૦.૬૭૮૫૫૮
૨૦૦૪-૦૫	૧૪.૭૩૬૯૭	૨૬૭૮.૯૨૨	૦.૫૫૦૧૦૮
૨૦૦૫-૦૬	૧૬.૭૭૮૦૧	૩૦૨૭.૬૫૮	૦.૫૫૪૧૫૮

એટલા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧.૪૯ છે.

* પ્રાપ્તિ સ્થાન : શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

નફા સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ. કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૩.૯૩૪૧૬૪	-૧૯.૬૭૦૮
૨	-૪	૧૬	૨.૯૩૪૩૭૯	-૧૧.૭૩૭૫
૩	-૩	૯	૧.૮૧૬૫૯૩	-૫.૪૪૯૭૮
૪	-૨	૪	૧.૭૯૩૯૬૨	-૩.૫૯૫૯૨
૫	-૧	૧	૧.૮૯૨૫૪૧	-૧.૮૯૨૫૪
૬	૧	૧	૨.૦૯૬૭૪૬	૨.૦૯૬૭૪૬
૭	૨	૪	૦.૪૭૪૯૭૬	૦.૯૪૯૯૫૩
૮	૩	૯	૦.૬૭૮૫૫૮	૨.૦૩૫૬૭૩
૯	૪	૧૬	૦.૫૫૦૧૦૮	૨.૨૦૦૪૩૩
૧૦	૫	૨૫	૦.૫૫૪૧૫૮	૨.૭૭૦૭૯૧

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.223$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નફો અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૩.૯૩ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧.૮૯ જેટલો ધાય છે તથા તે છઠ્ઠા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૫૫ જેટલો ધાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧.૪૯ છે તથા આ દરમાં -૦.૨૨૩ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ગ.પ.

નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી દ.પ

શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૭૦.૬૩૪૩૬	૩૩૦૪.૨૬	૨.૧૩૭૬૭૬
૧૯૯૭-૯૮	૪૧.૦૧	૪૬૫૭.૪૩૧	૦.૮૮૦૫૨૮
૧૯૯૮-૯૯	૪૩.૫૭૬૭૮	૬૨૪૫.૭૦૮	૦.૬૯૭૭૦૮
૧૯૯૯-૦૦	૪૭.૧૪૮૫૫	૬૭૫૯.૦૮૬	૦.૬૯૭૫૫૮
૨૦૦૦-૦૧	૪૮.૭૮૬૩૮	૬૮૨૮.૦૮૭	૦.૭૦૪૩૨૬
૨૦૦૧-૦૨	૧૬૩.૫૮૦૪	૬૯૧૧.૧૧૧	૨.૩૬૬૮૧૮
૨૦૦૨-૦૩	૬૬.૨૩૫૮૧	૭૫૨૮.૨૨૮	૦.૮૭૮૮૩૩
૨૦૦૩-૦૪	૩૨.૧૮૪૭૮	૮૦૮૫.૨૫૨	૦.૩૯૭૫૭૬
૨૦૦૪-૦૫	૩૩.૩૨૦૭૭	૭૬૧૧.૪૫૪	૦.૪૩૭૭૭૧
૨૦૦૫-૦૬	૪૭.૨૮૫૧૫	૭૬૬૫.૮૨	૦.૬૧૬૮૬૧

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૦.૭૪૮ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

નક્ષા સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ. કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૨.૧૩૭૬૭૬	-૧૦.૬૮૮૪
૨	-૪	૧૬	૦.૮૮૦૫૨૮	-૩.૫૨૨૧૧
૩	-૩	૯	૦.૬૯૭૭૦૮	-૨.૦૯૩૧૨
૪	-૨	૪	૦.૬૯૭૫૫૮	-૧.૩૯૫૧૨
૫	-૧	૧	૦.૭૦૪૩૨૭	-૦.૭૦૪૩૩
૬	૧	૧	૨.૩૬૬૮૧૯	૨.૩૬૬૮૧૯
૭	૨	૪	૦.૮૭૮૮૩૩	૧.૭૫૮૬૬૫
૮	૩	૯	૦.૩૯૭૫૭૬	૧.૧૮૨૭૨૮
૯	૪	૧૬	૦.૪૩૭૭૭૧	૧.૭૫૧૦૮૫
૧૦	૫	૨૫	૦.૬૧૬૮૬૧	૩.૦૮૪૮૦૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.094$$

ઉપરીકત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નક્ષો અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૨.૧૩ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૦.૭૦ જેટલો ધાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૬૧ જેટલો ધાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૦.૭૪૯ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૭૪ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ગ.ક.

નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારણી દ.ક

શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૩.૫૮૮૨૩	૭૬૧.૫૬૮૭	૦.૪૭૧૧૧૩
૧૯૯૭-૯૮	૫.૬૪૪૭૫૮	૮૪૮.૦૦૦૭	૦.૬૬૫૬૫૫
૧૯૯૮-૯૯	૧૬.૫૩૯૧૭	૯૬૪.૮૩૬૬	૧.૭૧૪૧૯૩
૧૯૯૯-૦૦	૧૦.૭૮૪૮૭	૧૧૩૬.૩૫૫	૦.૯૪૯૯૫૬
૨૦૦૦-૦૧	૧૪.૭૩૨૯૮	૧૩૦૨.૯૭	૧.૧૩૦૭૨૩
૨૦૦૧-૦૨	૧૬.૦૦૨૦૮	૫૨૨૬.૨૨	૧.૩૦૪૯૯૩
૨૦૦૨-૦૩	૮.૩૮૭૮૯૮	૧૩૨૧.૮૦૯	૦.૬૩૪૫૭૭
૨૦૦૩-૦૪	૨.૪૩૪૪૫૩	૧૩૭૮.૯૮૬	૦.૧૭૬૪૧૧
૨૦૦૪-૦૫	૧૩.૦૪૫૮૫	૧૩૧૬.૨૮૨	૦.૯૯૧૧૧૩
૨૦૦૫-૦૬	૭.૫૬૪૨૬	૧૩૦૨.૩૪૮	૦.૫૮૦૮૧૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૦.૭૩ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

નક્ષ સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૦.૪૭૧૧૬૩	-૨.૩૫૫૮૨
૨	-૪	૧૬	૦.૬૬૫૬૫૫	-૨.૬૬૨૬૨
૩	-૩	૯	૧.૭૧૪૧૯૩	-૫.૧૪૨૫૮
૪	-૨	૪	૦.૯૪૯૯૫૬	-૧.૮૯૯૯૧
૫	-૧	૧	૧.૧૩૦૭૨૩	-૧.૧૩૦૭૨
૬	૧	૧	૧.૩૦૪૯૯૩	૧.૩૦૪૯૯૩
૭	૨	૪	૦.૬૩૪૫૩૭	૧.૨૬૯૧૫૪
૮	૩	૯	૦.૧૭૬૪૧૧	૦.૫૨૯૨૩૪
૯	૪	૧૬	૦.૯૯૧૧૧૩	૩.૯૬૪૪૫૪
૧૦	૫	૨૫	૦.૫૮૦૮૧૭	૨.૯૦૪૦૮૬

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.022$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નક્ષ અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૦.૪૭ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧.૧૩ જેટલો ઘાસ છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૫૮ જેટલો ઘાસ છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૦.૭૩ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૨૨ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

ક.ગ.૭.

નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી ક.૭

ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૦.૦૧૫૨૯	૭૭૬૫.૨૨૪	૦.૧૨૮૯૭૬
૧૯૯૭-૯૮	૧૧.૧૩૦૬૩	૯૯૪૯.૪૨૮	૦.૧૧૧૮૭૨
૧૯૯૮-૯૯	૯૬.૬૪૭૪૧	૧૧૩૬૩.૨૩	૦.૮૫૦૫૨૭
૧૯૯૯-૦૦	૧૦૧.૯૨૫૪	૧૩૨૬૬.૬૫	૦.૭૬૮૨૮૩
૨૦૦૦-૦૧	૧૦૮.૨૨૨૨	૧૫૮૧૩.૫૩	૦.૬૮૪૩૬૫
૨૦૦૧-૦૨	૧૧૩.૬૦૩૧	૧૮૯૨૬.૦૨	૦.૬૦૦૨૪૯
૨૦૦૨-૦૩	૧૧૭.૩૧૮	૧૮૨૯૩.૧૧	૦.૬૪૧૩૨૩
૨૦૦૩-૦૪	૧૧૮.૭૩૬	૧૯૬૧૭.૯૭	૦.૬૦૫૨૪૧
૨૦૦૪-૦૫	૧૧૯.૪૫૬૭	૨૦૦૭૬.૨૮	૦.૫૯૫૦૧૪
૨૦૦૫-૦૬	૧૨૩.૭૩૬	૨૦૪૨૪.૮૮	૦.૬૦૫૮૧
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૦.૭૧ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : ધી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

નફા સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૦.૧૨૮૯૭૬	-૦.૬૪૪૮૮
૨	-૪	૧૬	૦.૧૧૧૮૭૨	-૦.૪૪૭૪૮
૩	-૩	૯	૦.૮૫૦૫૨૭	-૨.૫૫૧૫૮
૪	-૨	૪	૦.૭૬૮૨૮૩	-૧.૫૩૬૫૭
૫	-૧	૧	૦.૬૮૪૩૬૫	-૦.૬૮૪૩૬
૬	૧	૧	૦.૬૦૦૨૪૯	૦.૬૦૦૨૪૯
૭	૨	૪	૦.૬૪૧૩૨૩	૧.૨૮૨૬૪૭
૮	૩	૯	૦.૬૦૫૨૪૧	૧.૮૧૫૭૨૩
૯	૪	૧૬	૦.૫૮૫૦૧૪	૨.૩૮૦૦૫૪
૧૦	૫	૨૫	૦.૬૦૫૮૧	૩.૦૨૯૦૫

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.03$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નફો અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૦.૧૨ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૦.૬૮ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૬૦ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૦.૭૧૮ છે તથા આ દરમાં ૦.૦૩ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

ક.ગ.ટ.

નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી ક.ટ

જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૬૦.૯૬૭૮૩	૩૮૦૦.૦૮૬	૧.૬૦૪૩૮
૧૯૯૭-૯૮	૬૦.૭૩૦૫૮	૫૭૯૬.૦૫૧	૧.૦૪૭૭૯૨
૧૯૯૮-૯૯	૮૦.૧૮૦૨	૭૮૦૫.૬૯૪	૧.૦૨૭૨૦૧
૧૯૯૯-૦૦	૧૦૭.૪૨૮૧	૯૬૪૭.૬૨૭	૧.૧૧૩૫૧૮
૨૦૦૦-૦૧	૧૧૨.૮૨૭૩	૧૧૧૨૩.૪	૧.૦૧૪૩૨૪
૨૦૦૧-૦૨	૧૨૦.૬૫૭૫	૧૧૮૦૮.૦૭	૧.૦૨૧૭૩૬
૨૦૦૨-૦૩	૧૨૧.૧૦૮	૧૨૦૦૮.૧૮	૧.૦૦૮૪૬૯
૨૦૦૩-૦૪	૧૩૧.૭૬૦૭	૧૦૯૬૮.૭૪	૧.૨૦૧૧૨૮
૨૦૦૪-૦૫	૧૩૪.૧૬૪૫	૧૨૦૧૪.૮૭	૧.૧૧૬૬૫૩
૨૦૦૫-૦૬	૧૦૨.૭૪૯૩	૧૧૫૪૩.૫૮	૦.૮૮૦૦૮૯

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧.૧૭ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

નફા સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X-મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧.૬૦૪૩૮	-૮.૦૨૧૯
૨	-૪	૧૬	૧.૦૪૭૭૨૨	-૪.૧૯૧૧૭
૩	-૩	૯	૧.૦૨૭૨૦૧	-૩.૦૮૧૬
૪	-૨	૪	૧.૧૧૩૫૧૮	-૨.૨૨૭૦૪
૫	-૧	૧	૧.૦૧૪૩૨૪	-૧.૦૧૪૩૨
૬	૧	૧	૧.૦૨૧૭૩૬	૧.૦૨૧૭૩૬
૭	૨	૪	૧.૦૦૮૪૬૯	૨.૦૧૬૯૩૯
૮	૩	૯	૧.૨૦૧૧૨૮	૩.૬૦૩૩૮૪
૯	૪	૧૬	૧.૧૧૬૬૫૩	૪.૪૬૬૬૫૩
૧૦	૫	૨૫	૦.૮૮૦૦૯૯	૪.૪૫૦૪૯૬

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.028$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નફો અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૧.૬૦ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧.૦૧ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૦.૮૯ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧.૧૭ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૨૭ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ગ.૧૬.

નફા સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી દ.૯

ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	વર્કીંગ કેપીટલ	મુજોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૭૯.૪૧૫૭૧	૩૪૭૬.૯૧૧	૨.૨૮૪૦૮૮
૧૯૯૭-૯૮	૧૬૩.૫૫૪૯	૬૧૧૧.૮૬૧	૨.૬૭૬૦૨૫
૧૯૯૮-૯૯	૧૮૦.૩૪૨૨	૮૧૭૮.૦૪૮	૨.૨૦૫૧૯૮
૧૯૯૯-૦૦	૧૮૭.૬૨૩૩	૧૨૨૩૦.૦૮	૧.૫૩૪૧૧૪
૨૦૦૦-૦૧	૨૦૩.૫૯૨૯	૧૫૬૮૩.૧૮	૧.૨૯૮૧૬૧
૨૦૦૧-૦૨	૨૨૧.૯૨૨૮	૧૬૦૩૯.૧૨	૧.૩૮૩૬૩૪
૨૦૦૨-૦૩	૨૪૫.૮૯૪૧	૧૯૬૫૬.૮૨	૧.૨૫૦૯૩૫
૨૦૦૩-૦૪	૨૭૦.૮૧૫	૨૩૩૪૧.૭૯	૧.૧૬૦૨૧૫
૨૦૦૪-૦૫	૨૭૭.૦૬૦૨	૨૨૫૬૨.૦૯	૧.૨૨૭૯૯૯
૨૦૦૫-૦૬	૨૮૦.૩૭૧૪	૨૫૬૭૭.૩૭	૧.૦૯૧૯૦૧
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧.૮૬૪ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ

$$\text{નફા સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{વર્કીંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

નકા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X-મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૨.૨૮૪૦૮૮	-૧૧.૪૨૦૪
૨	-૪	૧૬	૨.૬૭૬૦૨૫	-૧૦.૭૦૪૧
૩	-૩	૯	૨.૨૦૫૧૯૮	-૬.૬૧૫૬
૪	-૨	૪	૧.૫૩૪૧૧૪	-૩.૦૬૮૨૩
૫	-૧	૧	૧.૨૯૮૧૬૧	-૧.૨૯૮૧૬
૬	૧	૧	૧.૩૮૩૬૩૪	૧.૩૮૩૬૩૪
૭	૨	૪	૧.૨૫૦૮૩૫	૨.૫૦૧૮૭૧
૮	૩	૯	૧.૧૬૦૨૧૫	૩.૪૮૦૬૪૫
૯	૪	૧૬	૧.૨૨૭૯૯૯	૪.૯૧૧૯૬
૧૦	૫	૨૫	૧.૦૯૧૧૯૦૧	૫.૪૫૯૫૦૪

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.98$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નફો અને વર્કિંગ કેપીટલનો દર ૨.૨૮ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧.૨૯ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧.૦૯ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧.૮૬૪ છે તથા આ દરમાં -૦.૧૪ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ગ.૧૦.

નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી દ.૧૦

વિનય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	નફો	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૭૯,૯૧૫૨	૧૬૬૦,૯૦૨	૪.૮૧૧૫૫૫
૧૯૯૭-૯૮	૮૮,૬૯૩૯૯	૨૨૬૭,૮૨૮	૩.૯૧૦૯૬૭
૧૯૯૮-૯૯	૮૮,૬૯૩૯૯	૨૨૬૭,૮૨૮	૩.૯૧૦૯૬૭
૧૯૯૯-૦૦	૧૦૩,૪૦૯૫	૨૬૫૩,૦૩૮	૩.૯૧૭૭૭૭
૨૦૦૦-૦૧	૮૪	૩૫૩૦,૮૮૯	૨.૩૭૯૦૦૪
૨૦૦૧-૦૨	૯૨.૮	૩૮૮૪,૧૩૬	૨.૩૮૯૨૦૬
૨૦૦૨-૦૩	૨૭	૪૬૧૫,૮૬૪	૦.૫૮૪૮૩૯
૨૦૦૩-૦૪	૨૯,૭૫૪૫	૪૬૩૫,૨૦૭	૦.૬૪૧૮૧૫
૨૦૦૪-૦૫	૨૮,૦૫૪૮૨	૩૯૮૧,૭૯૨	૦.૭૦૪૫૭૮
૨૦૦૫-૦૬	૨૮,૮૧૭૨૧	૪૫૯૮,૩૪૨	૦.૬૨૬૬૮૭

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૨.૧૧૬ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : વિનય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ. નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{નફા સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{નફો}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

નક્ષા સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૪.૮૧૧૫૫૫	-૨૪.૦૫૭૮
૨	-૪	૧૬	૩.૯૧૦૯૬૭	-૧૫.૬૪૩૯
૩	-૩	૯	૩.૯૧૦૯૬૭	-૧૧.૭૩૨૯
૪	-૨	૪	૩.૮૯૭૭૭૭	-૭.૭૯૫૫૫
૫	-૧	૧	૨.૩૭૮૦૦૪	-૨.૩૭૯
૬	૧	૧	૨.૩૮૯૨૦૬	૨.૩૮૯૨૦૬
૭	૨	૪	૦.૫૮૪૯૩૯	૧.૧૬૯૮૭૮
૮	૩	૯	૦.૬૪૧૯૧૫	૧.૯૨૫૭૪૬
૯	૪	૧૬	૦.૭૦૪૫૭૮	૨.૮૧૮૩૧
૧૦	૫	૨૫	૦.૬૨૬૬૮૭	૩.૧૩૩૪૩૫

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૦.૪૫૬$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં નફો અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૪.૮૧ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૨.૩૭ જેટલો ઘાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ધટીને ૦.૬૨ જેટલો ઘાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૨.૧૧૬ છે તથા આ દરમાં -૦.૪૫૬ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.સ.૧.

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી ૬.૧

રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંક

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૮૬-૮૭	૭૫૧૩.૫૪૩	૪૪૫૮૧.૮૪	૧૪.૪૧૦૬૨
૧૯૮૭-૮૮	૮૮૪૬.૫૭૧	૫૪૦૬૩.૨૧	૧૩.૭૦૫૪૪
૧૯૮૮-૮૯	૧૦૪૬૬.૯૯	૬૫૨૫૧.૭	૧૪.૫૨૦૩૮
૧૯૮૯-૦૦	૧૦૪૬૬.૯૯	૬૫૨૬૮.૯૮	૧૪.૫૦૬૮૭
૨૦૦૦-૦૧	૧૨૫૪૩.૨૪	૭૦૬૭૧.૬૯	૧૬.૮૫૫૮૬
૨૦૦૧-૦૨	૭૩૨૮.૦૧	૭૬૬૦૫.૪૭	૭.૭૩૮૯૩૭
૨૦૦૨-૦૩	૧૦૨૪૮.૭૨	૮૨૬૪૮.૧૫	૧૧.૦૬૮૦૧
૨૦૦૩-૦૪	૧૦૫૫૬.૪૫	૮૧૧૦૨.૧૩	૧૦.૦૮૦૬
૨૦૦૪-૦૫	૭૮૦૨.૮૩૯	૮૪૨૫૭.૨૬	૯.૨૬૮૪૬૮
૨૦૦૫-૦૬	૮૫૧૧.૯૬૭	૮૯૧૦૪.૦૫	૯.૫૨૦૦૨૬

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૧.૮૫ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ નાગરીક સહકારી બેંકનાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૪.૪૧૦૬૨	-૭૨.૦૫૩૧
૨	-૪	૧૬	૧૩.૭૦૫૪૪	-૫૪.૮૨૧૮
૩	-૩	૯	૧૪.૫૨૦૩૮	-૪૩.૫૬૧૧
૪	-૨	૪	૧૪.૫૦૮૮૭	-૨૯.૦૧૯૭
૫	-૧	૧	૧૬.૮૫૫૮૬	-૧૬.૮૫૫૮
૬	૧	૧	૭.૭૩૮૮૩૭	૭.૭૩૮૮૩૭
૭	૨	૪	૧૧.૦૮૮૦૧	૨૨.૧૮૬૦૨
૮	૩	૯	૧૦.૦૮૦૬	૩૦.૨૪૧૮૧
૯	૪	૧૬	૯.૨૬૮૪૬૮	૩૭.૦૭૭૮૭
૧૦	૫	૨૫	૯.૫૨૦૦૨૬	૪૭.૬૦૦૧૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.૬૫$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૮૬-૮૭માં વ્યાજ અને વર્કિંગ કેપીટલનો દર ૧૩.૭૦ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૬.૮૫ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૯.૫૨ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૧.૮૫ છે તથા આ દરમાં -૦.૬૫ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.થ.ર.

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી દ.ર

સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૪૩૪.૧૯૬	૩૪૯૩.૫૪૩	૧૨.૦૫૭૪૪
૧૯૯૭-૯૮	૫૯૨.૩૭૫૨	૪૬૮૫.૩૯૭	૧૨.૨૪૯૯૫
૧૯૯૮-૯૯	૭૪૨.૭૨૯૩	૭૦૭૮.૪૪૬	૧૦.૧૪૪૫૬
૧૯૯૯-૦૦	૧૧૧૦.૯૮૩	૮૭૨૪.૨૩૧	૧૨.૧૧૭૩૫
૨૦૦૦-૦૧	૧૫૦૬.૭૪૩	૧૧૩૩૨.૭૧	૧૨.૪૧૧૩૩
૨૦૦૧-૦૨	૧૬૩૬.૨૦૭	૧૨૪૨૪.૫૮	૧૨.૩૯૦૮૯
૨૦૦૨-૦૩	૧૮૫૭.૧૧૯	૧૨૮૬૫.૩૭	૧૩.૦૭૭૬૮
૨૦૦૩-૦૪	૧૯૬૫.૪૯૪	૧૪૪૨૪.૬૩	૧૧.૩૭૮૧૯
૨૦૦૪-૦૫	૧૬૯૩.૨૮૭	૧૪૫૪૨.૮૯	૧૦.૨૦૦૧૫
૨૦૦૫-૦૬	૧૬૩૮.૧૬૫	૧૪૦૭૯.૨૬	૧૦.૭૮૪૮૫
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૦.૯૮ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : સીટીઝન કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપલબ્ધ વ્યાજ}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	શુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૨.૦૫૭૪૪	-૬૦.૨૮૭૨
૨	-૪	૧૬	૧૨.૨૪૯૯૫	-૪૯.૯૯૯૮
૩	-૩	૯	૧૦.૧૪૪૫૬	-૩૦.૪૩૩૭
૪	-૨	૪	૧૨.૧૧૭૩૫	-૨૪.૨૩૪૭
૫	-૧	૧	૧૨.૪૧૧૩૩	-૧૨.૪૧૧૩
૬	૧	૧	૧૨.૩૯૦૮૯	૧૨.૩૯૦૮૯
૭	૨	૪	૧૩.૦૭૭૬૮	૨૬.૧૫૫૩૬
૮	૩	૯	૧૧.૩૭૮૧૯	૩૪.૧૩૪૫૮
૯	૪	૧૬	૧૦.૨૦૦૧૫	૪૦.૮૦૦૬
૧૦	૫	૨૫	૧૦.૭૮૪૯૫	૫૩.૯૨૪૭૩

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.04$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને વર્કિંગ કેપીટલનો દર ૧૨.૦૫ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૨.૪૧ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧૦.૭૮ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૦.૯૮ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૮ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ચ.૩.

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી દ.૩

રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	વર્કિંગ કેપીટલ	શુભોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૧.૩૨૫૪૬	૨૦૨.૪૮૧૨	૫.૦૬૪૨૩૨
૧૯૯૭-૯૮	૨૯.૭૩૩૧૯	૩૯૨.૦૯૩	૭.૧૮૧૨૩૩
૧૯૯૮-૯૯	૧૧૦.૮૦૦૮	૧૨૯૮.૨૨	૭.૯૭૯૦૬
૧૯૯૯-૦૦	૨૪૪.૧૧૮૨	૨૨૫૩.૦૨૭	૧૦.૨૭૫૧૬
૨૦૦૦-૦૧	૪૭૯.૨૪૪૮	૩૮૨૧.૦૭૬	૧૧.૯૨૮૦૮
૨૦૦૧-૦૨	૭૧૦.૨૬૫૯	૪૪૭૮.૩૨૪	૧૪.૧૪૨૪૩
૨૦૦૨-૦૩	૧૦૧૩.૭૬૯	૫૬૭૭.૯૭૪	૧૫.૫૪૯૯૯
૨૦૦૩-૦૪	૧૧૩૫.૯૨૧	૭૪૬૧.૨૨૨	૧૩.૦૩૯૧૨
૨૦૦૪-૦૫	૧૦૭૬.૨૪૨	૮૧૦૦.૨૨	૧૨.૩૬૬૦૫
૨૦૦૫-૦૬	૧૧૦૬.૪૦૯	૯૧૧૫.૨૬૭	૧૧.૧૪૮૫૬

છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૦.૮૬૭ છે.

* પ્રાપ્તી સ્થાન : રાજકોટ પીપલ્સ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપરોક્ત વ્યાજ}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૫.૦૬૪૨૩૨	-૨૫.૩૨૧૨
૨	-૪	૧૬	૭.૧૮૧૨૩૩	-૨૮.૭૨૪૯
૩	-૩	૯	૭.૮૭૯૦૬	-૨૩.૯૩૭૨
૪	-૨	૪	૧૦.૨૭૫૧૬	-૨૦.૫૫૦૩
૫	-૧	૧	૧૧.૯૨૮૦૮	-૧૧.૯૨૮૧
૬	૧	૧	૧૪.૧૪૨૪૩	૧૪.૧૪૨૪૩
૭	૨	૪	૧૫.૫૪૯૯૯	૩૧.૦૯૯૯૮
૮	૩	૯	૧૩.૦૩૯૧૨	૩૯.૧૧૭૩૬
૯	૪	૧૬	૧૨.૩૬૬૦૫	૪૯.૪૬૪૨૧
૧૦	૫	૨૫	૧૧.૧૪૮૫૬	૫૫.૭૪૨૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = ૦.૭૨$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૬.૦૬ જેટલો છે, જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૧.૯૨ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧૧.૧૪ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૦.૮૬૭ છે તથા આ દરમાં ૦.૭૨ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ચ.જ.

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારણી દ.જ

શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૨૫.૦૧૨૫	૮૮૬.૭૬૨૫	૧૩.૪૪૮૧૨૨
૧૯૯૭-૯૮	૧૪૦.૩૧૩૧	૧૦૯૮.૬૫૭	૧૨.૫૦૬૪૯
૧૯૯૮-૯૯	૧૫૫.૬૮૦૬	૧૪૦૦.૩૪૧	૧૦.૮૯૯૮
૧૯૯૯-૦૦	૧૯૧.૯૪૦૬	૧૫૭૭.૬૮૬	૧૧.૮૮૦૭
૨૦૦૦-૦૧	૨૨૪.૯૧૦૧	૧૯૭૬.૧૩૫	૧૧.૧૨૦૯૨
૨૦૦૧-૦૨	૨૯૨.૮૭૮૮	૨૪૫૨.૨૮૧	૧૧.૭૦૧૮૮
૨૦૦૨-૦૩	૨૭૬.૭૯૪૮	૨૭૯૦.૬૫૬	૯.૬૦૨૦૧૪
૨૦૦૩-૦૪	૨૭૭.૩૮૩૪	૨૯૪૮.૫૪૧	૮.૭૫૮૨૮૬
૨૦૦૪-૦૫	૨૮૭.૯૯૨૨	૨૬૭૮.૯૨૨	૧૦.૩૯૦૭૭
૨૦૦૫-૦૬	૨૮૮.૯૩૨૪	૩૦૨૭.૬૫૮	૯.૨૨૭૫૩૯
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૦.૮૬ છે.			

* પ્રામી સ્થાન : શ્રી ધરતી કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપરોક્ત વ્યાજ}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ. કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૩.૪૪૮૯૨	-૬૭.૨૪૪૬
૨	-૪	૧૬	૧૨.૫૦૬૪૯	-૫૦.૦૨૬
૩	-૩	૯	૧૦.૬૧૯૮૮	-૩૨.૬૧૯૪
૪	-૨	૪	૧૧.૮૮૦૭	-૨૩.૭૬૧૪
૫	-૧	૧	૧૧.૧૨૦૯૨	-૧૧.૧૨૦૯
૬	૧	૧	૧૧.૭૦૧૮૮	૧૧.૭૦૧૮૮
૭	૨	૪	૯.૬૦૨૦૧૪	૧૯.૨૦૪૦૩
૮	૩	૯	૮.૭૫૮૨૮૬	૨૬.૨૭૪૮૬
૯	૪	૧૬	૧૦.૩૯૦૭૭	૪૧.૫૬૩૦૭
૧૦	૫	૨૫	૯.૨૨૭૫૩૯	૪૬.૧૩૭૭

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.36$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને વર્કિંગ કેપીટલનો દર ૧૩.૪૪ જેટલો છે, જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૧.૧૨ જેટલો ઘાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૯.૧૨ જેટલો ઘાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૦.૮૬ છે તથા આ દરમાં -૦.૩૬ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ચ.પ.

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી દ.પ

શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૮૬-૮૭	૪૨૫.૪૮૮	૩૩૦૪.૨૬	૧૨.૪૭૬૩૨
૧૯૮૭-૮૮	૫૯૩.૯૭૭૧	૪૬૫૭.૪૩૧	૧૨.૩૦૩૮
૧૯૮૮-૮૯	૭૨૬.૧૮૪૮	૬૨૪૫.૭૦૮	૧૧.૧૭૨૧૨
૧૯૮૯-૯૦	૯૨૨.૭૩૭૯	૬૭૫૯.૦૮૬	૧૩.૨૦૩૪૧
૨૦૦૦-૦૧	૧૦૭૦.૨૭૮	૬૯૨૮.૦૯૭	૧૪.૭૦૮૯૫
૨૦૦૧-૦૨	૧૦૫૮.૪૬૮	૬૯૧૧.૧૧૧	૧૪.૮૦૯૭૨
૨૦૦૨-૦૩	૧૧૭૨.૩૧૩	૭૫૨૮.૨૨૯	૧૪.૫૦૮૧૯
૨૦૦૩-૦૪	૧૦૦૨.૯૪૬	૮૦૯૫.૨૫૨	૧૧.૯૯૯૧૯
૨૦૦૪-૦૫	૯૦૦.૮૦૩૫	૭૬૧૧.૪૫૪	૧૧.૫૩૫૧૮
૨૦૦૫-૦૬	૬૩૬.૬૦૯૨	૭૬૬૫.૮૨	૮.૧૫૫૬૯૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૦.૬૯૯ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી ગોંડલ નાગરીક સહકારી બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજેલ વ્યાજ}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૨.૪૭૬૩૨	-૬૨.૩૮૧૬
૨	-૪	૧૬	૧૨.૩૦૮૭	-૪૯.૨૩૪૮
૩	-૩	૯	૧૧.૧૭૨૧૨	-૩૩.૫૧૬૪
૪	-૨	૪	૧૩.૨૦૩૪૧	-૨૬.૪૦૬૮
૫	-૧	૧	૧૪.૭૦૮૮૫	-૧૪.૭૦૮૮
૬	૧	૧	૧૪.૮૦૮૭૨	૧૪.૮૦૮૭૨
૭	૨	૪	૧૪.૫૦૮૧૯	૨૯.૦૧૬૩૯
૮	૩	૯	૧૧.૯૯૯૧૯	૩૫.૯૯૭૫૬
૯	૪	૧૬	૧૧.૫૩૫૧૮	૪૬.૧૪૦૭૨
૧૦	૫	૨૫	૮.૧૫૫૬૯૭	૪૦.૭૭૮૪૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.91$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને વર્કિંગ કેપીટલનો દર ૧૨.૪૭ જેટલો છે, જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૪.૭૦ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૮.૧૫ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૦.૬૯૯ છે તથા આ દરમાં -૦.૧૮ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

ક.ચ.ક.

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી ક.ક

શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૦૫.૧૩૫૧	૭૬૧.૫૬૮૭	૧૩.૮૦૪૭૪
૧૯૯૭-૯૮	૧૧૨.૭૮૦૭	૮૪૮.૦૦૦૭	૧૨.૯૫૦૦૪
૧૯૯૮-૯૯	૧૩૮.૭૭૨૮	૯૬૪.૮૩૬૬	૧૪.૦૮૫૧
૧૯૯૯-૦૦	૧૪૨.૪૮૯૧	૧૧૩૬.૩૫૫	૧૨.૨૫૪૩૭
૨૦૦૦-૦૧	૧૬૯.૧૩૮૭	૧૩૦૨.૯૭	૧૨.૭૫૬૭૮
૨૦૦૧-૦૨	૧૭૦.૭૮૨૭	૧૨૨૬.૨૨	૧૩.૬૧૫૯૮
૨૦૦૨-૦૩	૧૪૪.૪૫૫૪	૧૩૨૧.૮૦૯	૧૦.૬૭૫૪૨
૨૦૦૩-૦૪	૧૧૨.૩૧૯૩	૧૩૭૯.૯૮૬	૭.૮૯૮૭૧૩
૨૦૦૪-૦૫	૧૧૧.૧૨૬૫	૧૩૧૬.૨૮૨	૮.૧૫૬૭૧૮
૨૦૦૫-૦૬	૧૦૫.૫૦૫૩	૧૩૦૨.૩૪૮	૭.૮૬૬૩૧૬
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૧.૪૦૬ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી મોરબી નાગરીક સહકારી બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપલેખ વ્યાજ}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	સુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૩.૮૦૪૭૪	-૬૯.૦૨૩૭
૨	-૪	૧૬	૧૨.૮૫૦૦૪	-૫૧.૮૦૦૧
૩	-૩	૯	૧૪.૦૮૫૧	-૪૨.૨૫૫૩
૪	-૨	૪	૧૨.૨૫૪૩૭	-૨૪.૫૦૮૭
૫	-૧	૧	૧૨.૭૫૬૭૯	-૧૨.૭૫૬૮
૬	૧	૧	૧૩.૬૧૫૯૯	૧૩.૬૧૫૯૯
૭	૨	૪	૧૦.૬૭૫૪૨	૨૧.૩૫૦૮૪
૮	૩	૯	૭.૮૯૮૭૧૩	૨૩.૬૯૬૧૪
૯	૪	૧૬	૮.૧૫૬૭૧૮	૩૨.૬૨૬૮૭
૧૦	૫	૨૫	૭.૮૬૬૩૧૬	૩૯.૩૩૧૫૮

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.૬૩૪$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને વર્કિંગ કેપીટલનો દર ૧૩.૮૦ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૨.૭૫ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૭.૮૬ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૧.૪૦૬ છે તથા આ દરમાં -૦.૬૩૪ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ચ.૭.

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી દ.૭

શ્રી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૧૦૨૩.૫૮	૭૭૬૫.૨૨૪	૧૧.૮૫૪૩૯
૧૯૯૭-૯૮	૧૩૨૫.૪૯	૯૯૪૯.૪૨૮	૧૨.૫૭૫૯
૧૯૯૮-૯૯	૧૫૪૬.૮૮૩	૧૧૩૬૩.૨૩	૧૨.૪૨૮૧૧
૧૯૯૯-૦૦	૧૯૨૫.૪૬૮	૧૩૨૬૬.૬૫	૧૩.૮૧૦૬૫
૨૦૦૦-૦૧	૨૩૭૪.૫૭૩	૧૫૮૧૩.૫૩	૧૪.૫૪૮૧
૨૦૦૧-૦૨	૩૦૦૦.૩૬	૧૮૯૨૬.૦૨	૧૫.૩૬૮૮૧
૨૦૦૨-૦૩	૨૯૧૪.૭૧૧	૧૮૨૯૩.૧૧	૧૪.૨૮૮૦૮
૨૦૦૩-૦૪	૨૯૯૯.૫૫૫	૧૯૬૧૭.૯૭	૧૨.૭૩૩૮૪
૨૦૦૪-૦૫	૨૪૬૪.૬૫૫	૨૦૦૭૬.૨૯	૧૧.૬૮૨૩૬
૨૦૦૫-૦૬	૨૨૬૧.૮૭૧	૨૦૪૨૪.૮૮	૧૦.૬૬૯૦૬
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૩.૪૬ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : શ્રી રાજકોટ કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ

$$\text{વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપરોક્ત વ્યાજ}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ. કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૧.૮૫૪૩૯	-૫૯.૨૭૨
૨	-૪	૧૬	૧૨.૫૭૫૯	-૫૦.૩૦૩૬
૩	-૩	૯	૧૨.૪૨૮૧૧	-૩૭.૨૮૪૩
૪	-૨	૪	૧૩.૮૧૦૫	-૨૭.૬૨૧૩
૫	-૧	૧	૧૪.૫૪૮૧	-૧૪.૫૪૮૧
૬	૧	૧	૧૫.૩૬૮૮૧	૧૫.૩૬૮૮૧
૭	૨	૪	૧૪.૨૮૮૦૮	૨૮.૫૭૬૧૫
૮	૩	૯	૧૨.૭૩૩૮૪	૩૮.૨૦૧૫૧
૯	૪	૧૬	૧૧.૬૮૨૩૬	૪૬.૭૨૮૪૪
૧૦	૫	૨૫	૧૦.૬૬૯૦૬	૫૩.૩૪૫૩૧

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.062$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૮૬-૯૭માં વ્યાજ અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૧૧.૮૫ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૪.૫૪ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧૦.૬૬ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૩.૪૬ છે તથા આ દરમાં -૦.૦૬૨ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ચ.ટ.

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી દ.ટ

જીવન કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	વર્કિંગ કેપીટલ	ગુણોત્તર
૧૯૮૬-૮૭	૬૮૨.૫૧૬૫	૩૮૦૦.૦૮૬	૧૬.૪૬૯૨૭
૧૯૮૭-૮૮	૮૦૫.૮૮૭૪	૫૭૮૬.૦૫૧	૧૩.૧૬૬૫૭
૧૯૮૮-૮૯	૧૨૨૨.૬૪૩	૭૮૦૫.૬૯૪	૧૪.૮૩૫૬૫
૧૯૮૯-૦૦	૧૬૧૪.૬૮૩	૯૬૪૭.૬૨૭	૧૬.૦૨૯૧૩
૨૦૦૦-૦૧	૧૬૭૫.૬૬૩	૧૧૧૨૩.૪	૧૪.૪૮૫૯૨
૨૦૦૧-૦૨	૧૮૬૨.૭૦૪	૧૧૮૦૯.૦૭	૧૫.૧૨૬૩૫
૨૦૦૨-૦૩	૧૮૧૨.૦૧૯	૧૨૦૦૯.૧૯	૧૪.૭૭૭૯૭
૨૦૦૩-૦૪	૨૦૦૭.૨૩૨	૧૦૯૬૯.૭૪	૧૭.૪૩૪૧૧
૨૦૦૪-૦૫	૧૯૧૨.૭૫૫	૧૨૦૧૪.૮૭	૧૫.૪૪૦૫૩
૨૦૦૫-૦૬	૧૭૪૬.૨૬૧	૧૧૫૪૩.૫૮	૧૪.૫૭૭૪૨
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૫.૨૮ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : જીવન કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપલબ્ધ વ્યાજ}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

બાબ સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૬.૪૬/૨૨૭	-૮૨.૩૪૬૩
૨	-૪	૧૬	૧૩.૧૬૬૫૭	-૫૨.૬૬૬૩
૩	-૩	૯	૧૪.૮૩૫૬૫	-૪૪.૫૦૭
૪	-૨	૪	૧૬.૦૨૯૧૩	-૩૨.૦૫૮૩
૫	-૧	૧	૧૪.૪૮૫૯૨	-૧૪.૪૮૫૯
૬	૧	૧	૧૫.૧૨૬૩૫	૧૫.૧૨૬૩૫
૭	૨	૪	૧૪.૭૭૭૯૭	૨૯.૫૫૫૮૪
૮	૩	૯	૧૭.૪૩૪૧૧	૫૨.૩૦૨૩૩
૯	૪	૧૬	૧૫.૪૪૦૫૩	૬૧.૭૬૨૧૨
૧૦	૫	૨૫	૧૪.૫૭૭૪૨	૭૨.૮૮૭૧૧

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.049$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં બાબ અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૧૬.૪૬ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૪.૪૮ જેટલો ઘાટ છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧૪.૫૭ જેટલો ઘાટ છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૫.૨૯ છે તથા આ દરમાં ૦.૦૫૧ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ચ.૯.

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી.

સારાણી દ.૯

ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	વર્કિંગ કેપીટલ	ચુણોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૬૨૧.૫૪૮૩	૩૪૭૬.૯૧૧	૧૭.૦૩૬૬૮
૧૯૯૭-૯૮	૭૯૧.૫૪૭૧	૬૧૧૧.૮૬૧	૧૧.૮૬૫૬૨
૧૯૯૮-૯૯	૧૦૭૯.૫૦૮	૮૧૭૮.૦૪૮	૧૨.૫૩૬૬૮
૧૯૯૯-૦૦	૧૫૪૬.૭૦૩	૧૨૨૩૦.૦૮	૧૨.૨૧૫૩૨
૨૦૦૦-૦૧	૨૧૩૪.૦૮૫	૧૫૬૮૩.૧૮	૧૩.૧૫૩
૨૦૦૧-૦૨	૨૬૫૬.૫૪	૧૬૦૩૯.૧૨	૧૪.૬૦૫૮૪
૨૦૦૨-૦૩	૨૯૯૪.૬૧૮	૧૯૬૫૬.૮૨	૧૩.૩૧૯૧૫
૨૦૦૩-૦૪	૩૧૨૮.૯૭૫	૨૩૩૪૧.૭૯	૧૧.૬૨૩૪૭
૨૦૦૪-૦૫	૩૨૬૬.૪૬૩	૨૨૫૬૨.૦૯	૧૨.૪૯૭૦૫
૨૦૦૫-૦૬	૩૨૭૪.૪૦૬	૨૫૬૭૭.૩૭	૧૧.૮૦૬૭
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૨.૫૫ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : ધી કો. ઓ. બેંક ઓફ રાજકોટ લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજાવેલ વ્યાજ}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે વર્કીંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X -મ.કિંમત)	X ²	ગુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૭.૦૩૬૬૮	-૮૫.૧૮૩૪
૨	-૪	૧૬	૧૧.૮૬૫૬૨	-૪૭.૪૬૨૫
૩	-૩	૯	૧૨.૫૩૬૬૮	-૩૭.૬૧
૪	-૨	૪	૧૨.૨૧૫૩૨	-૨૪.૪૩૦૬
૫	-૧	૧	૧૩.૧૫૩	-૧૩.૧૫૩
૬	૧	૧	૧૪.૬૦૫૮૪	૧૪.૬૦૫૮૪
૭	૨	૪	૧૩.૩૧૯૧૫	૨૬.૬૩૮૩
૮	૩	૯	૧૧.૬૨૩૪૭	૩૪.૮૭૦૪
૯	૪	૧૬	૧૨.૪૯૭૦૫	૪૯.૯૮૮૧૯
૧૦	૫	૨૫	૧૧.૮૦૬૭	૫૯.૦૩૩૫૧

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = -0.206$$

ઉપરોક્ત સારણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને વર્કીંગ કેપીટલનો દર ૧૭.૦૩ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૩.૫૩ જેટલો થાય છે તથા તે છેલ્લા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧૧.૮૦ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૨.૫૫ છે તથા આ દરમાં -૦.૨૦૬ જેટલો નકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

દ.ચ.૧૦.

વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી

સારાણી દ.૧૦

વિજય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.

(રકમ લાખમાં)

વર્ષ	વ્યાજ	વર્કિંગ કેપીટલ	શુભોત્તર
૧૯૯૬-૯૭	૨૦૮.૪૮૧૭	૧૬૬૦.૮૦૨	૧૧.૯૧૩૭૨
૧૯૯૭-૯૮	૨૮૧.૪૬૫૪	૨૨૬૭.૮૨૮	૧૧.૮૮૧૪૯
૧૯૯૮-૯૯	૨૮૧.૪૬૫૪	૨૨૬૭.૮૨૮	૧૧.૮૮૧૪૯
૧૯૯૯-૦૦	૩૪૯.૦૧૭	૨૬૫૩.૦૩૮	૧૨.૭૧૧૧૫
૨૦૦૦-૦૧	૪૬૯.૬૯૭૧	૩૫૩૦.૮૮૯	૧૨.૬૯૭૩૭
૨૦૦૧-૦૨	૫૨૩.૩૫૫૪	૩૮૮૪.૧૩૬	૧૨.૦૧૬૫૯
૨૦૦૨-૦૩	૫૬૭.૨૧૨૬	૪૬૧૫.૮૬૪	૧૦.૫૯૧૩૩
૨૦૦૩-૦૪	૬૮૨.૭૦૯૮	૪૬૩૫.૨૦૩	૧૨.૭૪૯૨૮
૨૦૦૪-૦૫	૫૬૨.૯૦૧	૩૯૮૧.૭૯૨	૧૩.૪૭૨૨૧
૨૦૦૫-૦૬	૫૯૮.૩૪૩૯	૪૫૯૮.૩૪૨	૧૧.૯૯૭૯૪
છેલ્લા દસ વર્ષની ટકાવારી સરેરાશ ૧૨.૨૨ છે.			

* પ્રાપ્તી સ્થાન : વિજય કોમર્શિયલ કો. ઓ. બેંક લિ.નાં વાર્ષિક અહેવાલ.

$$\text{વ્યાજ સાથે વર્કિંગ કેપીટલની ટકાવારી} = \frac{\text{ઉપજીલ વ્યાજ}}{\text{વર્કિંગ કેપીટલ}} \times ૧૦૦$$

વ્યાજ સાથે વર્કોંગ કેપીટલની ટકાવારીમાં ફેરફાર :

વર્ષ X	X (X - મ.કિંમત)	X ²	બુણોત્તર Y	XY
૧	-૫	૨૫	૧૧.૮૧૩૭૨	-૫૮.૫૬૮૬
૨	-૪	૧૬	૧૧.૮૮૧૪૮	-૪૭.૫૨૬
૩	-૩	૯	૧૧.૮૮૧૪૮	-૩૫.૬૪૪૫
૪	-૨	૪	૧૨.૭૧૧૧૫	-૨૫.૪૨૨૩
૫	-૧	૧	૧૨.૬૯૭૩૭	-૧૨.૬૯૭૪
૬	૧	૧	૧૨.૦૧૬૫૮	૧૨.૦૧૬૫૮
૭	૨	૪	૧૦.૫૯૧૩૩	૨૧.૧૮૨૬૬
૮	૩	૯	૧૨.૭૪૮૨૮	૩૮.૨૪૭૮૩
૯	૪	૧૬	૧૩.૪૭૨૨૧	૫૩.૮૮૮૮૪
૧૦	૫	૨૫	૧૧.૮૯૭૯૪	૫૯.૪૮૮૯૬

$$\text{ફેરફાર} = \frac{\sum XY}{\sum X^2} = 0.089$$

ઉપરોક્ત સારાણી જોતાં આપણે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે કે શરૂઆતના વર્ષ ૯૬-૯૭માં વ્યાજ અને વર્કોંગ કેપીટલનો દર ૧૧.૮૧ જેટલો છે. જે વચ્ચેના વર્ષમાં ૦૦.૦૧ થી ૧૨.૬૯ જેટલો થાય છે તથા તે છઠ્ઠા વર્ષ ૦૫-૦૬ માં ઘટીને ૧૧.૮૯ જેટલો થાય છે.

દસ વર્ષની સરેરાશ આ ટકાવારી ૧૨.૨૨ છે તથા આ દરમાં ૦.૦૪૧ જેટલો હકારાત્મક ફેરફાર જોવા મળે છે.

int income to WC

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	12.2500	12.3087	13.1666	11.8656	12.5759	13.7054	5.064232	12.5065	13.80474	11.91372
1998	10.1446	11.1721	14.8357	12.5367	12.4281	14.5204	7.181233	10.8998	12.95004	11.88149
1999	12.1174	13.2034	16.0291	12.2153	13.8106	14.5099	7.97906	11.8807	14.0851	11.88149
2000	12.4113	14.7089	14.4859	13.1530	14.5481	16.9559	10.27516	11.1209	12.25437	12.71115
2001	12.3909	14.8097	15.1263	14.6058	15.3688	7.7389	11.92808	11.7019	12.75679	12.69737
2002	13.0777	14.5082	14.7780	13.3191	14.2881	11.0980	14.14243	9.6020	13.61599	12.01659
2003	11.3782	11.9992	17.4341	11.6235	12.7338	10.0806	15.54999	8.7583	10.67542	10.59133
2004	10.2002	11.5352	15.4405	12.4970	11.6824	9.2695	13.03912	10.3908	7.898713	12.74928
2005	10.7849	8.1557	14.5774	11.8067	10.6691	9.5200	12.36605	9.2275	8.156718	13.47221
2006	5.0842	5.4060	17.0367	11.9137	16.4693	12.0574	11.14856	12.4763	7.866316	11.99794
Total	10.9819	10.6995	15.2910	12.5537	13.4574	11.9456	9.9016	10.8565	9.3254	12.2221
Avg.										

ઉપરોક્ત સારણીમાં જોતાં માહુમ પડે છે કે વ્યાજની આવક તથા વર્કિંગ કેપિટલનો દર દર વર્ષનો દર બેંકની આપેલ છે.

જે અનુસાર સંદેશ ટેકાવારીનો દર દરેક બેંકનો ૧૦.૯૮ થી ૧૫.૨૯ ની વચ્ચે રહેવા પામે છે.

Non int. income to WC

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	.0664	.0749	.0915	.1371	.0563	.0299	4.671834	.1887	0.000322	0.3063
1998	.0469	.0626	.0677	.0615	.0766	.0145	1.351908	.1397	0.310965	0.1882
1999	.0555	.0486	.0438	.0279	.0365	.0145	0.501594	.1486	0.214697	0.1882
2000	.0587	.0691	.0345	.0213	.0197	.0057	0.229381	.1158	0.199851	0.1272
2001	.0476	.0478	.0347	.0737	.0161	.0249	0.128131	.0824	0.132563	0.1288
2002	.0731	.0908	.0171	.0640	.0564	.0127	0.241832	.1144	0.182446	0.2785
2003	.1144	.0389	.0430	.0569	.0852	.0278	0.227313	.2340	0.175272	0.3929
2004	.0852	.0333	.0251	.0606	.0241	.0014	0.192373	.1248	0.214075	0.2899
2005	.0519	.0234	.0315	.0289	.0179	.0004	0.085532	.1092	0.257126	0.1180
2006	4.6718	-0001	.1351	.3063	.2185	.0855	0.089426	.0942	0.222592	0.1695
Total	.5271	.0489	.0524	.0838	.0607	.0217	.2432	.1352	.1586	.20
Avg.										

ઉપરોક્ત સારાંશમાં જતાં માસુમ પડે છે કે જિન ચાલતી આવક તથા વર્કિંગ કૅપીટલનો દર દસ વર્ષનો દર બેંકનો આપેલ છે.

જે અનુસાર સરેરાશ ટકાવારીનો દર દરેક બેંકનો ૦.૦૪૮ થી ૦.૨૦૮૧ ની વચ્ચે રહેવા પામે છે.

int expence to WC

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOE
1997	.0720	.0826	.0698	.0646	.1131	.0805	0.035635	.0518	0.067295	0.03918
1998	.0724	.0859	.0973	.0703	.1190	.0803	0.028667	.0510	0.090153	0.05132
1999	.0879	.0971	.1031	.0749	.1148	.0802	0.04714	.0638	0.094057	0.05132
2000	.0984	.1129	.1057	.0836	.1036	.1082	0.061039	.0622	0.084914	0.06066
2001	.1005	.0736	.1043	.0986	.1039	.0826	0.077152	.0562	0.07883	0.07204
2002	.1106	.0953	.1031	.0928	.1074	.0769	0.098596	.0594	0.083823	0.07220
2003	.0976	.0871	.1117	.0813	.0957	.0770	0.115319	.0570	0.049319	0.07642
2004	.0905	.0820	.1007	.0873	.0848	.0657	0.103074	.0697	0.048099	0.09471
2005	.0854	.0617	.1006	.0759	.0749	.0663	0.084343	.0597	0.044083	0.07588
2006	.0356	-.0264	.0907	.0392	.1347	.0633	0.068585	.0677	0.046239	0.08129
Total Avg.	.0851	.0752	.0987	.0769	.1052	.0781	.0622	.0599	.0611	.070

ઉપરોક્ત આંકડામાં જેતાં માલુમ પડે છે તે આજીવન અને વર્કિંગ ક્રેડીટલનો દર દસ વર્ષનો દર બેંકનો આપેલ છે

જે અનુસાર સરેરાશ ટકાવારીનો દર દરેક બેંકનો ૦.૦૫૯ થી ૦.૧૦૫૨ ની વચ્ચે રહેવા પામે છે.

share capital

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	98.7000	104.6900	112.5649	86.7600	90.0000	519.9600	21.3800	33.0223	22.0661	45.4800
1998	99.6100	114.0600	137.9663	116.8900	100.0000	598.1400	34.2900	35.5178	28.8331	52.7600
1999	122.7900	147.8940	191.7198	155.0300	114.8500	627.6100	55.4800	37.5205	31.6692	61.6500
2000	146.6700	171.4080	220.9800	222.9800	114.9960	727.2900	73.6400	40.2017	34.2575	73.5100
2001	170.6100	188.6280	249.3150	322.4100	120.0000	763.7500	113.1400	43.6955	36.9590	90.1100
2002	232.7200	194.9170	265.6888	360.9100	201.9000	766.0600	124.0700	44.8945	38.6701	101.4400
2003	272.5200	194.9150	263.7228	393.5300	236.5190	768.2300	147.3300	47.0828	37.6404	107.4000
2004	297.1500	208.7790	269.6498	474.8900	251.9900	871.5400	178.3700	49.6645	35.8204	114.4300
2005	305.8800	219.9900	310.4750	460.2200	263.5800	922.7700	216.5700	52.5748	35.7766	122.3800
2006	297.9900	219.2400	334.8678	518.9500	263.5900	981.4600	229.6100	65.1010	33.9631	125.8600
Total Avg.	204.4640	176.4521	235.6950	311.2570	175.7425	754.6810	119.3880	44.9275	33.5656	89.5000

ઉપરોક્ત સાધારીમાં જોતાં માન્યમ પડે છે કે મૂડી ભંડોળનો દર દર વર્ષનો દસ ટકનો આપેલ છે.

જે અનુસાર સરેરાશ આવક મૂડી ભંડોળની ૩૩.૫૬ થી ૩૧૧.૨૫ ની વચ્ચે રહેવા પામે છે.

Total assets

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	3578.21	3521.18	4251.35	4256.33	9254.68	56415.24	215.44	921.02	778.52	1711.95
1998	4973.46	4920.02	6280.82	6947.51	11564.89	67938.53	417.56	1180.02	864.95	2366.25
1999	7192.43	6736.15	8685.88	9752.00	13254.89	85307.43	1323.48	1485.21	981.08	2366.25
2000	10012.81	8117.40	10725.21	14411.60	15325.47	85307.43	2283.99	1662.55	1155.97	2787.02
2001	12989.46	8441.08	12291.20	18146.80	17931.68	102261.06	4136.23	2036.18	1318.89	4313.63
2002	14545.08	8366.92	13183.37	22042.74	21423.03	110129.84	5630.25	2589.63	1365.89	4622.39
2003	16001.45	8839.23	13694.68	25270.96	23214.81	116986.28	7650.78	3067.56	1337.02	5462.89
2004	17189.85	10170.10	13350.53	30934.30	24786.85	132432.23	9353.58	3305.10	1394.94	6014.86
2005	17947.02	10110.87	15148.14	33912.50	24299.25	141852.57	10440.05	3541.47	1430.98	6257.40
2006	18487.47	10334.90	14567.86	39548.07	23785.39	147241.07	11220.86	3870.30	1434.15	6906.93
Total Avg.	12291.72	7955.79	11217.90	20522.28	18484.09	104587.17	5267.22	2365.91	1206.24	4280.96

કુપોલન આણીમાં જેતાં માલુમ પરે છે કે કુલ મિલકતનો દર દર વર્ષનો દર દર ભેંકનો આપેલ છે.

જે અનુસાર કુલ મિલકતોનો દર ૧૨૦૬.૨૪ થી ૧૦૪૫૮૭.૧૭ ની વચ્ચે રહેવા પામે છે.

Investment

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	61.01	155.33	296.58	652.51	1425.20	11546.84	1.70	22.13	2709.00	46.73
1998	225.20	200.99	315.12	708.75	1546.25	13469.38	1.70	50.21	2709.00	94.31
1999	30.71	412.11	710.73	1459.75	1821.55	19641.24	1.75	51.15	2.29	94.31
2000	1184.31	1247.23	904.83	2078.73	1986.25	19593.96	2.05	51.15	2.29	93.51
2001	1556.80	1404.12	972.65	2371.11	2041.70	30086.98	296.34	26.15	2.29	732.14
2002	2026.18	1348.36	1187.55	5837.11	2416.70	32340.53	1088.01	78.92	126.49	683.75
2003	3047.93	1153.16	1487.55	5321.18	4842.47	32928.57	1912.65	189.07	2.29	746.13
2004	2683.90	1867.40	2183.48	7187.85	5092.99	49915.72	1836.76	268.73	2.29	1129.14
2005	3321.50	2302.34	2936.62	10864.63	4150.07	56201.99	2185.65	773.61	102.29	2026.31
2006	4331.50	2478.99	2664.12	13377.70	3290.31	56451.14	1969.40	773.92	102.29	2074.17
Total Avg.	1846.91	1257.00	1365.92	4985.93	2861.35	32217.63	929.60	228.50	576.05	772.05

ઉપરોક્ત સારાણીમાં ખેતી માલુમ પડે છે કે ચોકાણનો દર દસ વર્ષનો દસ શંકનો આગેલ છે.

કે અનુસાર કુલ ચોકાણનો દર ૨૨૮.૫૦ થી ૪૮૮૫.૮૩ ની વચ્ચે રહેવા પામે છે.

Interest earned

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	421.23	412.25	625.85	592.35	920.52	6424.53	10.25	119.26	105.13	197.88
1998	573.96	573.27	763.14	725.21	1251.23	7413.71	28.16	137.40	109.82	269.45
1999	718.08	697.78	1158.03	1025.26	1412.24	9474.79	103.59	152.63	135.90	269.45
2000	1057.15	892.43	1546.43	1493.94	1832.21	9474.79	231.50	187.44	139.25	337.23
2001	1406.54	1019.05	1611.33	2062.81	2300.57	12033.86	455.78	219.76	166.22	448.33
2002	1539.52	1023.52	1786.28	2342.65	2908.70	5928.45	633.34	286.96	166.96	466.74
2003	1682.49	1092.21	1774.72	2618.12	2613.73	9172.41	882.92	267.96	141.11	488.88
2004	1641.26	971.36	1912.48	2713.13	2498.12	8175.59	972.88	258.24	109.00	590.96
2005	1483.40	877.99	1855.16	2819.59	2345.38	7810.20	1001.68	278.36	107.37	536.44
2006	1518.44	625.20	1682.76	3031.65	2179.14	8484.73	1016.22	279.38	102.45	551.71
Total	1204.21	818.51	1471.62	1942.47	2026.18	8439.11	533.63	218.74	128.32	415.71
Avg.										

કુપરોડલ શાળામાં જોતાં માસુમ પરે છે કે વ્યાજની આવક સરેરાશ દસ વર્ષની દસ ગંકની આપેલ છે.

બે અનુસાર કુલ વ્યાજની આવકનો દર ૧૨૮.૩૨ થી ૮૪૩૯.૧૧ ની વચ્ચે રહેવા પામે છે.

Interest expended

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	221.12	223.55	512.01	315.21	952.35	3125.48	7.22	39.87	51.25	65.08
1998	337.23	384.71	404.70	394.84	1125.48	4355.82	11.24	56.93	76.45	116.39
1999	512.55	536.61	759.85	574.65	1352.49	5239.30	61.20	71.43	90.75	116.39
2000	766.89	656.25	994.76	916.44	1523.46	5239.30	137.52	100.68	96.49	160.95
2001	1114.80	781.86	1176.21	1311.75	1638.48	7678.93	294.80	122.90	102.71	254.38
2002	1248.60	508.52	1231.82	1580.78	1966.20	6328.01	441.55	137.89	102.79	280.47
2003	1423.24	717.68	1238.65	1824.62	1964.16	6357.68	654.78	165.66	65.19	352.77
2004	1407.82	704.88	1224.92	1898.44	1876.69	6241.05	769.06	168.07	66.38	439.01
2005	1316.51	624.03	1210.19	1970.73	1702.18	5533.17	683.20	186.73	58.03	302.15
2006	1201.99	473.12	1161.23	1949.27	1530.57	5909.08	625.17	180.85	60.22	373.82
Total Avg.	955.08	561.12	991.43	1273.67	1563.21	5600.78	368.57	123.10	77.03	246.14

ઉપરોક્ત સારાણીમાં જિતા માહુમ પડે છે કે વ્યાજ ખર્ચ સરેરાશ દર ત્રપનો દસ અંકના આપેલ છે.

જો અનુસાર કુલ વ્યાજ ખર્ચ દરેક બેંકનો સરેરાશ દર ૭૭.૦૩ થી ૫૬૦૦.૭૮ ની વચ્ચે રહેવા પામે છે.

PROFIT

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	41.46	70.63	60.97	79.42	10.02	360.30	1.11	34.89	3.59	79.92
1998	51.46	41.01	60.73	163.55	11.13	435.03	5.93	32.24	5.64	88.69
1999	52.87	43.58	80.18	180.34	96.65	606.22	17.39	25.44	16.54	88.69
2000	68.25	47.15	107.43	187.62	101.93	606.22	51.92	28.37	10.79	103.41
2001	75.49	48.80	112.83	203.59	108.22	733.54	81.33	37.40	14.73	84.00
2002	76.23	163.58	120.66	221.92	113.60	912.11	84.94	51.42	16.00	92.80
2003	80.88	66.24	121.11	245.89	117.32	1309.31	86.75	13.25	8.39	27.00
2004	80.75	32.18	131.76	270.82	118.74	1400.78	90.30	20.01	2.43	29.75
2005	71.16	33.32	134.16	277.06	119.46	812.72	91.67	14.74	13.05	28.05
2006	77.63	47.30	102.75	280.37	123.74	831.15	96.11	16.78	7.56	28.82
Total	67.62	59.38	103.26	211.06	92.08	800.74	60.74	27.45	9.87	65.11
Avg.										

કુપરોલન સાધારણીમાં જોતાં માલુમ પડે છે કે તેલ નફો દરમ વર્ષનો દસ બેંકનો આપેલ છે.

જો અનુસાર કુલ નફો દરેક બેંકનો સરેરાશ રૂ ૯.૮૭ થી ૮૦૦.૭૪ ની વચ્ચે રહેવા પામે છે.

total deposits

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	2553.92	2158.64	3925.49	3215.01	9025.65	35215.47	102.15	125.49	57535.13	1211.73
1998	3690.86	3185.90	4627.79	5601.91	10513.28	46165.10	300.39	217.89	59705.21	1580.16
1999	5765.25	4759.29	6747.50	6051.11	11351.59	57014.00	1139.98	1227.18	56885.35	1580.16
2000	8678.80	6603.73	8302.35	12218.49	12548.42	57014.00	731.78	1370.78	658.65	1955.72
2001	11460.36	6999.38	9382.67	15272.11	14682.08	70535.44	3623.66	1685.80	910.49	3266.62
2002	12932.66	6940.91	9740.18	18553.28	17484.93	68422.02	5016.92	1038.52	920.74	3519.13
2003	14238.31	7226.15	9652.09	21135.56	18503.73	71172.34	6871.87	1300.68	843.84	4431.41
2004	15132.59	8686.03	10436.43	26174.81	19285.38	79812.60	8312.38	1324.97	849.02	4613.71
2005	15997.75	7854.35	12078.85	28640.94	18812.20	83719.89	8807.52	2588.36	820.08	4826.86
2006	16486.36	8486.19	11514.93	33139.43	18690.57	85545.41	9644.92	2852.09	812.07	5753.73
Total Avg.	10693.69	6278.06	8640.83	17200.27	15089.78	65461.63	4455.16	1373.18	17994.06	3273.92

ઉપરોક્ત સારણીમાં જોતાં માલુમ પડે છે કે કુલ દસ વર્ષની દસ બેંકની કુલ થાપણો આપેલ છે.

જે અનુસાર કુલ થાપણો એક બેંકની ૧.૩૭૩.૧૮ થી ૬૫૪૬૧.૩૩ ની વચ્ચે રહેવા પામે છે.

Loan and advances

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	1185.89	255.32	2523.15	521.35	8523.16	15468.85	25.13	251.24	552.15	1107.23
1998	1661.63	311.16	3713.87	874.75	9025.65	29146.26	138.21	670.43	576.83	1428.97
1999	2415.55	4085.69	5225.31	3264.43	9025.65	40266.02	816.53	804.84	210.27	1428.97
2000	3141.08	4593.23	6429.31	5219.49	10235.47	20519.59	1456.69	940.07	232.73	1772.30
2001	7201.96	5089.70	7277.39	8131.43	11346.97	48742.65	2673.57	1160.86	633.40	2880.37
2002	7214.27	5246.93	7651.95	8334.25	12149.26	49260.75	3142.01	1237.30	674.56	2687.31
2003	7562.99	5109.19	7327.96	9149.74	11042.85	48533.29	3833.41	1162.51	542.77	2887.55
2004	7969.41	5562.36	7351.52	11203.90	10543.54	42154.61	4578.52	1238.63	433.09	3107.51
2005	8598.74	5530.84	8443.82	14211.77	11014.98	42898.92	5266.46	1298.95	393.55	3220.91
2006	9262.96	5643.58	8787.69	16675.92	11505.98	43090.82	6862.44	1522.77	309.57	3637.11
Total Avg.	5621.45	4142.80	6473.20	7758.70	10441.35	38008.18	2979.30	1028.76	455.89	2415.82

ઉપરોક્ત સારાણીમાં જોતાં માલુમ પડે છે કે કુલ દસ વર્ષની દસ બેંકની કુલ લોન અને એડવાન્સની રકમ આપેલ છે.

જે અનુસાર કુલ લોન અને એડવાન્સની રકમ દરેક બેંકની જાપા.૮૯ થી ૩૮૦૦૮.૧૮ ની વચ્ચે રહેવા પામે છે.

credit deposit ratio

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	46.4339	11.8279	64.2762	16.2160	94.4326	43.9263	24.6044	200.2167	.9597	91.3757
1998	45.0202	9.7669	80.2515	15.6152	85.8499	63.1348	46.0117	307.6935	.9661	90.4320
1999	41.8984	85.8466	77.4407	40.5463	79.5100	70.6248	71.6268	65.5846	.3696	90.4320
2000	36.1926	69.5552	77.4397	42.7180	81.5678	35.9904	199.0602	68.5791	35.3353	90.6210
2001	62.8424	72.7164	77.5621	53.2436	77.2845	69.1038	73.7809	68.8611	9.5665	88.1758
2002	55.7833	75.5943	78.5607	44.9206	69.4842	71.9955	62.6282	119.1403	73.2627	76.3628
2003	53.1172	70.7042	75.9209	43.2908	59.6790	68.1912	55.7841	89.3771	64.3214	65.1610
2004	52.6639	64.9354	70.4410	42.8041	54.6712	52.8170	55.0808	93.4842	51.0104	67.3538
2005	53.7497	70.4176	69.9058	49.6205	58.5523	51.2410	71.1490	50.1844	47.9896	66.7290
2006	56.1856	66.5030	76.3156	50.3205	61.5603	50.3719	71.1508	53.3915	38.1208	63.2130
Total Avg.	50.3887	59.7867	74.8114	39.9296	72.2592	57.7397	73.0877	111.6513	38.1902	78.9856

ઉપરોક્ત સારણીમાં જોતાં માહુમ પરે છે કે કુલ દસ વર્ષની દસ બેંકની લેણદાર (ક્રેડીટ) અને થાપણો (ડીપોઝીટ)નો ગુણોત્તર દર આપેલ છે.

જે અનુસાર કુલ લેણદાર (ક્રેડીટ) અને થાપણો (ડીપોઝીટ)ની રકમ દરેક બેંકની ૩૮.૧૯૦૨ થી ૧૧૧.૬૫ ની વચ્ચે સરેરાશ દર રહેવા પામે છે

Interest Income Ratio

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	97.0142	96.8887	91.6969	95.3023	89.9314	85.5060	90.5404	95.3984	99.9975	94.9124
1998	96.8911	96.5137	94.6946	91.6193	94.3976	83.8032	94.6993	97.9263	97.3630	95.7317
1999	96.6809	96.0882	94.7150	94.9743	91.2955	90.5207	93.4882	98.0433	97.9285	95.7317
2000	95.1541	96.7154	95.7730	96.5889	95.1566	90.5207	94.8320	97.6553	97.7290	96.6233
2001	93.3497	95.2136	96.1606	96.6601	96.8834	95.9390	95.1040	97.7121	98.2727	95.4509
2002	94.0906	96.6979	95.8972	88.1842	96.9452	80.8902	89.1700	97.9801	97.7628	89.1824
2003	90.5969	93.1671	97.9413	87.4275	89.6738	89.4804	87.0932	96.8079	97.6832	81.8605
2004	83.5038	96.8512	95.2793	86.7097	83.2830	77.4464	85.6406	93.0992	97.0458	86.5603
2005	87.6046	97.4680	96.9889	86.3195	95.1608	98.8278	93.0717	96.6556	96.6155	95.2983
2006	92.6916	98.2080	96.3634	92.5863	96.3425	99.6565	91.8486	96.6933	97.1011	92.2055
Total	92.7577	96.3812	95.5510	91.6372	92.9070	89.2600	91.5494	96.7972	97.7499	92.3557
Avg.										

ઉપરોક્ત સારાગતિમાં થેતાં માલુમ પડે છે કે બાજર અને આવકનો ગુણોત્તર (દર) દર વર્ષનો દર અંકનો આધેક છે.

જો અનુસાર બાજર અને આવકનો દરેક અંકનો ૮૮.૨૬ થી ૯૭.૭૪ ની વચ્ચે સરેરાશ દર રહેવા પામે છે.

interest expenses ratio

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	56.3030	62.9977	82.3769	58.1433	93.9601	43.6932	70.6339	44.2329	50.4693	50.6186
1998	62.3452	69.5714	54.3103	62.8733	85.6298	51.7839	47.2199	52.6798	71.3513	60.3797
1999	74.2976	78.6111	66.5103	63.9088	93.2600	53.1328	65.5116	54.8431	74.2431	60.3797
2000	73.5464	74.9499	65.9982	67.4310	83.5438	53.1328	71.5515	61.5505	73.2705	65.5294
2001	77.8899	76.5421	75.2612	67.9489	72.2958	65.0222	74.0876	65.5405	66.5216	65.9539
2002	80.0396	56.8250	70.7114	64.9292	68.1109	98.6146	70.6101	57.1055	66.4073	65.1418
2003	80.1266	64.8855	73.2534	66.3804	70.2141	71.1117	70.6327	62.8591	47.9107	61.8656
2004	74.6955	72.6107	65.3124	66.4218	66.1442	68.1659	73.5505	65.3012	60.4056	67.2337
2005	81.1599	71.9352	68.0419	65.9240	72.5816	78.0406	69.3901	68.3344	59.1607	56.4935
2006	77.0240	80.2832	70.6555	65.1051	71.5844	76.9329	61.8796	66.4507	61.4857	65.6378
Total Avg.	73.7428	70.9212	69.2431	64.9066	77.6325	65.9631	67.5067	59.8898	63.1226	61.9234

ઉપરોક્ત સારાણીમાં જોતાં માહુમ પડે છે કે વ્યાજ અને ખર્ચનો શાણોતર (દર) સરેરાશ દસ વર્ષની દસ બેંકનો અધિક છે.

જે અનુસાર વ્યાજ અને ખર્ચનો દરેક બેંકનો પદ.૮૮ થી ૭૭.૬૩ ની વચ્ચે સરેરાશ દર રહેવા પામે છે.

return on assets

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	1,1586	2,0060	1,4341	1,8658	1082	6387	5153	3,7878	4609	4,6681
1998	1,0347	8335	9669	2,3542	0962	6403	1,4200	2,7320	6526	3,7483
1999	7351	6469	9231	1,8493	7291	7106	1,3137	1,7128	1,6858	3,7483
2000	6817	5808	1,0016	1,3019	6651	7106	2,2731	1,7062	9338	3,7104
2001	5811	5781	9180	1,1219	6035	7173	1,9663	1,8367	1,1171	1,9473
2002	5241	1,9551	9152	1,0068	5303	8282	1,5086	1,9855	1,1715	2,0076
2003	5054	7493	8844	9730	5054	1,1192	1,1339	4321	6274	4942
2004	4697	3165	9869	8755	4790	1,0577	9654	6054	1745	4947
2005	3965	3296	8857	8170	4916	5729	8780	4161	9117	4483
2006	4199	4576	7053	7089	5202	5645	8565	4335	5274	4172
Total Avg.	6507	8453	9621	1,2874	4729	7560	1,2831	1,5648	8263	2,1684

ઉપરોક્ત આરામીમાં જોતાં માહુમ પર છે કે મિલકતો ઉપર વળતરનો શુદ્ધોત્તર (દર) સરેરાશ દર વર્ષનો દસ બેંકનો આપેલ છે.

જે અનુસાર મિલકતો ઉપર વળતરનો દર દરેક બેંકનો ૦.૪૭ થી ર.૧૬ ની વચ્ચે સરેરાશ દર રહેવા પામે છે.

non interest income ratio

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	2.9858	3.1113	8.3031	4.6977	10.0686	14.4940	9.4596	4.6016	0025	5.0876
1998	3.1089	3.4863	5.3054	8.3807	5.6024	16.1968	5.3007	2.0737	2.6370	4.2683
1999	3.3191	3.9118	5.2850	5.0257	8.7045	9.4793	6.5118	1.9567	2.0715	4.2683
2000	4.8459	3.2846	4.2270	3.4111	4.8434	9.4793	5.1680	2.3447	2.2710	3.3767
2001	6.6503	4.7864	3.8394	3.3399	3.1166	4.0610	4.8960	2.2879	1.7273	4.5491
2002	5.9094	3.3021	4.1028	11.8158	3.0548	19.1098	10.8300	2.0199	2.2372	10.8176
2003	9.4031	6.8329	2.0587	12.5725	10.3262	10.5106	12.9068	3.1921	2.3168	18.1395
2004	16.4962	3.1488	4.7207	13.2903	16.7170	22.5536	14.3534	6.9008	2.9542	13.4397
2005	12.3954	2.5320	3.0111	13.6805	4.8392	1.1722	6.9283	3.3444	3.3845	4.7017
2006	7.3084	1.7920	3.6366	7.4137	3.6575	.3435	8.1514	3.3067	2.8989	7.7945
Total	7.2423	3.6188	4.4490	8.3628	7.0930	10.7400	8.4506	3.2028	2.2501	7.6443
Avg.										

ઉપરોક્ત સારાણીમાં જાતાં માહુમ પડે છે કે બિન વ્યાજ આવકનો ગુણોત્તર (દર) સરેરાશ દસ વર્ષના દરમિયાનમાં આપેલ છે.

જે અનુસાર બિન વ્યાજ આવકનો દર દરેક બેંકનો ૨.૨૫૦૧ થી ૧૦.૭૪૦૦ ની વચ્ચે સરેરાશ દર શહેવા પામે છે.

non interest expenses ratio

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	43.6970	37.0023	17.6231	41.8567	6.0399	56.3068	29.3661	55.7671	49.5307	49.3814
1998	37.6546	30.4286	45.6897	37.1267	14.3702	48.2161	52.7801	47.3202	28.6487	39.6203
1999	25.7024	21.3889	33.4897	36.0912	6.7400	46.8672	34.4884	45.1569	25.7569	39.6203
2000	26.4536	25.0501	34.0018	32.5690	16.4562	46.8672	28.4485	38.4495	26.7295	34.4706
2001	22.1101	23.4579	24.7388	32.0511	27.7042	34.9778	25.9124	34.4595	33.4784	34.0461
2002	19.9604	43.1750	29.2886	35.0708	31.8891	1.3854	29.3899	42.8945	33.5927	34.8582
2003	19.8734	35.1145	26.7466	33.6196	29.7859	28.8883	29.3673	37.1409	52.0893	38.1344
2004	25.3045	27.3893	34.6876	33.5782	34.8558	31.8341	26.4495	34.6988	39.5944	32.7663
2005	18.8401	28.0648	31.9581	34.0760	27.4184	21.9594	30.6099	31.6656	40.8393	43.5065
2006	22.9760	19.7168	29.3445	34.8949	28.4156	23.0671	38.1204	33.5493	38.5143	34.3622
Total	26.2572	29.0788	30.7569	35.0934	22.3675	34.0369	32.4933	40.1102	36.8774	38.0766
Avg.										

ઉપરોક્ત સારણીમાં જોતાં માહુમ પડે છે કે બિન વ્યાજ ખર્ચનો ગુણોત્તર (દર) સરેરાશ દસ વર્ષનો દસ બેકેના આપલ છે.

જે અનુસાર બિન વ્યાજ ખર્ચનો દર દરેક બેકનો રૂ. ૩૬ થી ૪૦.૧૧ ની વચ્ચે સરેરાશ દર રહેવા પામે છે.

investment to deposit

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	2.3889	7.1955	7.5552	20.2958	15.7906	32.7891	1.6646	17.6315	4.7084	3.8561
1998	6.1016	6.3089	6.8093	12.6519	14.7076	29.1765	5661	23.0414	4.5373	5.9681
1999	5327	8.6590	10.5332	18.1310	16.0466	34.4499	1536	4.1677	0040	5.9681
2000	13.6461	18.8868	10.8984	17.0130	15.8287	34.3669	2801	3.7311	3479	4.7811
2001	13.5842	20.0607	10.3665	15.5257	13.9061	42.6551	8.1779	1.5509	2517	22.4127
2002	15.6672	19.4263	12.1923	31.4613	13.8216	47.2663	21.6868	7.5993	13.7380	19.4294
2003	21.4066	15.9581	15.4117	25.1764	26.1702	46.2660	27.8331	14.5364	2716	16.8373
2004	17.7359	21.8001	20.9218	27.4609	26.4085	62.5412	22.0967	20.2817	2699	24.4736
2005	20.7623	29.3129	24.3121	37.9339	22.0605	67.1310	24.8157	29.8880	12.4733	41.9800
2006	26.2732	29.2120	23.1363	40.3679	17.6041	65.9897	20.4190	27.1352	12.5963	36.0491
Total	13.8099	17.6820	14.2137	24.6018	18.2345	46.2632	12.7694	14.9563	4.9198	18.1755
Avg.										

ઉપરોક્ત સારણીમાં જતાં માલુમ પડે છે કે રોકાણો ઉપર થાપણનો નુણોત્તર (દર) સરેરાશ દસ વર્ષની દસ બંકના આપેલ છે.

જે અનુસાર રોકાણો ઉપર થાપણનો દર દરેક બેંકનો ૪.૮૧૯૮ થી ૪૬.૨૬૩૨ ની વચ્ચે સરેરાશ દર રહેવા પામે છે.

cost of fund

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	8.6582	10.3560	13.0433	9.8044	10.5516	8.8753	7.0632	31.7687	.0891	5.3707
1998	9.1370	12.0753	8.7450	7.0483	10.7053	9.4353	3.7419	26.1293	.1280	7.3660
1999	8.8903	11.2749	11.2613	7.1375	11.9145	9.1895	5.3683	5.8206	.1595	7.3660
2000	8.8364	9.9376	11.9817	7.5004	12.1406	9.1895	18.7926	7.3448	14.6502	8.2294
2001	9.7275	11.1705	12.5360	8.5892	11.1597	10.8866	8.1355	7.2901	11.2811	7.7873
2002	9.6546	7.3264	12.6468	8.5202	11.2451	9.2485	8.8011	13.2773	11.1634	7.9699
2003	9.9959	9.9318	12.8330	8.6329	10.6150	8.9328	9.5284	12.7363	7.7255	7.9606
2004	9.3033	6.2287	11.7369	7.2529	9.7311	7.8196	9.2520	12.6848	7.8180	9.5153
2005	8.2294	7.9450	10.0191	6.8808	9.0483	6.6092	7.7570	7.2141	7.0755	6.2598
2006	7.2908	5.5752	10.0846	5.8820	8.1890	6.9075	6.4818	6.3409	7.4156	6.4971
Total Avg.	8.9723	9.3821	11.4888	7.7249	10.5300	8.7094	8.4922	13.0607	6.7506	7.4322

ઉપરોક્ત ચારાગીમાં જતાં માહુમ પડે છે કે મૂડી લાવવાનો ખર્ચનો જુઓનર (દર) સરેરાશ દર વર્ષનો દર બેંકનો આગેલ છે.

તે અનુસાર મૂડી લાવવાનો ખર્ચનો દરેક બેંકનો દ. ૭૫૦૬ થી ૧૩.૦૬૦૭ની વચ્ચે સરેરાશ દર રહેવા પામે છે.

profit to Working Capital

YEAR	CCOB	GNSB	JCCOB	RAJ Bank	RCC	RNSB	RPCOB	SDCOB	SMNSB	VCCOB
1997	1.0983	.8805	1.0478	2.6760	.1119	.8042	0.548313	2.9344	0.471163	4.811555
1998	.7469	.6977	1.0272	2.2052	.8505	.9290	1.512237	1.8166	0.665655	3.910967
1999	.7823	.6976	1.1135	1.5341	.7683	.9284	1.339223	1.7980	1.714193	3.910967
2000	.6661	.7043	1.0143	1.2982	.6844	1.0336	2.30437	1.8925	0.949956	3.897777
2001	.6135	2.3669	1.0217	1.3836	.6002	1.1907	2.12849	2.0967	1.130723	2.379004
2002	.6286	.8798	1.0085	1.2509	.6413	1.5842	1.896639	.4750	1.304993	2.389206
2003	.5598	.3976	1.2011	1.1602	.6052	1.7272	1.527852	.6786	0.634577	0.584939
2004	.4893	.4378	1.1167	1.2280	.5950	.9646	1.21028	.5501	0.176411	0.641915
2005	.5514	.6170	.8901	1.0919	.6058	.9328	1.131644	.5542	0.991113	0.704578
2006	.5483	.1845	2.2841	4.8116	1.6044	1.1867	1.054388	2.1377	0.580817	0.626687
Total	.6685	.7495	1.1725	1.8640	.7067	1.1281	1.5011	1.4934	.7308	2.1162
Avg.										

ઉપરોક્ત સારાણીમાં જોતાં માહુમ પર છે કે નફો અને વર્કિંગ કેપિટલનો ગુણોત્તર (દર) સરેરાશ દર વર્ષના દરસ બેંકનો આપેલ છે.

જે અનુસાર નફો અને વર્કિંગ કેપિટલનો દરેક બેંકનો ૦.૬૬૮૫ થી ૨.૧૧૬૨ ની વચ્ચે સરેરાશ દર રહેવા પામે છે.

પ્રકરણ - ૭

ટૂંકસાર અને સૂચનો

⇒ પ્રસ્તાવના:

ગુજરાત રાજ્યના વિકાસમાં સહકારી ક્ષેત્રો ક્ષણો મહત્વનો અને અગત્યનો છે. મેં આ બાબતને વિસ્તૃત ચર્ચા મારા અગાઉનાં પ્રકરણમાં તેના મહત્વ અને ગુજરાત રાજ્યનાં વિકાસ સંદર્ભે ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક કરેલ છે. શ્રી બળવંતભાઈ મહેતાનાં પ્રયત્નો અને દોરવાગીથી ૧૯૬૧ થી શરૂ થયેલી આ પ્રવૃત્તિ સારા અને ખરાબ સમયમાંથી પસાર થયેલી જોવા મળે છે.

મારા અભ્યાસ તેમની બેંકોના નફાકારતા અને કાર્યક્ષમતાનાં અભ્યાસ સંદર્ભે આ (રાજકોટ) વિસ્તારની ૧૦ સહકારી બેંકોનાં ૧૦ વર્ષના આંકડાકીય માહિતી આધારે વૈજ્ઞાનીક આંકડાશાસ્ત્રીય તપાસનાં હેતુથી કેટલીક ઉપકલ્પનાઓ તૈયાર કરી વિવિધ ટેસ્ટ દ્વારા ચકાસેલ છે. જેનાં તારાણો પ્રકરણ-૬ માં પસંદ કરેલ બેંકોની નફાકારકતા નાણાકીય, સંચાલન, કાર્યક્ષમતા,

ધિરાણો, વ્યાજ, કુલ આવક, કુલ ખર્ચ, કુલ નફો, કુલ મિલકતો, રોકાણો, થાપાણો, વર્કિંગ કેપીટલ (કાર્યશીલ મૂડી) વગેરેની માપાણી વિવિધ સારાણીઓ દ્વારા આપેલ છે.

⇒ **સૂચનો અને તારાણો :**

૧. સહકારી બેંકોએ પોતાનાં વહીવટી ખર્ચના સંદર્ભે કામગીરી વિનિમય મૂલ્યાંકન માપદંડ મુજબ ખર્ચ સિમિત રાખવો જોઈએ.
૨. રાષ્ટ્રીય બેંકોની જેમ સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ યોજના અમલમાં મૂકવી જોઈએ.
૩. સહકારી બેંકોએ માપદંડ મુજબ બેંકોનો કાર્ય વિસ્તાર વધારવો જોઈએ.
૪. બેંકોનાં અભ્યાસનો વર્ષો દરમ્યાન નફાકારકતા સરેરાશ ઘણો જ ઓછો જોવા મળે છે. જો સંદર્ભે ગતિશીલ સુધારવા સંચાલકીય ખર્ચ ઘટાડવો જોઈએ.
૫. ઉત્પાદકનાં વિવિધ ખ્યાલોનાં સંદર્ભે પસંદ કરેલ બેંકોની શાખામાં કાર્ય વિસ્તારમાં ફેરફાર વધુ પડતો જોવા ન મળે તે જોવું જોઈએ.
૬. સહકારી બેંકોએ સમાજમાં રોજગારી સારા એવા પ્રમાણમાં આપી છે. દેશનો રોજગારી સંદર્ભે સહકારી બેંકોએ આ તક ઝડપી અને વધુને વધુ રોજગારી પૂરી પાડવી જોઈએ.
૭. સામાજિક ઉત્પાદકતા અને બેંકની વ્યવસ્થા વિકાસ સંદર્ભે સહકારી બેંકોએ સામાજિક ઓડિટની કામગીરી કરવી જોઈએ.
૮. મારા અભ્યાસમાં રાજકીય હસ્તક્ષેપ, રીઝર્વ બેંકનાં જડ નિતિ નિયમો થાપાણો સતત ઘટાડો, વિવિધ કોભાંડો, સહકારી કાયદાઓ વગેરેનાં સંચાલકીય મુશ્કેલીઓ પડે છે. આ હસ્તક્ષેપ ઓછો થાય તે મહત્વનું છે.
૯. બેંકોનાં ધિરાણ સંદર્ભે ડિફોલ્ટરોને કાયદા પ્રમાણે છટકબારીઓ મળતી રહે છે. જેના લીધે સમાજનાં સંદેશ વિપરિત જાય છે. આ કાયદામાં સુધારાની તાર્તી જરૂર છે.
૧૦. મારા અભ્યાસ મુજબ પ્રકરણ-૬ મુજબ ૧૦ સહકારી બેંકોની વિવિધ આંકડાકીય માહિતીને આધારે સરેરાશ શૈર મૂડી, સભાસદની સંખ્યા, નફો, કાર્યક્ષમતા, ધિરાણ, વ્યાજ, કુલ મિલકતો, વર્કિંગ કેપીટલ રોકાણો વગેરેની જે માટે વિધિ આંકડાકીય

પદ્ધતિનો ગુણોત્તર (દર) તથા દસ વર્ષની સરેરાશ ટકાવારી અને તેમાં થતા હારાત્મક કે નકારાત્મક ફેરફારની ગણતરી કરી દર્શાવેલ છે.

૧૧. રાજકોટ જીલ્લો એ કાઠીયાવાડ પ્રદેશના નામે ઓળખાય છે. એ કાઠીયાવાડ વિસ્તારના મોટા ભાગનાં લોકો પરપ્રદેશમાં વસવાટ કરેલ જોવા મળે છે. જેના કારણે પરપ્રદેશની બચતો આ વિસ્તારમાં રોકાયેલી જોવા મળે છે.
૧૨. આજે જ્યારે રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો અને ખાનગી બેંકો આધુનિકરણ અને કોમ્પ્યુટરાઈઝેશનની દ્વારા નાણાંકીય સેવાઓ આપી રહી છે. ત્યારે સહકારી બેંકોએ પણ આ ક્ષેત્રમાં આગળ વધવું જોઈએ.
૧૩. નાણાંકીય સેવાઓના સંદર્ભે અને રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો સાથે વેપારનું જોડાણ કરી સેવાઓ વિકસાવવી જોઈએ. દા.ત. : એ.ટી.એમ. (A.T.M.) કાર્ડ, ક્રેડીટ કાર્ડ વગેરે.
૧૪. નવી ગ્રેડેશન પદ્ધતિને કારણે રાજ્યની ૯૦% સહકારી બેંકો શેરહોલ્ડરોને ડિવિડન્ડ આપી શકશે નહીં. રીઝર્વ બેંકનાં પરિપત્ર મુજબ બેંકોને ચાર વિભાગમાં વહેંચીને ગ્રેડ પ્રમાણે ડિવિડન્ડ વહેંચણી અને તેની પરપ્રાપ્તિની વિસ્તૃત વાત કરેલ છે.
૧૫. એન.પી.એ. નાં સંદર્ભે વહેલી લોન ભરનારને આર્થિક ફાયદો કરાવવો જોઈએ.
૧૬. બેંકોએ સમાજના અન્ય કાર્યો જોવા કે લાઈટ બીલ, ટેલીફોન બીલ, ડ્રાફ્ટ કાઢવા વગેરે કાર્યો ઉપર ધ્યાન આપી વધુ સારી સેવાઓનો ઉપયોગ કતનિ મળી રહે અને જેનાથી સમાજમાં સહકારી બેંકની સારી છાપ ઊભી થાય.
૧૭. મારા અભ્યાસ પ્રમાણે અને આ સમય દરમ્યાન એન.પી.એ.નો પ્રશ્ન ધણો સમજવો રહ્યો. મુદત વીતી ગયેલ લોન અને તેના વ્યાજની રકમ પાછી પ્રાપ્ત કરવી એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. સતત આ રકમ વધવાથી બેંકને કાર્યશીલ મૂડીનો પ્રશ્ન નડે છે. આવી રકમ પછી મેળવી શકે તે માટે મિલકતોની જમીનગીરી પણ અગત્યની છે.
૧૮. ધાપાણદાર અને ધિરાણદાર વચ્ચે તફાવત માટે સરકાર બિનજરૂરી દ્વારા કરે અને તેના દ્વારા થતું નુકશાન સરકાર ભરપાઈ ન કરે તો આવા દબાણોનો અર્થ રહેતો નથી.

૧૯. એન.પી.એ. સંદર્ભે બાકી રકમ માટે લોણ વસુલાત ઝૂંબેશ ક્વાયત કરવી જોઈએ. આ માટે કડક કાયદાકીય જોગવાઈ કરવી જોઈએ.
૨૦. સહકારી બેંકોનું વ્યવસાયીકરણ કરવું આ સંદર્ભે જરૂરી છે. સંસ્થાનાં બધો જ દોર શેર હોલ્ડરોનાં હાથમાં રહેવો જોઈએ. બેંકોનાં દેવાદારોને લોન ન આપવી તેવો કાયદો બનાવી સમાજના સાચા સેવકો વહીવટ માટે આવે તે રાહ ચીંધવાની છે.
૨૧. સમાજનાં “સહકારી વ્યક્તિ” સાથે “બિન સહકારી વ્યક્તિ” નો તફાવત અલગ પડે તે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
૨૨. વધારાના કર્મચારીને છૂટા કરવા અથવા અન્ય કાર્યમાં મુકવા અને નુકશાન કરતી શાખાઓ બંધ કરવી જોઈએ.
૨૩. આજનો યુગ માહિતીનો યુગ છે.
૨૪. માહિતી સંચારની વ્યવસ્થા સરખી ઓછી ખર્ચાળ બનાવવી જોઈએ. સહકારી ક્ષેત્રની પ્રતિભા વધુ વિકસે તે પણ મહત્વનું છે.
૨૫. એક અભ્યાસ પ્રમાણે રાજ્યમાં હાલ ૧૮૦ થી વધુ બેંકો મોટી છે. આ સ્થિતિમાં તેનાં વિકલ્પે વધુ નાણાકીય સેવાઓ આપી અને સમતૂટ બિંદુથી ઊપર જઈ આવકવધારવી જોઈએ. દા.ત. : મની ટ્રાન્સફર, સ્ટેમ્પ બેંકીંગ.
૨૬. સહકારી બેંકના વહીવટનાં કાયદામાં સુધારો જરૂરી છે. કારણ કે મોટા ડિરેક્ટરો અને તેના સંચાલકો આડેધડ ધિરાણ, મનફાવે તેવું સંચાલન કાયદાનો ભંગ, રાજકીય પહોંચનો દૂર ઉપયોગ કરે છે.
૨૭. નાણાકીય સંસ્થાઓ તથા કંપનીઓની જેમ શાખા રેટીંગ કંપનીઓ કે સંસ્થાઓનો વિકાસ કરવો જોઈએ.
૨૮. કેન્દ્રોનો સહકાર સંદર્ભે મોલેલ એક્ટનો અમલ તાત્કાલિક કરવો જોઈએ.
૨૯. નાણાં મંત્રી શ્રી પી. ચીદમ્બરને સહકારી બેંકોનો થાપણ એ જે નાણાં ગુમાવે તો આ નાણાંના હિતનું રક્ષણ સરકાર કરશે નહીં તેમ કહ્યું હતું.

૩૦. IRDA એ વીમા સાથે જોડાયેલી બાબત છે. તેનો થાપાગદારોના રક્ષાગ સંદર્ભે ઉપયોગ ન થઈ શકે.

૩૧. અભ્યાસ ઉપરથી એવું ફલિત થાય છે કે ગુજરાતનો ૧૨ ટકા વિસ્તાર બેંકીંગ ક્ષેત્રનો અભાવ છે. સહકારી બેંકોએ તક ઝડપીને તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિશ્વાસથી વધારવું જોઈએ.

૩૨. ગ્રામિણ ક્ષેત્રે લઘુઉદ્યોગો અને ટચુકડા ઉદ્યોગો સંદર્ભે ઊંડાણમાં વિસ્તારમાં બેંકોએ કાર્ય જોઈએ.

ટૂંકમાં રાજકોટ જિલ્લાની આર્થિક જીવાદોરી સમાન સહકારી માળખું સહકારી બેંકો માટે અગત્યનું પરીબળ છે. ઉપરોક્ત તારણ અને સૂચનો ધ્યાનમાં લઈએ તો ક્ષેત્ર પ્રયત્ન સંપૂર્ણ માળખાને મદદરૂપ થઈ શકે છે.

-: સંદર્ભસૂચિ :-

૧. શ્રી જગદીશ મુલાણ : સહકાર દર્શન
૨. પ્રો. ફડકે જી. કે. : સહકાર આચાર અને વિચાર
૩. મહેતા એસ. બી. : ભારતની સહકારી પ્રવૃત્તિ મૂલ્યાંકન અને સમાલોચના, ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
૪. જી. એમ. લોઈ : કો. ઓ. બેન્કિંગ ઈન ઈન્ડિયા, સહકાર બુક ડેપો, મુંબઈ.
૫. શ્રીમતી. બી. એચ. ઈલાવીયા : સહકાર ભાગ-૧, ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
૬. શ્રીમતી બી. એચ. ઈલાવીયા : ધી સ્ટડીઝ ઓફ કો.ઓપરેટીવ લેન્ડ ડેવલોપમેન્ટ બેંકીંગ ઈન ગુજરાત.
૭. શ્રી જી. બી. એમ. : બેંકીંગ વ્યવસ્થા, ૧૯૭૭.
૮. સમીર એ.ટી.એ.અબ્રાહીમ : ઓપરેશનલ એક્સિસ્વન્સી એકાઉન્ટીંગ
૯. એમ. એલ. ટેનન : ભારતીય બેંકીંગ કાનુન અને વ્યવહાર ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
૧૦. ગુમા આર. કે. : પ્રોફીબીલીટી ફાઈનાન્સીયલ સ્ટ્રક્ચર અને લીકવીડીંગ પ્રીન્ટવેબ પબ્લીકેશન, જયપુર
૧૧. મહેશ્વરી એસ. એમ. : કોસ્ટ અને મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટીંગ, સુખાર્ચંદ એન્ડ સન્સ, નવી દિલ્હી.
૧૨. ખાન એમ.વાય. અને જૈન પી. કે. : ફાઈનાન્સીયલ મેનેજમેન્ટ ટાટા એમ.સી. ગોહીલ, નવી દિલ્હી.

૧૩.	ચૌહાણ પ્રતાપસિંહ	:	પ્રોડક્ટીવીટી એકાઉન્ટીંગ આર. એ. પબ્લીકેશન, જયપુર.
૧૪.	સાધુ બી. એસ.	:	એકીંગ અને ડ્રેસ ડેવલોપમેન્ટ પ્રોમાઈટીસ એન્ડ પરફોર્મન્સ ડીપ એન્ડ ડીપ પબ્લીકેશન, નવી દિલ્હી
૧૫.	કો.ઓપરેટીવ બેન્ક મેન્યુઅલ	:	ગુજરાત અર્બન કો.ઓપરેટીવ બેન્ક ફેડરેશન, અમદાવાદ.
૧૬.	પ્રો ભગજીત સ્વરૂપ	:	કો.ઓપરેટીવ ઈન ઈન્ડિયા, નવી દિલ્હી, ૧૯૬૨.
૧૭.	માથુર બી. એસ.	:	કો.ઓપરેટીવ ઈન ઈન્ડિયા સાહિત્ય ભવન, આગ્રા.
૧૮.	કમરા પાવન કે.	:	કો. ઓ. મેનેજમેન્ટ ડીપ એન્ડ ડીપ પબ્લીકેશન, ન્યુ દિલ્હી.
૧૯.	સી. એસ. રાઠોડ	:	સહકાર ભાગ-૨, ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
૨૦.	સી. એસ. મહેતા	:	ઈન્ડસ્ટ્રીયલ કો. ઓ. ઈન ઈન્ડિયા આત્મારામ એન્ડ સન્સ, દિલ્હી.
૨૧.	જેરાવરસિંહ જાદવ	:	કો. ઓપરેટીવ મુવમેન્ટ ઈન ગુજરાત, અમદાવાદ.
૨૨.	આર. વી. શાસ્ત્રી	:	સહકાર સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત.
૨૩.	આર. વી. શાસ્ત્રી	:	સહકાર સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત.
૨૪.	આર. કે. ગાંધી	:	તુલનાત્મક આર્થિક પદ્ધતિઓ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

⇒ સામયિકો :

૧. એ. આર્ટ. સી. એમ. બુલેટીન, ગાંધીનગર.
૨. સહકાર મેગેઝીન.
૩. સહકાર કવીઝ.
૪. સહકાર ઓરળ.
૫. રાજકોટ જીલ્લા ઔદ્યોગિક રૂપરેખા.
૬. ડીસ્ટ્રીક્ટ સેન્સર હેન્ડબુક.
૭. સોસીયો ઈકોનોમીક્સ રીવ્યુ.
૮. યોજના.
૯. વ્યાપક.
૧૦. રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા બુલેટીન.
૧૧. ફાર્દનાન્સીયલ એકસપ્રેસ.

⇒ દૈનિક વર્તમાનપત્ર:

૧. ગુજરાત સત્યાર
૨. સંદેશ
૩. ધ ઈકોનોમીક્સ ટાઈમ
૪. ફાર્દનાન્સીયલ એકસપ્રેસ